

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕАТРУ, КІНО І ТЕЛЕБАЧЕННЯ ІМЕНІ І.К. КАРПЕНКА-КАРОГО

СВІТЛАНА КУШИНСЬКА
ЛАРИСА КУШИНСЬКА

НАЧЕРК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
України

Навчальний посібник

частина I

Київ
Видавництво Ліра-К
2024

УДК 930.85(477)"18/19"(075.8)

К97

*Рекомендовано до друку вченою радою
Київського національного університету
театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого
(протокол № 8 від 3 жовтня 2023 року)*

Рецензенти:

С.С. Падалка, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

М.А. Журба, доктор історичних наук, професор

С.О. Голованов, кандидат педагогічних наук, доцент

Кушинська С. В.

К97 Начерк історії та культури України : навч. посіб. навч. посіб. / С. В. Кушинська , Л. А. Кушинська. У 2-х ч., Ч. I. Київ : Видавництво Ліра-К, 2024. 458 с.

ISBN 978-617-520-857-1

Завданням навчального посібника «Начерк історії та культури України» є визначення, за яких історичних реалій формувалась українська культура як система цінностей українського народу, який шлях формування вона пройшла, які чинники цьому сприяли і які перешкождали. Вітчизняна історія подається не лише як констатація фактів, а як сукупність закономірностей. Українська культура досліджується як органічна частина світового історико-культурного процесу. Аналізується культуротворчий потенціал української нації, наші історико-культурні надбання.

Хронологічні межі книги сягають модерної доби, тобто зламу XIX-XX століття, оскільки досі триває робота над документами, аналіз яких може стати вирішальним при тлумаченні сучасних подій. Історичний процес розглядається як тло подій та явищ культурного життя.

Посібник розроблено для студентів неісторичних спеціальностей й адаптовано для вищих навчальних закладів творчого спрямування, а також всіх, хто цікавиться проблематикою історії.

УДК 930.85(477)"18/19"(075.8)

ISBN 978-617-520-857-1

© Кушинська С.В., Кушинська Л.А., 2024

© Видавництво Ліра-К, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ I. ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	9
1.1. Шляхи пізнання історії	9
1.2. Дослідження вітчизняної історії. Історіографія	18
1.3. Історико-культурна спадщина України, ймовірні уроки та перспективи	26
РОЗДІЛ II. ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА КУЛЬТУРА. ПЕРЕХРЕСТЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	36
2.1. Землеробська цивілізація. Культура Кукутень-Трипілля	36
2.2. Кочова цивілізація на території України, її вплив та значення	45
2.3. Антична колонізація Північного Причорномор'я	54
РОЗДІЛ III. КНЯЖА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЗМІН І ТИСЯЧОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ	62
3.1. Геополітичні зміни I тисячоліття нашої ери та їх вплив на міграції східних слов'ян (I-VII століття)	62
3.2. Передумови формування Київської Русі. Особливості вітчизняного державотворення (VII-VIII століття)	69
3.3. Централізаторська діяльність перших Рюриковичів, міжнародні угоди	76
РОЗДІЛ IV. РОЗКВІТ РУСІ, ЇЇ СТАТУС ТА МІСЦЕ СЕРЕД ІНШИХ ДЕРЖАВ	89
4.1. Реформаційна діяльність князя Володимира	89
4.2. Проблема запровадження єдиної державної ідеології на Русі	93
4.3. Розквіт державно-культурного життя Русі за каденції Ярослава Мудрого.	101

РОЗДІЛ V. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСІ ТА СПАДКОВІСТЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ ДЕРЖАВНИЦЬКО-КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ	111
5.1. Політична роздробленість та виникнення історично сформованих регіонів.....	111
5.2. Політика правителів центральної Русі. Боротьба за Київський великокняжий стіл.....	115
5.3. Королівство Русь (Галицько-Волинська держава) – спадкоємець давньоруських державно-культурних традицій.....	124
5.4. Володимиро-Суздальське князівство, його політика, оскарження давньоруської спадщини.....	132
РОЗДІЛ VI. КУЛЬТУРА КНЯЖОЇ РУСІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ВЗАЄМИН	142
6.1. Гуманізм давньоруської язичницької культури.....	142
6.2. Феномен християнської культури у Київській Русі – візантійський вплив та місцева специфіка.....	147
6.3. Книгописання, освіта, наука.....	157
6.4. Архітектура, містобудування.....	162
РОЗДІЛ VII. РУСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ІНОЗЕМНОЮ ЮРИСДИКЦІЄЮ: КУЛЬТУРНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ВПЛИВ, ПОЗИТИВИ ТА НЕГАТИВИ	173
7.1. Сутність ординської цивілізації та експансія орди на руські землі.....	173
7.2. Литовська доба історії України.....	186
7.3. Польська доба та її культурно-правові наслідки для українських земель.....	194
РОЗДІЛ VIII. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНИ XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)	211
8.1. Книгодрукування в Україні.....	211
8.2. Релігійна полеміка та полемічна література.....	216
8.3. Церковні братства, освіта.....	223
8.4. Архітектура, містобудування, живопис.....	231

РОЗДІЛ ІХ. ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА, ЙОГО РОЛЬ У КУЛЬТУРНО-ДЕРЖАВНИЦЬКОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIV-XVII СТОЛІТЬ ТА ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	255
9.1. Феномен українського козацтва в контексті розстановки політичних сил Європи XV-XVI ст.	255
9.2. Вихід козацтва на політичну арену. Заснування козацького реєстру.....	265
9.3. Антипольські повстання другої половини XVI – початку XVII ст.	275
РОЗДІЛ Х. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ	287
10.1. Проблематика визначення Великого Повстання – війна чи революція?.....	287
10.2. Характер революції, рушійні сили та визначні битви	292
10.3. Переяславська угода та проблема її тлумачення й застосування.....	301
10.4. Наслідки Національно-визвольної революції	307
РОЗДІЛ ХІ. КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ВІДНОСИНИ З ЗОВНІШНІМ СВІТОМ	315
11.1. Зовнішні і внутрішні причини Руїни	315
11.2. Боротьба за гетьманську булаву.	317
11.3. Україна в період гетьманування І. Мазепи. Політика Петра I щодо обмеження козацьких прав	325
11.4. Нівеляція прав та вольностей за каденції Катерини II	333
РОЗДІЛ ХІІ. ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ. НАБУТТЯ ІМПЕРСЬКОГО ФОРМАТУ	348
12.1. Українська культура в контексті світових подій та імперської політики	348
12.2. Освіта, українська барокова література	352
12.3. Українські барокові архітектура, живопис. Нові тенденції	361

12.4. Музика і театр.....	369
12.5. Музейна справа	372

РОЗДІЛ XIII. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ІМПЕРСЬКОЮ ЮРИСДИКЦІЄЮ: РІЗНИЦЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА, КОЛІЗІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ, КУЛЬТУРНО- ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА	379
---	------------

13.1. Феномен українського національно-культурного відродження.....	379
13.2. Формування української національної самосвідомості у Підавстрійській Україні.	384
13.3. Національно-культурне відродження Наддніпрянської України та імперська політика.....	389
13.4. Скасування кріпосного права та буржуазні реформи в обох частинах України	399

РОЗДІЛ XIV. КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ	411
--	------------

14.1. Проблематика ідентичності української культури з огляду на відсутність державності	411
14.2. Образотворче мистецтво та художні школи Наддніпрянської України	413
14.3. Образотворче мистецтво Підавстрійської України.....	420
14.4. Початок світського вітчизняного театру та новий рівень української музики.....	425
14.5. Архітектура, містобудування	434
Джерела та література	444

ПЕРЕДМОВА

Ці начерки постали в час, коли Україна доводить своє природне право на державне існування. Як зазначав Дмитро Антонович, Україна мало коли перебувала в стані оптимального (чи просто нормального) національно-культурного розвитку, більше ж – у стані боротьби за національно-культурне виживання, яка протягом всього ХІХ ст. зосереджувалась на проблемах мови, літератури, школи, мистецтва, історичного самовизначення. Це впливало на теоретичну модель національної культури та історії.

Наразі ще тіснішим виглядає зв'язок історії та культури, котрі врешті й визначають конкурентність та життєздатність націй. А органічний зв'язок історії та політики є настільки тісним, що важко розрізнити, де закінчується одне й починається інше. Пропонована книга є стислою адаптацією курсу історії, що призначена спеціально для студентів вищих навчальних закладів творчого спрямування. Автори не ставили завданням зробити черговий підручник з дещо розширеним дублюванням шкільного курсу історії. Не ставилось за мету й перевантажувати матеріал зайвим фактажем, котрий можна знайти у якісних монографіях сучасних і минулих дослідників.

Метою даної праці є визначити, за яких історичних реалій формувалась українська культура як система цінностей українського народу, який шлях становлення вона пройшла і які чинники цьому сприяли. Відтак, важливим завданням нашого посібника є розкриття цього зв'язку. Вітчизняна історія подається не як констатація фактів, а як сукупність закономірностей, а українська культура розглядається як органічна частина світового історико-культурного процесу. Як вітчизняну історію не можна вивчати окремо від

світових подій та явищ, так само й українська культура не може існувати окремо від загальнолюдського духовного поступу.

Предметом навчальної дисципліни «Історія та культура України» є головні закономірності історико-культурного розвитку України в контексті світових подій. Головним *методом* дослідження історії, яка дає можливість наблизитись до її пізнання, є *міждисциплінарний підхід*. Історія давно вже не сприймається як суто констатація фактів. Це органічно жива наука життя, котра з роками й століттями не старішає, а, навпаки, – може дати відповіді на питання, раніше заблоковані для сучасників.

Провідний принцип нашого навчального курсу – «*Nullios in verba*», що у перекладі означає «Нічого зі слів», запозичено з Лондонського наукового клубу. В контексті історії та культури це означає, що жодне історичне твердження не має прийматись чи заперечуватись без належних доказів. Інший принцип – *мінімум тексту, максимум змісту (інформації)*, передбачає звільнення курсу від зайвого фактажу з одночасним змістовним наповненням, що наближає історію до усвідомлення її як органічно живої науки.

Зміст першої частини навчального посібника включає проблематику вітчизняної історії та культури в контексті світової історії та нових цивілізаційних викликів ХХІ століття, й охоплює період від перших цивілізацій на території сучасної України до модерної доби зламу ХІХ-ХХ століття.

РОЗДІЛ I

ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

1.1. Шляхи пізнання історії

Засновник українського війська Євген Коновалець застерігав: «Маємо до вибору: бути або творцями, або жертвами історії». Творити нову історію можна лише осмислено вивчаючи попередню.

Знання споконвічно давало владу, тому доступно було не всім, а невігластво населення завжди було надійною опорою будь-якої диктатури. В кожному епоху накопичувались нові знання, необхідність в яких визначалась природним суспільним запитом. Спочатку потрібні були суто практичні навички – як отримати врожай чи виготовити зручну й продуктивну зброю. З часом запити збільшуються. Незважаючи на те, що головним змістом історії є культура, наразі історія лишається низкою війн. Мистецтву ведення війни присвячувались трактати, і хоч змінювалася панівна ідеологія, та суть лишалась. Залежно від епохи людство намагалось узгодити з війною свою *ідеологію*, і водночас знайти надійний *запобіжник* війни (споконвічно, таким була більш досконала зброя).

Відтак, з вивищенням ідеології, акцент переносився з суто архаїчного права сильнішого на більш витончене обґрунтування війни. Зокрема, релігійне обґрунтування, визволення з мороку гріха «темних диких племен», котрі не усвідомлювали власного невігластва. При цивілізаційному зіткненні народів, що мало місце після відкриття Америки наприкінці XV століття, колоніальний ресурс звів нанівець будь-який опір тубільного населення. Коли на нову землю ступає нога конкістадора, тубільці майже не мають шансів уникнути обміну власного золота на кольорове ганчір'я та скляне

намісто. І кожної нової ери народи, що не усвідомлюють цінності своєї землі й власного ресурсу, радо зустрічають прибульців, котрі приносять свої ідеологію, звичай, устрій, зрештою, свій менталітет. Невідповідність останньому розцінюватиметься як дикість.

Наразі, коли запобіжники війни не спрацьовують, міжнародні організації безпеки не виправдовують витрачених на них внесків, а попередні епохи свідчать про циклічність історичних подій та явищ, – потреба *історичного* знання постала, як ніколи раніше. Оскільки саме таке є *гарантом усвідомлення нацією власного права, по-перше, на суверенне існування, по-друге, на власну історико-культурну спадщину*. Попереджений, тож озброєний. В іншому разі агресором буде вповні використане історичне невігластво населення. Маніпуляція історичною свідомістю й просування зручних сценаріїв вміло застосовується агресором в інформаційній війні. Адже вітчизняна історія та культура з імперського XVIII століття були сфальсифіковані сусідньою державою, а з набуттям Незалежності в Україні довго не існувало дієвої узгодженої концепції, й належним чином не усвідомлювалась важливість цієї дисципліни.

Органічний зв'язок історії та політики наразі є настільки тісним, що важко розрізнити, де закінчується одне й починається інше. При пізнанні історії важливо усвідомлювати її закономірності й відійти від лінійної схеми, спростованої самим життям. В історії не існує випадковостей, незначних фактів і збігів. Усе розвивається згідно законів суспільного розвитку, котрі в силу їх об'єктивності ще нікому не вдавалося обійти. Історія окремих народів в сукупності складає всесвітню історію людства, й кожен народ долучився до її творення. Кожен з них має свої надбання, перемоги, поразки, славні сторінки й ганебні моменти.

Динаміка історичних процесів також має свої закономірності й досить вибаглива: варто народу чи народам певного регіону зазнати позбавлення важливого ресурсу, як можливе згасання їх процвітання, хоча можливе й подолання виклику та переходу на іншу якісну ступінь розвитку. Протягом історії змінювали свій напрям транскордонні й торгівельні шляхи, міграційні потоки, величі й падіння зазнавали імперії. Чи позначилось це якимось чином на історичному мисленні сучасних поколінь, зокрема, державних

діячів? Чи всі персони, наділені владними повноваженнями, наразі достатньо засвоїли уроки історії, аби не припуститись фатальних помилок у теперішньому й майбутньому?

Кожна нація в процесі свого історичного становлення проходила власні виклики, як і саме суспільство в цілому. Такі вкотре доводять, що суспільний розвиток рухається по спіралі. Серед останніх викликів постають криза сучасного міжнародного права, інформаційна війна, *геополітичні трансформації*, реалії мережевого суспільства, глобалізація.

Розуміння історії України як органічної частини світової історії є головним посилом, котрий не оскаржується. Питання полягає в тому, *яке місце* вона посідає у світовій історії і яку роль відіграє. Наразі існує кілька шляхів пізнання історії, які тією чи іншою мірою застосовуються сучасними дослідниками і котрі доволі євроцентричні.

Формацийний підхід введений в науковий обіг відомим німецьким економістом Карлом Марксом. Світовий історичний процес розглядається як лінійний розвиток, в основі якого послідовна зміна суспільно-економічних формацій, що поділяються в залежності від способу виробництва. Віддаючи належне дійсно новаторському підходу вченого, наразі не має сенсу повністю заперечувати окремі марксистські поняття й терміни, як-от «суспільно-економічна формація» чи «класи». Як і не варто вчення Карла Маркса абсолютизувати, що мало місце у радянській історіографії. Радянська школа головним рушієм історичного процесу вважала класову боротьбу і соціальну революцію. Всі події подавались суто під її кутом зору: Жовтнева революція вважалась вінцем історичного поступу (не рахуючи гіпотетичного комунізму), а кінцевою метою лишалась світова революція.

Світ та історична дійсність згідно зазначеної концепції ніби розділились на два періоди – до і після революції. Період Новітньої історії, ознаменований «великим жовтнем», також розглядався з точки зору класової боротьби, тож, і сучасні країни всіх континентів співвідносились з цим стандартом. Байдуже до того, що окрім Євразії, решта материків рухалась своїм унікальним

шляхом, і що існувала локальна специфіка історичного поступу окремих країн.

Сам Карл Маркс, вочевидь, не абсолютизував своє вчення настільки, як радянська історіографія, й помер, не усвідомлюючи, яку бомбу уповільненої дії містять його теоретичні роздуми. Марксизм, що набуває популярності наприкінці XIX століття, проникає в аграрну Україну, котра самим фактом свого існування заперечує головні його постулати. По-перше, український пролетаріат здебільшого не був достатньо численним, свідомим й згуртованим. По-друге, в Україні достатньо сформувались національна ідентичність й, певною мірою, національна свідомість, що заперечувало один з головних постулатів марксизму «Пролетарії усіх країн, єднайтесь!».

Відомий історик *Йосип Гермайзе* підкреслював, що марксистській інтелігенції, яка починала працювати серед неукраїнського населення та русифікованих працівників, українське питання не було потрібне. Зрештою, для побожного українського населення були незрозумілими позиції матеріалізму й заперечення релігії. Досвід Російської імперії засвідчив: після пролетарської революції настає не комунізм, а диктатура пролетаріату, на заміну якій приходить автократична централізована держава з тоталітарним політичним режимом, котра мало чим відрізняється від імперії.

Зазначений шлях пізнання викликає питання і в контексті світової історії. Насамперед він відтворює події античного світу, подальшої Європи, Близького Сходу, однак, не відповідає решті двох третин земної кулі. Поза зором дослідника лишаються локальні особливості історико-культурного розвитку окремих країн. Соціальна революція, яку Карл Маркс розглядає в якості головного рушія історичного процесу, як і революційна ситуація, не виникають самі по собі, а є наслідками. Чимало країн, як-от Данія, Швеція, Норвегія, уникали революцій, при цьому помітно еволюціонували. Були держави, в котрих відбувались повстання, що не відповідали формальному визначенню революцій.

Запропонований Марксом лінійний розвиток можливий у певний часовий період, що, в принципі, відповідає постулату розвитку по спіралі. Та історія засвідчує злети й занепади цивілізацій, а для розквіту необхідним є комплекс чинників, серед яких сприятливі

кліматичні й географічні умови, а також розвиток знання. Марксистська концепція досі популярна серед науковців. З ХХ століття відомі течії австромарксизму, західного марксизму, неомарксизму, у ХХІ ст. – постмарксизму. Вчення дослідника має достатньо прихильників серед сучасних істориків, економістів, філософів, як-от відомий французький екзистенціаліст Жан Поль Сартр. Донині триває невичерпний інтерес до тлумачення марксизму відомих істориків, наприклад, американського Ерика Вульфа, іспанського Мануеля Кастельса та інших.

Варто звернути увагу на роботу Карла Маркса, написану у 1856-1857 році, й опубліковану вже його сестрою Елеонорою Маркс після смерті філософа у 1899 році «*Викриття дипломатичної історії ХVІІІ століття*», котру перекладали й не публікували у СРСР. Цей нарис насамперед містить ставлення Карла Маркса до самої Росії та її історії й культури, яка, на думку економіста, не мала жодного відношення до Русі.

Лінійну схему історичного поступу піддав критиці німецький дослідник *Освальд Шпенглер*. Запропонований ним *метод аналогії* порівнює історичний процес окремого суспільства і живого організму. У своїй роботі «Присмерк Європи» автор подає оригінальне бачення співвідношення історії, культури, цивілізації, а також хронологічні їх межі.

Головним змістом історії Освальд Шпенглер вважає культуру, з чим ми абсолютно погоджуємось. Культуру дослідник розглядав як людську індивідуальність вищого ступеня. На його думку, кожна культура проходить вікові ступені окремої людини, тобто, свої дитинство, юність, змужнілість і старість – аналогічно до живого організму. Кожній культурі відведено час існування, близько тисячоліття, який залежить від внутрішнього життєвого циклу, і кожна нова культура пробуджується з якимось новим світоглядом.

Оригінальним було ставлення Освальда Шпенглера до цивілізації та її співвідношення з культурою, що сформувалося під впливом гнітючої атмосфери у нацистській Німеччині тридцятих років, на які припадає пік дослідницької діяльності вченого. Саме в цей час Освальд Шпенглер побачив разючу кризу духовних першооснов суспільства, що дало йому підстави говорити про

«присмерк», вважаючи занепад культури початком цивілізації. Західну, європейську культуру волі, дослідник вважає «фаустівською», занепадаючою.

Загалом, термін «цивілізація» вперше у науковий обіг увів французький мислитель *Оноре Габріель де Мірабо* у просвітницькому XVIII столітті, а розлогий аналіз тлумачень цього поняття запропонував відомий представник історичної школи «Анналів» *Фернан Бродель* у своїй книзі «Грамадика цивілізацій» вже в середині XX століття. XIX століття, особливо друга його половина, з вражаючою динамікою й комерціалізацією всіх сторін людського життя, вносить корекцію у співвідношення понять культура – цивілізація.

Відтак, Освальд Шпенглер пропонує еволюцію усвідомлення самого поняття «цивілізація». На його думку, культура – не лише система цінностей, а «спосіб проживання життя», і у кожній культурі є своя цивілізація. Схожа думка відомого польського філософа, письменника й поета на ім'я *Єжи Лець*, який народився у Львові. Філософ, котрий пережив жахіття обох світових війн, мав усі підстави говорити про те, що «у кожному сторіччі своє середньовіччя».

Цінність вчення Освальда Шпенглера полягає насамперед у тому, що розмірковуючи про історичний процес, дослідник розглядає такий з точки зору культури і суспільства. Його теза про культуру, як головний сенс історії, досі лишається неспростовною.

У пострадянському суспільстві подібний підхід став відомий в середині минулого століття завдяки британському історикові *Арнольду Тойнбі*, автору праці «Пізнання історії». Якщо Освальд Шпенглер головну увагу зосереджує на понятті «культура», зокрема, на *циклічності* історичних процесів й започатковує *метод аналогії*, а Тойнбі приділяє увагу локальним особливостям розвитку *цивілізацій*.

На відміну від Карла Маркса, дослідник зосереджується на локальних особливостях розвитку. Арнольд Тойнбі розглядає історію людства як процес зміни дев'ятнадцяти локальних цивілізацій, як-от єгипетська, давньокитайська, шумерська, мінойська, руська православна, індська, еллінська, західна та інші. На думку дослідника, кожна з них проходить зародження, розвиток, розквіт, надлом, занепад і смерть. Рушієм історичного процесу вчений

вважає виклик і відповідь, а розвиток цивілізації визначається здатністю *творчої меншості* знайти відповідь на *виклики*. Оскільки основна маса, більшість, завжди пасивна, цивілізація саме й залежить від здатностей творчої меншості. Виклики також можуть бути різними, як-от суворий клімат, неочікувані удари від сусідів, постійний зовнішній тиск, загроза втрати важливого ресурсу.

Суворий клімат недаремно поставлений дослідником на перше місце – надмірний мороз чи надмірна спека є тими викликами, котрі здолали не всі народи. Згодом, окремі з них будуть завойовані іншими цивілізаціями. Слушним є вивчення історичного шляху не стільки індивідуальних соціальних організацій, об'єднаних у держави або національності, але насамперед цілих комплексів соціальних спільнот, зі спільним володінням базовими ідеями та подібністю історичного розвитку. Цей загальний поділ людських суспільств залежно від їхньої загальної здатності розвиватися й просуватися повністю шляхом історичного розвитку, є, поза сумнівом, слушним.

Праця Арнольда Тойнбі викликала неабиякий інтерес, а також, критику. Зокрема, відомий український історик, професор Українського Вільного Університету, *Лев Окіншевич*, звертає увагу на некоректність включення Радянської держави до старої схеми розвитку православної цивілізації Східної Європи, зазначаючи, що СРСР не лише не вважає себе «православною країною», а й фактично нею не є. Тож, на думку Окіншевича, православну християнську цивілізацію варто поділити на близькосхідну (візантійську) і російську. На думку дослідника, Україна є тою державою, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів» і являє собою широкий спектр переходів від одної до другої цивілізації. Таке «межове» становище України стало визначальним для багатьох подій української історії, в тому числі «трагічних», які, відтак, можуть бути пояснені через протистояння між двома цивілізаційними впливами.

Інший український дослідник *Орест Левцицький* у своєму есе «Між Заходом і Сходом» спробував подати власне бачення проблеми належності України в контексті цивілізаційних теорій. На відміну від більшості своїх попередників і сучасників, які трактували

Україну як частину або східнослов'янської православної цивілізації, або західноєвропейського культурного комплексу, вчений бачив окремішність України. Цивілізаційний підхід наразі має чимало послідовників, що свідчить про популярність зазначеного напрямку. Відомий американський дослідник *Самуель Гентінгтон*, цікава праця якого «*Зіткнення цивілізацій*», *Керол Куїглі*, автор книги «Еволюція цивілізацій. Введення в історичний аналіз», та інші.

Наступний шлях пізнання історії представлений французькою школою «*Анналів*», серед засновників якої відомі історики *Люсьєн Февр* та *Марк Блок*. На думку вчених, для розуміння історії необхідно віднайти, відчути суть явища, що відбувалось, і зрозуміти мотивацію людей. Намагаючись пізнати суть історичного явища не ззовні, а з середини, французька школа «*Анналів*» вперше поставила на порядку денному питання про світогляд людей, а пізніше на основі цього ввела у науковий обіг термін «*менталітет*».

Головною заслугою напрямку є те, що вперше в історичному процесі побачено не лише соціально-економічні схеми, а й живу людину з її думками, почуттями, прагненнями. Вищеназваний *Фернан Бродель*, автор монографії «*Матеріальна цивілізація*», подає історію, описуючи життя й побут населення Середньовічної Європи.

Відомим послідовником цього підходу є український і радянський історик *М.А. Барг*. Учений приділяв увагу становленню історизму, вивченню теоретичних проблем цивілізаційної теорії, завдяки чому викликав на себе шквал невдоволення прихильників «лінійного історичного шляху», як-от *А.І. Зимина*.

Окремо хотілося б звернути увагу на таких дослідників *інтелектуальної історії*, що вивчає фактаж через культуру і соціс, як *Гайден Вайт* та *Франклін Анкерсміт*, концепції котрих, на нашу думку, зробили пізнання історико-культурного процесу більш логічним і прозорим, наблизивши його до розуміння цілісної картини, а не заучування фактажу. *Гайден Вайт* – професор історії Каліфорнійського університету та порівняльного літературознавства Стенфордського університету. Його праця «*Метаісторія: історичні уявлення в Європі ХІХ століття*» спричинила до появи нового історизму в літературознавстві та нових методів дослідження в історіографії. Вперше звернув увагу, що історичне дослідження не

лише сукупність фактів, але й літературна форма. Голландський вчений *Франклін Анкерсміт*, професор інтелектуальної історії, з перших дослідників, хто розрізняв історичне дослідження й наративне написання історії.

Лев Гумільов є відомим автором *теорії пасіонарності*, згідно якої рушієм історичного процесу є пасіонарні поштовхи. Самі ж *пасіонарії* – спільності людей, войовничі, здатні і до захисту, і до нападу. Як правило, проживають в зонах високої сейсмічної активності.

На окрему увагу заслуговують ті сучасні дослідники, котрі довели істинність своїх концепцій *власним досвідом*. Їх досвід переконує, що підвести історію під якусь єдину схему неможливо – завжди знайдуться непередбачувані моменти, що роблять процес історичного пізнання особливо захоплюючим.

Тур Геєрдал, норвезький мандрівник, дослідник культури та походження різних народів світу, довів свою гіпотезу, поставивши під сумнів пануючу версію. Для цього молодий дослідник зібрав команду, і, змайструвавши пліт за технологією туземців, перетнув на ньому океан з перуанського порту Калья до архіпелагу Туамото, островів Полінезії. В екіпажі було шість чоловік, котрі поклались на свою вдачу й погодні прогнози, та акуратно заносили власні спостереження у бортовий журнал. У разі шторму останній, хто лишитья живим, мав зберегти і оприлюднити записи.

Таким чином, історію неможливо вивчити, її можна пізнати, розуміючи такі моменти:

– Історія – не сукупність фактів і дат, а сукупність закономірностей, де немає випадковостей і все об'єктивно. Сучасне є лише логічним продовженням минулого.

– Кожен народ має свою історію, котра в сукупності з його унікальною культурою є частиною загальнолюдського цивілізаційно-культурного поступу.

– Кожна держава складається з народів, та при цьому не кожному народу довелося самоорганізуватись у форму держави. Шотландці, каталонці, баски є такими. Наразі лише суверенні незалежні держави є повноправними політичними гравцями світової арени.

– Світовий історичний процес є об'єктивним. Будь-яке суспільне питання важливо розглядати в історичному контексті,

лише тоді його можна зрозуміти. Зокрема, не потрібно чекати миттєвого дива, на визрівання якого зазвичай ідуть століття.

– Історичний процес підлягає *загальним закономірностям*, котрі мають об'єктивний характер. Скажімо, держава виникає тоді, коли суспільство внаслідок свого розвитку поділяється на групи людей з неоднаковими інтересами, на основі майнової нерівності формується апарат влади, відділений від основної маси людей. *Однак*, при цьому історія кожної держави має свої *локальні особливості*, котрі ніяк не можна ігнорувати. Та й саме державотворення – не єдино разовий факт, а процес, тривалість якого залежить від багатьох чинників.

– В історії не існує малозначних фактів. Будь-які події та явища важливо розглядати в *порівняльному аналізі*, тобто, проводячи історичні паралелі.

– Історія не терпить невігластва, не прощає помилок і генетично пов'язана з політикою. Особливо за реалій інформаційної війни, коли процес оскарження історико-культурної спадщини триває паралельно з оскарженням права автохтонної нації існувати на власній території.

1.2. Дослідження вітчизняної історії. Історіографія

Наука, що досліджує розвиток і накопичення знань з історії, називається *історіографія*. У вітчизняній історіографії, зважаючи на реалії імперського періоду, існувала проблема з ідентичністю, адже сам напрямок науки кілька разів змінював назву, як-от: «українська історіографія», «українсько-руська історіографія», «руська історіографія», «історія питання», «історична українська ідеологія», «література питання», «історія науки історії» тощо. Після доби української революції 1917-1921 років у працях вітчизняних істориків постає термін «українська історіографія». Істотно розширюється й спектр його змістового наповнення.

До початку ХХ століття українська історія не мала шансів бути предметом дослідження на академічному рівні. Інколи й досі має місце такий постімперський формат дослідження вітчизняної історії, як її ототожнення з московською. Та попри те, що українська історіографія мала менше суспільних запитів на свій розвиток, ніж у Західній Європі, долаючи перешкоди й виклики, лишила нащадкам плеяду відомих дослідників.

У 1872 році з ініціативи Володимира Антоновича та Петра Лебединцева, а також представників православного духовенства у Києві, при Духовній академії, котра півтора століття тому була Києво-Могилянською академією, утворено *Церковно-археологічний музей*. Його метою було збереження матеріальної історико-культурної спадщини, як-от: церковної архітектури, скульптури, живопису, гравюри, стародруків – всього, що представляло матеріальну й духовну цінність. Це був перший у Російській імперії церковний музей подібного типу, фінансування якого здійснювалось з добровільних внесків, а фонди склались з пожертв, покупки, обміну. З часом Церковно-археологічний музей накопичив цінну колекцію християнських старожитностей, котра збагачувалась пожертвами меценатів.

Наприкінці ХІХ століття, за модерної доби, просвітницька діяльність української інтелігенції обох імперій, Австрійської та Російської, спричинилась до поживлення взаємних контактів. Письменники Наддніпрянської України друкуються в Австрії, натомість, з Імперії Габсбургів до Києва та інших міст охоче приїжджають митці, дослідники, історики. У Львівському університеті, що на той час перебував в Австрійській імперії, було відкрито кафедру всесвітньої історії з особливою угодою до Східної Європи, де досліджувалась історія України. З 1894 року *Михайло Грушевський* отримує посаду ординарного професора цієї кафедри й розпочинає роботу над своєю фундаментальною десятитомною працею «Історія України-Русі», де на основі детального аналізу наявних джерел висвітлюються події від найдавніших часів до середини ХVІІ століття.

У Києві з 1872 року починає діяти *Історичне товариство імені Нестора Літописця*, утворене на основі історичного гуртка, котре через два роки офіційно перейшло у відання Київського університету імені Святого Володимира. Товариство зосередилось на

дослідженні старожитностей окремих областей України, вивченні історії козацтва, дбало про охорону історичних пам'яток тощо. На основі досліджень публікувались роботи у друкованому виданні «Читання в Історичному товаристві Нестора-літописця». Членами товариства були відомі історики, як-от перший ректор Університету Святого Володимира, фольклорист та історик Микола Максимович, письменник, історик, «хлопоман» Володимир Антонович, Дмитро Багалій, історик права Михайло Флегонтович Володимирський-Буданов, Наталя Полонська-Василенко, Микола Василенко, Всеволод Срезневський, Микола Костомаров, Михайло Грушевський, Митрофан Довнар-Запольський, Григорій Павлуцький.

У різні періоди це товариство переживало й злети, й негаразди. Не завжди була однастайність серед членів товариства, адже в Україні, як і в інших частинах Європи, в ті часи виникали перші політичні організації, згодом – партії зі своїми програмами й власним баченням кращого майбутнього. Зокрема, Юліан Кулаковський, вчитель Михайла Грушевського, був свідомим монархістом. У часи його головування в Історичному товаристві Нестора-літописця тут взагалі панували українофобські настрої і всіляко відволікалась увага від першопочаткової мети – дослідження старожитностей України. Відомий дослідник історії права Михайло Володимирський-Буданов також був далеким від українських питань. Та попри все, товариство лишило багату наукову спадщину.

У квітні 1897 року утворюється *Київське товариство старожитностей і мистецтв*, котре цілеспрямовано досліджувало історію та мистецтво окремих областей України. У серпні 1899 року, з нагоди XI Археологічного з'їзду, у незавершеній будівлі *Національного художнього музею України* в Києві відбулась перша археологічна виставка, котра вважатиметься й першою експозицією майбутнього *Національного музею історії України*. Будівлю створив архітектор Владислав Городецький спеціально для цієї мети, а половину грошей надала родина меценатів Терещенків. Серед відомих членів товариства Вікентій Хвойка, Данило Щербаківський, міністр закордонних справ Української держави Дмитро Дорошенко, Іван Огієнко (митрополит Ілларіон).

Так тривав процес пізнання української історії на зламі XIX й XX століття, залишивши плеяду вітчизняних фахівців. Серед дослідників зазначеного періоду *Наталія Полонська-Василенко*, авторка близько двох сотень наукових праць, відома її двотомна «Історія України», членкиня обох вищезазначених товариств. *Дмитро Багалій*, історик, який присвятив свої праці історії Слобожанщини, що тривалий час вважалась «Диким полем», потім колонізувалась. Визначна праця дослідника – «Історія Слобідської України». Відомий історик, засновник і голова товариства «Прогрес» у Миколаєві, *Микола Аркас*, автор «Історії України-Русі», знаний також як композитор, котрий обробляв українські народні пісні та написав оперу «Катерина» на слова Тараса Шевченка. *Дмитро Яворницький* – відомий дослідник українського козацтва, козацької історії, звичаїв, військової політики.

Пізнання української історії давало можливість відновити забуті її сторінки, розвінчати імперський наратив й усвідомити, яке славне й непросте минуле українського народу намагається приховати й сфальсифікувати офіційна державна політика. *Олександра Єфименко (Ставровська)*, перша жінка в імперії, котра отримала докторську ступінь, росіянка за походженням, активно виступала за присвоєння офіційного статусу українській мові. Предметом її досліджень став громадський побут та інші сторони народного життя, право, звичаї тощо. Відомі її праці «История украинского народа», «Южная Русь», та чимало інших.

Подальша Перша світова війна стане трагедією українського народу, за якою українці обох імперій опиняться по обидва боки барикад. Чимало істориків, письменників, митців, інтелектуалів пройдуть через цю війну, потім опиняться перед непростим політичним й особистісним вибором. Однак, період Національно-визвольних змагань започаткує *академічну традицію української національної науки*.

З ініціативи гетьмана Павла Скоропадського у 1918 році було засновано Українську академію наук, праці якої мали друкуватись українською мовою, а дійсними членами якої були й зарубіжні українці. Серед відділів академії працював історично-філологічний, першим академіком якого був призначений вищезазначений дослідник Дмитро Багалій. З 1919 по 1923 роки видаються друком

«Записки історично-філологічного відділу ВУАН», де дослідження різних аспектів вітчизняної історії публікували Михайло Грушевський, Степан Смаль-Стоцький, Агатангел Кримський, Сергій Єфремов, Микола Петров, Володимир Перетц, оприлюднює свою працю «Історичний словник української мови (XIV-XVIII ст.)» Євген Тимченко, а також виходить друком у 1923 році фундаментальний твір Дмитра Багалія «Нарис української історіографії», де досліджено вітчизняні літописи від княжої до литовської доби, а також роботи істориків із зазначених джерел.

Паралельно у Відні, на початку 1921 року інтелектуалами-емігрантами було засновано Український Вільний Університет, а у Львові функціонував Український таємний університет. Віденський навчальний заклад існував легально, а от львівський – всупереч офіційній польській політиці. Після переїзду Українського вільного університету до Праги, заклад доволі швидко розгорнув педагогічну й науково-дослідну діяльність, де чимало українських істориків мали можливість професійної реалізації. Серед професорів університету *Дмитро Антонович*, котрий очолив Українське історично-філологічне товариство у Празі, *Іван Огієнко*, засновник і перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, професор історик та міністр закордонних справ Української держави *Дмитро Дорошенко*, *Олександр Колесса*, перший ректор, *Андрій Яковлів*, історик української держави та права, археолог *Вадим Щербаківський*, та інші. Чимало праць зазначених фахівців було написано саме в цей прязкий період Українського Вільного Університету.

Тема україніки поступово привертала до себе увагу світової громадськості, попри те, що вітчизняна професура з тих чи інших причин була розділена державними кордонами різних країн. І кожна країна мала свою власну політику щодо української історії. У Радянській Україні наприкінці двадцятих років, під час знищення української культури й репресій проти інтелігенції, вилучено було й чимало історичних творів. Справа Спілки визволення України стала індикатором, котрий засвідчив, що сподівання на політику українізації виявились марними.

Дослідження української історії тривало на тих українських територіях, куди до 1939 року ще не досягла радянська влада, зо-

крема, у вищезазначених Львівському таємному університеті та Українському вільному університеті. З'являються наукові розвідки зарубіжних українських дослідників, як-от Ярослава Падоха, Миколи Чубатого, Івана Огієнка, Тараса Гунчака, котрий блискуче передав події ХХ століття, пізніше – Ореста Субтельного та інших, хто, перебуваючи в інших країнах, продовжували історичну традицію.

Впливова українська громада, уряд в екзилі, наукові установи, як-от Наукове товариство імені Шевченка, Український Вільний Університет, й активна діяльність українського визвольного руху привертають інтерес до української історії та культури у європейських журналістів та науковців. При цьому варто уваги, що досліджувати нашу історію й культуру означало йти всупереч офіційній політиці Радянського Союзу, який не приховував своєї експансіоністської мети під виглядом так званої «світової революції». Перший зарубіжний вчений, хто обрав предметом пізнання й дослідження проблематику української історії, був британський науковець, журналіст, військовий *Ланселот Лоутон*. У 1934 році, ознайомившись з працею *Євгена Ляховича* «Українське питання», журналіст друкує статтю «Гноблені українці», а через рік «Українська нація».

Не пройшла непоміченою антилюдська політика Голодомору в Україні 1933-1934 року, котру на рівні мас-медіа вперше було оприлюднено британським журналістом *Гаретом Джонсом*. Щоправда, до Другої світової війни світова громадськість не надала належної оцінки представленим незаперечним фактам. Однак, у 1985 році, зусиллями українців Сполучених Штатів, було створено Комісію Конгресу США з вивчення Голодомору в Україні 1932-1933 років. Американський історик, публіцист, *Джеймс Мейс*, упорядник звіту зазначеної Комісії, написав понад ста наукових статей з цієї проблематики, також їй присвятив свої дослідження британський історик *Роберт Конквест*, автор документальної книги «Жнива скорботи. Радянська колективізація й терор голодом».

У другій половині ХХ століття, в повоєнний час, зусиллями українських дослідників, професорів Університету на порядку денному було поставлено питання місця нашої держави у світовій історії та загальнолюдському культурному поступі. *Орест Левицький*

у своєму есе «Між Заходом і Сходом» (1952 р.) спробував подати власне бачення проблеми належності України в контексті цивілізаційних теорій. На відміну від більшості своїх попередників і сучасників, які трактували Україну як частину або східнослов'янської православної цивілізації, або західноєвропейського культурного комплексу, вчений бачив окремішність України.

Відомий український дослідник *Лев Окішневич* вважав Україну державою, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів» і являє собою широкий простір переходового від одної до другої цивілізації характеру. Вчений гадав, що таке «межове» становище України стало визначальним для багатьох подій вітчизняної історії, в тому числі трагічних, які, відтак, можуть бути пояснені через протистояння між двома цивілізаційними впливами.

Аналізуючи причини злочинів радянської влади, дослідники робили несподівані висновки, як-от німецький історик *Ернст Нольте*, який побачив причинно-наслідковий зв'язок між злочинами ГУЛАГу та Голокостом. Його позиція фактично стала предтечою відомої *суперечки істориків 1986-1987 років*, що вкотре доводить, наскільки живою є історія. Інший німецький фахівець, *Карл Шлегель*, головну увагу приділяв загалом історії країн Східної Європи, однак, Російсько-Українська війна 2014 року спонукала його дослідницький інтерес саме до української історії. Через рік виходить друком його книга «Український виклик. Відкриття європейської країни» (2015 р.).

При цьому чимало науковців сприймали Україну суто як частину СРСР, чому присвятили свої праці *Едвард Карр*, *Джузеппе Боффа*, *Річард Пайнс* та інші науковці, котрі не вирізняли окремі республіки та їх прагнення на суверенне існування. Дослідницький інтерес до історії Росії мав місце і стосувався саме цієї імперії, під якою б назвою така не фігурувала.

У самій радянській Україні, протягом повоєнного періоду і до набуття нашою державою незалежності, питання вітчизняної історії також здебільшого розглядалися в контексті історії СРСР, а вітчизняні дослідники мали прийняти її наратив. При цьому окремі фахівці, як-от *Михайло Брайчевський*, перший український радянський історик, хто описав сутність феодалізму, офіційно не був визнаний таким. Першість була визнана за російським вченим-медієвістом Черепні-

ним Л.Д., попри те, що трьома роками раніше, у 1950 році, її озвучили українські вчені Довженок В.І. та Брайчевський М.Ю.

Наразі історія України цікавить фахівців, що намагаються дати оцінку подіям, зазвичай, в контексті інших пострадянських держав Східної Європи. Питання щодо її об'єктивності лишається відкритим, адже аналізуючи суперечливі факти й явища, кожен науковець не може уникнути впливу, по-перше, своєї, вітчизняної методології, по-друге, загального типу світосприйняття. Це відчутно проявляється у рекомендаціях, скажімо, не зосереджуватись, по можливості, на фактах, що несуть так звану «історичну травму», й працювати над єднальними моментами, зручними для всіх. Сумнівна рекомендація, зважаючи, що до травматичних відносився й Голодомор, тема якого перемістилась у площину суто політичної оцінки. До лютого 2022 року подібні рекомендації не зосереджувались на «історичних травмах» були доволі нав'язливими, та з кінця лютого 2022 року інтерес науковців до України та нашої історії активізувався завдяки прикладу небаченої стійкості й відваги, що вразив як політиків та військових усього світу, так і пересічних спостерігачів.

Одним з представників американської школи, хто приділяє увагу проблематиці української історії, досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки, є відомий сучасний історик *Тімоті Снайдер*, дослідник з історії тоталітаризму, націоналізму та автор кількох ґрунтовних робіт. Проблематика української історії завжди мала неоднорідну наукову оцінку сучасних зарубіжних дослідників, чимало з яких досі сприймають зручний наратив по суті імперської Росії. Відома стаття американського історика *Марка фон Гатена* «*Чи має Україна історію?*» є типовим тому свідченням. Наразі важко судити, що було причиною цього – вислів Рози Люксембург про те, що Україна – фантазія купки інтелігентів, чи об'єктивний стан речей, за якого суб'єкти конкурентних країн не бажають бачити проблеми суб'єктів федерації.

Таким чином, право на власну історію наразі доводиться виборювати у неінтелігентних скептиків. Фактично, за сучасної доби новітніх історичних досліджень відчутним гальмом на шляху історичного пізнання лишаються суто геополітичні інтереси новітніх імперій.

1.3. Історико-культурна спадщина України, ймовірні уроки та перспективи

Як вже зазначалось, історія і культура, як два системоутворюючих взаємопов'язаних чинники, залежать від багатьох подій і мають свої особливості. Кожна з країн пройшла свій шлях і розбудувала свою модель сучасного суспільства. Європейські країни, політико-правові й культурні цінності яких з об'єктивних причин є найближчими для розуміння України, протягом століть опрацьовували свій механізм «стримувань й противаг», котрий наразі забезпечує функціонуючий механізм реалізації їх конституційних гарантій, відтак – громадянське суспільство в цілому. Шлях його винайдення не був простим – довелось пройти через сваволю феодалів, диктат католицького Ватикану з його трибуналом, станови суди, повну безпорадність селянина перед системою, релігійні війни, селянські війни, пошесть, моровицю, та ще багато чого.

З часом такий механізм було знайдено. Цьому немало посприяли об'єктивні чинники, як-от кілька хвиль чуми XIV століття, що відчутно скоротили населення Європи й вимагали перегляду тогочасного кріпацького законодавства. Наступного століття розпочинається доба Відродження, а злам XVI-XVII століть яскраво демонструє втрату панівних позицій папства, від диктату якого стомились всі верстви населення тогочасної Європи. В цей час європейські монархи вже не відчували такої безпорадності перед папськими анафемами, оскільки внаслідок Великих географічних відкриттів усвідомили, принаймні матеріально, самостійність й незалежність.

Вітчизняна історія також має свою специфіку, котру варто пам'ятати й розуміти, розбудовуючи сучасну конкурентну державу. Вона пережила кілька переломних моментів та справжніх потрясінь, котрі певною мірою дають відповідь на питання, чому європейська держава Україна поступається в окремих позиціях іншим пострадянським країнам. А в багатьох обганяє, як свідчать останні події.

По-перше, наша держава тривалий час перебувала під юрисдикцією інших держав. Орда, Литва, Польща, Австро-Угорщина, Московія, СРСР. А виходячи з того, що Московія свого часу була

утворена як удільне князівство, наразі ще й точиться запекла дискусія про історичну спадщину. Анна Ярославна, княгиня київська, сприймається радянською історіографією як русько-московська, хоча за її часів на місці Москви стояли непрохідні болота. Внаслідок цього, по-перше, лишається відкритою питання соборності Українських земель, по-друге, питання національної ідентичності. Наслідком цього є відчутне дотепер паралельне існування держави і суспільства.

По-друге, переломне для європейської економіки, політики й культури XV-XVI століття не мало таких епохальних наслідків в Україні. Великі географічні відкриття спонукали закладення в Західній Європі моделі конкурентної ринкової економіки, котра наступні століття лише вдосконалювалась, кардинально не змінюючись. Захоплення турками-османами Константинополя й руйнація оплоту православ'я, що перекрило торгівельний шлях на Схід, спонукало європейців шукати альтернативні шляхи.

Колоніальне золото збагатило скарбниці європейських монархів та підвищило добробут населення. Внаслідок Великих географічних відкриттів постала потреба в освічених фахівцях, що спонукало суспільний запит на освіту, як університетську, так і шкільну, відповідно, збільшується кількість вищих та середніх навчальних закладів. Освіта перестала бути привілеєм обраних й сприйматись як примха, оскільки гарантувала, щонайменше, небідне існування. Освічені мореплавці-першопроходці отримували дворянські титули, землі, ставали шанованими підданими імперій чи королівств.

Українські землі протягом цього періоду перебували в стані виживання. Дозволити собі європейську світську освіту, як-от Станіслав Оріховський-Роксолан чи Юрій Дрогобич Коттермак, могли собі досить нечисленні. Тай із самоідентичністю було багато питань: «Gente Ruthenus, natione Polonus» («Роду руського нації польської»). Однак, на українських землях наприкінці XVI століття тривала релігійна полеміка, що спричинилась до появи полемічної літератури. Це свідчило про існування когорти вітчизняних інтелектуалів, та й сам факт полеміки і літератури доводить залучення Русі-України до загальноєвропейської культурної традиції.

При подальшому переході українських земель під юрисдикцію Речі Посполитої, згодом, певної частини до Московії (пізніше – Російської імперії), ці країни мало будуть залучені до комерційного обігу. Обидві держави не матимуть потужного флоту, оскільки їх виходи до моря суттєво обмежують навігацію кількома місяцями на рік, що робило велике суднобудування нерентабельним. А не маючи переваг так званих «морських» держав, уряд Речі Посполитої, як і уряд Московії (пізніше – Російської імперії), поповнюватимуть свої скарбниці шляхом посилення експлуатації селян. Дворянство та аристократія обох держав були *суто споживачами* – Російська імперія могли запропонувати на зовнішньому ринку лише сировину, котра, як відомо, завжди була дешевша за готові вироби.

По-третє, своєрідним було формування національної ідентичності українців. Це співпало з аналогічними процесами у Європі. Вже у XVII столітті українці відчували свою культурну, правову, мовну та іншу відмінність від сусідів, як західних, так і східних. Популярна у радянській науці теза про спільне слов'янське минуле східноєвропейських народів в цьому контексті звучить так само безглуздо, як звучала б апеляція до спільного германського минулого сучасних західноєвропейських країн.

Національно-визвольна революція середини XVII століття під проводом Богдана Хмельницького не набула би такого масштабу, якби, окрім інших передумов, не базувалась на усвідомленні українцями своєї спільності. Саме в цей час в Європі відбулась Англійська буржуазна революція. Британці прирекли на страту власного короля, а українці (козаки і не тільки) взяли до зброї, аби позбавитись опіки чужого володаря, котрий дотримувався іншого звичаю та релігійного обряду, що було на той час досить суттєвим. Відвага козаків викликала лють у шляхти, розгубленість сусідів та увагу сусідньої Московії, котра пильно слідкуючи за подіями протягом шести років, лише на сьомий вдалася до так званої братньої пропозиції. Вже на той час стало очевидним небажання впливових політичних гравців бачити поряд рішучого незалежного сусіда.

По-четверте, співіснування іноземної державної влади та місцевих інститутів громадського самоуправління і правил, терпимих цієї владою, спричинилось до правового плюралізму. Правовий

плюралізм полягає в існуванні кількох паралельних правопорядків в межах юрисдикції однієї держави. Відчутна кількість українських земель, формально перебуваючи під юрисдикцією Речі Посполитої, фактично не контролювалась нею. Населення українських міст та сіл складало окремі групи, розбудова внутрішнього життя відбувалась у віддаленні від центру політико-правових подій і за відсутності їх вирішальних впливів. Крім того, існував осередок державності Запорізька Січ та її феномен стихійного правотворення, що вражав сучасників. Січ в уявленні українців уособлювала легітимний осередок влади, за якої польський король-католик та сейм сприймалися чужинцями, нав'язаними Унією 1596 року. Козацьке ж звичаєве право базувалося на традиційних правових уявленнях і було системою норм, частина яких еволюціонувала з давньоруських часів. Вищезазначене паралельне існування держави і суспільства пройшло гартування століттями.

По-н'яте, невіршеність земельного питання та специфіка становища українських земель. Позитиви великих географічних відкриттів фактично не позначились в Україні. Первісний капітал незалежних торгівельних міст, як-от Київ, Львів, Луцьк, Володимир-Волинський, Перемишль, циркулював у їх же межах, не спрямовуючись на розбудову держави, прогресивний розвиток якої на той час було перервано. Товарно-грошові відносини на Українських землях розвивались повільніше ніж в решті регіонів Європи, оскільки не існувало спонукальних чинників. Відповідно, досить мляво розвивалась сфера послуг.

У XVI столітті українські землі виявились багатим джерелом задоволення сировинних потреб Західної Європи, тож, новостворена Річ Посполита потребувала дешевої кріпацької праці. Після того, як католицька шляхта закріпила за собою майнові права на Правобережні землі, в правосвідомості середньостатистичного українця закріпилось правило – хто сильніший, той і правий. Подальший імперський період не вніс суттєвих змін – земельне питання лишалося невіршеним, становище селян – фактично найтяжчим у Європі. Щоправда, була певна різниця між освіченою Австро-Угорщиною й кріпацькою Російською імперією, в якій позначились всі вади кріпацької системи. Однак, найбільшим

прагненням як наддніпрянського, так і підавстрійського українця було мати власну землю й господарювати на ній. Таке карбувалось віками української цивілізації, генетично землеробської. Спроби земельної реформи в обох імперіях не містили зрозумілого механізму викупу селянами наділу.

Варто звернути увагу на дві цікаві особливості тогочасного українського характеру – небажання йти в найми та відчужувати землю. За відсутності механізації мала місце низька продуктивність та дешевизна ручної праці, тож, йти у найми вважалось лихою долею, кожен волів бути господарем на власній землі. Ставлення до неї за кілька віків не змінилось – земля сприймалась як основа основ, годувальниця, гарант виживання, а втрата зв'язку з нею сприймалась болюче. На відміну від європейського селянина, котрий мав альтернативні варіанти заробітку й виживання, український звик покладатись лише на власні сили.

По-шосте, вісімнадцяте століття, що стало віком Просвітництва, гуманізму та нових наукових відкриттів для Європи, пройшло повз Україну.

У вісімнадцятому столітті в Західній Європі світська культура отримала остаточну перемогу над церковною. Було дуже престижним будувати нові університети, розбудовувати сферу освіти й науки, пишались новими відкриттями, зокрема, в галузі природничо-математичних наук. Українські землі на той час міцно перебували під двома юрисдикціями, тож, будь-які наукові відкриття чи культурні здобутки автоматично ставали не українськими національними, а імперськими.

У цьому полягає фатум будь-якого народу, котрий не досяг державного рівня, а існує в межах імперії. Лише на зламі XVIII й XIX століть розпочинається процес українського національного відродження, що з різною динамікою та своєю специфікою тривав на українських землях обох імперій. Остаточні явища цього можемо спостерігати й досі, зокрема, Богдан Кістяківський вважається «великим руским соціологом», а винахід x-променів Іваном Пулюєм не вважається за такий, оскільки приписується кмітливому німцю Вільгельму Рентгену, хто встиг вчасно запатентувати чужий винахід.

По-сьоме, невирішеність земельного питання, а також політична незрілість українців відіграли фатальну роль під час Національно-визвольних змагань 1917-1921 років. Перемогу отримала політична сила – більшовики, що мали найменше шансів в споконвічно аграрній Україні. Їм вдалось знайти механізм, аби повернути на свій бік численне селянство, втомлене від політичної нестабільності. Таким стало популістське гасло «Земля – селянам!». Воно було влучним, зрозумілим і примітивно-простим у своїй абсурдності, адже не містило ані механізму передачі землі, ані її кількості на особу, ані порядку оформлення у приватну власність. Той факт, що більшовики саму по собі приватну власність планували скасувати ні в кого не викликало питань – хіба що у мислячої частини національної інтелігенції, однак, селяни почули врешті те, що воіли чути і в що прагнули вірити. Наслідком цієї політики стало те, що Україні довелось долати найтяжчий виклик за всю свою історію – тоталітарний режим.

По-восьме, за доби тоталітаризму українцям довелось вижити всупереч офіційній політиці денаціоналізації. Якщо іноземна юрисдикція була відома іншим європейським народам, як-от болгарам, сербам, хорватам, угорцям, румунам, то мало в кого з народів сучасної Європи є подібний тривалий і тяжкий досвід-випробування тоталітарним режимом. Українці вистояли за методичних спроб фізичного їх знищення та денаціоналізації. Для фізичного знищення було запропоновано неадекватний план хлібозаготівель, що спричинив голодомор, для духовного було започатковано руйнацію храмів, що тривала паралельно з політичними процесами над національною інтелігенцією.

Негативний вплив цього періоду на українську самосвідомість важко переоцінити. Невідповідність офіційної ідеології правосвідомості населення була вражаючою, що породило систему подвійних стандартів. Однак, українці довели свою життєздатність.

По-дев'яте, Україна перейшла під радянську юрисдикцію не набувши достатнього досвіду комерційних відносин. Не досягнувши рівня функціонуючої ринкової економіки та відчутного ринку праці, Україна перейшла до етапу планового господарювання, відміни приватної власності на нерухоме майно і відповідної норма-

тивно-правової бази цих нововведень. Планове господарювання вщент нищило конкурентність виробництва, ще більше гальмуючи прогресивний розвиток вітчизняної економіки.

За умов тоталітарної, згодом авторитарної політичної системи, демотивація праці була ще більш вражаючою, ніж за кріпацтва, адже засуджувалась сама спроба працювати на збагачення. Згідно конституційної *«Декларації прав трудового й експлуатованого народу»* особи, котрі використовують найману працю, позбавлялись політичних прав.

Індивідуальне господарювання з метою отримання прибутку також заборонялось, оскільки правомірною вважалась лише суспільно-корисна праця на державних підприємствах, в установах та закладах. Наказ Президії Верховної Ради РСФСР від 4.05.1961 року *«Про посилення боротьби з особами (ледарями, дармоїдами, паразитами), котрі ухиляються від суспільно-корисної праці й ведуть анти суспільний паразитичний спосіб життя»* передбачав ув'язнення від двох до п'яти років з конфіскацією майна. У цьому, ймовірно, криється головна причина *повільності розбудови функціонуючої ринкової економіки в Україні*. Незацікавленість у результатах праці й робота на показники, а не на результат.

По-десяте, існування України як суверенної держави є історичним дивом. Адже вона існує всупереч цілеспрямованим шаленим спробам її знищення. За роки опору денаціоналізації в Україні виробився імунітет до втручання.

Відтак, наша держава пережила чимало викликів та потрясінь, серед яких міжконфесійний конфлікт, Національно-визвольна революція, Національно-визвольні змагання, війни, втрата територій. Оскарження історико-культурної спадщини. Імперський період для України означав висмоктування її ресурсу та спроби денаціоналізації.

Та всупереч поширеній думці про пасивність українців, виразною рисою вітчизняної правосвідомості є *споконвічне прагнення справедливості та загартована століттями протистоянь здатність до організованого опору*. Спалах протесту може розпочатись стихійним студентським заворушенням, динаміка та масштаб якого є абсолютно не прогнозованими, а завершитись зміною

існуючого керівництва. Миттєва самоорганізація українців, що є порятунком за переломних моментів сучасної історії, вражає очевидців. На етапі розбудови правової системи пострадянської України доводиться долати остаточні явища і радянського, і імперського періодів. Кожен народ має свій секрет виживання, українці ж як нація існують завдяки тому, що не дивлячись на історичні потрясіння та шалені спроби денаціоналізації, міцно тримались своїх ціннісних орієнтирів.

Загальні висновки. Наразі розуміння історії є не лише питанням загальної освіченості чи рівня культури кожної конкретної особистості. За умов, коли на українські землі зазіхають майже всі прикордонні держави, історичне знання стає питанням виживання нації.

Історія – не лише теоретична, а суто практична наука життя. Зважаючи на циклічність подій, її уроки варто сприймати як застереження. Історичне минуле – важливий чинник національної ідентичності сучасних народів. Також, це важливий аспект для сучасного глобалізованого суспільства, в якому на перше місце ставиться конкурентність держави. Лише та нація має шанс на виживання, котра зберігає свою ідентичність та гартує конкурентність. Історично сталось, що лише суверенні незалежні держави сприймаються, як серйозні гравці сучасних світових відносин. Конкурентність держави напряму пов'язана з її історичним минулим. Важливим є, була така імперією чи колонією, переживала революції та інші соціальні потрясіння чи була стороннім спостерігачем, забезпечена ресурсом чи змушена була шукати шляхи компенсації відсутності важливого. Кожна нація змушена долати виклики, не кожній це вдається. Історичне минуле є незаперечною відповіддю, як держава сприймається наразі – як об'єкт геополітичних інтересів так званих великих гравців чи повноправний суб'єкт міжнародних відносин? Нація, котра не знає, не розуміє, не усвідомлює свою історію, приречена. Вона в кращому випадку просто розчиняється в іншій, більш сильній і конкурентній.

Інтерес до минулого та пізнання його уроків був і лишається, як й чимало нерозгаданих таємниць, котрі лише поживляють процес історичного пошуку. Жодна наука не вимагає наразі такого критичного ставлення до джерел, як історія. І можна погодитись,

що сучасний *історичний ревізіонізм*, тобто перегляд, переосмислення головних постулатів історії, є життєвою силою історичної науки, безперервним діалогом між сьогоденням і минулим.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Антонович Д.І. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993.
2. Історія України: Нове бачення. У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Україна., 1995. – Т.1. – 350с.
3. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. – К.: Генеза, 2017. – 560 с.
4. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К.: ІпіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
5. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520с.
6. Кульчицький С. В. Гострим зором талановитого дослідника. Ми-нуле України з огляду на європейську історію. Політика і час. 1996. № 31. С. 57–67.
7. Левицька Н.М. Історія України. Навчальний посібник для студен-тів неісторичних спеціальностей. – К., 2010.
8. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1985. – 550 с.
9. Тойнбі А. Д. Дослідження історії [Текст]: скорочена версія томів VII-X Д.Ч. Сомервелла /А. Д. Тойнбі; пер. В. Митрофанов, П. Тарашук. – К.: Основи, 1995. Т. 2. – [Б. м.]: [б. в.], 1995. – 401 с.
10. Secret diplomatic history of the eighteen century by Karl Marx. Edited by his daughter Eleanor Marx Aveling. – London.: Swan Sonnenschein & Co., Limited. Paternoster. Square, 1899. – 97 p.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Бичко А.К. Українська ментальність. Джерела становлення. – К.: Освіта України, 2014. – 206 с.
2. Боргардт О. Аналітична історія України / Олександр Боргардт. – [Б.м.: б.в], 2008. – 486 с.

3. Кульчицький С. В. Гострим зором талановитого дослідника. Минуле України з огляду на європейську історію. Політика і час. 1996. № 31. С. 57–67.

4. Мотиль Олександр. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. – К.: Критика, 2009. – 199 с.

5. Танюк Лесь та інші. Біля витоків Незалежності. – К.: Тов. Дорадо-Друк, 2011.– 335 с.

6. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1926.

7. Шерех Ю.В. Пороги й Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: в 3-х т. Т. 1/ Ю.В. Шерех. – Харків: Фоліо, 2012. – 517 с.

8. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегії дії. Національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський, та інші.; ІНПЕД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: НАН України, 2016. – 284 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Чому необхідно знати історію? Якою мірою це питання набуло особливої актуальності в контексті подій з 2014 року?

2. Чи знаєте Ви історію свого міста (села, селища, вулиці), чи відбувались якісь відомі історичні події у Вашій місцевості чи поблизу?

3. Як відбувається оскарження історико-культурної спадщини і які є інструменти протидії цьому?

4. Які можна назвати шляхи пізнання історії? Котрий з них вважаєте найліпшим?

5. У чому полягає специфіка формування вітчизняної історіографії і з чим це пов'язане?

6. Яких можна назвати вітчизняних дослідників історії?

7. Чим обумовлено новий інтерес до української історії і яких сучасних дослідників Ви знаєте?

8. Яке на Вашу думку місце України у всесвітньому історико-культурному поступі?

9. Які виклики пододала Україна протягом свого історико-культурного поступу?

10. Які уроки історії Україні варто засвоїти, аби посісти гідне місце у сучасному суспільстві?

РОЗДІЛ II.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА КУЛЬТУРА. ПЕРЕХРЕСТЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1. Землеробська цивілізація. Культура Кукутень-Трипілля

Територія нашої держави з часів раннього палеоліту і до сьогодні не була безлюдною, тут хвилями змінювались кочова і землеробська цивілізації. Як вже зазначалось у попередньому розділі, цивілізація і культура – не тотожні поняття. Термін «культура» походить від латинського «*culture*», що означає «обробіток», «обробляти», і первісне значення стосувалось процесу отримання врожаю. Відомий античний філософ і оратор Цицерон застосував цей термін в сенсі «вдосконалення», наблизивши його до сучасного розуміння. Наразі значення цього поняття розширилось і включає в себе і релігію, і мистецтва, і ремесла, а також культуру громадського побуту, правову культуру, технології та багато чого іншого. Тож, культура в широкому розумінні розглядається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом історії. Зрозуміло, цінності у кожного народу свої, такі різняться залежно від географічного, кліматичного та інших об'єктивних чинників, марксівський постулат «буття диктує свідомість» наразі лишається чинним.

Термін «цивілізація» було введено в науковий обіг у просвітницькому XVIII столітті французьким вченим *Оноре Габріелем де Мірабо* і розглядався як якісно новий етап історичного поступу людства. Термін «цивілізація» також латинського походження, що означає «громадський», «суспільний», та розуміє такий щабель розвитку людства, за якого соціальні зв'язки починають домінувати над природними і коли суспільство починає розвива-

тись і функціонувати на своєму власному ґрунті. Як зазначалось у попередньому розділі, аби стати цивілізацією, творча меншість має відповісти на виклик. А загальна більшість піднятих над суто природними інстинктами й згуртуватись у цьому не простому процесі, адже лише одній меншості виклик не подолати. Саме тому окремі культури перетворились на цивілізації, що пережили тисячоліття й досі вражають своєю величчю й мудрістю, окремі так і лишились культурами, однак, більшість перетворились на піщинки історії, навіть ім'я яких невідомо.

Доба енеоліту, або мідно-кам'яного віку, є часом піднесення давніх землеробських культур та виникнення аграрних цивілізацій Єгипту й Месопотамії, котрі здолавши кліматичний виклик, розбудували іригаційні системи. Для України це доба *Культури Кукутень-Трипілля*, що припадає на 5100-2900 роки до н.е., часу землеробів-орачів та перемоги відтворювального господарства на Правобережжі. Частина дослідників вважає, що першими предками українців були трипільці. На їх думку, спадковість традиції визначається за такими ознаками: тип поселення, тип житла і тип їжі. Саме з цих ознак вони ідентифікують трипільців як предків українців. Однак, остаточно ця думка досі не доведена.

Культура Кукутень-Трипілля або більш звична її назва *Трипільська культура*, проіснувала півтори тисячі років і зникла, не створивши держави. Її пам'ятки свідчать про міцну самоорганізацію людей та їх глибоку духовну культуру. При цьому відсутність державної організації у сучасній науковій думці прийнято вважати за ознаку народу нижчого рівня.

Ця культура є живим свідченням того, як дивовижно суспільство може існувати без держави, котра насамперед асоціюється з апаратом влади. Чому саме «культура», а не «цивілізація»? Тому, що не винайшли писемність, а значить, накопичене знання не досягло такого рівня й кількості, аби виникла практична необхідність його зафіксувати. Достатньо було передавати усно. Саме знання відіграло вирішальну роль у розвитку цивілізацій. Очевидно, це та константа, котра лишається незмінною протягом століть. Говорячи про систему цінностей зазначеної культури, важливо наголосити – у додержавному та ранньодержавному суспільстві

звичай-мораль-релігія становлять собою нерозривне єдине ціле. Пізніше, з появою держави, ці поняття відокремлюються, а згодом можуть навіть суперечити одне одному.

Культура Кукутень-Трипілля є частиною *землеробської цивілізації*, на яку не встигла перетворитись, не маючи писемності. Її носії, вдосконалюючи власне господарювання, не еволюціонували до створення громіздкого й недешевого апарату влади, аби віддавати частину своїх статків на його утримання. Спеціалізація також була слабо розвинена.

Старожитності цієї культури поширені на територіях щонайменше двох держав, тож, їх дослідженню присвятили свої праці численні як вітчизняні, так і зарубіжні археологи, історики, етнографи, антропологи, для кого проблематика й наразі лишається актуальною. Кожна нова експедиція дає матеріал, що відповідає на численні запитання, та водночас ставить ще більше загадок. В контексті вітчизняної історії актуальними є питанням, чи були носії культури Кукутень-Трипілля давніми пращурами українців? Чому і куди ця дивовижна культура зникла? Чому не розвинулась у цивілізацію? Якою була самоназва носіїв цієї культури й чи вдасться коли-небудь це дізнатись? Найактуальнішою лишається проблема культурної спадковості.

Існує точка зору, що можна прослідкувати певну спадковість кукутенців-трипільців й українців за трьома ознаками, як-от: тип поселення, тип житла і тип їжі. Та більш вірогідною є думка українського історика й ідеолога модерного українського націоналізму *Романа Бжеського*, що історію народу можна починати від того часу, коли він почав виступати, як її активний суб'єкт. Однак, науковий пошук не виключає нових неочікуваних висновків.

Зважаючи, що ця культура зародилась поблизу селища Кукутень на території сучасної Румунії, її коректніше було би назвати саме культура *Кукутень-Трипілля*. Зрозуміло, самоназва її носіїв навряд чи буде нам відома у найближчий час. Одним з перших науковців, хто досліджував й систематизував старожитності землеробських поселень, був румунський археолог *Теодор Бурада*. Ще в середині ХІХ століття дослідник виступив з відповідною доповіддю перед науковою громадою. Під час обговорення з'ясувалось, кераміку

знаходили і у XVIII, навіть XVII століттях представники литовсько-польської шляхти, але не надали артефактам особливого значення. Адже відомо, що до XVIII століття старожитності цікавили виключно, як предмети розкоші.

Вікентій Хвойко, котрого у вітчизняній історіографії називають першовідкривачем Трипільської культури, виступив із реферативною доповіддю на засіданні Південно-руського відділення географічного товариства наприкінці XIX століття, у 1899 році, відчутно пізніше Теодора Буради. Дослідник систематизував старожитності, зібрані під час експедиції поблизу селища Трипільля Київської області, і, вочевидь, не знав про відкриття свого колеги з Румунії. В цей час у Києві працювало щойно створене Київське товариство старожитностей і мистецтв, тож, загальний інтерес до археологічних пам'яток був відчутний.

Серед дослідників цієї культури варто зазначити відомого українського археолога й антрополога Хведіра Вовка, історика Левка Чикаленка, археолога Івана Шовкопляса, поета та археолога Олега Ольжича, археолога Ізидора Шараневича, а також історика Володимира Борисенка, археологів Леоніда Залізняка та багатьох інших вчених. Зусиллями експедицій Михайла Відейка наразі доведено раніше гіпотетичні відомості про трипільців й відкрито нову інформацію про них. Михайло Сохацький, директор Борщівського краєзнавчого музею, одним з відділів якого є відомий Музей Трипільської культури в печері «Вертеба», присвятив життя дослідженню старожитностей.

Культура Кукутень-Трипільля була класичною землеробською культурою з притаманними їй рисами, особливою суспільною організацією й своєю ідеологією. Зародившись на Подунав'ї, біля румунського села Кукутень, вона сягала північно-східного напрямку, куди рухались в пошуку плодородних земель енеолітичні аграрії. Першим трипільським поселенням на території України вважається знайдене біля сучасної Барнашівки. Наразі виявлено понад дві тисячі пам'яток зазначеної культури, що згуртовані у п'ятнадцяти областях, найбільше в Середній Наддністрянщині та Надпрутті й Надбужжі, менше у Наддніпрянщині.

Зародившись у VI тис. до н.е. розвивалася ця культура в V-IV тис. до н.е., протягом 2000 років. Найдавніші пам'ятки куль-

тури «Прекукутень, Кукутень-Трипілля», як це офіційно зараз називається, знайдено на території Румунії та Буковини. Через 100-200 років такі вже з'являються на території Хмельницької, Вінницької областей. Ще 100-200 років ареал старожитностей поширюється на Південний Буг, у Черкаську область. Коли приблизно через 800-900 років близько IV століття до н.е. кукутенці-трипільці досягли Дніпра, їх численність наблизилась до чверті мільйона. Ця культура пройшла в своєму розвитку три етапи: *ранній (4000-3600), середній (3600-3100) та пізній (3100-2500)*.

На ранньому етапі розвитку, коли йшло активне освоєння нових територій, трипільське населення мешкало невеликими общинами, що складалися з десяти-п'ятнадцяти малих сімей. Кожна сім'я вела власне господарство, ймовірно, володіючи певною ділянкою землі та частиною худоби. Однак, *екстенсивне* землеробство, будучи доволі трудомістким видом діяльності, вимагає гуртування зусиль задля спільного результату. Для осілости доводилось розчищати ділянки лісу, боронити цілину, огорожувати ділянки від диких звірів. Все це зміцнювало общину та сім'ю, як господарський її осередок, а також формувало відповідну духовну культуру взаємодопомоги й відчуття єдності інтересів.

Перехід від раннього до середнього етапу розвитку культури Кукутень-Трипілля знаменувала поява гончарних керамічних виробів, прикрашених розписом. За цього періоду носії культури продовжували практикувати екстенсивний тип господарювання, й мігрували, вочевидь, в напрямі течії річок та руху сонця, просуваючись північніше, угору по Дністру, та північно-східніше, до середньої течії Дніпра. Визначальною ознакою поселень землеробів завжди було їх розташування в басейнах водойм, а також у місцях, що містять природні захисні елементи. Це забезпечувало осілу людність від різних загроз. Особливо придатними для проживання були межиріччя Південного Бугу та Синюхи, Дніпра й Росі, а також Середня Наддністрянщина.

Археологічні знахідки, що відносяться до цього етапу, свідчать про зростання добробуту населення. Господарство трипільців набуває стабільності, на що вказує тривалість проживання на одному місці й істотне збільшення об'єму зерносховищ. Також змінюються житло-

во-господарські комплекси, вдосконалюються помешкання кукутенців-трипільців. Тепер вже житла представлені не лише заглибленими землянками чи напівземлянками, а й наземними дерев'яно-глиняними будинками, одно- та двоповерховими, де перший поверх зазвичай використовувався, як господарське приміщення. Закономірним наслідком зростання добробуту є збільшення кількості населення, про що свідчать *поселення-гіганти*, представлені у Верхньому Побужжі.

Поселення додатково захищались ровами, сама ж забудова становила кілька концентричних кіл чи овалів, в межах яких житла з'єднувалися глиняними стінами, утворюючи суцільну лінію. Екстенсивне землеробство було доволі трудомістким й передбачало колективні зусилля й значні енерговитрати. Головною тягловою силою у господарстві були бики, саме вони тягли примітивну соху, котра відкидала шар ґрунту вбік, не перевертаючи його. Також для рихлення ґрунту застосовували рогові й дерев'яні рала та борони, а для розбивання грудок – рогові й кам'яні мотики. Для збирання врожаю застосовувались кремінні серпи, які за продуктивністю праці відповідали мідним і лише вдвічі поступалися сучасним залізним. Культивували пшеницю, жито, ячмінь, просо та бобові. Досить розвинутим було тваринництво. Розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней. Окрім землеробства займались мисливством, рибальством та збиральництвом.

Знаряддя праці виготовляли з кременю, каменю та кісток тварин. Важливим досягненням кукутенців-трипільців на другому етапі було освоєння плавлення та лиття металу, раніше обмежувались лише куванням. Внаслідок цього розвивається мідна *металургія*, з'являються ремісники-металурги. Зброя трипільців була розрахована на полювання, бойової допоки не знайдено. Вдосконалюється кераміка й утверджується ремісничий характер гончарного виробництва. Археологічні знахідки рясніють численними керамічними виробами посуду, прикрас, обрядових та культових предметів, іграшок, пряслиць тощо.

Однак, ремісництво остаточно не відділяється від землеробства. Носії культури Кукутень-Трипілля на цьому етапі вже користувались гончарним колом, що вдосконалило відповідне виробництво. Та застосувати таке в якості колеса не подумалися, це була дійсно

складна, як на той час, інженерна конструкція. При цьому аграрії зуміли застосувати обертальні властивості пряслиць, котрі пристосували у вози, запряжені волами. Такі прообрази коліщат, глиняні пряслиця, були знайдені на Вінниччині, біля села Ворошилівка.

Особливості суспільної організації культури Кукутень-Трипілля є важливою її ознакою, як органічної частини землеробської цивілізації. Для такої притаманні три рівні. Перший рівень, основу становила *мала моногамна сім'я*, що вела окреме господарство. Об'єднання таких споріднених по чоловічій чи жіночій лінії сімей утворювали наступний рівень – родову общину. Третій рівень, *плем'я*, складався з кількох споріднених общин. Важливо розуміти, у носіїв цінностей аграрної цивілізації суспільні зв'язки завжди були сформовані по горизонталі. Тяжка землеробська праця зумовлювала саме такий тип суспільної організації, адже життєво важливим було не лише створити сім'ю, але й прогодувати, що вимагало суттєвих енергозатрат.

З часом спостерігається інтенсивний приріст населення й важливою суспільною ланкою стає *велика сім'я*, що становила *домогосподарство*. Археологічні знахідки скарбів і могильників, а також аналіз поховального начиння свідчать про майнове розшарування та початкову стадію формування *вождівства* в середовищі носіїв культури Кукутень-Трипілля. Це був зародок *потестарної* влади додержавного суспільства.

За відсутності писемності, головну інформацію про культуру й духовний світ трипільців містить їхня *кераміка*, зокрема, оздоблюваний орнамент глиняних виробів, а також антропоморфна та зооморфна пластика. *Антропоморфні* глиняні вироби здебільшого передають образ жінки, хоч трапляються й чоловічі зображення. Зооморфні статуетки найчастіше зображують бика. Фігурками бичачих голів оздоблюється кухонний посуд. Трапляються і статуетки птахів, ліпні моделі жител й транспортних засобів.

Головними цінностями землеробської цивілізації був *культ життя*, а оскільки таке забезпечував врожай, то мав місце культ землі, культ родючості, культ радості. У середовищі землеробів головна мета – врожай, досягалась колективними зусиллями людей, відтак, кожна людина представляла собою цінність. Саме тому землероб-

ська цивілізація не знає ані людських жертвоприношень, ані смертної кари. Головним регулятором відносин в середовищі носіїв культури Кукутень-Трипілля були звичаї додержаного землеробського суспільства. Існували також землеробські традиції, обряди, ритуали. Звичаї насамперед були спрямовані на виживання людського колективу, тож, відігравали свою нормативну функцію. Ймовірно, в цей період виникли головні табу (заборони), пов'язані з землеробством, як-от заборона орати землю від жовтня до березня тощо.

Наразі останні археологічні експедиції проливають світло на попередні питання, однак, з'являється таких ще більше. Знайдено *укріплення* поселень, а раніше вважалось, що таких не було. Укріплювались поселення, ймовірно, від диких тварин чи непроханих гостей. Також внаслідок експедиції 2002 року було віднайдене *гончарне коло*, а дослідження 2013 року виявило наявність *гончарного горну*, раніше такий лише припускався. На пізньому етапі розвитку культури, як доведено матеріалами експедиції 2012 року під керівництвом Михайла Відейка, виникає *монументальна скульптура*. Споруда шістдесят на двадцять метрів квадратних, швидше за все, була храмом. Тож, культові церемонії та ритуали здійснювались як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах. Ці знахідки підтверджують, що суспільство кукутень-трипільців поступово еволюціонувало, в зародковому вигляді позначився інститут потестарної влади, й існували служителі культури – *жерці*.

Відтак, у носіїв культури Кукутень-Трипілля відсутніми були держава і міста. Так звані протоміста не виконували ролі адміністративного центру з визначеною спеціалізацією. Також відсутньою була писемність. Румунські дослідники наразі звертають увагу на феномен «дануба скрипт», тобто, дунайського письма. Однак, окремі позначення, що наводяться у якості доказів не можна вважати систематичним алфавітом, байдуже, звуковим чи піктографічним. Радше це можна назвати зародженням писемності, протописьмом, за якого знання вже намагались якимось чином фіксувати, однак, вони ще не набули критичної ваги, аби перетворитись на систему, що потребує фіксації.

Над *причинами занепаду* цієї культури міркувало чимало дослідників. Чому ж розпочався занепад? Серед *причин* насамперед

варту виділити об'єктивні, як-от *кліматично-географічну*. Родючість чорноземів не спонукала до активних пошуків, тож, екстенсивне землеробство виснажувало ґрунти. Саме ж землеробство вкрай залежне від кліматично-географічного чиннику, та й аграрії, витративши час і ресурс на сільськогосподарський цикл, були залежні від врожаю й малорухливі. Міграція на нові території, вочевидь, вимагала тривалої підготовки й накопичення запасів, а подальше їх освоєння займало не менше року.

При цьому, відсутність серйозних викликів на фоні достатньої забезпеченості ресурсом завжди гальмує пильність, а залежне від клімату землеробство час від часу також терпить неврожаї. В середовищі давніх аграріїв спільні інтереси й колективна зацікавленість у результатах праці не спонукали до виокремлення адміністрації. Попри майнове розмежування й зародження додержавної влади, більшість потестарних функцій виконувала община, колектив.

Традиційне суспільство з непрогресивним типом розвитку приречене, адже набувши певного темпу, воно має нарощувати свій господарський потенціал. Інакше виникає диспропорція між зростанням населення і можливістю забезпечити його ресурсом. Головна причина занепаду Трипільської культури – у відсутності серйозних викликів та навичок долати такі. Інколи дослідники зазначають таку причину, як низька конкурентність аграріїв порівняно з енеолітичними скотарями – кочовиками.

Таким чином, з одного боку, трипільці не створили міст з адміністративними центрами й чіткою спеціалізацією. Не створили власне державу. Та з іншого боку, дають вражаючий приклад того, як населення може гармонійно жити, плекаючи власну духовність і не утримуючи громіздкий державний апарат. Адже останні події світової арени свідчать: сучасне суспільство, котре тримається на комерційних зв'язках, досить вразливе, світові катаклізми відкидають його від цінностей цивілізації.

2.2. Кочова цивілізація на території України, її вплив та значення

Кочова цивілізація по своїй природі мобільна, войовнича, відтак, більш конкурентна. Низька конкурентність осілих й маломобільних аграріїв порівняно з енеолітичними кочовиками-скотарями інколи зазначається як одна з причин занепаду Культури Кукутень-Трипілля. Вони є різними за походженням, цінностями, використанням ресурсу, суспільною організацією, отже, культурою. Конфлікт між землеробською та кочовою цивілізаціями припадає на злам тисячоліть, I тисячоліття до н.е. – початок I тисячоліття н.е. З доісторичних часів народ, що володів більш досконалою зброєю, завойовував інші народи. Перші відомі племінні об'єднання, про які дізнаємось з письмових джерел, створювались або з метою захисту, або нападу.

Оскільки залізо міцніше бронзи, озброєння, кінська зброя, знаряддя праці стали досконалішими у того народу, хто мав можливість добувати й кувати залізо. Ранньозалізна доба, що припадає на період з IX по VII ст. до н.е. характеризується появою залізних знарядь праці, що вдосконалило орне землеробство. Однак, на цей же період припадає пошквалювання активності кочовиків, що знали секрети виготовлення залізної зброї. Зважаючи, що окремим з них вдалось встановити контроль над величезною територією й створити щось схоже на державність, цей етап відомий як *скіфська доба* та період становлення перших ранньодержавних утворень на території України. В цей час життя й політична активність кочових народів потрапляє в поле зору високорозвинених цивілізацій, як-от грецької, перської, котрі дають перші письмові згадки.

Між кочовою та землеробською цивілізаціями спостерігалась відмінність способу життя, а отже, культури, побуту та звичаїв. Географічно вони займали різні території й мали свої вподобання – для кочовиків зручним було *Північне Причорномор'я*, де спостерігався перехід до кочового скотарства, як переважного способу виробництва. Землероби ж вподобали лісостепову, багату на річки й чорнозем зону, де поширення орного землеробства було

найбільш продуктивним, що згодом стає основою економіки місцевих племен.

Відтак, Причорноморські степи й Крим заселяли племена з переважанням скотарського способу ведення господарства. Скотарсько-кочова діяльність породила зовсім інший спосіб життя, аніж землеробсько-скотарська, й інші ідеологічні уявлення, відтак, цінності. Утримання значної кількості худоби вимагало постійної зміни пасовищ, а це викликало значну мобільність племен. У степу формується своєрідний рухливо-осілий спосіб життя, із різним співвідношенням питомої ваги скотарства та землеробства.

Скотарський спосіб життя позначався на всіх сторонах існування кочовиків, археологічні знахідки свідчать про значне поширення оброблення шкір та кістки, розвиток плетива, та в пізніших часах – ткацтва. Зі шкіри виробляли не лише одяг чи взуття, але й паски, шкіряні суми, сагайдаки, горити, фляги, виготовляли оббивку щитів. Кочовики досягли досконалості в обробленні шкіри, надаючи їй, залежно від мети, міцності, або ж м'якості. Керамічне виробництво не набуло спеціалізованого відособленого характеру, готові вироби або здобували під час нападів, або ж якісний керамічний посуд купували у партнерів. У кочовиків зазвичай функції посудин виконували шкіряні фляги, більш міцні й надійні, аніж крихкі керамічні.

Розкопки поховань енеолітичних скотарів наочно демонструють їх майнове розшарування, тут міститься чимало ювелірних виробів, як-от браслетів, скроневих підвісок з мідного дроту, різноманітного намиста з мідних пронизок, що підкреслюють статус власниці. Присутні також якісні вироби з кремнію, паски, прикрашені візерунками та мушлевими оздобами. Багаті могильники-кургани скіфської доби свідчать про зміцнення ролі військових вождів. Це також підтверджують виготовлені з якісного каменю зооморфні скіпетри та булави у формі голови коня.

Суспільна організація кочових скотарів принципово відрізнялась від землеробської. Тут провідна роль належала *великій патріархальній сім'ї* як складовому елементу первісної сусідської громади. Велика патріархальна сім'я включала три-чотири покоління по батьковій лінії і могла налічувати до трьохсот родичів. У такій сім'ї існувала сувора ієрархія й вертикаль влади. Суспільні зв'яз-

ки кочовиків завжди формувались по вертикалі, головним був старший з чоловіків, покора якому була абсолютною. Рід, регулюючи окремі негосподарні сторони життя, як-от сімейно-шлюбні та ритуальні, виступає як підпорядкована структура. Пізніше саме ця форма суспільної організації буде притаманна всім кочовим військово-політичним утворенням. На відміну від землеробів, у кочовиків звичайним явищем була полігамія, оскільки важливим було народження якомога більшої кількості дітей, бажано чоловічої статі, майбутніх воїнів.

Відповідно, й головним культом був культ воїна, а війна, завоювання, тривалі походи вважались звичайною практикою. Специфічний спосіб життя кочовиків породжував особливий духовний світ. Худоба виступає центром космогонічних уявлень про навколишнє середовище та водночас є посередником у спілкуванні з богами, яким зазвичай надають рис найбільш шанованих тварин.

Вищевказаний феномен курганного будівництва, відомий з кінця IV тис. до н. е., демонструє особливий різновид вірувань. Кургани являли собою округлі насипи різної висоти, під якими знаходилися поховання патріархів великих сімей або сімейних громад. Довкола курганів збереглися залишки складних архітектурних споруд із землі, каміння та дерева. Будучи доказом значних соціальних змін у суспільстві кочовиків, кургани водночас засвідчують специфіку релігійно-міфологічної системи. Степовий курган виражав собою нібито підняте над поверхнею землі повторення в меншому масштабі того, що людина бачила навколо себе. Курганне будівництво пов'язують з культом Сонця, що існував в енеолітичних скотарів. Можливо, іранського божества *Хорса*.

Період IX – VII ст. до н.е. називають *передкіфським періодом* ранньозалізного віку. Тубільним населенням Кримського півострова з VIII століття до н.е. прийнято вважати носіїв культури Кизил-Коба, або *таєрів*, старожитності яких знайдено біля селища Перевальне, Симферопольського району Криму. Віддаленість зазначеного регіону й слабкі контакти з вогнищами цивілізації загальмували не лише еволюцію знарядь праці тубільних племен, але й загальний їх розвиток. Серед археологічних знахідок відсутні виробы з металу, знаряддя праці представлені кремнієвими ножами,

кам'яними сокирами, кістяними голками. Вочевидь, в цей період таври перебували на етапі переходу від дикості до варварства, тут практикувались людські жертвоприношення, не вітались зовнішні контакти, а обійстя прикрашались головами, відтятими у переможених. Під час війни таври перекопували дороги, перешкоджаючи, таким чином, втечі. Жорстокі звичаї таврів описує *Геродот*.

Наразі складно сказати, які були самоназви окремих кочових утворень, проте напевно відомо, що ті з них, котрі попали в поле зору хроністів-сучасників, складались з менших, завойованих або тих, хто добровільно приєднався, спільнот. Скільки з таких зникло з історичної арени, також навряд чи буде відомо. Найдавнішим таким утворенням були *кіммерійці*, кочовий іраномовний народ, згадка про який міститься у легендарній Гомеровій «Одіссеї». Їх остаточне походження досі не з'ясоване. Кіммерійці жили в степах південноукраїнського Причорномор'я від Дону до Дунаю. Їх появі сприяли кліматичні зміни, зокрема, надмірна посуха XIII-XII ст. до н.е. Це стало відчутним викликом, що на території українських степів Північного Причорномор'я призвів до різкого скорочення посівних площ, нерентабельності землеробства, і, як наслідок, до міграційних процесів у Північному Причорномор'ї. Такі міграції за умови обмеженості в ресурсі, неминуче супроводжуються збройними сутичками, в яких перемагають та виживають найконкурентніші, котрі у подальшому й контролюють регіон. Вочевидь, кіммерійці були одним з народів, що вижили у конкурентній боротьбі з тими, чиє ім'я історія до нас не донесла.

Крім Гомера, інформація про кіммерійців міститься у працях грецьких істориків, як-от Геродота, Страбона, Птоломея, та в клинописних джерелах Передньої Азії. Кіммерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з вождями, яких у літературі називають царями, зважаючи на їх абсолютну владу. Військо кіммерійців формувалось з загонів вершників, які були добре озброєними. Ці племена займалися скотарством, в якому провідне місце посідало конярство. За мовою кіммерійці, вірогідно, були іранцями, оскільки імена їх вождів, Сандашкату, Теушпа, Лигдамис мають іранський корінь. Принаймні провід союзу племен був іранського походження.

Встановлюючи контакти з провідними цивілізаціями Середземномор'я, кіммерійці запозичували ліпші їх надбання. Зокрема, оволодівши технікою виробництва металів, вдосконалили власну зброю. Володіли блискучою військовою стратегією й тактикою, були вправними воїнами, про що свідчать їх сучасники. Конкуренція кіммерійців визнавав навіть асирійський цар Ашурбанипал. Відомий їх прийом обстрілу супротивника не через голову коня, а назад, по ходу скачки. Кіммерійський лук був вправний як у ближньому, так і в дальньому бою. Від їх набігів потерпали країни Передньої Азії, Ассирія, Мідія, Лідія, Урарту. Широкого розвитку у кіммерійців набуло мистецтво, яке носило ужитковий характер.

Поява *скіфів* змінила звичний плін життя Північного Причорномор'я. Насамперед ці племена, що об'єдналися під самоназвою «сколоти», були численнішими й більш войовничими. Вочевидь, вони пройшли тривалий період еволюції, протягом якого не лише відбувалось завоювання одних кочовиків іншими (чи добровільне їх об'єднання), але й між самими племенами встановилась своєрідна ієрархія, як-от царські скіфи, воїни, орачі і т.д. Скіфські старожитності й кургани рясно зосереджені на південній території українського Причорномор'я. Оскільки ці землі у XIX столітті належали до Російської імперії, у 1859 було створено Імператорську археологічну комісію, після чого розпочалось дослідження кургану біля міста Нікополя, а потім розкопано й опрацьовано старожитності ще кількох курганів. Археолог Іван Забелін розкопав дев'ятнадцятиметровий царський курган Чортомлик. Безцінні старожитності поховання, серед яких чимало ювелірних виробів й бляшок з золота й срібла, а також срібна ваза, згідно імперської традиції, поповнили фонди Санкт-Петербурзького Ермітажу.

Після опрацювання цього кургану у 1862-1863 рр. подальші дослідження курганів скіфської знаті припинилися, на колишніх розкопах наживались грабіжники, небайдужим науковцям лишалось викупувати старожитності з рук «чорних археологів». У колекції Богдана і Варвари Ханенків знаходився набір золотих платівок і бронзовий посуд із курганів на Нікопольщині. Промисловець й археолог Поль О. М. володів золотими та бронзовими виробами, придбаними поблизу Чортомлика. Відомий дослідник

історії козаччини Дмитро Яворницький на виставці VI Археологічного з'їзду в Одесі продемонстрував свою колекцію скіфських старожитностей з курганів Нікопольщини у серпні 1884 р.

Наразі більшість скіфських артефактів знаходиться у Музеї історичних коштовностей України, що є незаперечною заслугою відомого вітчизняного археолога *Івана Гавриловича Шовкопляса*.

Вірогідною причиною витіснення кіммерійців скіфами була не лише їх очевидна численна перевага, але й їх більш висока конкурентність, що мали більш високий рівень військової спеціалізації. При класичному зіткненні «агресор» і «той, хто обороняється» завжди шансів більше у агресора. Може перемогти його лише той, хто здатен протиставити більш досконалу згуртованість, військову стратегію, тактику й досвід численних перемог. Прийшовши на територію України зі Сходу, із степів між Каспієм, Уралом і Кавказом, наприкінці VII ст. до н. е., скіфи остаточно підкорили місцеві племена. Фактично, взяли під контроль територію, котру сучасники називали Скіфією.

Цікавою є легенда про походження скіфів – від шлюбу давньогрецького героя Геракла та змієної богині *Ани*. За переказом, у подружжя народилось троє синів, *Агафірс*, *Гелон* та *Скіф*. Однак, Геракл заповідав бойовий пояс і лук тому з синів, хто зможе вдягти пояс й натягнути тятину лука. Це видалось під силу молодшому Скіфу, від якого походить плем'я.

Певний час тривало протистояння кіммерійців та скіфів. Потім кіммерійці рушили у Передню Азію, зруйнували Фрігійську державу, похитнувши Урарту й Лідію. Скіфи рушили за ними вслід, у 645 році до н.е. завдали поразки їм у Фрігії, але, зіткнувшись з войовничими місцевими мідійцями, повернулись у Північне Причорномор'я. За версією Геродота, кіммерійські царі загинули в братовбивчому двобої. Обидва кочові угруповання не тяжіли до землі – відтак, не будували фундаментальних жител. Виробляли те, що їм було потрібно, решту – завойовували або купували.

«Батько історії», Геродот, у своїй праці *«Історія»* докладно описує життя та побут скіфів, їх суспільний лад, ідеологію та вірування, громадський устрій, а також зовнішній вигляд. Вочевидь, войовничі племена мали чим вразити античного історика. «Серед

усіх народів, лише скіфи володіють найважливішим мистецтвом: жодному ворогу, що напав на їх країну, вони не дадуть врятуватись» – зауважував Геродот. Військова тактика скіфів була блискучою, їх зброя й обмундирування сприяли маневреності й перемогам. Зазвичай воїн-скіф був озброєний коротким мечем – *акинаком*, до якого додавались спис, дротики, сокири, кинджали, за спиною з лівого боку мав *горит* – місткий футляр для невеликого складного лука та стріл. Одягнутий переважно в панцир, мав бойовий пояс і щит, а його голову й шию захищав відомий скіфський шолом-*башилик*. Ударною силою скіфського війська була кіннота. Про скіфські звичаї та побут у порівнянні з еллінськими також писав відомий античний філософ скіфського походження *Анахарсис*.

Археологічні дослідження підтверджують, що скіфське утворення не було однорідним, і не всі племена, що входили до його складу, були етнічними скіфами чи навіть іраномовними народами. Оскільки ареал поширення контролю цих племен називався «Скіфією», то й населення, байдуже до етнічного походження, звалося «скіфами». Однак, лише «*царські скіфи*», котрі мешкали на Кримському півострові та південно-східному узбережжі, були етнічними скіфами, головним єднальним ядром, хто зумів завоювати усі інші племена й панувати над ними. Скіфи-воїни були головною ударною силою, вочевидь, складались із інших завойованих кочових племен. На північ по Дніпру мешкали скіфи-орачі, на схід від них – скіфи-землероби, судячи з усього, або давні праслов'янські народи, або інші аграрії, що поділяли цінності землеробської цивілізації й потрапили під скіфський вплив. Скіфи-землероби й скіфи-орачі займалися орним землеробством, у них розвивалось скотарство, садівництво, різні промисли та ремесла.

Зважаючи, що на скіфський період припадає грецька колонізація північного Причорномор'я, мешканців давньогрецького міста Ольвія називали *калліпідиди* або *елліноскіфи*. Численні поховання скіфських володарів у вигляді курганів, в яких знайдено унікальні вироби із золота та срібла свідчать про соціальне розшарування скіфського суспільства. Скіфська релігія була політеїстичною. Усі боги зображувались у вигляді людини. В образотворчому мистецтві скіфів переважав звіриний стиль (образи коня, оленя та інше).

Скіфські царі зуміли взяти під контроль чорноморську торгівлю, що була одним з джерел їх збагачення. Перемога греків у *Перській війні 500-446* р. до н.е. підвищила попит на збіжжя, що зробило Скіфію впливовим експортером, фактично, монополістом. Північно-причорноморська Велика Скіфія досягла апогею свого розквіту за правління царя *Атея* в IV ст. до н. е. Фактично, вона стає першим державним утворенням Східної Європи, що об'єднує різні народи – степових кочовиків, осілих землеробів лісостепу, грецьких колоністів. Вочевидь, таке поєднання господарських систем та культур було продуктивним, а сама Скіфія до IV ст. до н. е. була конкурентною й войовничою державою. Внаслідок стрімкої античної колонізації й залюднення необжитих території Північного Причорномор'я, поживались взаємовигідні контакти еллінів зі скіфами. Грецький історик Геродот, відвідавши у V ст. до н. е. один з найбільших полісів – Ольвію, засвідчив, що греки і скіфи брали шлюби між собою. Навіть скіфський цар Скіл узяв шлюб з місцевою грекинею, сам знав давньогрецьку мову. Відомий скіфський філософ Анахарсис також є нащадком подібного династичного шлюбу.

На межі IV-III ст. до н. е. починається занепад цього могутнього державного утворення. Однією з причин була Поразка Афінів у Пелопоннеській війні 431-404 р.р. до н.е., після чого змінилось торговельне сальдо Скіфії, донедавна головного постачальника збіжжя. Також давалося взнаки погіршення природних умов, висихання степів та зменшення пасовищ. Скіфська військова знать не переймалась врожайністю степів, тож, контроль над зерновими угодами перебирає на себе Єгипет, котрий стає монополістом у цій сфері. Скіфський цар *Атей*, котрий карбував монету й намагався завоювати Фракію, наразився на могутнього й войовничого македонського царя Філіпа, добре знаного на військовому мистецтві.

На частині скіфської території з'являються нові кочові племена, а з часом *сармати* виявились тим самим більш сильним і вправним у військовій справі конкурентом. Вони були мобільніші за скіфів, використовували досконалішу зброю, в той час, як скіфи, встановивши політичний контроль над чималою територією, поступово втрачали ознаки кочової цивілізації, котра зберігає конкурентність, лише доки рухається й завойовує. Сформував-

шись у заволзьких степах, іраномовні сармати з II століття до н.е. почали масово переселятись на територію Північного Причорномор'я, освоюючи степи між Танаїсом (Доном) і Борисфеном (Дніпром). Постійні їх набіги й вимоги сплачувати данину, розмір якої постійно змінювався, спонукали землеробське ранньослов'янське населення Подніпров'я шукати собі інші території.

Господарство сарматів носило характер попередників, а суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемянних до ранньокласових відносин. Апогею розвитку сарматське суспільство досягло в I ст. н. е. З часом частина сарматського населення була асимільована місцевими слов'янськими племенами.

2.3. Антична колонізація Північного Причорномор'я

Антична колонізація тривала з VI ст. до нашої ери й завершилась у II ст. нашої ери у зв'язку з римською експансією. Це був не стихійний, а запланований, добре організований процес, обумовлений об'єктивними причинами. Непомірне зростання населення грецьких полісів внаслідок демографічного вибуху призвело до нестачі сільськогосподарських площ та породило дефіцит житла. Грецькі поселення були засновані у всьому Середземноморському регіоні – на Апеннінському півострові, берегах Сицилії, та на північному узбережжі Африки. Зовнішній тиск на грецькі міста перських царів й перманентна небезпека військового конфлікту спонукала до пошуку нових, більш віддалених й безпечних місць. Вочевидь, не останню роль відіграла інформація про благополучні території під контролем Скіфії, котра, як зазначалось, до IV століття була головним постачальником збіжжя.

Про наявність віддалених й відносно стабільних територій Північного Причорномор'я, придатних до землеробства й компактного проживання, грекам було відомо завдяки торговцям і мореплавцям. Значну роль в цьому процесі відіграв *Мілет*, поліс на західному узбережжі півострова Мала Азія, що був заснований греками-іонійцями внаслідок більш ранньої колонізації ще у X ст.

до н.е. Вдале розташування міста сприяло вигідній морській торгівлі у всьому Середземноморському регіоні, що перетворило Мілет на великий ремісничий і культурний центр античного світу. Досвід торгівельного мореплавства спонукав мілетців до пошуку нових комерційних контактів, що, зрештою, привело до експедиції через Понт Евксинський (Чорне море) до Танаїсу (Дону). Так Північне Причорномор'я стало зручною перспективною територією. На нових місцях, у тому числі й у Північному Причорномор'ї, греки-колоністи вступали в контакти з місцевим населенням, чим зумовлювалася специфіка історичного розвитку грецьких центрів у конкретно-історичних умовах їхнього існування.

У середині VII ст. до н.е. на острові Березань було засновано грецьке поселення Борисфен. З першої половини до середини VI ст. до н.е. населення Борисфена освоєє сусідні території і в районі селища Парутіно, що на Бузькому лимані, постає Ольвія. На початку другої чверті VI ст. до н. е. колонізація сягає вже східного Криму, Керченського і Таманського півостровів, де постають поліси Феодосія, Фанагорія, Мірмекій, Тірітака, Гермонасса. На території сучасного міста Керч засновується поліс Пантікапей, неподалік якого постає Німфей.

З другої половини VI ст. до н. е. міграція греків ще більше активізувалася і тривав цей процес до початку V ст. до н. е. Цьому спричинився розгром Іонії персами у 545 р. до н. е. та падіння Мілету у 494 р. до н. е., що, окрім іншого, спровокувало потік біженців. Переселенці з Іонії зупиняються на Нижньому Подністров'ї, де в районі сучасного міста Білгород-Дністровський заснують Тіру, а поблизу Роксоланівського городища постає Ніконій. Відчутно збільшується населення Ольвії, а навколо самого полісу розростається мережа сільських поселень. У третій чверті VI ст. до н. е. поблизу Севастополя греками-дорійцями було засновано Херсонес Таврійський. Наприкінці століття на Південно-Західному узбережжі Криму в районі міста Євпаторія постає поселення Керкінітіда.

Нові поселення формувалися як *поліси* і були незалежними від *міст-метрополій*, хоча й підтримували з ними різнобічні зв'язки. Міста-метрополії були зацікавлені в отриманні від колоній продовольчих ресурсів, насамперед зерна, та різної сировини. У пе-

ріод грецької колонізації в Північному Причорномор'ї, за винятком околиць Херсонеса, *було відсутнє стабільне осіле населення*. Тому на початковому етапі розвитку античні центри регіону розвивалися, не відчуваючи тиску з боку варварського оточення.

Грецькі колонії активно приживались на контрольованих скіфами територіях. Нижнє Побужжя, достатньо забезпечене водою й чорноземами, тож, придатне для землеробства, швидко освоювалось переселенцями з Мілету. На правому березі Бузького лиману, біля селища Парутине постала *Ольвія*, колонія, і, водночас, однойменне місто, на час розквіту якого, у III ст. до н.е., припадає відомий *період еллінізму*. Греки ретельно продумали стратегію своєї колонізації. Зважаючи, що раніше тут існувало скіфське поселення, а також з метою убезпечення мешканців, місто було оточене захисними мурами з оборонними вежами.

Ольвія була рабовласницькою республікою, в якій існували як законодавчі органи (як-от збори, рада), так і виконавча влада (колегія архонтів, стратеги, та інші.) Згідно з еллінським законодавством, кожен мешканець чоловічої статі, що був не рабом, мав право на участь у громадських справах. Архітектура Ольвії, а також інших міст-полісів передбачала гармонійність, симетрію, й продуману спланованість, що відповідало концепції *ідеального міста*, започатковану відомим мілетським містобудівничим й архітектором Гіпподамом. Характерною особливістю було прямолінійне планування вулиць, вимощених кам'яними плитами, навколо головної міської площі – *агори*. В центрі агори містилась головна споруда для міських й купецьких зібрань та культових дійств. Навколо центральної площі були інші адміністративні будівлі, а також навчальний заклад гімнасій, театр, іподром, а у північній частині містилися святилища, вівтарі, храми, що у сукупності складали священне місце – *теменос*.

Будівлі мешканців були цегляними чи вапняковими, адміністративні споруди – кам'яними й критими черепицею, що захищало від південної спеки. Зважаючи, що в зазначеному регіоні не існувало покладів природного каменю, такий сюди привозили з Афін. Саме грецькі колоністи привнесли практику оздоблювати будівлі *фресками* й *мозаїками*, дотримуючись при цьому гармонії.

Характерною особливістю архітектури адміністративних будівель були *колони*, що надавали їм урочистості. Знайдені залишки водопровідних труб свідчили, що у місті функціонувало водопостачання. Вулиці прикрашались статуями богів та героїв, характерною особливістю було встановлення мармурових плит з *декретами* правління полісу. Міський цвинтар, *некрополь*, розміщувався подалі від центру, навколо міста.

Ольвія поділялася на верхню й нижню частини, остання мала вихід в лиман, *порт*, через який велась жвава торгівля як з метрополією, так і з сусідами. Готова продукція користувалась попитом у скіфів та інших сусідніх племен. Ольвія карбувала власну монету, здебільшого мідну, та іноді срібну й золоту. Переселенці привнесли на нові території свої виробничі навички, в полісі були високо розвинені ремесла, як-от: металообробне, деревообробне, каменярське, ткацьке, гончарне та інші. Головним предметом експорту було збіжжя, сировина, а також раби, вовна, худоба. Імпортували з метрополії вино, оливкову олію, предмети розкоші, якісний посуд та одяг.

Ольвія мала сталі торгівельні й політичні контакти з провідними центрами античного світу, як-от Афінами, Пергамом, Коринфом, Родосом, а також входила до Першого Афінського морського союзу. До полісу постійно прибували нові й нові переселенці, і згодом вони змушені були селитись північніше й південніше від Ольвії, засновуючи нові городища і неукріплені поселення. В V ст. до н. е. Ольвія мала договір про подвійне громадянство, *iconopolitium*, з Мілетом.

Така політична активність не могла пройти непоміченою для скіфської адміністрації, тож, в середині V ст. до н. е. над містом офіційно було встановлено скіфський протекторат, а в місті було побудовано палац царя Скіла. Згодом скіфський правитель взяв шлюб із грекинею, а населення поповнилось за рахунок скіфів. Підвищення добробуту населення й заможності міст-полісів робило їх вразливими для нецивілізованих сусідів. Проблема захисту від неочікуваних набігів була актуальною, про що свідчить знайдений в Ольвії мармуровий декрет на честь заможного торговця Протогена, хто надав гроші на побудову міцних фортечних мурів навколо міста. Вочевидь, античні переселенці були більш вправними торговцями

й мореплавцями, аніж воїнами. Принаймні, поліси були під протекцією або скіфських царів, або, пізніше, Боспорського царства.

Єдиною дорійською колонією був *Херсонес Таврійський*, заснований вихідцями з Гераклеї Понтійської та острова Делоса у третій чверті VI ст. до н. е. Херсонес існував як поліс уже на зламі VI-V ст. до н. Саме на цей період приходяться археологічні знахідки Херсонеського городища, що представлені керамікою другої половини VI-V ст. до н. е., найбільш цікавими з яких є глиняні уламки з накресленими іменами – *остракони*. Вони свідчать, що тут відбувалося голосування при вирішенні міських справ, зокрема, вибори міських очільників.

На початку V ст. до н.е. античні поліси східної частини Криму, як-от Пантікапей, Тірітака, Фанагорія, вже були доволі численними й конкурентними, аби об'єднатись задля спільних інтересів. Так постало *Боспорське царство*, що на початку свого існування включало місцевини узбережжя Керченської й Таманської протоки, та за два століття зуміло поширити свій контроль на Чорноморське узбережжя Кавказу, аж до річки Танаїс (Дон). Це державне утворення зі столицею у місті Пантікапей (Керч), проіснувало найдовше. Наприкінці IV ст. до н.е. перспективні території Кримського півострова стають предметом зазіхань *Понтійського царства*. У II ст. до н.е. Понтійський цар *Мітрідат IV Євпатор*, який був нащадком династичного шлюбу персидської й македонської знаті, зумів приєднати Боспорське царство, однак, зазнав поразки у боротьбі з римлянами у 66 році до н.е. під Нікополем.

На зламі I тисячоліття до нашої ери та I тисячоліття нашої ери Причорноморський регіон вже розглядався як стратегічно важлива територія. До II століття нашої ери ще тривають міграції сарматів. Та починаючи з II століття нашої ери, експансія Римської імперії, що рухається на Північний, а потім і Південний Схід, доходить до узбережжя Чорного моря та Кримського регіону. За імператора Траяна римський протекторат поширюється на Тиру й Ольвію. Після втрати незалежності 146 Ахейським Союзом грецькі поліси переходять під Римську юрисдикцію, тож, на Півдні України, у Північному Причорномор'ї, на заміну грецькому встановлюється римський період.

Культурний спадок грецької колонізації, що варто розглядати з огляду на багатство античної системи цінностей, важко переоцінити. Еллінська естетика, міфологія, полісна система вражали мислителів усіх епох. Саме на її цінностях пізніше постане ера Відродження й Просвітництва у Європі, мислителі якої розпочнуть дослідження праць грецьких мудреців та вчених. На період античної колонізації припадає життя й діяльність відомих мислителів, як-от Сократ (469 н. до н.е.), Ксенофонт (430-355 рр. до н.е.) Платон (429-347 рр. до н.е.), Аристотель (384-322 рр. до н.е.), математиків, як-от Фалес, архітекторів, як-от Гіпподам. Ксенофонт, вірогідно, брав особисту участь у Пелопоннеській війні. Саме завдяки античній колонізації й Гіпподамовій системі, на території України стало відомо про планування міст, прямокутні квартали й майдани, а також концепцію ідеального міста.

На період грецької колонізації, з VII по III століття до н.е., припадає розквіт *естетичної думки*, що стане предтечею розвитку *діалектики*. Поняття «гармонії», «прекрасного», «пропорції», «золотого перетину» були запроваджені або ж концептуально вдосконалені й розвинені саме античними філософами. Вражає персоніфікація античної грецької міфології, в якій самій історії відведене особливе місце, вона вважається донькою богині пам'яті, Мнемозини, і водночас матір'ю політики. Вищим благом визначалася категорія свободи вільного жителя полісу. Саме грецькі колоністи привнесли ідею класичного театру, комедію, трагедію, драму. На території Північного Причорномор'я сліди античної колонізації лишилися до сьогодні у вигляді грецьких топонімів і гідронімів, залишків театрів й іподромів, численної кераміки, котра доволі часто зустрічається на узбережжі Чорного моря.

Одним з найконструктивніших наслідків грецької колонізації Північного Причорномор'я було встановлення комерційних зв'язків зазначеного регіону з античним світом, торування торговельних шляхів і вивищення Кримського регіону як стратегічно важливої й перспективної території, за контроль над якою сперечатимуться чимало країн у всі подальші століття.

Загальні висновки. На території України мають місце ліпші надбання землеробської, кочової та античної цивілізації. Їх перебіг, що

прийшовся на період давніх часів, античності та раннього середньовіччя, залишив чимало зразків різноманітної матеріальної й нематеріальної історико-культурної спадщини. Нові експедиції й наукові досягнення щоразу дають відповіді на старі запитання. У стратегічно важливому Кримсько-Причорноморському регіоні існували такі державні утворення, як-от *Скіфія*, *Боспорське царство*, *Понтіїська держава*. Вже на той час стане очевидним, що це доволі перспективна територія, де міцнітимуть торгівельні контакти, а відтак, контроль над нею прагнутимуть встановити впливові держави. Північне Причорномор'я стане першим регіоном Русі, куди проникнуть світові віровчення, зокрема, християнство, згодом іслам. На цій території уживатимуться численні культури, що пізніше збагатить культурний спадок. З часом, ближче до зламу тисячоліть, на історичну арену виходять землеробські культури, які відносяться до праслов'янських.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
2. Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. – К., 1998. – 336 с.
3. Бурдо Н. Б. Сакральний світ трипільської цивілізації. – Київ: Наш Час, 2005. – 305, [1] с.: іл.
4. Бурдо Н.Б. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко– Харків: Фоліо, 2008. – 413 с.
5. Відейко М.Ю. Шляхами трипільського світу / Відейко М.Ю. – Київ: Наш час, 2007. – 295., [1] с.: рис. – (Невідома Україна)
6. Історія цивілізації Україна. – Том 1: Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Ю. Відейко. – Харків: Фоліо, 2020. – 586 с.
7. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – М. – Л. – Вып. 10. – 1949.
8. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1985. – 550 с.
9. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.
10. Сохаський М.П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996 – 1998 роках // Літопис Борщівщини. – 2000. – Вип. 9. – С. 3 – 10.
11. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Андрієнко В.П. Про архаїчні зображення лотоса в Лісостеповій Скіфії // Історія релігії в Україні. Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу. – Київ, Львів, 1995. – С.35-38.
2. Археологія України: Курс лекцій: Навч. Посібник / Л.Л. Залізняк, О.П. Моця, В.М. Зубар, В.В. Отрощенко, К. Бунятян, Р.В. Терпиловський; за ред. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 514 с.
3. Відейко М.Ю., Кот С.І. Наукова спадщина Олега Ольжича. – К.: Наш час, 2008. – С. 32-40.
4. Дюличев В.П. Крым: История в очерках. – Симферополь: «Рубин», ЧП Бинькин, 2005 г. – 496 с.
5. Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – 22-31.
6. Мовша Т.Г. Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими неолітичними культурами: До проблеми індоєвропейзації Європи // Записки НТШ, Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 111 – 153.
7. Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен Трипільської культури. – К.: НАН України, Інститут археології, об'єднання громадян Товариство «Коло-Ра», 2006. – 144 с.: рис., табл.
8. Стрижак О. Етнімія Геродотової Скіфії. – К.: Наукова думка, 1988.
9. Стрижак О. Етнімія Птолемеєвої Сарматії. – К.: Наукова думка, 1991.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ:

1. У чому полягає різниця між поняттями «культура» й «цивілізація»?
2. Які особливості суспільної організації землеробської цивілізації?
3. Що свідчить про спадковість традицій культури Кукутень-Трипілля з українцями, а що заперечує це твердження?
4. Які особливості духовної культури трипільців як носіїв цінностей землеробської цивілізації можна визначити? Яке було головне заняття? Що було головним культом?
5. Чому протоміста культури Кукутень-Трипілля не можна ототожнювати з класичними містами?
6. Що було причиною занепаду культури Кукутень-Трипілля?
7. Чому кочовикам вдалось встановити контроль над землеробами?

8. Які особливості суспільної організації кочової цивілізації і в чому принципова різниця із землеробською?
9. Хто з відомих хроністів лишив свідчення про особливості життя кочових племен і що вразило сучасників?
10. Що можна розповісти про особливості матеріальної і духовної культури кочових племен? Що було головним культом?
11. У чому полягають особливості військової тактики кочовиків, кімерійців, скіфів, сарматів?
12. Чому ранньозалізний період називається саме скіфським?
13. Як вдалось сарматам витіснити могутніх скіфів?
14. У чому полягали причини античної колонізації північного Причорномор'я?
15. Який культурний спадок ми отримали від античної цивілізації?

РОЗДІЛ ІІІ.

КНЯЖА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЗМІН І ТИСЯЧОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

3.1. Геополітичні зміни І тисячоліття нашої ери та їх вплив на міграції східних слов'ян (І-VII століття)

Перші п'ятсот років нашої ери були досить буремними, з перестановками політичних сил, зміщенням впливових центрів та міграційними процесами. Європейський регіон пережив кілька хвиль військової активності, а також Велике переселення народів, спричинене навалою гунів.

Для вітчизняної історії цей період характеризується появою нових землеробських, археологічних культур, за якими можна встановлювати певну *культурно-історичну спадковість*. Однак, за наявності багатого пласту матеріальних знахідок, дається ознаки обмеженість письмових джерел. Автентичної писемності у східних слов'ян на той час не існувало, тож, про їх життя і побут дізнаємось або з археологічних джерел, або за свідченнями сусідів-сучасників.

Міста Східної Європи з'являться з другої половини І тисячоліття, розбудовуючись з міжплеменних центрів. Від них же еволюціонувала східнослов'янська державність. Міста ж Західної Європи, як-от Цюрих, Будапешт, Відень та чимало інших, виникли на місці поселень і колишніх Римських військових залог, таких собі *каструлів*, між якими з кінця минулої ери римлянами була розбудована якісна мережа шляхів сполучення, відома як римські дороги.

Говорячи про слов'янські старожитності початку нашої ери, варто звернути увагу на такі важливі моменти: чи були у них го-

родища, тобто, місця, де зберігались рештки *укріплених поселень* і чи існували такі укріплені поселення взагалі? Адже їх наявність свідчить насамперед про конкурентність племені чи союзу, його здатність до протистояння, зрештою, його здатність дати відсічі агресору. Тому що у іншому випадку плем'я чи союз змушене буде мігрувати. Що й спостерігалось на території Східної аграрної Європи під тиском кочовиків.

На початку нашої ери, точніше, на зламі I – II століття на території Подесення-Подніпров'я відома *Зарубинецька культура*, що не мала укріплених поселень. Її вважають головною слов'янською культурою залізної доби, культурою бронзових фібул з типом поховання – кремацією. В цей час сармати перекочовують за Карпати, а на шляху кочовиків осілим аграріям перебувати небезпечно. Внаслідок міграції сарматів Зарубинецька культура починає поступово занепадати – рятуючись від кочовиків, зарубинці змушені були мігрувати, відступати північніше, у Передкарпаття, де гуртувались у нові племінні об'єднання, як-от *венеди*.

Племінне утворення венедів вперше ототожнюють зі слов'янами. Зокрема, дослідник *Йордан* у своїй праці «Походження та діяння гетів» зазначає тотожність антів, склавинів та венедів. З ним погоджується франкський хроніст *Фредегар* у своїй відомій Хроніці Фредегара. Втім, є хроністи, як-от *Пліній Старший*, що відносять венедів до балтійських племен, та навіть пов'язують їх з германськими племенами (*Тацит*). Ймовірно, зважаючи, що під час міграції венеди поділились на три групи, західну почали ототожнювати з германцями. Зі слов'янським походженням венедів погоджується відомий історик-славист *Любомир Нідерле*. Розбіжність думок можна пояснити наявністю трьох груп венедів.

Саме у II столітті нашої ери Римська імперія поширює свою експансію на Причорноморсько-Кримський регіон, внаслідок чого на півдні України на заміну грецькому встановлюється римський період. Однак, на політичну арену виходять войовничі й досить конкурентні германські племена, яких часто називали варварами. Такі не були кочовиками, але й не тримались землі, як класичні аграрії. За імператора Марка Аврелія, котрий воював з варварами, якийсь час їх було призупинено. Однак, вже у III столітті, за імпера-

тора Каракалли (211-217 рр.) вторгнення остготів і вестготів стали звичайним явищем, що призвело, окрім іншого, до розколу масиву слов'ян-венедів. Частина зарубинців було відкинута до Карпат, частину – до Дніпра, де фіксується так звана Київська культура.

Київська культура, ретельно опрацьована вітчизняним дослідником Валентином Даниленком у 60-х роках минулого століття, існує у трьох варіантах: середньодніпровському, деснянському та східнолівобережному. Її селища не перевищували за розміром половини гектарів, гніздоподібні поселення розташовані приблизно на відстані півтора кілометри одне від одного, житла споруджувались у вигляді напівземлянок. Однак, їх досить високий рівень залізнорабного й ковальського ремесла, ювелірні вироби з емаллю, як-от: фібули, пряжки, браслети, підвіски – свідчать про сталі торговельні контакти, зафіксовані з балтійськими племенами, і процеси соціальної стратифікації.

Завойовники-варвари лишили Херсонес і Боспорське царство як бази морських походів на пограбування римських володінь. Римляни також не збирались задурно здавати свої завоювання. Саме на III століття припадає відома *Черняхівська культура*, найвідоміші знахідки якої біля села Ромашки, Київської області. Ретельно досліджена ще у двадцяті роки минулого століття археологинею Євгенією Махно. Старожитності цієї культури розпошені від Сіверського Донця, а також по Дністру, Пруту, вздовж Бугу. До неї входили племена різноетнічного походження, у тому числі й слов'янські. Культурі притаманні здебільшого неукріплені поселення, але знайдено й укріплені городища. Також достатньо розвинені ремесла, ливарна, ювелірна й гончарна справа. Знайдені римські карбовані монети свідчать про активні торговельні контакти зазначеної культури з римськими колоніями. Вважається, що на основі Черняхівської культури утворюються ті слов'янські культури, що ототожнюються зі склавинами й антами. Тип поховання – ексгумація, відомі безкурганні могильники.

На думку *Леоніда Залізняка*, вторгнення варварів, остготів і вестготів спричинило розкол масиву слов'ян-венедів, що своєю чергою призвело до формування у V ст. двох слов'янських спільнот – *склавинів* Північно-Західної України та *антів* лісостепової

смути. Про розпад колись єдиної зарубинецької або венедецької ранньослов'янської спільноти писав у VI ст. відомий хроніст Йордан: «Починаючи від місця народження Вісли, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедедів. Останні хоч і достойні презирства через слабкість зброї, одначе могутні завдяки своїй чисельності. Ці венедеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: венедедів, антів і склавінів».

У IV столітті докорінно змінюється розстановка політичних сил. Донедавна могутня й заможна Римська імперія невпинно занепадає. Завоювавши більшість сусідніх земель, що стали її провінціями, отримуючи шалену кількість золота, що спрямовувалось у вигляді податків, імперія не змогла практично ним розпорядитись й поступово втрачала конкурентність під тиском корупції. За таких умов перманентні атаки германців підточували її міць, що, зрештою, й призвело до падіння.

Важливою подією зазначеного століття стало зрівняння в правах християнства з іншими релігіями, що відбулось у 313 році завдяки *Міланському едикту імператора Костянтина*. Постраждалим християнам навіть поверталось конфісковане раніше майно, відтак, християнство розпочинає свій переможний шлях, а церква поступово набуває ознак впливового гравця європейської політичної арени. Вже з VI ст. папа впевнено контролює світську владу в Римі, а католицька церква накопичує і багатства, і знання попередніх цивілізацій.

У 324-330 р.р. на місті архаїчного міста Візантія імператор будує місто «Новий Рим», що згодом отримає назву *Константинополь*. Варто уваги, що відносини цього величного міста зі слов'янами, а пізніше з Руссю, надовго визначатимуть головний напрямок політики Південної та Східної Європи. Адже старий Рим занепадає. Останній імператор об'єднаної Римської імперії, Феодосій, дозволив остготам заселяти околиці, а у 395 році розділив Римську імперію на дві частини – Західну, що формально проіснувала до 476 року, і Східну, котра у 1453 році буде завойованою османами.

Саме з IV століття на політичну арену виходять анти, відомі своєю войовничістю. З V по VIII століття існує *Пеньківська культура*, котра ідентифікується як дотична до Антського союзу. Відомий арабський історик X століття *Аль Масуді* у своїй праці зазначає, що

анти створили державу. Пеньківська культура сягає від Пруту до Сіверського Дінця, у лісостеповій зоні України. Антський племінний союз з усіх інших слов'янських, був і землеробським, і войовничим. Джерела фіксують військові сутички антів з остготами, з чого вже можна зробити висновок про войовничість й конкурентність антів, порівняно з іншими слов'янськими культурами. Також хроністи зазначають, що анти майже щороку атакували кордони Візантії. Імперія змушена була укласти усні угоди з Антським союзом.

Однак, у другій половині IV століття, з 360 року на політичну арену виходить нова, доволі войовнича сила – кочові *гуни*, що започаткує тисячолітній рух тюркських племен на Захід. На думку дослідників, саме гунська навала й були головною причиною глобальних міграційних процесів, більш відомих як *Велике переселення народів IV – VII століття*. Показово, що Черняхівська культура припинила своє існування саме на межі IV – V ст., і на думку окремих дослідників, взагалі була знищена чи, радше, витіснена навалюю гунів. Гунська небезпека в Надчорномор'ї стримувала розселення слов'ян на південь. Тому до середини V ст. спостерігається рух слов'ян на Верхній Дніпро, де постала балто-слов'янська колочинська культура.

У V столітті вождь гунів Аттіла повів військо на Захід, внаслідок чого готи були витіснені з Півдня України. Розуміючи свою поразку, готи збільшили тиск на Римську імперію, аж до її *падіння у 476 році*, коли вождь германців Одоакр усунув від правління тодішнього імператора Ромула Августа. А гуни на Середньому Дунаї утворили державу на чолі з Аттілою й контролювали не лише Нижнє Подунав'я, а й Північно-Західне Причорномор'я. Таке небезпечне сусідство було не вигідним ні римлянам, ні германцям-вестготам, котрі об'єднавши зусилля, отримали перемогу над гунами у битві на Каталоунських полях 451 р. Після смерті Аттіли 453 р. гунське державне утворення вже не представляло небезпеки й невдовзі розпалося.

З другої половини V століття германські племінні союзи еволюціонують в королівства, а їх військові вожді приймають хрещення й записують своє усне звичаєве право на зразок давньоримського. Так з'являються письмові збірки, більш відомі як варварські

правди, як-от Салічна, Рипуанська, Саксонське зерцало. Король франків *Хлодвіг* приймає хрещення у 496 році, згідно офіційної версії, за наполяганням своєї дружини-християнки Клотильди, отримавши перемогу над алеманами. Після чого можна констатувати – світська й духовна влада у Західній Європі створили міцний взаємовигідний альянс. Бути християнином для європейських правителів стає вигідним. З наступного VI століття папа впевнено контролює світську владу у Римі, а католицька церква на тисячоліття закріплює за собою статус впливового гравця західноєвропейської політики, аж до XVIII століття.

Зникнення гунської небезпеки також відкрило шлях для розселення слов'ян на південь та південний захід. Археологи простежили міграцію антів та склавинів з України на Нижній Дунай. Після 500 р., а саме під час правління візантійських імператорів *Юстина* та *Юстиніана*, анти й склавини масами переходять на південний берег Дунаю у володіння Візантії. Її імператори марно намагаються протистояти слов'янській колонізації, однак, змушені дати дозвіл слов'янам селитися на Балканах. Якщо анти колонізували Балкани, то склавини розселилися переважно вгору по Дунаю. В VI ст. поселення склавинів з'являються не тільки на Нижньому, але й на Середньому і навіть на Верхньому Дунаї. Головні відомості про політичну активність антів приходяться саме на VI століття. В цей час відбувається еволюція їх суспільної організації, про що свідчить вивіщення ролі військового вождя, зафіксовані сучасниками стали звичаї міжнародного спілкування антів й усні військові угоди з Візантією.

Однак, на політичну арену виступає ще одна кочова організована сила – *авари*. Перш ніж асимілюватись з угорцями й слов'янами, авари своїми нападами завдавали чимало прикросців і Візантії, і слов'янам, і германцям. Головний удар від аварів отримали анти у середині VI століття. Якщо Візантія, маючи тривалий досвід політичних інтриг змогла використовувати одні об'єднання проти інших, Антський союз такого досвіду не мав, натомість, відправив посольство до Аварського каганату з метою викупу полонених. На чолі посольства був син антського вождя *Мезамір*. Акція, на яку, в принципі, здатна лише держава (хоча антський племінний

союз такою не був з формально-юридичної точки зору), успіхом не увінчалась. Авари, «грубо порушивши звичай недоторканості особи посла», вбили посланця.

Саме розгром антського племінного союзу аварами (літописними обрами) й вважається причиною зникнення антів з історичної арени на початку VII ст. З 602 р. анти не згадуються в письмових джерелах жодного разу, тоді як про склавинів пишуть всі європейські чи східні автори, що торкаються населення України VI-IX ст. На думку відомого українського археолога й історика *В. Барана*, у цей час на прабатьківщині слов'янства все більшу роль відіграють нащадки склавинів. Значні впливи склавинської празької культури простежені навіть на лівому березі Дніпра. Не випадково етнонім «склавини» у пізній редакції слов'ян дожив до наших часів. На думку *Л. Залізняка*, пращурами українців були *склавини* Прикарпаття та Волині, відомі археологам під назвою *Празької культури VI-VII ст.*

З VII століття на політичній арені відбувається ще одна вирішальна подія, що матиме далекоглядні наслідки для всього європейського регіону. Проповідник єдинобожжя, Магомет, об'єднує арабські племена, відтак, з'являється релігія, що з часом стане світовою (поряд з християнством та буддизмом) – магометанство чи іслам. А об'єднані племена відразу ж засвідчать свою політику щодо Візантії та й інших країн, ставши войовничим і впливовим політичним гравцем. З 634 року постає Арабський халіфат й регулярними стають атаки арабів на околиці Візантії. VIII століття відоме історії як початок Мусульманського ренесансу, що відзначився дивовижною архітектурою, розбудовою численних навчальних закладів – медресе, першим офіційно визнаним університетом у Марокко, а також численними науковими відкриттями у галузі точних наук, як-от астрономії, арифметики та інших.

Віротерпимістю магометанські неофіти на той час не відрізнялись, тож, відомий сирійський архітектор на ім'я Каллінік, котрого у 673 році переслідували за християнську віру, втік до Константинополя і запропонував співпрацю тодішньому імператору Костянтину VI проти арабів. Так Східна Римська імперія отримала *грецький вогонь*, що надавав державі відчутну військову перевагу. Разом з успадкованим грецьким флотом, його бойовими човнами,

триярусними трієрами, це забезпечувало імперії перемогу під час морських баталій.

Таким чином, починаючи з VII століття у Західній та Центральній Європі розстановка політичних сил на найближчі три століття буде більш-менш стабільною з міцним ідеологічним підґрунтям у вигляді християнської релігії. Варварські племена поступово еволюціонували на королівства, запозичивши від попередньої Римської імперії торговельні шляхи, міста, які колись були сторожками римських військових залог, науковий й філософський доробок, римське цивільне право, писане законодавство, бюрократичний апарат, карбовану монету та інші ознаки міцної державної влади. А головне – *імперську ідею*.

Політичної ваги набирають обидві частини колишньої Римської імперії, і західна, на чолі з Ватиканом, і східна, уособлена Константинопольським двором. Західна церква вже з VI століття контролює світську владу, а у 756 році утворюється Папська держава. Візантія з 634 року потерпає від періодичних атак арабів. *Для їх обох Руські землі представлятимуть собою дуже перспективну територію з точки зору поширення політичного впливу.* Арабські мандрівники також часто бували на руській території і, вочевидь, не виключали можливості поширення свого віровчення серед русів. Та Русь, будучи доволі віддаленою від головного казана політичних подій, розвивалась своїм власним шляхом.

3.2. Передумови формування Київської Русі. Особливості вітчизняного державотворення (VII-VIII століття)

VII – VIII століття вважаються проміжним етапом вітчизняного державотворення, за якого племінні союзи склавинів та антів еволюціонували у протодержавні утворення Середнього Подніпров'я, відомі вже з вітчизняних письмових джерел під іменами поляни, древліани, уличі, в'ятичі, та інші. На цей період припадають свід-

чення арабських мандрівників, ті, вочевидь, проявляли інтерес до неосаяжних просторів українських лісостепів. Цього періоду сягають вітчизняні літописи, складені чотирма століттями пізніше.

Саме поняття «Київська Русь» є кабінетним терміном, введеним в науковий обіг представниками радянської історичної школи з метою підкреслення значення саме київського державотворчого центру. Державотворчі ж процеси кипіли не лише навколо київського племінного центру полян, а й з тією чи іншою динамкою, по всій території розселення східних слов'ян, що займала двісті квадратних кілометрів. Археологічні знахідки *Стільського* та *Пліснеського* городищ, наявність *оборонних валів* та культових споруд підтверджують високий рівень їх розвитку.

Одразу виникає кілька логічних запитань. Перше: як слов'яни осіли по Середньому Дніпру, якщо ми пам'ятаємо, остання фіксована їх локація – Дунай? Якщо взяти вітчизняну «Повість временних літ», то вона підтверджує Дунайську концепцію розселення. З археологічних джерел відомо, що слов'яни розселились між Дунаєм і Дніпром наприкінці VI – початку VII століття. Не позбавлена сенсу думка, що вони опинились на середньому Дніпрі під тиском кочових авар. Варто уваги – на момент свого виходу на політичну арену у VI столітті авари, хоч і були кочовиками, не існували як однорідний, тим більше як моноетнічний народ. Європейські держави VI століття могли відповісти на аварську військову агресію. Однак, для слов'янських племен, що перебували на етапі військової демократії, то був відчутний виклик. Тож, є підстави стверджувати, що частина слов'янського масиву мігрували на Середнє Подніпров'я під тиском авар-кочовиків.

Відтак, період формування території Київської держави співпав з Великим переселенням народів, котре, як відомо, відбувалось під тиском кочовиків. Прискоренню об'єднання окремих східнослов'янських племен чи їх союзів у єдину державу сприяло протистояння з зовнішньою агресією. Після 602 р. етнонім «анти» замінюється поняттям «русь». У VII-IX ст. на території Середнього Подніпров'я складався саме їй притаманний *тип державності*. Внаслідок переселення слов'яни осідали на нові землі, інтегрувались у місцеве середовище, змінювались, творили свої окремі

культури та мови. Таким чином було зруйновано племінну структуру праслов'янського суспільства, натомість сформувались нові спільноти, що в своїй основі мали *не кровно-споріднений, а територіально-політичний характер*.

Державотворча і правотворча традиція, розпочата додержавними племінними утвореннями, не зникла безслідно, а тривала у формі більш стійких *етно-політичних утворень*, про які вже пише «Повість временних літ». Літописець, зазначаючи *полян, древлян, волинян, хорватів, уличів, в'ятичів, тиверців, сіверян*, звертає увагу на різницю їх звичаїв. Опинившись в сприятливих обставинах, ці тенденції, що розвивались в східнослов'янському середовищі, дістали умови для кристалізації.

Суспільна організація східних слов'ян тривалий час існувала у формі *державоподібних утворень*, що *вже* не були племінними союзами, але *ще* не стали державами у класичному розумінні цього слова. Саме тому VII-VIII ст. вважається проміжним етапом формування території Київської Русі, що характеризується об'єднанням племінних союзів, відомих з літопису як *племінні княжіння*.

На цей період приходиться *доба варязької експансії* на Західну Європу. Історія Західної Європи оперує поняттями «*норманське завоювання*», а історичні події узгоджують з цим, тобто уточнюють сталися вони «до» чи «після» норманського завоювання. Перша згадка про завоювання вікінгів згадана у *Англо-саксонській хроніці* й датується *789 роком*. Північні землі мало підходили для землеробства, ресурс був обмеженим, більша частина року була зимною, що потребувало накопичення їстівних запасів, тож, головним заняттям норманів за очевидної обмеженості ресурсу, було рибальство та набіги на інші землі.

Поява норманів на території Середнього Подніпров'я не означає принесення ними держави, чого не могло бути в принципі. Суспільна організація войовничих вікінгів сама ще перебувала на етапі військової демократії. Будь-які спроби пояснити «утворення» Русі «допомогою» варягів є цілком безпідставними, оскільки нормани прийшли на вже складену систему і ніяк не могли утворити те, чим самі не були.

А от долучення войовничого норманського елементу до слов'янського землеробського виявилось досить доречним – руські дружини охоче наймали візантійські правителі у протистоянні з зовнішніми та внутрішніми ворогами. Тож, не має сенсу огульно відкидати варязький елемент у руській історії, як і не варто його абсолютизувати. Такий був *спонукальним*, однак, не вирішальним.

Процес державотворення Середнього Подніпров'я гальмував географічний фактор. На території межиріччя Дністра й Дніпра спостерігались спалахи державності, котрі виникали там, де сильний племінний союз міг або запропонувати увійти до його складу іншим, або ж поглинути їх. Класичним прикладом є племінне об'єднання дулібів, фактично, військовий союз, котрий під тиском аварів розпався на окремі племена, так і не досягнувши державної завершеності. Полянське племінне князіння поширювало свій вплив у час поживавлення торгівельного руху по Дніпру, тобто, не раніше VIII ст.

Державотворчі процеси, що кипіли на території межиріччя Дністра та Дніпра й привели до затвердження у Середньому Подніпров'ї Руської держави, мали такі особливості. *Першою* з таких є обмеження *вирішальних впливів інших цивілізацій*. Цьому спричинилось віддаленість Середнього Подніпров'я від театру західноєвропейських подій. Культура й ідеологія майбутньої Руської держави формувалась на місцевому ґрунті. В подальшому матиме місце візантійський вплив, однак, такий прийде на вже сформовану основу. За таких умов іноземний вплив не був вирішальним, а лише спонукальним. *У взаємовідносинах з іншими культурами місцева, слов'янська, була активним фактором впливу*. На відміну від германців, котрі руйнуючи Вічний Рим, запозичували все – від кодифікації до імперської ідеї Священної Римської імперії германської нації. На Русі автентичним був механізм державотворення, порядок легітимізації державної (князівської) влади, грошова та податкова системи, культура, правові цінності, філософія, світосприйняття.

Другою особливістю було те, що Русь переходила до феодальної державності *не від рабовласництва, а від первісного ладу*. Рабство як таке з додержавних часів було й лишатиметься генетично чужим цінностям східнослов'янської землеробської цивілізації. У подальшому матимуть місце окремі категорії населення, що

втрачали соціальний статус, як-от холопи, або челядь. Однак, розвиток головної галузі давньослов'янської економіки – землеробства, базувався на праці вільних общинників, що позначилось як на характері правовідносин, так і на ідеології.

Третьою важливою особливістю було те, що на території Середнього Подніпров'я державність визрівала в умовах існування *центрального консолідуючого елемента та кількох соціальних організацій*, достатньо розвинених, яким географічний фактор заважав досягти остаточної державної завершеності. Центральним консолідуючим елементом стало Київське племінне князівство, оскільки займало вигідне географічне становище, що забезпечувало його від неочікуваних нападів кочовиків. Наприкінці VIII ст. всередині союзів племен пошвидко відбулись соціальні перетворення, та подальша стратифікація суспільства, що призвело до фактично паралельного існування інших об'єднуючих центрів, як-от Дулібський союз чи племінне утворення Білих Хорватів. Та з часом зміцніла князівська влада починає проводити свою централізаторську політику, що зрештою завершилось адміністративною реформою князя Володимира.

Четвертою особливістю був механізм легітимізації *князівської влади*, що еволюціонував від авторитету військового вождя. В добу язичницького розуміння права князь на Русі не сприймався як божественна персона, а його влада вважалась як сакральна якість окремого найсильнішого роду. Легітимізація князівської влади на Русі забезпечувалась силою звичаю, що підкріплювався язичницькою релігією, оскільки не існувало жодного письмового документу, який би регламентував зазначені відносини. Відокремлення державної князівської влади на Русі відбувалось поступово й досить повільно.

П'ятою особливістю був механізм *державотворення*. На Русі такий полягав у поступовому підкоренні центральній владі племінних князівств, що в науковій літературі отримало назву «*окняжіння територій*». Цей процес передбачав поширення системи збирання данини, управління та судочинства на підкореній землі. Між центральним урядом та племінною верхівкою укладався усний договір (ряд), за яким остання погоджувалась на сплачування данини та участь у військових походах. Подібні усні угоди неоднаково тлумачились сторонами.

Місцева знать сприймала договір з київським князем як військовий союз, а погодження на данину тлумачили як одну з умов угоди, але невдоволення було очевидним. По-перше, племінна аристократія мала віддати центральному урядові в обмін на протекцію частину своїх повноважень. По-друге, обкладання даниною свідчить про наявність політичної переваги київського князя, а також її визнання тими, хто погодився платити. Процес консолідації, таким чином, в великій мірі залежав від рівня безпеки на зовнішніх кордонах. Племінні союзи чинили завзятий опір централізаторській політиці, що не могли приховати навіть літописи.

Шостою важливою особливістю вітчизняного державотворення є відчутний вплив об'єктивних чинників, фактично *інститутів додержавного суспільства*. Такими були *віче*, *жерці*, *звичаєве право*, *язичницька релігія*. Не варто їх вважати примітивними, адже з ними близько трьох століть мав узгоджувати свої дії глава держави – князь.

Общинну правосвідомість руського населення відтворювало *віче* – зібрання вільних мешканців міста на центральній площі з нагальних питань. Ця інституція, предтечею якої була племінна сходка, мала чинність всередині громади чи племені. Виникнувши в додержавний період, далі союзу племен *віче* вже не розвивалось, а лишалось формою місцевого самоврядування. І хоч *вічові зібрання* не можна розглядати як орган державної влади, такі становили їй конкуренцію. Феноменом вітчизняної історії є прихильність містян до «свого» князя, чи його нащадків, за якого населення могло «запросити» певного князя, або ж «не схотіти» іншого.

Іншим важливим інститутом соціальної регуляції перед державного та ранньодержавного суспільства були його ідеологи – *жерці*. Це була своєрідна замкнена група, знання в середині якої передавались з покоління в покоління і куди не було доступу іншим, незалежно від становища в суспільній ієрархії. Вона мала незаперечний вплив на решту населення. Зі зміцненням центральної влади ідеологи родового суспільства, жерці, почали становити конкуренцію новій аристократії.

Язичницька релігія. Потужний регулятор життя східнослов'янських племен, зважаючи, що така була панівною формою ідеології. У східних слов'ян язичництво пройшло кілька етапів становлення

і в переддержавний період представляло собою впорядковану систему зі своїми божествами, служителями культу – жерцями, а головне, пристосованістю під язичницькі свята всього циклу сільськогосподарських робіт аграрного суспільства.

Сьомою унікальною особливістю вітчизняного державотворення було *давньоруське право*, котре не запозичувало огульно положення римського цивільного права, як це відбувалось у германському середовищі, а базувалось на місцевих переконаннях. У ранньодержавний період головним регулятором суспільних відносин були звичаї нормативного характеру – правила поведінки, що формуються у суспільстві, відтак, сприймаються як обов'язкові. В державі Русь ці правила становили вже систему – звичаєве право, що не виключає наявність локальних звичаїв, котрі існували з мовчазної згоди князівської влади. Звичаєве право було чинним на Русі близько трьох століть, аж до укладання першої письмової збірки права – Руської правди. Воно не знало ні людських жертвоприношень, ні смертної кари. Міфологія германців була жорсткою і войовничою, міфологія слов'ян – миролюбивою.

Восьмою важливою особливістю давньоруського державотворення є практично повна відсутність бюрократичних структур. В них просто не було потреби на етапі становлення держави, а віддаленість від римської спадщини не напучила князя спорядити за даниною якийсь загін дружинників замість себе. Та й невідомо, чи сприймався б такий князь як справжній ватажок?

Дев'ята особливість полягала в тому, що вітчизняна державність *не знає жорстко ієрархізованої моделі*, побудованої за бюрократичною «вертикаллю» підлеглості, оскільки її функціонування пов'язане зі значною участю в управлінні вільних людей.

Десятою особливістю була *податкова система ранньодержавного періоду – данина*. Власне, від цього терміна походить слово «підданий». На Русі данина існувала у формі *полюддя* і збиралась з фіксованої господарської одиниці – «димув», що відповідало господарським можливостям колективу родичів, пізніше – «рала», що свідчило про виділення парцельної сім'ї. Джерела повідомляють, що князь із дружиною збирали данину натурою, тобто, всіма необхідними продуктами. Наступна, одинадцята особливість, органічно

пов'язана з попередньою, *грошова система Русі*. Карбована монета, що засвідчує міцність державної влади, з'являється не раніше X століття. До цього часу застосовувались еквіваленти, як-от шкурки куниць, куни, гривні, ногати. Відповідною була й торгівля, відомості про яку знаходимо у торговельних партнерів Русі. З VIII по X століття це в основному Арабський Схід, Хозарія, Візантія.

Таким чином, Руська держава еволюціонувала своїм шляхом, формуючи власну систему культури й цінностей. Вітчизняне державотворення було автентичним процесом, котре не можна «підкроїти» ані під марксистську теоретичну схему, ані знайти йому аналоги у світовій історії. Та з часом й нашу територію не оминули певні зайшли вкраплення, котрі збіглися з норманським періодом світової історії.

3.3. Централізаторська діяльність перших Рюриковичів, міжнародні угоди

Встановлення династії Рюриковичів, по суті, зайшлих норманів, є лише черговою сторінкою вітчизняної історії. Судячи з літопису, вони потрапили на Середнє Подніпров'я нібито на запрошення місцевої знаті. Ситуація ніяк не поодинокка, щось подібне відбулось на Британських островах у приблизно той самий час. Причина «запрошення варягів» полягала в невдалій спробі літописного князя Аскольда пристати на пропозицію візантійського імператора Михайла й провести релігійну реформу. Західні джерела, як-от *Брюсельська хроніка*, свідчення патріарха Фотія чи Житіє Костянтина Багрянородного, вважають Русь християнською країною саме з моменту Аскольдового хрещення.

Як вище зазначалось, достатньо потужний племінний союз полян був не єдиний на території Середнього Подніпров'я, де кипіли державотворчі процеси. Існувало щось подібне у волинян, бужан, відомо про державу Само. Сучасні археологічні дані свідчать про державність на території сучасної Волині. Новгородський літопис свідчить, що князь Аскольд воював з древлянами й південним союзом уличів. Відомий його похід у 860 році на Візантію,

що було не першою і не останньою зовнішньополітичною акцією Русі. Візантійська *хроніка Манасії* подає навіть точну дату нападу Русі на столицю Візантії – 18 червня 860-го року. Досить численне давньоруське військо оточило Константинополь з моря і суші й встигло пограбувати околиці столиці. За цієї ситуації імператор *Михайл III* повівся, як мудрий стратег, і, пішовши на переговори з Аскольдом, зумів переконати останнього в укладенні мирної угоди. Взаємовигідний альянс двох правителів відбувся, й обидві його сторони мали з цього свій зиск.

Чому руський князь, що мав достатню хисту й можливості оточити військовими човнами Візантію й навіть пограбувати її околиці, погодився на мирну пропозицію імператора? Брюсельська хроніка оповідає, що князь Аскольд та його дружина були вражені чудом ризи Богоматері, котра зчинивши бурю й потопивши більшість руських суден, врятувала Константинополь. На практиці ж, Русь у середині IX століття перебувала на тому етапі державотворення, коли князівська централізаторська політика зайшла в глухий кут у протистоянні з племінним сепаратизмом. У цьому процесі руському князю набридло власне непевне становище, за якого він, змушений майже щороку долати племінний сепаратизм, не маючи можливості наказувати дружині, божественною персоною не вважається, ще й має впливових політичних суперників – жерців. А перед візантійським імператором піддані схиляються, бо він є «помазаником Божим на землі, влада якого – від Бога». Особливо відчувався брак цементуючого фактору – єдиної ідеології, що легітимізує владу князя вже не з позицій архаїчного звичаєвого права, а з позицій незаперечного постулату. Концепція «*влада від Бога*» виявилась дуже привабливою й зручною для князя Аскольда. Політичний підтекст Аскольдового хрещення очевидний – поширення політичного впливу Візантії на неосяжні Руські землі.

Про Аскольдове хрещення оповідає вітчизняне джерело – *Никонівський літопис*. Факти походу князя Аскольда київського на Константинополь у 860-му році описані у «Повісті временних літ», Іоакимівському, Никонівському, Густинському літописах, Київському синопсисі та інших вітчизняних джерелах. Аналогічне свідчення про похід Аскольда ми знаходимо і в болгарському

рукописі Хронографі Георгія Амартола. Саме в цей час на території Північного Причорномор'я проповідували Кирило й Мефодій, болгари за національністю. З цієї події у IX ст. розпочався нелегкий і довготривалий процес християнізації Русі.

Але такий розвиток подій не влаштовував, по-перше, племенну знать, по-друге, жерців, впливових на той час ідеологів давньоруського суспільства, з-під опіки яких і хотів вийти глава держави. Приймаючи християнство на пропозицію візантійського імператора, Аскольд не усвідомлював всіх наслідків. Спроба запровадити єдину ідеологію була політичним прорахунком правителя – князь-християнин сам виявився чужим елементом в системі, котру, як відомо, зламати не можливо. Встановити певний баланс рівноваги в молодій державі князю не вдалося, тому й відбувся класичний палацовий династичний переворот. Внаслідок перевороту було усунуто останніх представників династії Києвичів, натомість, запанувала нова династія – Рюриковичів, а північне та південне територіально-політичні утворення об'єдналися, розширивши таким чином кордони держави.

Об'єднання двох центрів Русі мало свій резонанс. *По-перше*, племенні князіння, котрі були пов'язані договором з попереднім київським правителем, відчували незалежність від нового князя і відмовились платити данину. Відтак, централізаторська діяльність князя Олега, першого Рюриковича, наштовхнулася на *племенний сепаратизм, котрий набув небаченого поширення*. Новоспеченому князю довелося переконувати сусідів у своїй легітимності, пов'язуючи їх договорами про ще більший розмір данини. Спочатку війна велась з древлянами й сіверянами, найбільш войовничими й конкурентними племенами, потім було приєднано землі радимичів, уличів і тиверців.

По-друге, таким перебігом подій була здивована Візантійська імперія, для якої хрещення київського князя означало поширення її політичного впливу на Руські землі. Після династичного перевороту та приборкання племен, відбувся перший похід князя Олега на Візантію. Переконаючи Імперію в своїй легітимності, з боку Рюриковича був дотепним дипломатичний розрахунок з'явитись на чолі не лише полян, а й древлян, сіверян, радимичів, тобто тих сусідів, котрих попередникам не вдалось підкорити.

Після 882 р. на Русі збільшилась кількість варязьких дружинних загонів, котрі зуміли закріпитись в правовій системі молодшої країни. Вони були *елементом здорової войовничості*, котрого певною мірою бракувало мирним землеробам і що виявився доречним штрихом до загальної політичної картини Русі. Візантія визнала спадковість за новоспеченим князем Олегом, тож, подальші двосторонні дипломатичні відносини розвивались логічним шляхом. Імперія тішилась від ще більшої вигоди, що надавав союз тепер вже з новою династією. Константинополь отримав дуже вигідних партнерів, котрих варто було брати на військову службу як запобіжник арабським атакам, та й потенційних християн візантійського обряду. У Східній частині Римської імперії був багатий досвід політичних перемовин, механізмів переконання, інтриг тощо.

Після першого ж візиту до Константинополя у 907 році між обома країнами встановлюються *стабільні торгівельно-партнерські відносини, зафіксовані у русько-візантійських угодах*. Ці угоди були взаємовигідними – князі й військова дружина зацікавлені у швидкому збагаченні від торгівлі з розкішною Візантією, рухались туди коротким й зручним шляхом «з варяг у греки» у якості партнерів. Та й послуга, якої зажадала Візантія, що зазнавала періодичних арабських атак, була органічно близькою норманським загонам – військова допомога.

Головною ж метою імперії було поширення християнства, але тепер вже на нових партнерів. У цій справі Константинополь мав *достатній досвід* – ближні її сусіди, як-от Болгарське царство, прийняло християнство по східному зразку, попри всі сподівання папства. Відомі візантійські місіонери Кирило та Мефодій успішно діяли у Великій Моравії, східний зразок обрала Сербія. Тож, навернення у християнство норманських київських князів відбувалось поступово, але невпинно. У подальшому ж дружинники-християни, еволюціонуючи на нову військову аристократію, стануть тією базою, на якій відбудеться *державна релігійна реформа князя Володимира*, та подальше поширення християнства на Русі.

Між Руссю й Візантією було укладено кілька договорів, тексти яких свідчать про взаємну зацікавленість обох дворів. За князя Олега відомим були договори 907 та 911 років, за його наступника

Ігоря – 945 року. З текстів угод видно наскільки стрімко християнізувалась відчутна частина княжої дружини. Динаміка двосторонніх відносин Русі з Візантією залежала від політичного моменту – у разі перемоги варяги-руси отримували вигідні умови торгівлі, інакше – договір обмежував купівлю золота, шовку тощо.

Та навіть в X ст. князівська влада ще не відчувала себе настільки міцною, щоб проводити кардинальні зміни в суспільстві за допомогою військової сили, оскільки княжа дружина виконувала лише те, що вважала за найліпше. Смерть князя Олега, судячи з літопису, від отрути, трапилась несподівано й прийшлась на етап пожвавлення двосторонніх відносин обох країн. Не виключено, що й цього князя усунули адепти язичницької релігії, занепокоєні активізацією відносин з християнською імперією.

Князю Ігорю, що став наступним правителем у 912 році, також довелось долати виклики і складається враження, що на його долю випало більше несприятливих чинників й випробувань, аніж позитивів. Серед ворогів Русі з 915 року постали войовничі *печеніги*, Візантія зміцнила своє становище, тож, менше потребувала руської військової допомоги. Племінні княжіння, на той час досить стратифіковані й конкурентні, не бачили сенсу сплачувати данину ще й київському князю.

Як то повелось на Русі, новий князь розпочав свою каденцію з переконання племінних союзів у своїй легітимності. Йому доводилось воювати з древлянами, уличами, тиверцями, союзами, в яких давно вже існувала місцева племінна знать. Ця сторінка вітчизняної історії вкотре доводить – в часи пізнього середньовіччя ідентичність визначалась за місцем проживання, а східнослов'янські племінні союзи, всупереч поширеній думці, не зовсім були «своїми» чи «братами» один щодо одного. Оскільки їм не доводилось ділити ресурс, вони мирно співіснували в межах своїх володінь, а об'єднувались лише за нагальної потреби – протистояння кочовій експансії.

Тож, племінні княжіння на час князювання Ігоря, вочевидь, відчували себе достатньо зміцнілими, аби самотужки про себе подбати. Красномовним підтвердженням цього є той факт, що племінний союз уличів обрав за краще взагалі покинути насиджені

території, й, долаючи опір місцевого населення, відійти до Південного Бугу та Дністра.

Успішними були *Кавказькі походи* князя Ігоря. Воюючи у Дагестані, Карабаху, князь на певний час встановив тут свій контроль, та змушений був зосередитись на походах у Візантію, відносини з якою ставали менш дружніми. Після отримання секрету грецького вогню імперія відчула військову перевагу над своїми суперниками й не так гостро потребувала допомоги руських дружинних загонів. А ще імперія втомилась від так званих «купців» та «гостей», що на практиці поводитись агресивно й не завжди визнавали місцеві суди.

Відомі походи князя Ігоря на Константинополь 941 та 944 року. Однак, імперія завжди була вчасно попереджена про рух княжої флотилії стратегами з *Херсонеської фемі*. Руський флот, відчувши на собі грецький вогонь візантійців, зазнав поразки. Наступний похід 944 року закінчився підписанням мирної угоди, серед умов якої було зазначено зобов'язання надавати військову допомогу Візантії. Імператор, як завжди, отримав максимальний зиск з двосторонніх відносин й закріпив це на папері.

У науковій літературі угоду 944 року прийнято вважати невідною для Русі. Документ фактично обмежував сваволлю руських дружинників, що відчуючи зацікавленість імперії у їх підтримці, безчинствували у селах та містах. Також договір звертає увагу, що всі, хто перебуває на візантійській території, має звертатись до місцевих судів або ж до імператора, а не творити судочинство самотужки. І врешті, з тексту документа видно, що можливість швидкого збагачення й захоплення візантійською розкішшю призвели до небувалого напливу в імперію руських купців, поведінку яких описано вище. Офіційний Константинополь змушений був обмежити кількість «купців» та «гостей», що, користуючись благами візантійської імперії, створювали неприємності для місцевого населення, звиклого до Кодексу Юстиніана.

Крім іншого, русько-візантійська угода 944 року фіксує своєрідне вирішення кримського питання, котре постало на порядку денному значно раніше. Київ відмовлявся від зазіхань на Херсонес, однак, було очевидним, що це тимчасове перемир'я. Руська

сторона підписала угоду, сподіваючись на потенційну зацікавленість Візантії у руській військовій силі, як то було за князя Олега.

У сфері внутрішньої політики Русі ситуація лишалась напруженою й подальша централізація ставала все складнішою. Племенні княжіння перебували в режимі глухого протистояння з київським центром, контроль над ними вимагав дедалі більших зусиль. Великий князь не сприймався, як єдиний законний правитель, вищий над усіма – бракувало єднальної ідеології. Повертаючись з невдалого походу й зупинившись на древлянській території, дружина київського князя починає йому дорікати, дивлячись на розкішно вбраного місцевого воєводу Свенельда. Не маючи можливості піти проти прагнення дружини й прийнявши рішення про повторну данину, князь Ігор викликав на себе лють древлян і був ними страчений.

Древлянське племенне княжіння було достатньо сильним й конкурентним. Самі ж древляни відчували себе рівними київському князеві, принаймні, відрядили до Києва власне посольство. Та впевненість, з якою поводитись в Києві посланці, доводить, що вони відчували себе саме *послами* від Древлянської землі, яких охороняв звичай недоторканості. Вони навіть логічно обґрунтовують свій вчинок і пропонують Ользі іншого чоловіка, котрий на відміну від Ігоря, що лише грабував, навів порядок в Древлянській землі. Ольга ж гідно приймає та слухає гостей, і навіть підступно погоджується на їх пропозицію, але *не сприймає* древлян як рівноправних партнерів, а значить, керуючись звичаєм помсти, троєкратно їм мстить.

Подальше правління Ольги, що розпочалось з 945 року, було прикладом послідовної й мудрої державної політики як у внутрішній, так і зовнішній сферах. Спалення Іскоростеня можна вважати письмово засвідченою перемогою князівської влади над місцевим сепаратизмом, а також прецедентом для інших данників Русі, котрі за звичаєм тлумачили пакт-договір як рівноправну угоду сторін.

Після розправи над древлянами стало очевидним, що необхідні чіткі *реформи в державі*. Княгиня Ольга впорядкувала збір податків, і полем законотворчої діяльності правительки була не лише древлянська земля, але вся Русь. Діяльність Ольги докорінно відрізняється від полюддя. Реформа княгині полягала в загальній

фіксації правових норм («устави») та данин («уроки»), котрі тепер вже стягались не під час набігів дружини (для її ж «кормління»), а спеціальними представниками князівської адміністрації в інтересах держави. З 946 року підконтрольна Русі територія розширилась, наблизившись до Західної Волині, Холмщини і Підляшшя.

Княгиня добре розуміла важливість дипломатичних контактів з Візантією. На Русі вже в середині X століття був сформований контингент нової військової аристократії, тісно пов'язаної контактами з імперією. Тож, у 957 році правителька відрядилась до Константинополя з величезним супроводом в півтори тисячі осіб. Причина зовнішньо дипломатичної акції княгині Ольги полягала не лише в прагненні охреститись (є думка науковців, досі не доведена остаточно, що правителька вже була християнкою), але в спробі засвідчити зовнішній курс Русі на цивілізовані відносини з Візантійською імперією. Аристократичне оточення Ольги, яке відчуло смак палацової розкоші Константинополя, переконувало: на Русі визрів момент культурної експансії Візантії, у відомій на той час формі – релігії. Та й сама княгиня Ольга засвідчила таким чином подальший вектор власної політики. Візантійська імперія досі лишалась зацікавленою у поширенні політичного впливу на неосяжні східноєвропейські землі.

В офіційному Константинополі також добре розуміли, що закріплене у договорі 944 року не зазіхання Русі на Північне Причорномор'я лише питання часу й войовничості наступного правителя, що посяде київський великокняжий стіл, тож, варто поквипитись з поширенням християнства. Населення східного Криму було досить різноетнічним, та загальна зацікавленість у взаємовигідній торгівлі забезпечила відносно мирне й стабільне співіснування різних етнічних груп. Встановлення дієвого контролю над цими колоніями означало поширення політичного впливу на весь Причорноморський регіон, з одночасним отриманням економічних бонусів. Для Візантійської імперії, що протягом X-XI століття переживала перманентну громадянську війну й періодичну агресію з боку османів, Причорноморський регіон був стратегічно важливою метою.

Тим часом змужнів князь *Святослав*. Його каденція почалась через кілька років після відомого візиту княгині Ольги до Цар-

городу – у 964 році з походів проти в'ятичів, волзьких болгар, ясів, касогів та Хазарського каганату на Північному Кавказі та закінчилась загибеллю від хозар у 972 році. Княгиня Ольга, будучи християнкою, спробувала переконати свого сина прийняти цю віру, та відповідь Святослава «дружина сміятиметься з мене» була красномовною. *Князь змалку виховувався представниками старої військової аристократії, що не схвалювали партнерських відносин з Візантією. Можливо, впливові варяги не бажали поширення політичного впливу імперії на Руські землі, і за звичкою воліли вирішувати всі непорозуміння перевіреним шляхом зброї. Християнство Святослав терпів певний час лише з поваги до княгині Ольги. Після смерті правительки, останні роки якої тривали у політичній ізоляції, почались репресії й переслідування самих християн, що зафіксовано тогочасними хроніками.*

Відомий український історик Михайло Грушевський називає князя «запорожцем на престолі», зважаючи на типову зачіску вікінгів, чимось схожу на оселедець. Та на нашу суб'єктивну думку, радше можна назвати запорожців відродженням звитяги варягів, аніж Святослава запорожцем. Політика князя була досить войовничою, та не завжди дальновидною. Руйнація ним Хазарського каганату призвела не лише до печенізької навали, але й до втрати стратегічно важливих надчорноморських територій.

Та замість того, аби забезпечити лад на щойно оголених східних кордонах Русі й захистити державу від кочовиків, правитель у 967 році рушає в зовсім іншому напрямку – на Балкани. Складається враження, що подальші свої зовнішньополітичні акції князь Святослав спрямовує в піку Візантійській імперії. Без зайвого клопоту завойовуючи землі Нижнього Подунав'я, князь осів у безпосередній близькості до візантійських кордонів – у місті Переяславці, обклавши навколишнє населення даниною. Однак, самому Києву загрожувала небезпека з боку печенігів, що змусило Святослава повернутись на Русь.

Двох років вистачило для Візантії, аби усвідомити ступінь потенційної небезпеки з боку вороже налаштованого оточення руського князя та його безперспективності в якості зовнішньополітичного партнера. Візантійський імператор, *Іоанн Цимісхий*, му-

дрий політик й стратег, спрямовує всі сили на позбавлення руської військової присутності на Подунав'ї. Він зумів схилити Святослава до перемовин, намагаючись того переконати припинити балканську військову кампанію. Для більшої певності, між Візантією й Болгарією було укладено дипломатичну угоду про обопільні дії.

Та в обхід договору, князь завоював Болгарію, вдерся до Фракії і, виснаживши війська й ресурс, зазнав-таки поразки під Аркадіополем. Після тривалої облоги, погоджуючись на перемовини, Святослав підписав документ, більш відомий як Договір 971 року. Ця угода вважається першим письмовим договором перемир'я, за яким Русь зобов'язувалась ніколи не йти війною проти Візантії, перебувати з імперією в союзницьких відносинах, не порушувати умови укладених угод. Фактично, договір засвідчив капітуляцію русів, що пом'якшувалось можливістю безперешкодного повернення додому.

Візантійське ж керівництво, обізнане з працями тогочасних мислителів щодо управління імперією, демонструвало стратегічне мислення й здатність вирішувати системні завдання. Князь Святослав лишався небезпечним для імперії, тож, візантійському правителю необхідно було його позбутися. Що й було зроблено руками кровних ворогів – печенігів. По дорозі додому князь із військом попав у їх засідку, спрацював момент неочікуваності, тож, під час бою Святослав загинув.

Загальні висновки. У першому тисячолітті нашої ери вітчизняна державність розвивалась своїм унікальним шляхом, за якого вплив інших цивілізацій був відчутно обмеженим порівняно з західноєвропейськими королівствами. Середнє Подніпров'я, вогнище державного утворення Київська земля, було віддаленим від казана тогочасної політики, в якому кипіли інтереси новоявлених королівств та занепадаючої імперії, що вже розділилась на дві частини. То був час раннього середньовіччя, за якого колишні германські племена, що раніше наводили жах на Римську імперію, трансформувались у королівства. Вони будували міста на розташування колишніх римських військових залог і використовували ними ж побудовані шляхи сполучення, більш відомі, як римські дороги. Вони приймали християнство як практичну угоду, записували свої звичаї, імітуючи римське право й створюючи, таким чи-

ном, перші варварські правди, накопичували у своїх скарбницях золото-коштовності, награвовані з Риму, а в монастирях сувої-рукописи з Малої та Передньої Азії, Індії, Єгипту, все що містило природничі знання – математичні, географічні тощо. Вони зуміли надати християнству характер вселенської релігії.

Територія сучасної України населялась різними народами, представниками різних цивілізацій, що лишили по собі не лише пам'ятки матеріальної культури, але й певні ідеологічні уявлення. Ці культурні спільності протягом століть співіснували, взаємозбагачуючись. На південній території тривалий час була відсутня держава як така, а сама територія представляла собою стратегічно важливий регіон, за контроль над яким змагатиметься і Візантія, і Русь, й інші країни, реалізуючи свої економічні інтереси. Ця тенденція, закладена за часів ранньозалізної доби, з тими чи іншими змінами протриває близько двох тисячоліть.

За перших Рюриковичів Русь як держава закріплюється на міжнародній арені. Було збільшено державну територію, проведено податкову й правову реформи, тривала централізаторська політика, що натикалась на ще запекліший місцевий сепаратизм. З'явилися перші письмові зразки князівської законотворчості. Укладено перші міжнародні письмові угоди, та й взагалі поживилися давні контакти з Візантійською імперією, що обумовлювались взаємною зацікавленістю країн одна в одній. Ці відносини не завжди були мирними, і все очевиднішою ставала проблема відповідності ідеології держави Русь загальноєвропейському християнському формату. Хрестившись, Ольга могла лише подати власний приклад, та не могла запровадити цю релігію в якості загальнодержавної, адже формально, вона була регентшею, а не княгинею. Лише князь Володимир завершить почату справу, чим забезпечить Русі гідне місце на політичній арені впливових гравців.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
2. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К.: Альтернативи., 1998. – 335с.

3. Баран В., Козак Г., Терпиловський Р. Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991. – 139 с. [2]
4. Борисенко В.Й. Утворення Праукраїнської держави. (До постановки проблеми).// Наукові записки ХХХУІ. Історичні науки. Вид-во МОН України.- К., 2000. – С. 39-48.
5. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К.: Наукова думка, 1964. – 355с.
6. Брайчевський М.Ю. Твори. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. – 720с.
7. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наук. думка, 1968. – 224с.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка.– Львів.: Світ, 1991. – 576
9. Котляр М.Ф. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації. – К.: Заповіт, 1995. – 288с.
10. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. – Київ.: «Абрис», 1991. – 272 с.
11. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – 640с.
12. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.
13. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К.: Либідь, 1992. – 375с.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст.-археолог. студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – 600с.
2. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – 418с.
3. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Праці історично-філософської секції. – Нью-Йорк: ВУАН, 1975. – 150с.
4. Петров В.П. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 192 с.
5. Ричка В.М. Княгиня Ольга. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 336 с.: іл.

6. Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початок держави. – Чернівці: «Прут», 1999. – 174с.

7. Чубатий М. Княжа Україна-Русь та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк-Париж., Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України., 1964.- 165с. з мапами.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Які події відбулись у Європейському регіоні за перші п'ятсот років нашої ери і які це мало наслідки?

2. Які Вам відомі землеробські культури, від яких можна спостерігати спадковість східнослов'янської державності? У чому специфіка антсько-склавінського племінного союзу?

3. Які можна назвати особливості вітчизняного державотворення? Що з них притаманно саме Русі?

4. У чому принципова різниця з аналогічними процесами Західної Європи?

5. Чи можна вважати руські племінні княжіння «своїми» в класичному розумінні цього слова?

6. У чому причина живучості норманської теорії і як її можна спростувати?

7. Чому у Києві відбувся династичний переворот?

8. У чому полягала централізаторська політика перших рюриковичів?

9. Які розвивались відносини з Візантією і чому саме вона була головним зовнішнім партнером Русі? Чи існували у двосторонніх відносинах «камені спотикання» й чим це обумовлено?

10. На що були спрямовані реформи княгині Ольги і як можна охарактеризувати її політику?

11. Як можна охарактеризувати внутрішню й зовнішню політику князя Святослава?

РОЗДІЛ IV. РОЗКВІТ РУСІ, ЇЇ СТАТУС ТА МІСЦЕ СЕРЕД ІНШИХ ДЕРЖАВ

4.1. Реформаційна діяльність князя Володимира

Після смерті князя Святослава у 972 році завершується діяльність перших рюриковичів, й на Русі розпочався новий період, що характеризується загостренням старих проблем й постанням нових. Проблема внутрішнього правління на Русі, за умови постійної відсутності тут князя, посилювалась майже повною відсутністю бюрократичного апарату управлінців. Зважаючи на масштаб підконтрольних територій, за короткий проміжок свого перебування у Києві Святослав у 969 році призначав князювати на окремі землі своїх синів, що, втім, не запобігло суперечкам між ними.

Оскільки Святослав був єдиним сином князя Ігоря та Ольги, у нього за життя не було політичних суперників. Однак, сам він лишив від різних дружин трьох синів, при тому, що на Русі наприкінці X століття досі не існувало ані писаного законодавства, ані єдино визнаного правила престолонаслідування.

Найбільш вірогідним і «законним», наскільки то було можливим за доби звичаєвого права на Русі, претендентом був князь *Ярополк*, котрий користувався підтримкою київського впливового боярства та містян. В Овручі, древлянській землі, правив Олег, а Володимир був Новгородським князем. Перший конфлікт виник між Олегом та воеводою князя Ярополка Свенельдом, приводом до чого послужило вбивство Люта, сина Свенельда, на полюванні. Під час конфлікту загинув князь Олег, а древлянська земля захоплена Ярополком. Відтак, з 977 починається політична боротьба між святославичами.

Розуміючи, що очевидним є усунення політичних конкурентів, Новгородський князь Володимир рушає до свого дядька у Шве-

цію, де збирає потужне військо. Шведські родичі рюриковичів добре знають про контакти з Візантією, що сприяють стрімкому збагаченню верхівці княжої дружини й охоче надають військову допомогу, котра, як відомо, задурною не буває. Заручившись підтримкою дядька, Володимир у 978 році повертається до Новгороду й починає війну проти свого брата – Ярополка. З варязьким мотивованим військом він без зайвого клопоту захоплює землю кривичів, їхнє місто Полоцьк, викрадає наречену Ярополка полоцьку княжну Рогніду, і бере в облогу місто Київ. Ярополк спробував втекти до міста Родня, та через інтриги свого оточення невдовзі загинув.

Відтак, князь Володимир став великим київським князем за поширеним у середньовіччі звичаєвим правом сильнішого. Посідання київського великокняжого столу незаконнонародженим сином, що мав на це останні права, є цікавим сюжетом вітчизняної історії, втім, не поодиноким у світовій практиці. Відоме Норманське завоювання Англії у 1066 році також здійснив незаконнонароджений герцог Вільгельм. Та у віддаленій Русі саме князю Володимиру довелось вирішувати внутрішньополітичні й зовнішньополітичні питання, завершити централізаторську політику, провівши адміністративну реформу, завершити релігійну реформу, розширити кордони своєї держави, зміцнити її міжнародний авторитет й вирішити Кримське питання.

Насамперед довелось долати місцевий сепаратизм, літописи пишуть про його походи на в'ятичів, радимичів, хорватів, ятвігів. Військо київських князів у другій половині IX–X ст. цього періоду було призначене для вирішення в основному зовнішньополітичних проблем. Інша, не менш важлива мета – це «збирання» місцевих земель з ліквідацією місцевої «племінної» влади. Адміністративна реформа була кривавою сторінкою вітчизняної історії. Ось що про князівських найманців варягів-русів пише арабський географ Ібн Русте: «Вони хоробрі і мужні, і якщо нападають на інший народ, то не відстають, поки не знищать його повністю».

Саме за Володимира завершився тривалий процес формування території Русі, що доходила до Оки і Волги на Сході. Також на каденцію Володимира припадає зміцнення позицій у Криму – князь

добре розумів стратегічне значення цього регіону. А Візантія усвідомлювала, яка небезпека насувається з боку північно-східного сусіда – Русь стала територіально найбільшою державою в Європі. І ця найбільша територія досі лишалась язичницькою, тобто позбавленою візантійського релігійно-політичного протекторату. Неодноразові спроби Візантії витіснити Русь з Криму не мали успіху, оскільки місцеве населення тяжіло не до далекої метрополії, а до сусідніх районів, з давньою високою культурою землеробства.

«Повість временних літ» свідчить про західний напрям політики князя Володимира: «Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю». Це було стратегічно важливим після того, як у 946 р. княгиня Ольга підкорила древлян і кордони держави Рюриковичів підійшли впритул до Західної Волині, Холмщини і Підляшшя. Варто розуміти, розширення державних земель, встановлення контролю над прикордонними територіями було не лише звичайною практикою середньовіччя, але й головним стратегічним пріоритетом зовнішньої політики усіх монархів зазначеного періоду. Це робилось з метою тримати якомога подальше від центру потенційно ворожі держави. На підконтрольних територіях одразу ж зводились нові фортеці, що засвідчували військову *присутність* тут певного монарха.

Серед перших до Київської Русі були включені території союзу племен волинян. Зустрівши опір червен, таян, лучан, бужан, володар Київської Русі зумисне будував свої фортеці на нових місцях, як противагу старим племінним центрам, як-от місто Володимир на противагу давньому Волиню на Холмщині. Відтак, князівські опорні пункти у Прикарпатті споруджувалися не на місці старих племінних центрів, а на найвищих пагорбах, розташованих біля них, адже князь знищуючи передусім попередні локації, підкреслював належність союзів племен до його держави.

Приєднання червенських племен союзу волинян до Русі було потрібне Володимирі Святославовичу для нейтралізації західних сусідів, які претендували на владу в цьому регіоні. Захопивши Луцьк, Володимир Святославович спалив оборонні укріплення міста, про що свідчать археологічні дані, як-от великий горілий шар, котрий складався з попелу та обвуглених колод, які були рештками дерев'яної

стіни колишнього племінного центру. Так само Володимир спалив і центр племені бужан, місто Бужеськ, та інші міста.

Племена білих хорватів намагалися звільнитися з-під влади Києва, що спонукало князя Володимира в 992 р., вже після хрещення, піти на них війною. Вирішальне бойове зіткнення між військами хорватів та руського князя відбулося, скоріше за все, на лівому рівнинному березі річки Прут (на межі сучасних сіл Мамаївці та Лужани). Можливо, бій відбувся поряд з Дністром, біля городища Рухотина, про що свідчать знахідки наконечників стріл, зокрема ланцетоподібних, скандинавського походження. У результаті наступу війська київського князя хорватські фортеці, втім числі у Ревне, були спалені. Але окремі поселення хорватів в урочищі Царина продовжували існувати до XV ст. включно.

Відтак, процес підпорядкування Руссю місцевих пелмен супроводжувався появою нових укріплень, що свідчили про встановлення князівського контролю на місцях. Як і на Волині, у Прикарпатті князівські опорні пункти споруджувалися не на місці старих племінних центрів, а на найвищих пагорбах, розташованих біля них.

На каденцію князя Володимира припадає *агресія печенігів* – правитель розбудовує для захисту південних кордонів низку фортець, по течії річки Сула, так звану *Посульську оборонну лінію*. Мудрим дипломатичним ходом було населити ці нові місцевини для захисту різноетнічним населенням, також ще й для протистояння місцевому боярству. Також князь Володимир розширює сферу зовнішніх партнерів, активізуючи численні контакти з Німеччиною, Вірменією, Швецією, Польщею. Тобто, не лише з давнім головним партнером – Візантією, але й з її супротивниками.

Таким чином, князь Володимир вже відчував себе достатньо сильним правителем, аби спромогтись на так звану адміністративну реформу, суть якої полягала в ліквідації племінної знаті на місцях. Наприкінці X століття відбулась остаточна ліквідація союзів племінних князів, котрі автоматично ввійшли в правове поле Київської держави. Відповідно, племінні дружини мали служити київському князю. Це була кривава сторінка вітчизняної історії, адже поширення великокнязівської влади супроводжувалось фізичним усуненням представників місцевих князівських династій.

Як вже зазначалось, у внутрішньому житті племінних союзів стрімко йшли процеси соціальної стратифікації, племінна верхівка прагнула незалежності в здійсненні зовнішньої і внутрішньої політики. Місцева аристократія злилась з київською, а дружини союзів племінних князівств, на землях яких були посаджені представники київської князівської адміністрації, поповнили дружини князів-намісників.

4.2. Проблема запровадження єдиної державної ідеології на Русі

Діяльність князя Володимира свідчила про хист державця. Очевидним був намір правителя розбудувати власну централизовану політику без рудиментів додержавного суспільства, що обмежують повноваження монарха. Всі реформи також потребували єдиної ідеології, тої, котра би легітимізувала статус князя як суверенного глави держави. Такою ідеологією було християнське віровчення, з його *доктриною божественного походження влади, саме йому судилося стати орієнтиром, якого вимагали нові відносини*. Християнська ідеологія мала забезпечити міцне централізоване управління на Русі, де діяльність князя постійно щось обмежувало, а дружину необхідно було чимось заохочувати. Варто нагадати, заради історичної справедливості, що один з антихристиянських терорів здійснено саме князем Володимиром. Та контакти з Візантією, давнім зовнішньополітичним партнером Русі, переконували князя, який статус може мати правитель.

Отже, як показує історія, колишній переворот 880 року лише уповільнив природній перебіг подій на Руських землях. Сторіччя по тому, як на Русі було усунуто першого князя-християнина, князь Володимир зіткнувся з аналогічною проблемою, вирішувати яку довелось більш рішуче, оскільки зміни, що відбувались у руському суспільстві, вимагали ідеологічного підґрунтя та чіткої регламентації. Протягом зазначеного періоду державна влада зміцніла достатньо, щоб вдаватись до подібних заходів.

Хрещення князя Володимира відбулось за слушної нагоди. Офіційний Константинополь час від часу дійсно потребував допомоги з боку руських військових дружин. Частина княжої дружини зі Швеції була відправлена князем Володимиром на службу до Візантії ще у 978 році. Тоді, здобувши за їх допомогою великокняжий стіл і не маючи можливості їм заплатити, правитель далекоглядно відправив шведських вояків до Константинополя. Руський князь, щоправда, наполегливо рекомендував візантійському імператору не тримати всю дружину в одному місці. Коли ж назріла необхідність військової мобілізації, їх виявилось недостатньо, аби впоратись із внутрішніми проблемами, як-от олігархатом, що контролював грошові потоки й мав величезний вплив, та перманентним зовнішнім тиском.

У 987 році було підписано угоду між князем Володимиром і візантійським імператором *Василем II Болгаровбивцею* про надання русами військової допомоги. Імператор обіцяв віддати за руського князя свою сестру *Анну Порфірородну*. Ополчення князя Володимира, зважаючи на численність вояків після адміністративної реформи, зуміло приборкати норовливих олігархів, та от виконувати свою частину угоди Василь II Болгаровбивця не поспішав, адже шлюб мав бути законним з християнської точки зору! Візантійська принцеса мала стати дружиною християнина, а їх діти – майбутні претенденти на візантійський трон мали бути законно народженими.

Князь Володимир продемонстрував свою силу й вплив, завоювавши одну з стратегічних візантійських територій – *Херсонес*, де з IX століття існувала адміністративно-територіальна одиниця імперії – *херсонеська фема*. Втратити Херсонес означало втратити контроль над усім Причорноморсько-Кримським регіоном. Василь II Болгаровбивця спішно відрядив сестру до Херсонеса, де князь Володимир, хрестившись під іменем Василь, урочисто взяв з нею шлюб. Та не лише візантійська принцеса була розкішним подарунком руському князеві.

Просто так одружитись з представницею порфірородної знаті й забезпечити власним нащадкам право на візантійський трон міг лише той правитель, *хто сам мав титул царя*. За останніми да-

ними, князь Володимир, хрестившись й одружившись з сестрою візантійського імператора, сам був *коронований*. А принцеса привезла з Візантії розкішний посаг, серед якого не лише золото, дорогоцінний посуд, прикраси й шовк, але й унікальні візантійські ікони, церковні книги, житія, канони богослужіння, а також книги наукового та світського характеру. Відтак, хрестившись, Володимир, якого вітчизняні джерела називають князем, став царем, а щоб ні у кого не виникало сумнівів у його статусі коронованого царя, правитель при хрещенні отримав ім'я *Василь*. Василевс (Βασίλειος) то був титул візантійських імператорів, так називали у Греції особу монархічного статусу зі спадковою владою.

Русь офіційно прийняла християнське віровчення, і цей процес був тривалим і непростим. Давньоруське язичництво, попри всі його трансформації та місцеві особливості, існувало достатньо довго для того, щоб закріпитись як один з важливих, щоб не сказати вирішальних чинників самоідентичності східних слов'ян. Формуючись як світосприйняття осілого слов'янського населення, язичницька релігія визначала правила поведінки, спрямовані на виживання землеробської громади. Таким самим чином формувались і відповідні звичаї, тісно пов'язані з релігійними нормами. Вони виникали спонтанно та органічно, оскільки не були привнесені ззовні, а становили собою природний регулятор суспільних відносин з притаманними їм особливостями, як-то обожнення природних стихій, які дають врожай. В умовах архаїчного суспільства кожна людина, що не набула ще остаточних ознак правосуб'єктності, була перш за все членом роду, який давав їй захист. Так виник культ відповідного божества, що вважався першоосновою людського існування.

Християнські місіонери зустріли на руських землях багату язичницьку культуру, яка мала не лише своїх ідолів, жерців, капища та складну систему ритуалів, але й усну систему філософсько-правничих понять, що містила основні світоглядні категорії. Дохристиянські вірування не були незмінними – на різних етапах історичного розвитку східні слов'яни поклонялись різним богам, котрі уособлювали найважливіші сили природи. Складаючись віками, нове не витісняло старого, а нашаровувалось на нього.

В системі релігійних вірувань слов'ян будь-якого часу обов'язково присутні в тому чи іншому вигляді уявлення попередніх епох.

З огляду на вищесказане, очевидно, що не дивлячись на прискорений темп державних перетворень, Руська держава мала достатньо *гальмуючих чинників*. Паралельне існування дружинного та громадського елементів, інтереси яких до певного часу не перетинались, чинність в правовідносинах звичаєвого фактору, відсутність писаного законодавства ускладнювали регулювання відносини в руському суспільстві.

За таких умов на Русі склалась парадоксальна ситуація. З одного боку – оточена християнськими країнами, маючи в арсеналі власний досвід, певний прошарок християнізованого населення та дружини, а також християнку-княгиню Ольгу, держава мала всі підстави сприйняти нову релігію. Але динаміка державного розвитку, що мала стрибкоподібний характер, виявилась неадекватною правосвідомості основної маси населення, яке лишалось язичницьким.

Відтак, князь Володимир запровадив, а точніше поновив те, що було започатковано до нього. Факти свідчать, що та квапливість, з якою правитель ламав стару систему, продиктована суто політичними міркуваннями. Але систему не можна зламати, вона може лише еволюціонувати. Будь-який неприродний злам не дає бажаних результатів, швидше, візуальних. Можна досягти зовнішнього прояву будь-чого, але внутрішній сенс розвиватиметься своїм шляхом і протягом певного часу. В гіршому випадку, при насильницькому зламі суспільство буде відкинуте на певний час назад.

Християнство пристосовувалось до Русі поступово. А в результаті виникла унікальна культура, що увібравши кращі елементи православної візантійської, збагатила її східнослов'янською автентичністю й поповнила світовий культурний спадок.

Внаслідок реформи в політико-правовій системі Русі з'явилися нові явища, котрі раніше не були відомі. Насамперед *церква* як культова установа та як впливова інституція. Організаційно і канонічно руська церква підпорядковувалась *Патріархату Константинополя*, котрий призначав київського *митрополита*. Митрополит на місці утворює *єпархію*, а мав право контролю над Київською митрополією. На зламі X-XI століть першим митропо-

литом став *Иларіон*, не грек, а місцевий клірик. Він започаткував потужний пласт руської християнської філософської думки своїм твором «*Слово про Закон та Благодать*».

Разом з церквою з'явилися служителі культури – церковники, клірики, котрі привнесли свої письмові збірники. Врешті, *церковний суд* і церковне судочинство – це були якісно нові явища, котрі не можна навіть порівняти з княжим судом – адже такий був відгомоном племінного. Церковне судочинство мало за джерело письмові збірки *Номоканонів*. Змінилось саме розуміння понять «добро» і «зло». «Правильний» та «вірний». Важливо зазначити, що трансформувалось й розуміння злочину – від додержавної «обіди», що означала посягання на рід, пішла трансформація на «согрешеніє», тобто, порушення Божого Закону.

Зрозуміло, ці трансформації тривали дуже повільно, зважаючи на багатство язичницької давньої культури. Та християнські уявлення пристосовувались до давньоруського язичництва, а останнє, тут цілком погоджуємось з думкою М.Ю. Брайчевського, було органічно відповідним християнській етиці своїм милосердям. Адже у східних слов'ян не практикувалась смертна кара, навіть не було ката. Причина у їх духовно-культурних уявленнях.

Після релігійної реформи князя Володимира на Русі будується багато храмів, з'являються переклади богослужбових книг на церковнослов'янську мову, закладаються основи богослужіння. Поступово з'являється власна когорта *інтелектуалів-богословів*, що володіли кількома мовами, читали книжки й, занурюючись у філософські роздуми, прагнули осягнути сенс всього того, про що раніше якось не замислювались. На початку XI століття в Києві починає зводитись Софійський собор, схожий на храм Святої Софії Константинопольської. Завершено будівництво всього комплексу було сином князя Володимира, Ярославом Мудрим.

Богослужіння у перших слов'янських церквах, безсумнівно, було запозичене з Візантії, де застосовувались два устави: *Студійського монастиря в Константинополі* та *Великої церкви (Святої Софії)*. Крім цього, перші слов'янські богослужбові книги, які з'являються на Русі в кінці IX – X ст., – *Октоїх*, *Тріодь*, *Мінея* – характерні для монастирської традиції. Наразі дискусійним

є питання, які саме богословські книги привезли з собою перші служителі церковного кліру, і ким саме вони були. Згідно першої точки зору, ті клірики, що потрапили на Русь з князем Володимиром, були греками, візантійськими церковнослужителями, що, виконуючи фактично апостольську функцію, несли Слово Боже на неосяжні території далекої країни. Однак, місцеві літописи інколи натякають на зверхнє ставлення цивілізованих християн щодо темної маси основного населення Русі.

Інша точка зору полягає в тому, що перекладати таку кількість книг з канонічного права, діянь святих та іншої агіографічної літератури з грецької на руську мову не було ні часу, ні ресурсу, ні сенсу. Набагато простіше було скористатись більш зрозумілим варіантом староболгарської мови, що з часом стала ідентифікуватись, як церковнослов'янська. Оскільки Болгарія була одна з прикордонних з візантійською імперією країн, що запозичила християнство східного зразку ще у IX столітті, за сто років у неї був час на укладання своїх богословських книг. На нашу думку, істина, як завжди, десь посередині. Не виключено, що зверхнє ставлення перших заїжджих греків й викликало обурення русів, та гадаємо, застосування болгарських книг та болгарських перекладачів, з їх кириличним письмом, було цілком логічним кроком. Не варто забувати, що Кирило присвятив життя перекладу Святого Письма на староболгарську мову.

Відтак, спроба Аскольда запровадити християнство у якості державної релігії у Київській державі була реалізована сто років по тому, нащадком тої династії, що здійснила переворот. У західних джерелах Русь значиться як християнська країна вже після аскольдового хрещення, хоча процес практичного запровадження нової релігії тривав століття й супроводжувався заміною правлячої династії. На Русі християнство довгий час лишалось *ідеологією частини військової аристократії, інтелектуалів, певної частини купецтва, зокрема*, того, що безпосередньо спеціалізувалось на заморській торгівлі й мало тісні контакти з християнами, та служителів церкви.

Основна ж маса селянського люду лишалась язичницькою з простої практичної причини – *цикл сільськогосподарських робіт базувався на язичницькому календарі, враховував язичницькі свята й розмежування сезонів*. І організатором посівних лишались

жерці (волхви). Варто зазначити, що після реформи ця відома й впливова категорія населення опинилась поза законом. Літописи фіксують їх повстання, а та підтримка, котру вони отримували від населення переконливо свідчить про їх авторитет у давньоруському суспільстві. Найчастіше заворушення ініціювались в невружайний рік, буцімто, кара за відмову від віри предків.

Існує ще одна причина повільного запровадження християнства на Русі, що докорінно відрізняється від всіх інших. *На Русі не існувало людських жертвоприношень й смертної кари*. Усвідомити суть християнського віровчення з принесенням в жертву людини – сина Божого було непросто тим, хто настільки боявся порушити цілісність Роду, що навіть правопорушників воліли виганяти за межі громади, а не страчувати. Так само простому люду було незрозумілим, чому Господь дозволив пережити такі муки своєму сину. Пізнання глибинного сенсу християнства можливе було за тривалого й кропіткого вивчення Святого Письма, на що у неписьменного східнослов'янського населення бракувало часу й можливостей. Варто розуміти, що чималий відсоток перших християн захоплювались новою релігією, як різновидом візантійської елітарної культури, естетики, того, що вирізняло їх як з загальної людської маси, так й від представників старої племінної знаті, за палких прихильників звичаєвого язичництва.

На каденцію князя Володимира припадає *чергове загострення кримського питання*. Ще з IV століття на території колишньої воєвоєничої Боспорської держави існували торгівельні колонії, а відтак, лишилися ринки, торгівельні зв'язки, напрацьовані контакти. Населення східного Криму було досить різноетнічним, та загальна зацікавленість у взаємовигідній торгівлі забезпечила досить мирне й стабільне співіснування різних етнічних груп. *Питання – хто саме контролював ці колонії?* В різні часи по-різному. Саме за Володимира позиції Русі в Криму зміцнюються, князю вдалось встановити контроль над Керченським півостровом, а *торгівельні колонії руських купців з'явилися і у Сурожі, Західному Криму, і в Херсонесі, східній частині півострова*.

Візантія також була кровно зацікавлена у встановленні свого контролю у Криму, адже це давало можливість поширення політичного впливу на весь Причорноморський регіон, а в майбутньому-

му й далі на схід. Така перспектива була порятунком для імперії, що протягом останнього століття потерпала від перманентної громадянської війни й загрози османської агресії. Однак, інтереси перетнулись з руськими.

Для захисту південних кордонів від печенігів заходами князя було розбудовано *низку міст, фактично, військових укріплених фортець по Десні, Трубежу, Сулі, Стугні*. Зовнішньополітична діяльність князя Володимира переконливо засвідчувала прагнення амбітного правителя встановити *міцні контакти з відомими європейськими правителями*. Для зміцнення міжнародного становища князь *Володимир приймає посольство з Риму, що викликає занепокоєння Візантії, зав'язує тісні контакти з Швецією*, Польським королівством, зі Священною Римською імперією германської нації. Ці контакти були скріплені династичними шлюбами.

Помер Володимир Великий у віці п'ятдесяти п'яти років. Можливо, причиною смерті послугували надто тісні контакти князя з вищезгаданими країнами латинського обряду, що загрожувало реалізації планів Візантійської імперії.

Таким чином, князювання Володимира, який будучи канонізованим православною церквою, отримав статус святого, знаменувалось акціями, далекими від святості. З одного боку, в період X-XI ст., Русь вступає в стадію розквіту державного, а також культурно-правового життя. Відбувається низка заходів та повномасштабних реформ, де конфесійний напрям формування й розвитку етнічної спільності мав стати вирішальним. На перший план виходять *інтегруючі (тобто єднальні) чинники держави*, такі, як ліквідація міжплемінних кордонів, поширення сфери впливу централізованого державно-адміністративного апарату влади та асиміляція місцевої і зайшлої служилої знаті. З іншого, варто розуміти якими методами ці формально позитивні зрушення були досягнуті. Після князя Володимира лишались нагальні питання, як-от *червенські міста*, активно оскаржувані королівством Польщі, причорноморський регіон, оскаржуваний Візантією і південно-східні околиці Русі, на які постійно зазіхали ті чи інші кочовики. У подальшому ці питання доведеться вирішувати його нащадкам.

Цікавим моментом вітчизняної історії є те, що вперше великокняжий стіл ще за життя князя Володимира намагався оскаржити його син, Новгородський княжич Ярослав.

4.3. Розквіт державно-культурного життя Русі за каденції Ярослава Мудрого

Після несподіваної смерті великого князя, що не залишив після себе ані письмового заповіту, ані усного правила престолонаслідування, за великокняжий стіл розгортається боротьба між його численними законними синами. То є закономірним, зважаючи, що лише офіційних дружин у князя Володимира було не менше восьми, а законних синів дванадцять. Як зазначалось вище, численні зовнішньополітичні контакти київський великий князь намагався закріпити династичними шлюбами, котрі, як відомо, завжди були бомбою уповільненої дії. Формально нащадки від таких шлюбів мали право на землі обох вінченосних батьків, та реалізація цього права цілковито покладалась на конкурентність й військову спроможність претендента. Також існував немалий ризик посідання престолу родичами-іноземцями в разі загаснення місцевої династії, тож, монарші особи прагнули мати якомога більше дітей чоловічої статі.

Однак, якщо правила престолонаслідування не прописані у письмових джерелах, претензії чималої кількості монарших нащадків лише розхитуватимуть внутрішню стабільність у державі. Щось подібне й відбувалось на Русі. На відміну від Західної Європи, де письмово був закріплений *порядок первородства*, на Русі не існувало документу, який би унормовував порядок престолонаслідування. Законним претендентом на київський великокняжий стіл був *князь Святополк*, котрий на момент смерті князя Володимира перебував у *Вишгороді*. Розуміючи потенційну небезпеку з боку братів-конкурентів, він вирішує проблему радикально – вбиває Бориса, Гліба і Святослава, чим заслуговує собі прізвисько «*окаянний*».

Між тим *новгородський князь Ярослав* був небезпечним суперником і намагався йти походом ще на батька, князя Володимира. Новго-

родська земля схвально ставилась до Ярослава, очевидно, поділяючи його політику відокремлення. А можливо стратегічний розрахунок був з боку молодого княжича – спираючись на прагнення заможного торгівельного міста з давніми вічовими традиціями, відмовитись платити данину, а потім й самому претендувати на київський великокняжий стіл. Маючи з дитинства фізичні вади, Ярослав мав приблизно ті ж шанси на великокняжий стіл, що й його незаконнонароджений батько Володимир, і це так само лише додало йому мотивації. Північний Новгород, що територіально був на відстані 1400 км. від Києва, (близько півтора місяця кінної їзди), мав підстави відмовитись платити данину. Відмова платити данину розглядалась не лише як непокора, а як намір землі чи князівства існувати нарізно київського центру. У XII столітті цей процес стане незворотним.

У битві під Любечем Ярослав, заручившись підтримкою новгородського віча, отримав перемогу над Святополком у 1015 році. Той, щоправда, спробував відбити столий град за допомогою печенігів та своїх закордонних родичів – поляків та німців, однак, поведження найманців викликало обурення киян. Стихійне повстання змусило вчорашніх союзників, зокрема, польського короля *Боєслава Хороброго*, відкликати свої війська й дати київським князям самотужки вирішити свої внутрішні питання.

Вдруге утвердившись на київському великокняжому столі у 1019 році, князь Ярослав демонструє стратегічний розум державця. Усвідомлюючи небезпеку подальших нападів печенігів й фактичну оголеність південно-східних кордонів, князь розпочинає *будівництво оборонних міст по річці Росі* й заохочує до поселення люд з інших земель, забезпечуючи таким чином, військові залоги. Якщо його батько, князь Володимир, для захисту південних кордонів від печенігів розбудував *низку військових укріплених фортець по Десні, Трубежу, Сулі, Стугні*, князь Ярослав убезпечує південно-західний напрям.

Князю Ярославу довелось виборювати великокнязівський престол і в інших суперників, як-от у свого полоцького племінника князя *Брячеслава* та Тмутараканського дядька, князя *Мстислава*. Про посилення боротьби дядьків і племінників, спричинене тою-таки невизначеністю порядку престолонаслідування, зазна-

чав відомий український дослідник *М.Ю. Брайчевський*, очевидно вона була й для сучасників подій. Можна лише дивуватись, на який ризик йшли західноєвропейські монархи, віддаючи своїх доньок заміж або одружуючи синів з представниками досить віддаленої руської монаршої династії.

Саме місто Полоцьк займало вигідне географічне становище на вітебському пункті торгівельного шляху «з варяг в греки», відтак, могло контролювати рух до Балтійських ринків. Зрозуміло, що воно зажадало незалежності, князь Володимир задовільнив цю вимогу родичів своєї дружини Рогніди, а у Полоцьку вокняжилась династія *Ізяславичів*. Однак, наступним логічним кроком стало оскарження навколишніх земель, що посилювалось вже за князя Ярослава Мудрого. Князь *Брячеслав Ізяславич Полоцький* у 1021 році несподівано напав на свого дядька, князя *Ярослава*, однак, той завдав поразки полочанам. Зіграла свою роль специфіка руських земель – Брячеслав утік до Полоцька, та пізніше, отримавши на володіння міста Усвят і Вітебськ, підтримував, принаймні, зовні, політику київського князя Ярослава.

У Ярослава були й інші суперники, як-от його дядько, Тмутараканський князь *Мстислав Володимирович*, котрий мав численні перемоги над войовничими касогами. Він намагався увійти до Києва, скориставшись відсутністю Ярослава, однак, отримав рішучу відповідь самих киян, котрі «не хотіли іншого князя». Зважаючи на енергійність та рішучість свого родича, відомого військовим досвідом, князь Ярослав зумів порозумітись з князем Мстиславом й укласти у 1026 році мирну угоду біля міста *Городця*. Десять років сумісного правління, за яким князь Мстислав правив у Чернігові, контролюючи Лівобережжя Дніпра, а князь Ярослав лишився у Києві, контролюючи таким чином Правий берег, на диво, виявились мирними й продуктивними. У 1031 році внаслідок військової кампанії у Польщі було повернуто Червенські міста, триває розпочате раніше будівництво оборонних міст, розбудовуються й розквітають храмами Київ, Чернігів, Переяслав та інші міста Русі.

Після смерті Мстислава у 1036 році великий київський князь Ярослав Мудрий править одноосібно. Йому вдалось стабілізувати внутрішнє життя Русі, розбивши печенігів і припинивши таким

чином їх напади. Задля захисту кордонів держави розбудовує низку фортець в районі річки Рось, відому як *Пороська оборонна лінія* (міста Богуслав, Володарка, Ростовець) та в районі річки Сули *Посульську оборонну лінію* (сучасні міста Лубни, Ромни, Чутівка).

У сфері зовнішньої політики на каденцію князя Ярослава припадає небувале пожвавлення міждержавних відносин. Функціонують старі й започатковуються *нові торгівельні шляхи й відповідні контакти*. Завдяки своєму блискучому дипломатичному хисту, князь зумів вирішити нагальні питання зовнішньої й внутрішньої політики й, водночас, породичатись з провідними дворами всієї Європи.

У середньовічні часи поширеним способом зміцнення політичних союзів були міждинастичні шлюби, адже спадкоємці мали права на землі обох родин. Щоправда, реалізація цих прав цілковито покладалась на військову міць кожного з учасників. Відтак, шлюб міг як збільшити володіння, так і стати бомбою уповільненої дії. Ярослав Мудрий, вочевидь, сподівався на подальше розширення власних територій, недаремно його називали тестем Європи. Віддавши за польського короля Казимира свою сестру *Марію-Доброгневу* й одруживши сина Ізяслава з сестрою Казимира *Гертрудою-Олисавою*, великий київський князь нейтралізував претензії польських правителів на Червенські міста й повернув руських військовополонених. Цікавий факт, зважаючи ще й на те, що обмін військовополоненими – давня практика дипломатії Русі, згадак про таке міститься ще в тексті русько-візантійської угоди 911 р.

Своїх чотирьох доньок Ярослав Мудрий також вигідно видав заміж. Старша донька, *Анна*, стала відомою королевою Франції, матір'ю короля Філіпа I. Будучи грамотною жінкою, привезла з собою Євангеліє, котре пізніше попаде до міста коронації французьких королів, Реймса, й отримає назву *Реймського Євангелія*, на якому приносимуть присягу всі французькі королі під час церемонії посвяти на престол. Відомий підпис королеви Анни на державних документах. Княжна *Анастасія* була одружена з королем Угорщини Андрієм. Ймовірно, саме вона отримала у спадок ікону Діви Марії Повч, котра через Анастасію попала до Угорщини, а вже з Угорщини до Віденського собору Святого Стефана. Княжна *Агата* стала дружиною англійського короля *Едварда Вигнанця*. Княжну *Єлизавету* дов-

го й безуспішно сватав норвезький принц *Гарольд Грізний*, про що яскраво сповіщає відома давня сага, здійснював військові подвиги, писав вірші, але дозвіл на шлюб отримав, лише ставши королем Норвегії й відмовившись служити візантійському імператору *Костянтину IX Мономаху* у 1043 році.

Київський великий князь недаремно поставив своєму потенційному зятю таку умову. За Костянтина IX Мономаха відносини між Руссю й Константинополем відчутно загострились, тривала війна *Ярослава з Візантією 1043 р.* Імперія переживала не кращі часи, її колишня велич помітно йшла на спад, ще відчутнішою була напруга у її відносинах з Римським Ватиканом. Незалежна зовнішня політика Русі, а особливо численні династичні шлюби з країнами латинського обряду не подобались Константинополю і відповідному патріархату. І хоча до 1054 року формально церква лишалась єдиною, Вселенською, Апостольською з Папою Римським на чолі, напруга між Ватиканом і Константинополем відчувалась. На Русі дієвим важелем тиску лишалось управління руською церквою з Константинополя, що добре розумів князь Ярослав. Митрополит, котрого надсилала Візантія, був надійним імперським оком на Русі.

При цьому в інших європейських країнах державно-церковні відносини розвивались дещо інакше: Польща вже в 1000 році одержала власну *митрополію* у Гнезно, Чехія не мала своєї митрополії до 1344 року, оскільки була васалом Священної Римської імперії германської нації, однак, вибори чеських єпископів були прерогативою лише чеського духовенства. Болгарська православна церква взагалі ще з IX століття була *автономною одиницею в юрисдикції Константинопольського патріархату*, на початку X століття оголосила про власну автокефалію й патріархат, що у 927 році визнав офіційний Константинополь.

На Русі ж духовна влада була керованою з Візантії, котра зводила до висвячення місцевого митрополита. Питання було вирішене на соборі руських архієреїв, де у 1051 році митрополитом було поставлено пресвітера церкви княжого села *Берестова*, що під Києвом, Іларіона. Пізніше його було висвячено Константинопольським патріархом. Митрополит Іларіон був визначним інтелектуалом свого часу, його твір «*Слово про Закон і Благодать*» є перлиною світової літератури,

що демонструє глибину міркування про свободу й справедливість. Основною причиною Ярославового рішення щодо призначення нового митрополита було його невдоволення підпорядкованим становищем Русі у візантійській церковно-політичній системі. Наступного 1052 року між Руссю й Візантією було укладено мирну угоду, а князь Ярослав вкотре підтвердив свій дипломатичний хист й звання тестя Європи. Син Ярослава князь *Всеволод* взяв шлюб з донькою Костянтина IX Мономаха Марією. У подальшому нащадки від цього шлюбу називатимуться *мономахами*.

Найвизначнішим діянням князя Ярослава Мудрого було впорядкування звичаєвого права Русі у письмовій пам'ятці, видання першої письмової збірки законів – «Руської правди». Цей документ, що з формально-юридичної точки зору є *варварською правдою*, тобто, збіркою права ранньофеодального періоду, був унікальним. Насамперед він фактично уникнув впливу інших пам'яток, збірок, концепцій. Як інколи влучно зазначається, «то було звичаєве право, реформовано християнською державою». Феномен «Руської правди» полягає також в тому, що жодна з її редакцій не знає ані смертної кари, ані тортур. Врешті, жоден документ, сучасний «Руській правді», не знає стількох статей, котрі би захищали права напівзалежних або залежних категорій осіб.

Однак, одна особливість в документі все ж є, і в подальшому вона відіграє свою фатальну роль в історії Русі. Ярослав Мудрий не зафіксував у документі порядок престолонаслідування, обмежившись усьм заповітом. Наразі важко сказати, що було причиною такого непростого рішення правителя – апеляція до звичаєвої правосвідомості, чи усвідомлення того, що *неможливо спрогнозувати подальший хід історії, а відтак, не є можливим й прописати всі варіанти перестановок своїх численних синів та їх дітей*. Хай там як, у своєму заповіті великий князь чітко оговорює, хто є старшим і кого варто триматись.

Перший кодекс, що являв собою *світську збірку*, майже не стосувався *церковної юрисдикції*, оскільки вона регламентувалась спеціальними церковними, а також князівськими установленнями.

У «Руській правді» важливе місце займають норми кримінального права. Злочини називались «*обідою*». На момент написання

пам'ятки кількість злочинів збільшилась в наслідок стрімкого темпу розшарування суспільства, захоплення феодалами «*верних племенщин*», виділення малої сім'ї як головної одиниці суспільства. Майнові покарання, що переважають в «Руській правді» відповідають вищеназваній концепції. Підставою для кримінального тарифу служить винагорода за вбивство дорослого здорового чоловіка, котрий з доісторичних часів вважався головною виробничою одиницею й повноцінним воїном. Цей тариф дає термінологію багатьом давнім письмовим пам'яткам права. Категорії «людина» відповідав слов'янський вираз «*глава*», що й складає визначення ціни людини. Звідси відомі терміни «за голову», «головництво», «*видать князю головою*». Злочинець – «*головник*».

Незважаючи на те, що «Руська правда» була цілком світською збіркою права, *тут не було норм, які б охороняли сім'ю та мораль*. Ці інститути, що споконвічно регулювались звичаєм, *взяло під опіку церковне законодавство*. Всередині громади звичай довго лишався регулятором особистих немайнових відносин.

Великий київський князь Ярослав помер у 1054 році. Невдовзі після його смерті відбувається остаточний розкол християнської церкви, підготовлений довготривалим періодом гострих суперечностей між Римом і Константинополем. Цей розкол, що увійшов в історію, як *Велика Схизма*, неминуче позначиться на розстановці політичних сил у Європі. Країни латинського обряду, згуртовані навколо міцніючого Ватикану, розвиватимуться своїм ходом. Країни східного обряду, наближені до Константинополя, тією чи іншою мірою зазнають всіх випробувань, що випадають на долю Царгороду. Колишньої стабільності в Візантії вже не буде, країну й надалі чотири століття роздиратимуть громадянська війна, олігархічні претензії, хрестові походи та османська агресія, аж до остаточного падіння імперії. Слабкістю Візантії скористаються країни східного обряду, протягом цих фатальних чотирьох століть між ними триватиме змагання за візантійську духовну спадщину.

Загальні висновки. З X по XI століття Русь пережила трансформацію, за якої військова дружина перетворюється на служилу аристократію, наближену до правителя. На її основі утворився апарат управління, судочинства та оподаткування у формі збиран-

ня данини. Центральною фігурою цієї форми державності є князь, котрий після релігійної реформи вже сприймається не лише як головнокомандувач, а власне глава держави.

Каденція князя Володимира засвідчила, що державотворчі процеси на Русі еволюціонували до логічної централізації. Правитель легітимізує свій статус за допомогою християнського постулату «влада від Бога», тож, в державі вже сформувався чималий прошарок вітчизняної знаті, на чию підтримку правитель міг розраховувати і для кого подібна формула була прийнятною і зручною. Саме завдяки новій служилій аристократії князю Володимиру вдалось провести централізаторські реформи, збільшити державну територію й вкотре представити Русь як сильного й перспективного партнера. Перспективного настільки, що впливовий і могутній правитель македонської династії Візантії погодився на шлюб князя з своєю сестрою Анною Порфірородною. Фактично, князю Володимиру вдалось те, до чого не «доросли» його попередники, котрих сприймали, здебільшого, як войовничих вигідних партнерів. Завдяки вдалому шлюбу Русь займає гідне місце у сонмі європейських християнських держав. Зважаючи на кількість європейських дворів, котрі поквапились укласти шлюби з представниками й представницями правлячих династій Русі-України, європейські монархи добре розуміли вигоду й перспективність подібних союзів.

На каденцію Ярослава Мудрого, окрім іншого, припадає загострення протистояння Східної й Західної християнських церков. Формально, єдина соборна апостольська церква з папою римським на чолі, хиталась до Великої Схизми 1054 року. Розділ церков на католицьку й православну відбувся того ж року, коли помер руський правитель, перед тим замінивши візантійського ставленика на Русі місцевим митрополитом. Вочевидь, офіційний Константинополь не бажав втрачати контроль над церковною сферою, й не схвалював активного партнерства Ярослава Мудрого з впливовими дворами Європи, більш наближеними до латинського обряду.

Навіть на етапі державно-культурного розквіту Русі відчутний вплив мали додержавні інституції, і, зокрема, звичаєве право. Перша збірка «Руська правда» яскраво це засвідчує. Русь була чи не єдиною середньовічною державою, де законодавчо не передбача-

лось смертної кари, не практикувались примусові тортури, навіть ката як такого не існувало. Також правителі не бажали лишити письмового правила престолонаслідування. Вітчизняні державотворчий і правотворчі процеси дійсно рухались своїм унікальним шляхом, не зазнаючи вирішальних іноземних запозичень.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл..
2. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К.: Наук. думка, 1992. – 176с.
3. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 616с.
4. Брайчевський М.Ю. Твори. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. – 720с.
5. Котляр М.Ф. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації. – К.: Заповіт, 1995. – 288с.
6. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. – Київ.: «Абрис», 1991. – 272 с.
7. Огієнко І. Українська церква : Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х томах / І.І. Огієнко. – Київ: Україна. – Томи перший і другий. – 1993. – 284с. – Передрук з: Огієнко І. Українська церква. Прага, 1942. Т. 1–2.
8. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – 640с.
9. Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект) К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 208с.
10. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999 – 480 с.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.
2. Кушинська Л.А. Жерці Київської Русі// Память століть, 1997. – № 4. – С.80-84.

3. Кушинська Л.А. Звичаєве право України. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – 209 с.
4. Минуле України: відновлені сторінки /Ред-кол.: І.М. Хворостяний (голова) та ін.. – К.: Наук. думка, 1991. – 280 с.: іл.
5. Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початок держави. – Чернівці: «Прут», 1999. – 174с.
6. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. Нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; Іл. В.І. Гордієнка. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
7. Шелухін С. Україна. Назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936 р., репринтне видання Барановичської типографії, – 249с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Які пріоритетні напрями зовнішньої і внутрішньої політики були у князя Володимира? Що для реалізації своїх задумів правителю довелося здійснити?
2. Хто був першим князем-християнином на Русі? Відколи Русь вважалась християнською згідно європейських хронік?
3. Що спонукало князя Володимира до запровадження християнства у якості офіційної державної релігії?
4. Чим була релігійна реформа князя Володимира в контексті політики Русі?
5. Які чинники сприяли запровадженню нової релігії, які гальмували цей процес?
6. Які наслідки релігійної реформи князя Володимира варто відзначити?
7. Які внутрішні проблеми державного правління Русі відкрились після смерті князя Володимира?
8. Чим відрізнялась політика Ярослава Мудрого? Чи змінились за його каденції зовнішні і внутрішні пріоритети і яким чином?
9. Чому Ярослава Мудрого називають «тестем Європи»?
10. В чому значення «Руської Правди» і чим вітчизняна пам'ятка права відрізнялась від аналогічних їй варварських правд Західної Європи?
11. Чому каденція Володимира Великого і Ярослава Мудрого вважається періодом розквіту Русі?

РОЗДІЛ V.

ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСИ ТА СПАДКОВІСТЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ ДЕРЖАВНИЦЬКО-КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

5.1. Політична роздробленість та виникнення історично сформованих регіонів

Політична роздробленість на Русі була природнім і закономірним явищем, спричиненим попереднім розвитком земель та відцентровими чинниками племінних княжінь. Ярослав Мудрий помер у лютому 1054 року, а у липні цього ж року відбувається розкол християнської церкви, більш відомий, як *Велика схизма*. Руські землі лишаються привабливими для поширення політичного впливу обох конфесій.

За часів правління князів Володимира та Ярослава Мудрого, періоду розквіту державно-культурного життя, розбудувалась культурно-духовна сфера, відбулась перша кодифікація права. Однак, лишались невирішеними окремі спірні питання публічних відносин, що у подальшому й призвело до розробленості та невизначеності правового статусу удільних князівств. Язичницька правова культури спричинилась до того, що на рівні звичаєвого права вирішувались важливі питання державного життя. Зокрема, питання легітимізації князівської влади та черговість престолонаслідування, важливість котрих для будь-якої феодальної держави є очевидною.

У країнах Західної Європи було кілька шляхів успадкування престолу, однак, місцеві правителі намагались *певний порядок закріпити законодавчо*. Унормуванню підлягав як сам порядок, так і можливі варіанти, вік повноліття монарха, права регентів тощо. На відміну від Західної Європи, у Давньоруському законодавстві

не практикувались запозичення з римського права. Тож, не будучи прописаними в законі, питання престолонаслідування вирішувалась на рівні усних звичаєвих правових уявлень, котрі усвідомлювались, як обов'язкові. Ці правила довільно тлумачились, внаслідок чого у Русі протягом XI-XIII століть спостерігається *боротьба за великокняжий стіл кількох законних претендентів*, відома, як міжусобиця, й апеляція до звичаєвої правосвідомості, що відбувалась у формі стихійно скликаного віча, декоративного договору, укладеного на такому вічі, тощо.

У контексті Руської держави для політичної роздробленості склались ідеальні умови. Навіть сама *сакралізація княжої влади* на Русі не набула абсолютної форми, як у країнах Сходу. В давньоруських-праукраїнських уявленнях відсутнє намагання вивести княжий рід від «божественних» персонажів, лише пізніше, з поширенням християнства окремі князі будуть примислені до стану «святих». Християнська ідея влади від Бога на момент перших князівських міжусобиць не достатньо вкоренилась у правосвідомість населення. Цей процес на Русі тривав приблизно два століття, як свого часу у західній Європі, протягом якого християнство лишалось релігією нової аристократії, богословів, інтелектуалів, просто освічених людей, які зазвичай складають невелику частину всього суспільства.

Західні монархи у своїй боротьбі та династичних претензіях намагались заручитись підтримкою Ватикану. Руські ж князі не могли розраховувати на впливового партнера (ба навіть патрона), готового надати грошову, військову та політичну допомогу, тож покладалися самі на себе, а ще на прихильність містян, правосвідомість яких лишалась звичаєво-язичницькою.

Відсутність чіткої системи престолонаслідування на Русі спричинилась до формування побічних явищ, як-от *князі-ізгої*. Ця категорія осіб князівської крові внаслідок смерті своїх батьків мала невизначений правовий статус, і, спираючись на власні дружинні ополчення, становила потенційну небезпеку стабільності на Русі. Зазвичай вони зі своїми озброєними загонами їхали у *Тмутаракань*, де вичікували слушної нагоди заявити про свої права. Коли таких князів-ізгоїв накопичувалась критична маса, не пов'язані жодними зобов'язаннями, такі наймали половецьке військо й починали війну проти будь-кого.

Така битва відбулась у 1078 році на *Нежатиній ниві*, внаслідок якої загинув великий київський князь *Ізяслав Ярославич*.

Загалом, процес політичної роздробленості був характерним для багатьох держав Європи в XI-XIII ст. *То був час, коли періоди відносної стабільності були короткими, а зазвичай князі воювали одне з одним як за контроль над територією, так і за великокняжий стіл*. Внаслідок міжкнязівської ворожнечі утворилось кілька умовних географічних регіонів Русі, що провадили власну політику і протягом всього періоду до Ординської навали не могли визначитись із головним прагненням – остаточно закріпитись у свій вотчині чи все-ж таки воювати за Київський великокняжий стіл. Це *Центральна Русь (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина), Галицька Русь (або Червона Русь), Північно-Східна Русь (Суздальщина) та Північна Русь*. Вже з XI-XII століття рівні їх культурного розвитку помітно відрізнялись, а також різнились їх звичаї, мовний діалект, вподобання, політичні орієнтації та інтереси. Різними були їх політичні вподобання, партнери та вороги, навіть династичні шлюби, котрі в подальшому відіграють свою роль у нівеляції давньоруської державності. Скріплення політичних союзів династичним шлюбом за доби середньовіччя було популярним інструментом дотримання домовленостей, однак, не гарантованим. Діти від таких шлюбів могли претендувати на землі обох сторін, та механізм реалізації цього права покладався суто на військову конкурентність кожної з них.

Центральна Русь (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) – історичний, політичний, духовний, культурний центр Київської Русі. Саме Київ вважався центром, і в зарубіжних джерелах він значиться як стольне місто. Найбільше міжкнязівських війн було саме за ці землі, Правителі Центральної Русі воліли укладати династичні шлюби з представниками візантійської правлячої династії або ж зі своїми далекими родичами по крові – скандинавами. Хоча, у вирішальному XI столітті князь Ярослав Мудрий зумів забезпечити династичні шлюби як своїх синів, так і доньок з впливовими дворами Європи, що, втім, не допомогло зберегти єдність Русі.

Галицька Русь (або Червона Русь). Непроста територія, з огляду на те, що фактичний контроль над її частиною здійснюва-

ло міцніюче Польське королівство. Розпочав завоювання червенських земель князь Володимир. На знак перемоги князь збудував однойменне місто, однак, не встиг «усунути» місцеву боярську олігархію, що була впливовою політичною силою й становила йому опозицію. Правителі Галицької Русі уклали династичні шлюби з угорцями, литвинами та поляками.

Північний Схід – Ростовське князівство, Ростово-Суздальське, Володимиро-Суздальське посідало північні, мало придатні для землеробства території. Правителі походять з молодшої гілки Мономаховичів, що за будь-якими правилами, давало їм останню чергу на київський великокняжий стіл. Тож, вони найтяжче переживали наявність київського політичного центру, всіляко намагаючись нейтралізувати його. Відзначилось агресивною завойовницькою політикою щодо інших князівств, фактично, поглинало інші сусідні князівства з мовчазного схвалення ординською адміністрацією. Не полишало спроб знищити Київ як культурний і духовний центр Русі. Охоче брали шлюби з нащадками візантійської династії. Однак з середини XIII століття, коли для європейських дворів шлюби з ординськими підданими втратили перспективність, суздальські правителі охоче родичались з нащадками ординської знаті.

Північна Русь – Псков, Новгород, у яких розвивається система народоправства, вічового устрою. Вирішальну роль в системі законотворчості відіграє *община* (Псков місто відоме тим, що саме з нього веде походження княгиня Ольга). Псков ніколи не був княжою вотчиною, а лише визнав верховенство Київського князя й з X по XII століття формально перебував у складі Київської Русі. Псковичі, маючи власні ресурси для життєзабезпечення і етнографічно відрізняючись, будучи *кривичами*, від нащадків ільменських (новгородських) словен, *прагнули до самостійності*. Послаблення ролі Києва посилює відцентрові тенденції. У 1036 році Псковський князь Судислав був заарештований Ярославом Мудрим *за непокору*. Цього ж року новгородська опозиція позбавила влади онука Володимира Мономаха, Всеволода Мстиславовича, котрий у 1137-1138 роках княжив у Пскові й готував захоплення новгородського столу.

Новгород, північне торгівельне місто, активно співпрацювало з *Ганзейським союзом* і мало всі шанси стати одним з тих європейських самоврядних одиниць, котрі у боротьбі з феодалами зуміли вибороти собі право на вільне існування. *Полоцька земля* – спірна територія, на основі якої пізніше постане Білорусь. Оскільки вона географічно північніше Центральної Русі, віднесемо допоки її до північної частини. З самого початку перебувала у глухому протистоянні з Києвом. Однак, дала Русі князя Ярослава Мудрого, народженого від княгині Рогнеди. Пізніше конфлікти між князями стали постійними, адже невизначеність посідання престолу мала фатальні наслідки – у правлячій династії було чимало опонентів.

5.2. Політика правителів центральної Русі. Боротьба за Київський великокняжий стіл

XI століття стало часом і розквіту Руської держави, і водночас друга його половина стане викликом для подальших її правителів. Зважаючи, що різні нащадки Ярослава Мудрого були пов'язані з численними європейськими дворами, єдиний напрям політики навряд чи був би можливим. Князь, відчуваючи, що Русь неминуче зазнає роздроблення, намагався запобігти цьому процесу. Кожен з п'яти його синів отримав уділ з певними застереженнями. Главою держави Ярослав Мудрий поставив старшого свого сина *Ізяслава*. Загалом, Ізяслав був третім за рахунком, однак, його старші брати (Ілля, Володимир) на той час померли. Інші сини – *Святослав* та *Всеволод* мали сидіти в значних містах – Чернігові й Переяславі, так і називались – *Святослав Чернігівський* та *Всеволод Переяславський*.

Як відомо, помер Ярослав Мудрий у середині XI століття, в 1054 році, незадовго до остаточного поділу церков на католицьку під проводом Папи Римського і православну під проводом *Вселенського Патріарха Константинопольського*. Саме в цей час у Візантії правив Константин Мономах, гербом якого є Георгій Переможець, а саме слово «мономах» означає «єдиноборець». У Західній Європі в XI ст. Ватикан вже був поважною політичною

фігурою, проте, *Вселенський Константинопольський Патріархат* переживав не кращі часи. Військові перевороти, загроза від сельджуків і відсутність політичної єдності розхитували колишній *оплот православ'я*, а під час четвертого Хрестового походу Константинополь було розграбовано хрестоносцями.

Князювання трьох Ярославичів короткий час забезпечило стабільність на Русі, за злагоду їх іноді навіть називають тріумвіратом Ярославичів. Літописи віддають перевагу молодшому з братів – Переяславському князю Всеволоду. Однак, варто розуміти, що, саме цей княжич був пов'язаний з візантійським двором Мономахів, а першими літописцями були православні ченці. Та вже в 1064 р. стався перший конфлікт за уділ між Ярославичами і їхнім племінником *Ростиславом Володимировичем* (за Тмутаракань). Князь Ростислав пізніше стане Галицьким князем й започатковує, таким чином, галицьку династію Ростиславичів.

Набагато небезпечнішим стане конфлікт з *Всеславом Брячиславовичем*, князем Полоцьким. Протистояння Києва з Полоцьким князівством й тамтешню династією тривало з часів князя Володимира. Молодий князь Полоцький, Всеслав Брячеславич, кого літописці наділяють надлюдськими здібностями «народився в сорочці від волхвування», був небезпечним опонентом для тріумвірату Ярославичів.

У цей час поновилися атаки половців на Русь. У 1064 році було здійснено невдалу спробу біля Сновська, за якої війська Ізяслава відігнали кочовиків у степ. Однак, через чотири роки, половці, вочевидь, ретельно підготувавшись, завдали поразки об'єднаному війську ярославичів у літописній битві на Альті 1068 року. Захопивши Переяславщину, половці будь-коли могли підійти до столярного граду. Стара звичаєва правосвідомість населення Києва вимагала рішучості дій. На Подолі зібралось стихійне віче, містяни, обурені поразкою й нерішучістю князів, вимагали дати їм зброю, аби продовжити битву. Однак, до таких радикальних дій додержавного народного ополчення великий князь не був готовий, видавати озброєння натовпу було небезпечним.

Локальне віче досить швидко переросло у повстання киян проти Ізяслава, на якого покладали вину за військову поразку.

Кияни передали владу князю Всеславу, котрий досить швидко їх розчарував, адже він не планував бути великим київським князем, радше, скористався неочікуваною можливістю. Жодне джерело не повідомляє про якісь перемоги чи успіхи семирічного князювання Всеслава. Він не ходив на половців, як того чекали кияни, не брав участі у військовій кампанії чернігівського князя Святослава, очікував на слухну можливість втекти до рідного Полоцька.

Тим часом Ізяслав, великий київський князь, втік за кордон до своїх польських родичів, сподіваючись на їх допомогу, котра задурно не надається. Польський король підтримав свого внучатого племінника, маючи політичний розрахунок – повернення червенських міст. Можливо, не останню роль зіграв й релігійний аспект – адже з часу Великої схизми минуло лише одинадцять років, а Польща завжди лишалась відданою католицьким цінностям. Відтак, за підтримки Польського короля Болеслава II Сміливого, законний київський князь Ізяслав зміг повернутись до столяного Києва, а Всеслав утік до рідного Полоцька.

Водночас, літопис сповіщає, що син Ізяслава, княжич Мстислав, переконливо розправився з київською опозицією – когось порубав, когось осліпив. Розгублені й перелякані кияни, розуміючи, що законний великий князь київський на чолі польських військ може спитати і за бунт, і власну втечу, намагаються на щойно скликаному вічі передати владу Святославу або Всеволоду. Однак ті, по-перше, тримаються своїх вотчин, по-друге, пам'ятають заповіт Ярослава й відмовляються від пропозиції. Однак, щодо Ізяслава вони також мали умови – не переміщати головні сили поляків до столяного граду, чергова різанина нікому була не потрібна.

У травні 1069 року Ізяслав вдруге посідає київський великокняжий стіл. Нестабільність внутрішньої ситуації на Русі, вочевидь, поставила на порядку денному спробу князів вдосконалити батьківське законодавство. У 1072 відбувся відомий *Вишгородський княжий з'їзд*, в роботі якого брали участь не лише князі, але й митрополити, ігумени, фактично, вся тодішня аристократія й духовна інтелігенція. Результатом наради було прийняття нового документу, більш відомого, як *Правда Ярославичів*. Збірка законів була певною мірою адаптована до реалій другої половини XI століт-

тя, однак, ані смертної кари, ані відповідальності за посягання на князя тут не містилось. Законодавець вчергове поступився на користь звичаєвій правосвідомості, щоправда, право кровної помсти було суттєво обмеженим.

Далі тривають суперечки між самими Ярославичами. Відправившись у 1069 році похід на Полоцьк, Ізяслав лише вигнав свого кривдника – Всеслава. Серед тодішньої духовної еліти інтелектуалів також не було єдності в питанні, кого з братів-княжичів підтримувати, хто, зрештою, має стати великим князем, здатним навести лад у країні й убезпечити її від зовнішньої експансії. Представникам духовенства не подобались тісні відносини київського князя з католицьким Королівством Польщі.

У 1073 році *Святослав Чернігівський* за допомогою Всеволода вигнав Ізяслава зі стольного міста Києва. Короткочасне правління чернігівського князя забезпечило на Русі певну стабільність. Він розсадив своїх синів у Новгороді, Володимиріві й Турові, взяв під адекватний контроль внутрішню й зовнішню політику. Пожертвував гроші на будівництво церкви *Успіння Богородиці* Печерського монастиря, що забезпечило прихильність духовенства й боярства. У галузі зовнішньої політики Святослав Чернігівський відновлює контакти з Польщею, Священною Римською імперією германської нації, навіть з Візантією, відносини з якою були зіпсовані ще за князя Ярослава Мудрого у 1053 році. Тим часом законний київський князь Ізяслав шукав допомоги в Західній Європі, Польщі та Німеччині, сконтактував з Папою Римським Григорієм VII, котрий називав його «королем Русі» і коронував його сина Ярополка.

Вочевидь, Русь дійсно входила в коло політичних інтересів європейських правителів. З візитом до Святослава прибув германський імператор, аби помирити того з братом. Та після цього князь Святослав неочікувано помер. У зненацька померлого Святослава Ярославича лишилися сини, реальні суперники інших двох князів – *Ізяслава Київського* і *Всеволода Переяславського*. Більше того, на політичну арену виходять князі-ізгої, критична маса яких накопичилась у Тмутараканському князівстві, і які не гребують залучати у своїй війні половців.

Олег і Борис, будучи князями-ізгоями, вважали себе обділеними старшими Ярославичами, тож, заручившись підтримкою половців, рушили на Русь. Чернігівський князь Всеволод виступив проти них, але у битві на Сожинці в серпні 1078 року зазнав поразки. Після перемоги князів-ізгоїв чернігівці прийняли сторону Олега, а битий Всеволод поспішив до Києва, де закликав свого брата Ізяслава Ярославича помиритись і допомогти у війні.

3 жовтня 1078 року обидва війська зішлись в місцевості *Нижатина Нива*, де відбулася битва. На початку бою загинув князь-ізгой Борис В'ячеславич. Київський князь Ізяслав Ярославич, що бився пішим, дістав смертельного удару в плече від ворожого вершника. Зрештою, руські війська перемогли невелику дружину Олега і половців. Сам же Олег ледве врятувався втечею й подався до свого брата Романа в Тмутаракань. Чернігівці, дізнавшись про перемогу Ярославичів, здали місто.

Остання чверть XI століття позначилась подальшими політичними перестановками на княжих столах й загостренням боротьби за контроль над регіонами. Парадокс цієї боротьби було слушно озвучено відомим українським істориком М.Ю. Брайчевським. Міцно тримаючись за свої вотчини, князі не полишали надії опинитись на київському великокняжому столі. Адже такий давав контроль над Київською землею, багатої на ресурс.

Великим київським князем стає *Всеволод Ярославич, його син Володимир – Чернігівським*. Всеволод Ярославич був одружений з візантійською принцесою з роду мономахів (одноборців). Тож, його син Володимир став також Мономахом, аби підкреслити родство зі знатним візантійським родом. Посівши київський великокняжий стіл, Всеволод Ярославич вдався до подальших перестановок, що у 1087 році, фактично, зосередили стратегічно важливі території під контролем великокняжої династії та її прихильників. У Новгороді сидів син Володимира Мономаха, князь *Мстислав*. Волинню правив *Давид Ігоревич*, котрого Олег Святославич витіснив з Тмутаракані. Турівська земля належала *Святополку Ізяславичу*, сину загиблого великого київського князя Ізяслава.

Після смерті князя Всеволода, Святополк Ізяславич посідає київський великокняжий стіл за правом старшинства. Князь правив

двадцять непростих років, з 1093 по 1113 рік. Його формальний суперник, син щойно померлого правителя, *Володимир Мономах*, був чи не єдиним з княжої династії, хто окрім владних амбіцій керувався мудрістю та здоровим глуздом, тож, між княжичами не було запеклого протистояння.

Та на Русі позначилась давня й досі невирішена проблема – напади половців. Святополк Ізяславич та Володимир Мономах намагались разом її вирішити, але сили були не рівні. У бою під Треполем, рятуючись від переслідування, загинув князь Ростислав Володимирович, засновник Галицької династії Ростиславичів. Князь Святополк зазнав поразки від половецького хана *Тугоркана* у 1094 році, після чого змушений був не лише укласти мир, але й скріпити такий династичним шлюбом, одружившись з ханською донькою. Цей шлюб не поліпшив становища князя – у битві на Желяні війська Святополка знову зазнають поразки, сам князь ледве врятувався з залишками дружини. У цю вирішальну годину, коли задля вирішальної відсічі кочовикам життєво необхідно було об'єднання сил, з Тьмутаракані у 1094 році постає князь-ізгой *Олег Святославич*, котрий задля реалізації своїх планів виступає саме на чолі половецьких орд.

Поразки нерозумному Олегу Святославичу завдав молодий князь *Мстислав Володимирович*, у майбутньому останній великий князь, за якого на Русі зберігалась бодай номінальна єдність. Князь взяв участь у *Любецькому з'їзді 1097 року*, на якому також були присутні Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич (Теребовлянський), Давид Святославич. Місто Любеч, розташоване у сучасній Чернігівській області, вважалось північними воротами Русі, де спочивали лодії на шляху до Києва, а далі до Візантії.

З'їзд відбувся за ініціативи київського князя *Святополка Ізяславича*, хоча інколи підручники вказують на Володимира Мономаха, котрий на той час не був великим київським князем. Тривалі міжкнязівські усобиці знекровлювали Русь, й робили державу легкою здобиччю для половців, тож, колишнім політичним суперникам варто було владнати свої чвари й узгодити черговість посідання київського великокняжого столу. На цьому з'їзді кня-

зям-учасникам було вироблено норми *міжкнязівських відносин*, однак, як і раніше, їм не спало на думку зафіксувати свою домовленість письмово. Було переглянуто порядок престолонаслідування, на заміну озвученого князем Ярославом звичаю «старшинства» було затверджено звичай успадкування від батька до сина, а «вотчина» проголошувалася володінням певної князівської лінії, відповідно, передавалася в спадок *від батька до сина*.

Здавалося б, правила, вироблені самими учасниками, мали всіх влаштовувати, та, вочевидь, не всі князі були задоволені розподілом волостей. На практиці домовленості Любецького з'їзду було порушено вже через кілька днів *волинським князем Давидом Ігоревичем*. У Києві було підступно схоплено та осліплено теребовлянського князя *Василька*, сина недавно загиблого Ростислава Володимировича, родоначальника Галицької династії. Василька звинувачено у нібито спробі привласнення всіх західноруських земель. Ситуацію обтяжувало те, що у змові безпосередню участь брав Святополк Ізяславич. Це був відчутний прорахунок великого київського князя. Хиткий мир знову тріщав по швах, а небезпека з боку кочового степу лишалась актуальною.

Володимир Мономах, рушивши до Києва, мав намір покарати нерозумного брата, й, по ходу, самому посісти великокняжий стіл. Однак, розуміючи, що київське боярство підтримує «свого» князя, відмовився від своїх планів. Давид Ігоревич був позбавлений стратегічного міста Володимира на Волині й став ізгоєм. У 1100 році відбувся черговий *з'їзд князів у Витачеві*, а через рік – у Золочі, під Києвом. Половці, побачивши примирення братів й об'єднання їх сил, зажадали миру, хоча очевидним був його тимчасовий характер. Степ має свої правила. Головне з них те, що поза межами житла будь-які домовленості з кочовиками втрачаються чинність, навіть династичний шлюб не є надійним запобіжником агресії. Історія свідчила, оскільки кочовики визнавали лише грубу силу, марними були спроби порозумітися мирним шляхом. Руські князі або мусили отримати беззастережну перемогу, й, лише таким чином, гідну повагу, або ж й надалі витрачати ресурс на протистояння.

У 1103 році відбувся *княжий з'їзд біля Долобського озера*, на якому обговорювались питання оборони південно-східних рубе-

жів Русі від половців та інших кочовиків. Вочевидь, цього разу стратегічні моменти оговорювались досить ретельно, зважаючи на попередній невдалий досвід. У квітні 1103 року в битві на річці *Сутинь* об'єднані руські дружини перехопили стратегічну ініціативу й здобули переконливу перемогу. Було знищено двадцять половецьких ханів, взято чимало полонених, причому, не лише половців, але й інших кочовиків – печенігів, торків. Захоплено багато військових трофеїв, як-от коней, коштовностей тощо. Розлючений попереднім віроломством кочовиків, Володимир Мономах відкинув прохання полоненого хана *Белдуя* помилувати його в обмін на викуп. Хана було публічно розсічено мечами.

Очевидно, з цієї перемоги кочовий степ мусив усвідомив міць руських князів, а також їх здатність об'єднуватись перед обличчям нагальної небезпеки, хоча знадобилось ще кілька перемог. У 1107 році об'єднані військові сили князів Володимира Мономаха й Святополка Ізяславича розбили орди *Буняка* й *Шарукана*. У 1111 році половцям було завдано настільки нищівного удару біля річки Донець, що звістка про цю перемогу дійшла до західноєвропейських правителів, від Візантії до Риму.

Смерть Святополка Ізяславича, як зазвичай у феодальний період, прийшлась у дуже зручний час як для наступного претендента, так і зацікавлених верств. Численні війни з кочовиками й міжусобиці вимагали ресурсу, тож, необхідно було запроваджувати нові податки. Було введено податок на сіль, від якого виграло київське купецтво, але програто місцеве боярство й ремісництво. До того ж, князь створив вигідні умови лихварям, а ті безконтрольно піднімали відсотки, користуючись тотальним невіглаством руського населення у подібних питаннях. Як наслідок, чимало особисто вільного населення попало у боргову кабалу й втратило свій попередній статус, перетворюючись у фактично безправних холопів. Невдоволення наростало поступово й загрожувало перетворитись у відкритий бунт, та у квітні великий князь несподівано помер.

Після смерті у 1113 році київського великого князя *Святополка Ізяславича*, кияни «запросили» на княжіння *Володимира Всеволодовича Мономаха*. Однак, на той момент він був переяславським князем (а не чернігівським), і було порушено, по-перше, право Свя-

тополкових синів, по-друге, чернігівської династії Святославиців. Та попри те, *Володимир Мономах* одразу ж зосередився на централізаторській політиці. Він об'єднав під своєю владою більшу частину Русі, майже три чверті. Правління Володимира Мономаха (1113-1125) та його сина *Мстислава Великого (1125-1132)* вважається часом останнього піднесення могутності давнього Києва.

Після смерті Мстислава Великого київський стіл перейшов його братові Ярополку. Той надав Переяслав Всеволоду Мстиславичу, що викликало протест молодших Мономаховичів. *Ростово-Суздальський князь Юрій Володимирович*, у подальшому більш відомий як Довгорукий, несподіваним виступом захопив Переяслав, витіснивши звідти племінника, але протримався у місті лише вісім днів. Відтак стало зрозумілим, що усобиці, які підривають могутність Київської держави, тривають і надалі.

З другої чверті XII століття відцентрові тенденції на Русі стають незоротніми. У 1136 році з-під влади Києва вийшов Новгород, жителі якого вигнали Всеволода Мстиславича. З того часу новгородці на свій розсуд запрошували до себе князів, які були лише воєначальниками, а правили Новгородською землею бояри. *Першими десятиліттями XII ст. закінчується ранньо-феодалний період в історії Київської Русі.* В умовах роздробленості пережило певну трансформацію значення Києва, як політичної домінанти Давньоруської держави, хоча його статус культурної й митрополичої столиці зберігся.

Київська держава розпалася на ряд самостійних князівств: Київське, Переяславське, Чернігівське, Ростово-Суздальське, Полоцьке, Галицьке, Волинське, Муромське, а також Новгородську та Псковську землі.

Таким чином, Центральна Русь трималась як перспективний регіон до середини XII століття. У подальшому боротьба за столий Київ вже не буде настільки запеклою, що створить ілюзію, ніби місто виходить зі сфери політичних інтересів представників княжих династій. Державницько-культурні традиції перейдуть до Галицької, або Червоної Русі. Та слава Києва, як матері міст руських і серця східноєвропейської державності, а також, як митрополичої столиці лишиться.

5.3. Королівство Русь (Галицько-Волинська держава) — спадкоємець давньоруських державно- культурних традицій

Про події Галицької Русі розлого розповідає *Галицько-Волинський літопис*. Документ відрізняється, крім певних художніх засобів, своїм змістом. В епізодах історії Галицько-Волинської землі літописці уміло передають риси епохи, деталі неспокойного часу. Вони із захопленням описують військові події: іноді як очевидці, та майже завжди як сучасники. Особливо цікава центральна частина літопису – життєпис князя Данила Романовича, що став королем. В літописі детально подані військові промови князя, в яких йдеться про честь воїна і любов до Батьківщини. Події в Галицько-Волинському літописі викладаються іноді дуже коротко, а іноді розлого. Закінчується документ кінцем XIII століття. Вчені вважають, що над цим літописом працювало не менше п'яти літописців, та це джерело відображає події не раніше X століття.

Наразі археологічні дані переконливо свідчать, що державні осередки на території Галичини, Волині й Закарпаття з'явилися набагато раніше, а ґрунтовна історія західного краю України ще чекає на своє осмислення й написання. До першої половини XII століття київські князі ще намагались тримати під контролем Галичину, та з другої половини переможуть відцентрові тенденції. Специфікою цього регіону було те, що будучи географічно наближеним до західноєвропейських володінь, він культурно й духовно тяжів до цінностей Західної Європи. Тут активно розбудовувались торгівельні міста, встановлювались комерційні контакти, а відтак, підвищувався рівень добробуту. Фактично, Червона Русь стала перспективним регіоном з відчутним торгівельним потенціалом, що вже робило її бажаною для поширення політичного впливу.

У Галичини була своя специфіка – місцеве боярство. Під час адміністративної реформи князь Володимир Великий, вочевидь, приєднуючи землі, не встиг остаточно «усунути» місцеву знать, як це було зроблено у інших регіонах. Тож, така поступово зміцніла і перетворилася на досить впливове галицьке боярство, що

згодом постало як місцевий олігархат, котрий мав свої ополчення, і, на відміну від зайшлих київських чи інших князів, сприймався як автентично «свій». Зважаючи на перспективність Галицької Русі, а також претензії на її землі з боку сусідніх королівств, саме боярський олігархат представляв собою найбільшу небезпеку для князів, як місцевих, так і великих.

Першим князем, який намагався утвердитися у Подністров'ї та Прикарпатті, був онук Ярослава Мудрого й засновник першої Галицької Династії *Ростислав Володимирович*, той самий, що певний час був ізгоєм. Та, як зазначалось вище, він загинув у бою під Треполем, рятуючись від половців. Близько 1034 року Подністров'ям та Прикарпаттям володіли діти Ростислава Василько та Володар. Стратегічними містами Червоної Русі наприкінці XI століття були Перемишль, Звенигород і Тереховля. В листопаді 1097 р. на з'їзді князів в Любечі Подністров'я з центром у Тереховлі було закріплено за *Васильком*, а місто *Перемишль* з округою – за *Володарем*. Старшим княжим містом був стратегічно важливий Перемишль – відомі торговельні «ворота» зі Східної до Західної Європи.

Через кілька днів після з'їзду, на бенкеті у великого київського князя Святополка, на Василька накинулися слуги його ворога, волинського князя Давида Ігоровича, та осліпили його. Потім Василька повезли на Волинь. Під тиском Володара Давид відпустив Василька, і варте уваги, старший брат не лише прихистив свого осліпленого брата, але й правив разом з ним. В 1099 році Володар і Василько розбили під Перемишлем військо угорського короля. А коли у 1122 року Володар потрапив у полон до польського короля, сліпий Василько викупив брата за двадцять тисяч гривень, що було величезною сумою на той час.

Після смерті братів уся земля близько 1141 року стала належати князеві *Володимиркові Володаревичу Галицькому*. Він зробив столицею місто *Галич*. Однак, на Галицький регіон поширюється загальноруська традиція оскарження престолу двома чи кількома претендентами. Відсутність письмової норми престолонаслідування відіграла свою роль і в Червоній Русі. Насамперед, у 1144 році невдалу спробу захопити галицький стіл здійснив брат

князя Володимирка, *Ростислав Володаревич*, звенигородський князь, за що був позбавлений Звенигородського удільного князівства. Його єдиний син, *Іван Берладник*, становив небезпеку наступному князю, Ярославу Осмомислу.

Найбільшого розквіту Галицьке князівство досягло за сина Володимирка, князя *Ярослава Осмомисла*, що правив з 1152 по 1187 рік. Цей мудрий правитель, син угорської принцеси, був міцно пов'язаний династичними зв'язками з іншими руськими родинами – сам був зятем Юрія Довгорукого, свою доньку видав заміж за сіверського князя Ігоря, головного персонажа «Слова о полку Ігоревім». Знав кілька мов, послідовно зміцнював політику князівства.

Князеві довелось виборювати галицький престол у свого троюрідного брата Івана Ростиславича. Також Ярослав Осмомисл воював з великим київським князем, Ізяславом II Мстиславичем, онуком Володимира Мономаха. Саме у XII столітті *Центральна Русь, зокрема, Київське князівство ще намагалось провадити політику централізації, та потенціал регіонів був вже сильнішим*. Галицькі війська у битві над Серетом, неподалік Тереховлі, у 1154 році отримали перемогу над військом Ізяслава II Мстиславича. Реванш за програш у 1199 році візьме онук київського князя, Роман Мстиславич, об'єднавши Галицьке та Волинське князівства у єдину державу.

Ярослав Осмомисл зумів налагодити мирні відносини з галицьким боярством, котре допомогло здобути перемогу над Ізяславом II Мстиславичем, і яке князь всіляко заохочував торговельними привілеями. Однак, збагатившись від торгівлі й зміцнівшись таким чином, боярство доволі скоро перетворилось на впливову родову аристократію, що могла собі дозволити утримувати військові ополчення, й, відповідно, втручатись у державні справи.

Розуміючи, який потенціал становлять території між Дністром, Карпатами та Чорним морем, Ярослав Осмомисл розширив свої володіння за рахунок їх приєднання. Територіальні завоювання швидко скріплювались розбудовою нових торговельних міст, а також будівництвом церков й монастирів. Тридцятип'ятирічне правління Ярослава Осмомисла було періодом відносного спокою й розбудови Галичини, що надавала регіону ще більшої комерційної привабливості.

Після смерті Ярослава Осмомисла Галицьке князівство стало ареною тривалої боротьби князів з боярами й претензій сусідньої Угорщини, оскільки мати князя була угорською принцесою. Бояри витіснили з Галича двох синів князя і зуміли посадити на престол зручного їм сина, Володимира Ярославича. Той не був державцем, як його мудрий батько, не розумів стратегічного значення галицького регіону, проводив час у розвагах, що загрожувало справжньою небезпекою втрати спадкових земель.

Сусіднє Королівство Угорщина не полишало намірів закріпити за собою перспективний регіон, з чим не погоджувався волинський князь Роман Мстиславич, онук київського князя Ізяслава II Мстиславича. З 1183 по 1189 між ними тривала боротьба за Галичину. *Роман Мстиславич*, якого західні хроніки називають терміном «гех», себто, «король», а не «dux», себто, «князь», міг претендувати на чималу політичну спадщину. Князь був сином великого київського князя Мстислава II Ізяславича й польської принцеси Агнешки, доньки Польського короля Болеслава III Кривоустого. Відтак, Роман Мстиславич був класичним прикладом того, чого варті династичні шлюби без належного механізму реалізації спадкових прав. Князь дитинство провів у Польщі, відповідно, де й виховувався, окрім іншого, приходився праправнуком Володимиру Мономаху, тож, не дивно, що шанував і зв'язки з Візантією.

Наприкінці 70-х – початку 80-х років XII ст. Роман Мстиславич переміг у міжусобиці, в яку неодноразово втручалися польські війська, половці та галицькі загони, забезпечивши цим політичну єдність Волині. Заручившись підтримкою галицьких бояр, Роман Мстиславич займає Галич. Однак, на прохання поваленого галицького князя Володимира Ярославича, який був онуком угорської правительки, в Прикарпаття вторглися угорські війська. Князь Роман на певний час покинув Галич. Однак, тут встановилося правління угорського принца Андрія, а Володимир з дружиною був ув'язнений. Незабаром Володимиру вдалося втекти з угорської в'язниці, а пізніше, заручившись підтримкою поляків, відновити свою владу в Галичі.

Майже десятиліття Роман Мстиславич активно зміцнював свою владу на Волині, приєднував нові території, шукав нових

союзників. У 1199 р., після смерті Володимира Ярославича, Роман Мстиславич удруге здійснив похід на Галич і створив могутнє *Галицько-Волинське князівство*, яке стало центром об'єднання земель Русі. Зійшовши на престол, Роман Мстиславич одразу відновив відносини з Візантією, чимало зіпсовані за каденції Володимира Ярославича, у 1200 році у Константинополі відкрив галицьке посольство. Дружиною Романа Мстиславича також була візантійська принцеса *Єфросія-Анна*, мати майбутнього короля Данила.

На початку 1204 р. Роман Мстиславич на деякий час захопив Київ і проголосив себе київським князем. Під його владою опинилася територія, яка дорівнювала найбільшим державам Європи. Будучи на половину поляком, а відтак, маючи права і на польський престол, галицько-волинський князь активно пильнував й польські справи. У 1205 році під час походу в Польщу Роман Мстиславич загинув у бою під Завихвостом. Після смерті князя його вдова та сини, як це повелось у Галицько-Волинському князівстві, опинились у смертельній небезпеці, тож, змушені були переховуватись від підступного боярства у Польщі. В Галичі стали правити діти легендарного новгород-сіверського князя *Ігоря Святославича*, увіковіченого у «Слові о полку Ігоревім».

Поновилаась міжусобиця, що переросла у справжню *війну за об'єднання Галицько-Волинського князівства* між різними представниками династії Рюриковичів, і тривала п'ятдесят років. Претендентів було чимало, окрім вітчизняних прямих і бокових родичів, як-от внук Ярослава Осмомисла, новгородський князь *Мстислав Удатний*, чи зять Романа Мстиславича, князь *Михайло Чернігівський*, про свої права заявили іноземні родичі, як-от польський король *Лешко Білий*, одружений з племінницею Романа Мстиславича. Та особливою завзятістю відзначився, як повелось, той, в кого було найменше формальних підстав – угорський король *Андріяш III*. З метою досягти контролю над Галицько-Волинськими землями, зумів переконати вищезазначеного польського короля Лешка укласти Угоду про поділ земель й скріпити її, за звичаєм, династичним шлюбом свого сина Коломана і польської принцеси Соломії. У 1219 р. визвольна боротьба галичан проти

угорських і польських феодалів, яку очолив новгородський князь *Мстислав Удатний*, завершилася перемогою.

Під час цієї війни змужнів і законний спадкоємець престолу, князь *Данило Романович*, син Романа Мстиславича, майбутній король. Мстислав Удатний вчасно оцінив хист молодого княжича, й поспішив зробити ставку саме на нього – уклав союз та віддав за нього заміж свою доньку Анну Мстиславну, а також допомагав Данилу відбивати напади ворогів. Але з Королівством Угорщиною Удатний також не бажав псувати стосунків, тож, уклав союз і з сином Андраша II, королевичем Андріяшем, віддавши заміж останньому іншу свою доньку, Олену-Марію Мстиславну. Відтак, в межах династії опинились два закляті суперники, тому не дивно, що між тестем та зятем рано чи пізно мали виникнути непорозуміння. Спираючись на підтримку населення міст і служилого боярства, Данило Романович спочатку зміцнив свою владу на Волині, а в 1238 р. зайняв Галич. У 1240 р. після втечі місцевого князя він навіть заволодів Києвом. Весною 1238 р. військова дружина Данила вщент розгромила німецьких рицарів, які захопили місто Дорогичин на півночі Волинської землі.

У 1241 році Батиева орда дійшла і до Галицько-Волинських земель. Скориставшись від'їздом князя Данила до Угорщини, владу в Галицькій землі знову захопили бояри. Повернувшись, Данило покарав бояр та князів Болохівської землі, які стали служити татарам. У 1245 р. папа Інокентій IV спорядив спеціальну місію, яка повинна була зібрати відомості про політичні і військові цілі монголо-татар.

XIII століття було буремним і у Західній Європі, де тривали Хрестові походи, і у Східній Європі, де лютувала міжусобиця. Почалось воно з *руйнування хрестоносцями Константинополя під час четвертого хрестового походу у 1204 році*, й, спровокованого цією подією, занепаду торговельного шляху з варяг в греки. Центр торгівлі перейшов до Венеціанської республіки, а відомо, що переміщення торговельних центрів чи згасання торговельних шляхів гарантовано призводять до економічного занепаду регіону. Згасання легендарного шляху з варяг в греки було однією з визначних причин подальшого занепаду Східноєвропейської державності. На Сході до XV століття функціонував *Великий шовковий*

шлях. Власне кажучи, Візантійська імперія стала неперспективним комерційним партнером, а на карті міцніли інші торгівельні напрямки, не такі ризиковані, як колишній Константинополь.

Данило Романович вів активну зовнішню політику, цікавився справами Центральної Європи, дбаючи про власні законні інтереси. Князь привів до покори пруське плем'я ятвягів і дипломатичним шляхом приєднав князівства на Німані. Посол папи *Плано Карпіні* зустрівся з Данилом Романовичем і вів переговори про унію (союз) католицизму з православ'ям, правитель відновив зв'язки з папою. У 1252 році одружив свого сина Романа з Гертрудою, спадкоємницею правлячої династії в Австрії, що давало тому права на відповідні землі. Однак, під тиском ворогів, галицький княжич змушений був покинути Відень, після чого Данило посадив його на князювання в Литві. На початку 50-х років Галицько-Волинська держава опинилася віч-на-віч з наймогутнішим у тодішньому світі супротивником. У Придніпров'я прийшло дві монголо-татарські орди.

Крім того, у Галицько-Волинському князівстві тривала боротьба з боярською опозицією. *Ярославська битва 1245* завершилась перемогою Романовичів, однак, виявила потужних конкурентів Золотої Орди на Русі, тож, послужила причиною миттєвої васалізації князівства Романовичів монголами.

У 1253 р. Інокентій IV оголосив хрестовий похід проти монголо-татар, котрий, втім, здійснити не вдалось. У 1254 р. в місті Дорогичині, під час походу галицько-волинської дружини на ятвягів, Данила Романовича було короновано. Після чого Галицький літописець і всі сучасні хроністи називають Данила Романовича *королем, як і його нащадків, а Галицько-Волинське князівство – Королівством Русь*.

Король Данило виправдав свій титул, повернув собі Болохівську землю і Бахоту. Тодішній правитель Правобережжя Куремса не міг чинити тому опір, але у 1258 році хан Берке призначив більш рішучого *Бурундая*, котрий змусив Данила зруйнувати фортифікації стратегічних міст держави, після чого над Галичиною і Волиню повністю встановилась ординська влада. Невдовзі Данило Романович змушений був визнати владу монголо-татарських ханів,

але взагалі перебував у меншій залежності від Золотої Орди, ніж решта князів на північ від Русі. Загалом, Галицько-Волинське князівство менше потерпало від монгольської навали. Країна перетворилась на плацдарм татарських походів проти Литви, Польщі, Угорщини. Данило Галицький готував виступ проти ординського панування, про що, вочевидь, стало відомо ординській адміністрації. Усвідомлюючи потенціал і міць галицького правителя, його, ймовірно, було отруєно у 1264 році.

Після смерті Данила Галицького (1264 р.) старшим князем став брат і однокумець Данила *Василько*, який правив у Володимирі, мирно вирішував проблеми з сусідами і не претендував на статус короля, хоча у листуванні папи Римського так і називається. Сини Данила (Лев, Шварно, Мстислав) поділили між собою землі батька. Василько та Даниловичі продовжили в основному зовнішню політику Данила Галицького. У 1275 і 1277 роках галицько-волинські дружини разом із золотоординцями здійснили два успішні походи на Литву, у 1280 р. князь Лев з їх допомогою намагався захопити Польщу. Лев Данилович підтримував добрі відносини з Угорщиною та Чехією.

Після смерті своїх братів і Володимира Васильковича королем став Лев Данилович, котрий об'єднав усі галицько-волинські землі. Роки правління його сина, короля Юрія (1301-1308) стали періодом піднесення князівства – розрослися міста і села, розвивалися ремесла, торгівля, підносилася культура.

Важливою його заслугою стало заснування *Галицької митрополії*, що почала діяти близько 1303 р. Після смерті першого митрополита Юрій Львович направив до Константинополя *ігумена Петра Ратенського*, якого було висвячено патріархом в митрополити «всієї Русі» з місцем перебування у Володимирі-на-Клязьмі. Пізніше, через неприязне ставлення до нього володимирського князя, Петро зробив своєю резиденцією Москву. Петро вважався і галицьким митрополитом.

Сини Юрія – Андрій і Лев правили разом в 1308-1323 роках. Вони разом відстоювали інтереси Галицько-Волинської держави, сприяли її внутрішній стабілізації. Розвивалися економіка і культура. На початку XIV ст. набрало значної сили Литовське

князівство. Але йому загрозували німецькі рицарі, Польща, Золота Орда. Спочатку ворожі, а потім добросусідські взаємини між Галицько-Волинським князівством і Литвою з часом переросли у союзницькі. Зміцненню союзу галицько-волинських правителів і литовських князів сприятиме шлюб наймолодшого сина великого князя литовського *Гедиміна – Любарта* (прийняв при хрещенні ім'я Дмитра) з дочкою *Андрія Юрійовича*. Щоправда, після того, як на галицькому престолі згасне галицька династія, гедиміновичі заявлять про свої претензії на трон.

У виснажливій боротьбі з Золотою Ордою Галицько-Волинське князівство зазнало поразки. Правителі Андрій і Лев близько 1323 р. загинули в бою з ординцями. У середині XIV століття династія Романовичів згасає, престол успадковують *Гедиміновичі*.

5.4. Володимиро-Суздальське князівство, його політика, оскарження давньоруської спадщини.

Назви «Ростовське», «Ростово-Суздальське», «Володимиро-Суздальське» князівства відтворюють еволюцію цього північно-східного регіону Русі, котрий будучи малоперспективним з аграрної точки зору, з XI століття відзначився найбільшими претензіями на давньоруську історико-культурну спадщину. Правителі цієї землі походили від молодшої гілки Ярославичів, що, згідно руського права, давало їм останню чергу на київський великокняжий стіл. Однак, завдяки династичному шлюбу з правлячою візантійською родиною Мономахів, вони позиціонували себе як *мономаховичі*. У подальшому цей зв'язок відіграє фатальну роль в історії Східної Європи. Маючи останні шанси серед інших родин на київський великокняжий стіл, мономаховичі найбільше його прагнули.

До X століття територія належала до сфери політичних інтересів норманських конунгів (як-от напівлегендарного Рюрика), котрі, закріпившись у Новгороді, поступово просувались на південь, перевіряючи на міцність державне утворення Середнього Подніпров'я. Починаючи з X століття, на землі Північно-Східної Русі,

де згодом постало Володимиро-Суздальське князівство, поширюється слов'янська колонізація. Раніше на цій болотистій місцевині, непридатній для землеробства, мешкали угро-фінські племена. В районі Білоозера – плем'я весь, в пониззі Оки розташовувалися землі муроми. Русь, що вже постала в зазначеному столітті як конкурентна держава, не мала недостачі у землях, тож, колонізація була обумовлена суто небажанням пускати на прилеглі місцевини конкурентів. Адже одне з місцевих племен, *меря*, ще князь Олег зумів обкласти даниною і зобов'язав брати участь в його походах на Київ у 882 році, а далі й на Константинополь у 907 році.

Після палацового перевороту 882 року і закріплення на київському великокняжому столі династії рюриковичів, слов'янська колонізація активізується. У X столітті засновується місто *Суздаль*. Після вдалої релігійної реформи князя Володимира, з метою поширення християнської ідеології, у 991 році засновується *Ростовська єпархія*. Починаючи з другої половини IX століття тут з'являються дружинні кургани і цвинтарі, що свідчить про зацікавленість служилої знаті у спадкових землях.

У XI столітті Ростовська і Суздальська землі перебували в сфері впливу чернігівського князя Святослава Ярославича. Наприкінці XI століття на землях навколо Ростова і Суздаля будувалися нові міста, а економічні зв'язки, логічно, орієнтуються на північний і західний європейські напрямки. Однак, відцентрові тенденції відіграли свою роль і в політиці суздальських князів. З кінця XI століття на Русі не стихали міжусобиці, а з XII століття відцентрові тенденції стають незворотними. Дійсно дивною за цих реалій є ситуація, на яку звернув увагу Михайло Брайчевський: міцно тримаючись за свої вотчини, обростаючи династіями і зв'язками, кожен з князів так і не полишав надії на київський великокняжий стіл.

Задля закріплення свого статусу й впливу, місцеві правителі Північно-Східної Русі намагаються заручитись династичними шлюбами з впливовими дворами, та от європейські монархи не поспішали віддавати своїх доньок заміж за князів-розпорядників дикуватої території з невизначеним статусом, це ж не стольне місто Київ, і не місто Лева, географічно наближене до європейських дворів і перспективне з усіх точок зору! Тож, князі Суздальщи-

ни не мали виходу, окрім породичатись з представницями половецької знаті. З половецькими принцесами були одружені і Юрій Долгорукий, і його син, Андрій Боголюбський. Другим шлюбом був одружений на половецькій княжні і сам засновник династії, князь Володимир Мономах.

Отже, північні території потрібно було пильнувати. Ростов і Суздаль перейшли в удільне володіння князя Всеволода Ярославича, молодшого з триумвірату, після того, як він став правити в Києві. Однак сам Всеволод був дійсно тямущий у політичних справах, він ніколи не відвідував цю частину своїх володінь. За його дорученням туди їздив його син *Володимир*, відомий як *Мономах*. Після смерті Всеволода в 1093 році Володимиру вдалося утримати за собою ці землі. Конфліктуючи з чернігівським князем Олегом Святославичем, Володимир Мономах вважав, що чернігівські князі «бачучи землю Ростовську і Суздальську без князя, багато від неї забирають». Плануючи бойові дії проти Чернігова і в цьому районі, Мономах відправив до Ростова свого старшого сина Мстислава. Однак незабаром той відправився княжити в Новгород Великий.

Відцентрові тенденції, що з XII століття на Русі стають незворотними, поступово скорочують надходження і до державної скарбниці. У 1136 році місто Новгород відмовляється платити данину, потім місто Псков. Син Володимира Мономаха та його другої дружини, дочки половецького хана, *Юрій Долгорукий* (1090-1157), отримав Ростово-Суздальську землю із резиденцією у *Суздалі*, де місцеве боярство служило для нього підпорою. Після смерті Володимира Мономаха Юрій Долгорукий з 1125 року став незалежним ростово-суздальським князем, котрий розпочав експансійну політику.

Перехід Переяславщини до Юрія спричинив його боротьбу з братами, яка у 1135 році закінчилася поразкою Долгорукого, внаслідок чого він був змушений покинути південні землі й повернутися на Суздальщину. За його правління північні князівства набувають організованого формату. Князем було засновано кілька міст, серед яких Іпатіївський літопис під 1147 роком згадує Москву, що дало підстави імперським історикам вважати Юрія Долгорукого засновником цього міста. Зважаючи на тривалість міжусобиць, спочатку Москва відігравала роль захисної фортеці

Володимиро-Суздальського, Рязанського, Чернігівського та Смоленського князівств, а також незалежного вічового Новгороду.

Перебуваючи у далекому периферійному князівстві, Юрій Долгорукий не бажав стояти осторонь боротьби і за київський великокняжий стіл, котрий тричі намагався здобути. Та північний князь був вельми непопулярним у Києві, навіть прізвисько «Долгорукий» отримав не через фізіологічні особливості, а за постійні зазіхання на стольне місто. Користуючись з чергових усобиць, у 1149 році Юрій Долгорукий рушив у похід на південь, об'єднавши свої дружини й половецькі війська. Біля Переяслава на Дніпрі його численній армії вдалось отримати перемогу над військом Ізяслава Мстиславича, київського князя, й захопити Київ.

Населення стольного міста, зокрема впливові торгівельні родини, не «хотіли» зайшлого Юрія Долгорукого, тож, наступного року він мусив покинути Київ, аби згодом повернутися. Однак, і київський князь Ізяслав Мстиславич також не бажав втрачати те, що належало йому за правом наслідування. У 1151 році він на річці Руті розбив війська Юрія Долгорукого, після чого той повернувся до Суздаля, але претензій не полишив. Втретє здобув столицю вже у 1155 році, і, вочевидь, планував закріпити тут свою династію. У березні цього ж року посадив свого сина, Андрія Боголюбського, у місті *Вишгороді*, замиській княжій резиденції, де завжди перебували старші сини київських володарів, перші кандидати на великокняжий престол.

Але амбітним планам не судилося здійснитись. Юрій Долгорукий був дійсно чужим і непопулярним у Києві, тож, князював недовго, через два роки його отруїли під час бенкету в місцевого боярина Петра. Літопис переказує, що повсталі кияни, після вбивства зайшлого князя, ліквідували встановлену ним владу, «суздальців бояр і дружину повбивали по містах і селах». На думку Михайла Грушевського, таким чином за Юрія Долгорукого вперше виявилось суперництво двох народів, а між Києвом та Суздальщиною почалася боротьба. Варто також звернути увагу, що давній звичай схвалювати чи «хотіти» своїх князів, вочевидь, зберігав чинність навіть в середині XII століття.

Син вбитого у Києві Юрія Долгорукого, *Андрій Боголюбський*, також був народжений від половецької княжни. Новоспечений північ-

ний князь продовжує експансійну політику свого батька, однак його претензії мали якісно інше спрямування. Якщо Юрій Долгорукий маніакально прагнув стати великим київським князем, то Андрій Боголюбський, розуміючи, наскільки суздальська династія непопулярна у Києві, вирішує зробити Суздальщину центром Русі, знищивши пам'ять про колишню матір міст руських – стольний Київ.

Ще за життя Юрія Долгорукого, Андрій Боголюбський без згоди батька залишає Вишгород і перебирається до Володимира-на-Клязьмі. Новоспечений північний князь полишає на певний час думки про помсту за батька і зосереджується на більш практичних питаннях. Він, ігноруючи будь-які правила спадкування, витісняє із Ростова і Суздаля своїх молодших братів і, фактично привласнює північні землі, ставши їх великим князем. Його претензії на навколишні князівства не мали жодних підстав навіть з точки зору давньоруського звичаєвого права, на рівні якого вирішувалось питання спадкування земель і престолів.

Своєю столицею Андрій Боголюбський зробив місто *Володимир*, яке укріпив і прикрасив, збудувавши новий дитинець, головні ворота якого були зведені за зразком київських Золотих воріт і одержали ту саму назву, а також величний Успенський собор. Сам князь жив неподалік від Володимира, в селі Боголюбове, однак, зазіхав на Новгород, намагався утворити окрему церковну митрополію, та вичікував слушного часу.

І такий час настав, коли новгородське віче не прийняло зайшлого князя Святослава, а той, не зволікаючи, звернувся за допомогою до Андрія Боголюбського. Ця подія відбулась з подальшим загостренням суперництва київського і суздальського центрів – Боголюбський пам'ятав про смерть батька, а у Києві, окрім іншого, віче затвердило князем *Мстислава Ізяславича*, давнього ворога Юрія Долгорукого. Новгородці, котрі у 1136 році відмовились платити данину Києву, розуміючи масштаб загрози, що насувається на них, звернулись за допомогою саме до київського князя, однак, сили були нерівні. Андрій Боголюбський ретельно продумав свою стратегію, зумівши залучити на свій бік військові дружини князів Рязані, Мурома, Смоленська, Полоцька, а також сіверських, полоцьких та інших князів. Це була масштабна військова операція,

в якій наочно позначилось суперництво півночі й центру, й звичка перемагати чисельністю, вочевидь, споконвічна стратегія суздальців та їх нащадків.

Об'єднане військо у 1169 році взяло Київ у облогу, котру першими не витримали берендеї та торки, що служили у війську київського князя Мстислава Ізяславича. Вони відмовились воювати проти переважаючих сил суперника, а сам князь Мстислав втік. Залишившись без князя, місто було приречене. Андрій Боголюбський, судячи з його дій, прагнув знищити не лише саме місто, але й пам'ять про таке. Стольний Київ був пограбований, спалені цілі квартали, чимало церков, вивезено багато святинь. Вочевидь, під час свого томління у Переяславі, Боголюбський примітив ікону Володимирської Богородиці, котру й вивіз разом з іншими безцінними скарбами з Києва.

У подальшому XIII, а особливо XIV столітті, суздальські князі намагатимуться шляхом династичних шлюбів породичатись з представницями ординської знаті і, перейнявши їх формат жорсткої централізації правління, підкорювати навколишні князівства за допомогою монгольських військ.

Перетворення Москви на столицю князівства відбулося після ординського пришествя. У 1263 році Олександр Невський, великий князь київський та володимирський, виокремив Московське князівство зі складу Владимирського.

Цікавою є думка В. Білінського, автора книг «Країна Моксель» та «Русь Ординська». Дослідник вважає, що до монгольського завоювання суздальщина взагалі не існувала, як будь-яка адміністративна одиниця Русі, а була диким краєм з несприятливими умовами для землеробства. Своє політичне існування край розпочав саме як улус Орди, а його правителі були ординцями і по крові, і по способу правління. Тож, на думку Білінського, марною є справа шукати будь-які династичні нитки правителів мокші з руською князівською династією.

Загальні висновки. У добу піднесення Київської Русі повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення правителя впливає лише частина наближених до нього старших дружинників та бояр, представників нової військової аристократії. Однак, остаточної суверенності дер-

жавна влада на Русі так і не набула, що й призвело до подальшої політичної роздробленості. Цьому сприяло кілька чинників, як-от:

– *Географічний*, за якого велика територія проживання племінних союзів об'єктивно сприяла місцевому сепаратизму задовго до адміністративної реформи князя Володимира. Саме землі племінних союзів й ставали удільними князівствами, куди князь розсадив своїх нащадків, прирікаючи їх на конкуренцію за київський великокняжий стіл.

– *Відсутність писаної норми престолонаслідування* і небажання удільних правителів втратити шанс стати великим київським князем.

– *Відсутність розуміння «державний злочин»* й доволі гуманна, як для середньовіччя, система злочинів та покарань, з відсутністю смертної кари й тортур.

– *Живучість дієвих рудиментів додержавного суспільства* та демократичних традицій за відсутності жорсткої вертикалі влади й розгалуженого бюрократичного апарату.

– *Повільність поширення християнського постулату про богообраність монаршої влади*. Сама православна церква, не будучи войовничою організацією, на кшталт Ватикану, не могла надати військову допомогу й бути своєрідним арбітром.

Внаслідок переваги відцентрових чинників над єднальними, постає, по суті, *федеративна монархія*, за якої долю Русі вирішував не великий князь, а група найвпливовіших князів, які шукали компромісних рішень на своїх зібраннях. Такі скликались за нагальної необхідності, не мали встановленої періодичності й не передбачали санкцій за недотримання рішень. Роль апарату примусу відіграла княжа дружина, що фактично являла собою постійне військо.

Державне утворення такого масштабу може існувати або ґрунтуючись на міцному економічному інтересі, як-от США, або внаслідок жорсткої політики централізації, що є пріоритетним напрямом, як-от Московія.

Може виникнути закономірне питання – чому жодному з князів, що своїми військовими конфліктами розхитували стабільність на Русі, не спало на думку зібратись на черговий з'їзд, аби внести письмові зміни до Руської Правди, зафіксувавши порядок пре-

столонаслідування й убезпечивши себе від чергових війн? Зовні саме така акція виглядала би цілком логічною. Але по-перше, було чимало бажаючих скористатись славою *стольного міста Києва* і при цьому не втратити вотчинних земель. По-друге, приклад монархій сусідньої Західної і Центральної Європи свідчив, щописьмова фіксація не є надійною запорукою стабільності. Там також не вшухали війни, приводом яких здебільшого й були суперечки щодо законності престолонаслідування.

Відтак, на Русі правовий статус кожного князівства не отримав законодавчого закріплення й тримався на архаїчному уявленні чинності влади нащадків великокнязівського роду. Поки місцеві князі воювали за владу, зі Сходу підіймалась дійсно справжня небезпека, котра спустошить більшість Руських земель, відкинувши їх розвиток на століття назад.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл..
2. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 616с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – 736с.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка.– Львів.: Світ, 1991. – 576 с.
5. Котляр М.Ф. Галицько-волинська Русь. – // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 5. – 336 с.
6. Левицька Н.М. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. – К., 2010.
7. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – 640с.
8. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Брайчевський М.Ю. Твори. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. – 720с.

2. Боргардт О. Аналітична історія України / Олександр Боргардт. – [Б.м.: б.в], 2008. – 486 с.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. Левицька Н.М. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. – К., 2010.
4. Довідник перейменованих вулиць і площ Львова XIII-XX століття. – Львів.: Світ, 2001.
5. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К.: Інститут археології НАН України, 1996. – 272 с.
6. Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – 328 с.: іл.
7. Лозовик П.В. Історія громади. Ч.1. Доісторична культура.-Х., К.: Пролетар, 1930. – 272с.
8. Лучкай М.М. Історія карпатських русинів. У шести томах / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака, переклад українською мовою Ю.М. Сака, М.В. Ороса, Й.О. Баглая, покажчик історичних осіб та назв Д.Д. Данилюка, географічний покажчик І.М. Сенька. – Т. IV. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – 328 с., іл.
9. Галенко Олександр. Рутенська марка за джерелами IX-XII ст. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://ipind.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/halenko_rutenska.pdf

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Які можна назвати зовнішні і внутрішні причини політичної роздробленості Русі?
2. Дайте коротку характеристику історично сформованих регіонів, у чому специфіка кожного з них?
3. Що було головним напрямом зовнішньої і внутрішньої політики правителів Центральної Русі? Що послужило підставою оскарження київського великокняжого столу?
4. Яке правило престолонаслідування застосовувалось згідно заповіту князя Ярослава Мудрого? Яке було запроваджено у 1097 році і чому?
5. Що таке князівські з'їзди і яку роль у вітчизняній історії такі відігравали?

6. Коли і яким чином було знешкоджено половецьку небезпеку?
7. Які інститути додержавного правління зберігали чинність в контексті Руської держави?
8. Яка специфіка Галицько-Волинського князівства (подальшого королівства Русь) і чому його вважають спадкоємцем державницько-культурних традицій Київської Русі?
9. Яким чином Велика схизма 1054 року позначилась на претензіях сусідів на Галицький престол?
10. У чому специфіка міст північної Русі Пскова та Новгородда?
11. Що представляла собою Північно-Східна частина Русь у XI столітті?
12. Коли постало Суздальське князівство як удільна земля Всеволода Ярославича, молодшого з триумвірату?
13. На що була спрямована політика суздальських князів?

РОЗДІЛ VI.

КУЛЬТУРА КНЯЖОЇ РУСІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ВЗАЄМИН

6.1. Гуманізм давньоруської язичницької культури

Культура княжої Русі є системою цінностей, що сформувались у додержавний період і еволюціонували у державі після вдалої релігійної реформи князя Володимира. На відміну від країн Західної Європи, що запозичила чимало надбань культурної і політичної сфери завойованої германцями Римської імперії, цінності східноєвропейської землеробської цивілізації, формуючись протягом століть, до релігійної реформи князя Володимира, не зазнавали ні запозичень, ні вирішальних впливів. На ранньодержавному етапі, коли наявним було чимало рудиментів попередньої доби, нічого радикально не змінювалось ні в світосприйнятті, ні в громадському побуті населення. З цієї причини приреченою була перша спроба запровадження християнства князем Аскольдом, адже князь-християнин не сприймався язичницьким населенням, що перебувало під впливом жерців, як легітимний правитель.

Світосприйняття східних слов'ян було філософією життя землеробської цивілізації. Землеробський характер пронизував усі вірування слов'ян, з ним пов'язані головні свята. Людина, усвідомлюючи себе частиною загального космопорядку, розуміла, що існують природні закономірності, повага до яких забезпечила дбайливе ставлення і до правил, встановлених самим суспільством. Первісні вірування східних слов'ян мали своєрідний характер еволюції від простого до більш ускладненого. Але при цьому нове не витісняло старого, а нашаровувалось на нього. В системі

релігійних вірувань слов'ян будь-якого часу обов'язково присутні в тому чи іншому вигляді уявлення попередніх епох.

За давньою міфологією можна визначити систему цінностей і сучасних народів, адже саме така була первісною формою ідеології і легітимізації влади. Скажімо, міфологія східних країн пояснює походження правителів від божеств, чим вивисує їх від решти населення як божественної особи. У східних слов'ян подібної практики не існувало, їх правителі не мали такого статусу. Міфологія західно-європейських країн не обожествляє самих правителів, але має свої культу, провідним з яких є культ воїна і культ війни. Такий вимагає й відповідних обрядів та ритуалів, тож, у цих суспільствах вся система обрядодій була спрямована на виховання мужнього й безжального воїна, поширеними були людські жертвоприношення.

Слов'янська міфологія головною константою вбачала культ землі й життя. Навіть одна зі злакових культур, що культивувалась й була найпоширенішою, мала спільний корінь зі словом життя – жито. Це не означає, що східні слов'яни не знали на військовій справі, адже відомо, що антський племінний союз постійно атакував кордони Візантійської імперії. Однак, осівши на території Середнього Подніпров'я, племінні утворення настільки були забезпечені ресурсом, що сенсу відвойовувати «життєвий простір» не існувало. Тож, і міфологія була доволі гуманною, порівняно з іншими народами. Зазвичай, її сюжети передають як герой *захищав*, а не завоював.

Акумулюючи досвід предків, слов'янська міфологія передавала його наступним покоління у формі ритуалів, звичаїв, традицій. Такі закарбувались в свідомості населення, визначаючи собою основи ментальності народу. Давні слов'яни-землероби спочатку вшановували *природні стихії* – сонце, вогонь, воду, тому приносили жертви річкам, декотрі жертвоприношення полягали в спалюванні жертвних тварин. Потім, на етапі ранньодержавного суспільства, з'являються *персоніфікації*. І вже у державний період східні слов'яни дуже поступово й повільно переходять до *монорелігії*. В цьому особливість і відмінність еволюції слов'янської державності, якщо порівняти з Західною Європою. У Західній Європі етап державотворення (IV – V століття) фактично співпав з хре-

щенням германських королів, що вчасно зрозуміли всі переваги постулату «*влада від Бога*».

Оскільки весь землеробський звичай слов'ян-хліборобів був пов'язаний з циклами сонця, пізніші дослідники називали їх «сонцепоклонниками». Сонце в уявленні слов'ян не терпіло вигляду крові і карало вбивцю, котрий проливає кров на його виду. Ці уявлення лягли в основу морального виправдання звичаю помсти, що відрізняється від смертної кари, яка запроваджується державною владою. У землеробському суспільстві така не практикувалась.

Крім сонця, слов'яни обожнювали й інші чотири природні стихії, і кожну з них наділяли своїми особливостями. Землю слов'яни шанували як матір, оскільки вона давала їм хліб. Вшановувались також дві очищаючі стихії: вода, що робила землю родючою, і вогонь, що вважався у слов'ян сином сонця й називався Сварожичем. Священний страх у слов'ян викликала блискавка – небесний вогонь. Вважалося, що її посилає Бог на кару людям, тому не можна було гасити від неї пожежу.

Поява персоніфікованих божеств знаменувала собою новий етап суспільних відносин східного слов'янства, оскільки виділення окремого прошарку людей, військової еліти, що збагачувались під час походів, привело до утворення богів, котрі патрунували їх. Такими були Перун, заступник воїнів, пізніше – дружинників, Велес, що охороняв договірні відносини та інші. Язичницькі звичаї та обряди стародавніх слов'ян служили збереженню цілісності суспільства, утвердженню в ньому правопорядку. Так, цю ідею своєрідного «суспільного договору» уособлював бог всесвітньої рівноваги – Волос. Поряд з богом війни Перуном він виступав як бог миру, порядку й суспільного договору.

Цікавими є жіночі персонажі, як-от Мокоша, Лада. Та найдавнішим і найважливішим персонажем, що пройшов тривалу еволюцію, є *Берегиня*. Саме їй, зважаючи на сакральну роль жінки у землеробському суспільстві, присвячено чимало уваги у вітчизняних літописах. Походячи від вшанування жінки-матері, матері-землі, прародительки, згодом Берегиня, головною властивістю якої є заступництво, еволюціонувала у добру силу, захисницю Роду. А після прийняття християнства Берегині стала відповідати

Покрова Богородиця, що врятувала своїм омофором людей. Образ Покрови, що особливо шанується в Україні, характерний для церков саме візантійського обряду. Мати-Берегиня є поширеним українським національним жіночим архетипом, що маючи додержавне походження, пройшов тривалу еволюцію й увібрав у себе головні риси жіноцтва, материнства, заступництва, чеснот як дохристиянської, так і християнської культури.

Нижчий рівень посідали божества, що пов'язані з господарськими циклами та сезонними обрядами, такі, як Чур. Наступний рівень характеризувався персоніфікацію головних протиставлень: Правда – Кривда, Доля – Лихо, Життя – Смерть. Правда та Кривда в слов'янській міфології було одним із втілень суперечностей світу.

Після того, як стала відчутною різниця між воїнами і землеробами, останні почали поклонятись тим стихіям, що раніше захищали врожаї та родючість. Колективний характер діяльності передбачає взаємозалежність членів групи та їх взаємну поруку. Так виникло божество Род, що охороняло групу людей, пов'язаних кровними зв'язками. Це божество втілювало життя на землі, і єдність родини, і єдність нащадків спільного прашура, а також відповідало за долю душі після смерті. Літописні дані, що містять численні «повчання» проти язичництва, переконливо свідчать про культ Роду й рожаниць у XI-XII ст. Екзистенційний страх порушити єдність Роду був причиною відсутності жорстких санкцій щодо порушників встановлених правил, адже в колективі родичів кров вважалась священною.

Відтак, важливим феноменом східнослов'янського побуту була відсутність людських жертвоприношень. Доволі рідкісне явище додержавного і ранньодержавного суспільства. Навіть покарання у східних слов'ян були на рідкість гуманними, найпоширенішою формою яких було вигнання, остракізм. Наприкінці X століття на Русі не практикувалась смертна кара (ані проста, ані кваліфікована), не існувало ката, не існувало тортур, явищ, поширених у Західній Європі. Такі з'являться пізніше, з закріпленням держави, появою норманського військового елемента та пожвавленням зовнішніх зв'язків.

Колективний характер діяльності й загальна зацікавленість у її результатах формували свідому мотивацію. Непроста землероб-

ська праця, що передбачає як організацію циклу сільськогосподарської діяльності, так і добросовісне виконання необхідного обсягу робіт у східних слов'ян з додержавних часів трималась на вільних землеробах-общинниках. Якщо порівняти з землеробськими культурами інших цивілізацій, то різниця є очевидною. Чи то в давньому Єгипті, чи у міжріччі землеробство вимагало підтримки іригаційної системи, що трималась на рабській праці. Для східних слов'янських племінних союзів, що стали основою розбудови давньоруської держави, *рабство було генетично чужим*. Століттями формувався й унікальний психотип східних слов'ян, головними чеснотами якого були воля, щирість, добросовісність, добра вдача. У подальшому, неприйняття поневоленого стану, рабства чи кріпацтва, стане визначною рисою українського менталітету.

Дохристиянські знання не отримали звичної фіксації на письмі, однак, фіксувались у вигляді орнаментів. Носіями знань були ідеологи язичницького суспільства – жерці, котрі, спостерігаючи за небесними світилами, природою і погодою, зуміли накопичити достатньо знань, аби робити прогноз щодо врожайності (чи неврожайності). Орнаменти на глеках та розмежування рядків слугували своєрідним календарем. Рік починався від зимового сонцестояння, *25 грудня*, відколи день поступово збільшувався.

Жерці, чи як їх здебільшого називали на Русі, *волхви*, були не лише впливовою кастою (замкненою групою), але й важливим інститутом соціальної регуляції ранньодержавного суспільства. Виконуючи ідеологічні і судові функції, жерці володіли знанням, тож, керували процесом землеробських робіт. Вочевидь, їх знання не набули критичної кількості, аби виникла необхідність фіксації таких за допомогою систематизованого письма, тож, передавались усно всередині цієї замкненої групи. З іншого боку, орнамент на глеках вважається прикладом такої своєрідної фіксації.

З прийняттям християнства відбувається взаємний двосторонній процес, що зважаючи на його тривалість, отримав назву «феномен двовір'я». Нова релігія адаптується до язичницького світосприйняття, старі вірування поступово знаходять собі аналогі у новій філософії. *Культ життя*, що був головним у світосприйнятті давніх русів, закарбувався у менталітеті наших пращурів і став визначною його

рисую. Такий світогляд пройшов усі подальші епохи й допоміг українцям зберегти автентичність і єдність попри непрості історичні випробування. Важливою ознакою філософії світосприйняття східних слов'ян-праукраїнців було *органічне неприйняття рабства як такого*. В подальших усних сюжетах нашого народу відсутня покора долі, головною цінністю є свобода, головним прокляттям – неволя.

Таким чином, язичницька культура дохристиянської Русі була культурою землеробського суспільства, де досягнення головної цілі – врожаю й гуртування людей задля цього робило кожну людину цінною. Цей нетиповий для пізнього середньовіччя практичний гуманізм виявився дивовижно тотожним ідеї християнського милосердя. У подальшій еволюції культурної сфери, язичництво лишатиметься одним із яскравих автентичних сегментів загальної системи цінностей.

6.2. Феномен християнської культури у Київській Русі — візантійський вплив та місцева специфіка

Християнство пройшло тривалий шлях, аби закріпитись на Русі. На момент невдалого хрещення князя Аскольда у середині IX століття це віровчення еволюціонувало від релігії, що заперечує державу і владу, як це було на етапі раннього християнства, до релігії, одним з постулатів якої є «влада від Бога», як це зазначено у *«Посланні римлянам»* Апостола Павла. Фактично, якщо на ранньому етапі визнавалась лише влада від Бога, то з часом цей постулат отримав інше тлумачення, а саме: будь-яка влада походить від Бога, отже, її носій є Божим обранцем.

Християнство починає поширюватись на теренах Русі (землях, що згодом стануть Руссю), з перших століть нашої ери, коли саме віровчення ще не набуло офіційного характеру, а в самій Римській імперії християни зазнавали гонінь від офіційної влади аж до *Міланського едикту 313 року*. Першою територією був Кримський

півострів і Північне Причорномор'я – не лише більш наближені до Візантійської імперії, але й стратегічно важливі з огляду на перетин торгівельних шляхів і поширення політичного впливу. Відомі перекази про поширення благої вісті у *Скіфії*, до якої тоді й належали українські землі, *апостолом Андрієм Первозванним* наприкінці I століття нашої ери. Про це повідомляють історик церкви *Євсевій Кесарійський* та *Іполіт Римський*. На руських землях християнські місіонери зустріли багату язичницьку культуру, яка мала не лише своїх ідолів, жерців, капища та складну систему ритуалів, але й усну систему світоглядних понять, що містила основні філософсько-правничі категорії.

Одним з перших християнських місіонерів у Північному Чорноморському регіоні був *Святий Климент*, що жив на зламі першого та другого століття, страчений язичниками. *Климент I* є також четвертим папою римським, один із апостольських отців, із сімдесяти апостолів, котрі мали поширювати Благую Вість, здійснюючи мучеництво. Проповідник *Костянтин Філософ*, більш відомий як *Кирило*, перебував у Херсонесі саме з метою віднайти мощі Климента, аби гідно їх поховати. Святі мощі були поховані у Десятинній церкві Києва.

У Північному Причорномор'ї в IX столітті Кирило та Мефодій проповідували Слово Боже хозарам. Археологічні знахідки свідчать, що у цьому регіоні переховувались і перші християни I-II століть, і ті, що тікали від *єресі іконоборства* у IX столітті. Зазвичай, надійним сховищем були печери, що згодом перетворювались на печерні комплекси-міста. Окрім Північного Причорномор'я й півострова Крим, такі є у Львівській і Донецькій областях. Печерні міста, що виникали у віддалених місцевостях, зазвичай доповнювались церквами чи монастирями, отримавши назву *«скити»*. Відтак, перші християнські храми виникли не у Центральній Русі, а у південному регіоні, де до сьогоднішнього дня збереглися рештки скельних споруд, а окремі з них отримують нове життя з XIV століття.

Ще з IV століття Візантія поширює політичний контроль на Кримський півострів, тут діє *Херсонеська єпархія*, а у наступні V і VI століття поширення християнства на півострові стає пріоритетним напрямом політики Константинополя. У середині VI століття,

користуючись конфліктом готів і гунів, імперія поступово навертає їх у свою віру, а після придушення повстання гунів на Босфорі, фактично контролює територію. З метою позначення власної присутності Візантія починає будівництво храмів у Херсонесі, на Мангупі, Ески-Кермені, що зводились паралельно з вже існуючими скельними печерними храмовими комплексами, як-от *Тене-Кермен*, *Качи-Кальйон*, та іншими. Більшість з них знелюдніли після 1778 року внаслідок політики переселення християн, що здійснювалась Російською імперією. З VIII століття постає *Свято-Успенський монастир*, зведений фактично на скелях печерного комплексу у Бахчисарайському районі, котрий наприкінці X століття став резиденцією митрополита і центром православ'я у Криму.

Відомий скельний комплекс у *Розгірчому*, Львівської області, *Страдчанський печерний монастир XI ст.*, що називають Українським Єрусалимом, де зберігся кам'яний хрест XI століття, кам'яний стілець для сповіді, чернечі келії. У Донецькій області відомий *Святогірський монастир*, що наразі має статус лаври. На думку дослідника історії Слобідської України, Дмитра Багалія, монастир було засновано ще до офіційного хрещення Русі вихідцями з Візантії, що рятувались від ересі іконоборства. Археологічні дані також демонструють велику кількість печер вздовж річки Сіверського Дінця. Очевидно, тут й існували давні християнські поселення. Після того, як Московське князівство у 1547 році стало царством, підступно почало розташовувати у монастирі свої військові залоги.

Таким чином, напередодні успішної релігійної реформи князя Володимира, християнське віровчення поступово поширювалось на території, що переходить під контроль Русі. Інша справа, що у самій Центральній Русі, більш відомій за кабінетним терміном Київська Русь, цей процес триватиме повільніше. У 979 році папа Бенедикт VII вперше надіслав своїх посланців до князя Ярополка, для заснування *католицької* єпархії на руських землях. Однак, з огляду на впливовість язичників та, особливо, їх жерців, що вже на той час були відчутною опозицією князівської влади, замисел не вдалося реалізувати.

Розквіт тогочасної руської культури ґрунтувався на розвитку власного давньоруського суспільства, яке вбирало в себе ліпші

надбання зі Сходу, Скандинавії, Центральної та Західної Європи, і особливо, з Візантії, давнього впливового партнера нашої держави. *Вплив культури арабського Сходу* та інших ісламських країн помітний в першу чергу у побуті нової військової знаті. Ісламські ремісники виготовляли в містах Русі прикраси за східними зразками, однак, давній торгівельний партнер, Візантія, лишається їм впливовим конкурентом. Культурний вплив Візантійською імперією набув регулярного характеру після укладення письмових міждержавних договорів IX-X ст. Русько-візантійські угоди переконливо свідчать про поживлення двосторонніх контактів, захоплення відчутної частини нової еліти візантійською розкішшю, модою, самим форматом світського життя.

Давньоруська церква, природно, також організовувалася на взірць візантійської. Після релігійної реформи князя Володимира Великого на Русі формується власна когорта інтелектуалів, що спочатку були представлені служителями церкви, ченцями. Будучи освіченими особами, котрі зазвичай знали іноземні мови, вони мали можливість ознайомитись з досягненнями європейської думки, й, відповідно, тими джерелами, які могли дослідити, знаючи мову їх написання.

Варто зазначити, серед руського, здебільше язичницького населення, ці люди вирізнялись не лише своєю освіченістю, але насамперед духовністю, відтак, були достатньо віддаленими, аби не сказати, фактично самоізолюваними від основної маси населення. За рідкісним виключенням тих, хто волів пізнати Благую Вість. У майбутньому, вони відіграватимуть свою, доволі визначну роль у політичному житті Русі, подальших історичних подіях, а головне, у поширенні освіти на Українських землях.

Першими з них були преподобні Антоній Печерський, Феодосій Печерський, Нікон Печерський. Їх життя і діяльність припадають на XI століття, що ознаменувалось Великою Схизмою 1054 року і Першим хрестовим походом 1095 року, і позначилось на геополітиці як Західної, так і Східної Європи. Русь, попри міжусобиці, лишалась жаданою й перспективною територією для поширення політичного впливу, тож, важливо було закріпити авторитет церкви і забезпечити поширення християнської віри.

Преподобний *Антоній* вважається одним з тих християн, що з'явилися на Русі ще до релігійної реформи 988 року. Саме він вважається родоначальником організованого вітчизняного чернецтва й засновником Печерського монастиря. Антоній брав активну участь у політичному житті й свого часу підтримував князя *Святослава Ярославича* в його боротьбі за великокнязівський престол із князем *Ізяславом Ярославичем*. Помер преподобний Антоній на дев'яностому році життя. Його мощі й донині знаходяться у печері, у котрій він у пості та молитві ніс свій чернечий подвиг і котра названа його ім'ям, а *Києво-Печерська Лавра* стала святинею православної церкви, що ось уже близько тисячі років є місцем поклоніння прочан.

Никон, преподобний, ігумен Печерський, був одним із найближчих сподвижників преподобного Антонія Печерського, до якого прийшов вже як духовна особа. Жив у печері суворим чернечим життям, здійснював постриг в ченці тих, хто бажав присвятити себе богослужінню. Серед осіб, що пізнавали мудрість християнського віровчення були й особи князівського роду, як-от *Варлам і Єфрем*. Великий київський князь Ізяслав, старший з Ярославичів, династично пов'язаний з польським двором, дуже розгнівався на Никона за постриг своїх улюбленців. Через це чернець був змушений залишити Києво-Печерський монастир і оселитись на півострові Тмутаракані (тепер Тамань), заснувавши там *монастир*, подібний до Печерського. Саме за ігуменства преподобного Никона головна *Успенська церква Печерського монастиря* була розмальована й оздоблена мозаїками, які зробили переважно грецькі майстри.

Феодосій походив з аристократичної заможної родини, однак, пізнавши основи християнського віровчення, відмовився від розкоші й пішов до щойно заснованого Печерського монастиря, де приймає чернечий постриг. З часом він очолює Печерський монастир, а князь Ізяслав виділяє для монастиря нову земельну ділянку, на якій будується нова соборна церква (Успенський собор), келії та інші монастирські споруди.

Феодосія вважають засновником монастирського уставу на Русі – Студійського статуту, який став прикладом чернечого життя для інших храмів. Згідно документу, читання книг у вільний від

молитви час було обов'язком ченців, котрі брали книги й читали їх до вечора, а після дзвону мали повертати книги згідно запису. Відтак, монастирі, поряд зі школами й бібліотеками, були на Русі осередками грамотності й освіченості. У Печерському монастирі, зокрема, й було створено літописні ізводи кінця XI початку XII ст.

Мудрість християнського віровчення знаходила прихильників й серед інших представників княжих родин. Княжич Святослав-Панкратій, представник династії Ольговичів, онук князя Олега Чернігівського, у 1106 році став ченцем Печерського монастиря. Приймавши постриг з іменем Микола, в народі Микола Святоша, став прикладом гідного життя й духовної мудрості, влаштував при монастирі велику монастирську лікарню, намагався мирити своїх братів за нескінчених міжусобиць. Увіковічив своє ім'я, побудувавши Надбрамну церкву Святої Трійці, що дала назву Троещина, а також, оскільки в миру він володів землями в районі Борщагівки, наразі такі є Святошином, від його мирського імені – Святоша походить назва району міста Києва.

Донька Анни Ярославни і короля Генріха I Капетінга – *Едігна*, стала відомою католицькою блаженною. Не бажаючи виходити заміж, французька принцеса, онука Ярослава Мудрого, у віці дев'ятнадцяти років тікає з королівського двору й мандрує у східному напрямі. Наразі важко сказати, що її спонукало рухатись в напрямку батьківщини свого знаного пращура, однак, на шляху вона оселилась у стовбурі липи в баварському селі Пух. Там Едігна протягом тридцяти п'яти років прожила черницею, лікувала хворих людей і їх худобу, навчала дітей грамоти, за що користувалась заслуженою шаною. Ще за життя вдячні селяни біля липи збудували каплицю, де Едігну було поховано у 1109 році. На початку сімнадцятого століття католицька церква проголосила її блаженною, її рештки перепоховали у бічному вівтарі новозведеної церкви, де вони покояться й досі.

Інша онучка князя Ярослава Мудрого, донька Агати, відома як Свята Маргарита Шотландська й вважається покровителькою Шотландії. Канонізована у 1250 році папою Інокентієм IV, тим самим понтифіком, хто оголосив хрестовий похід проти Орди. Серед перших руських християн були й мученики. Відомий пре-

подобний Кукша Печерський, проповідник християнських ідей, вбитий в'ятчами у 1113 році.

Важливим проявом візантійського впливу на Русі є візантійський живопис, що проявляється у іконописі, фресках, мозаїках та книжкових мініатюрах. Перші візантійські ікони потрапили на Русь з посагом принцеси Анни, можливо, як її святий оберіг, адже донька візантійського імператора була першою, хто рушив у невідану далеку країну, в якій християнство щойно почало поширюватись.

Мистецтво іконографіки склалося в релігійній культурі православного Сходу в часи правління в Римській імперії імператором Феодосієм I (379–395) й визнання християнства державною релігією. За однією з версій, іконопис веде походження від відомої ще в Елліністичному Єгипті традиції *фаюмського портрету*, писаного в техніці *енкаустики*, фарбами зі сполучною речовиною воском. На Русі перші іконописці були грецькими майстрами, котрі й привнесли на Русь візантійський стиль іконопису, секрети виготовлення фарб, та були першими вчителями для місцевих іконописців-богомазів. Фарби готувались на основі сухих порошкових мінеральних пігментів та їх синтетичних аналогів – темпері. Сполучною речовиною були жовток курячого яйця, сік рослин, трав, тощо. Легендарний переказ сповіщає, що перші ікони написав євангеліст Лука на кипарисовій дошці, тож, так само створювались й візантійські ікони до XVI століття, потім вже фарбу стали наносити на полотно.

Після подолання ересі іконоборства, на *Сьомому Вселенському соборі* (Другому Нікейському) було сформовано головні канони церковного живопису. Оскільки церковна традиція виходила з твердження про існування відбитка лику Ісуса Христа на тканині (Нерукотворний Образ), самі ікони трактувались як відтворення духовного начала буття в священних образах, тож іконографіка чітко врегульовувалась. Зображення створювалось лише богословами, після молитви, не з натури. Одяг мав закривати все тіло, відкритими лишались обличчя й руки, відсутніми були тіні. Перший відомий київський іконописець, про якого збереглися відомості, богомаз Алімпій, був ченцем Печерського монастиря й написав ікону Богоматері Печерської зі Святими Антонієм та Феодосієм Печерськими та Богородицю велику панагію.

З візантійської традиції ведуть походження й іконописні сюжети, поширеними з яких було зображення Богоматері немовлям, Ісуса-Спасителя, Христа-Пантократора, Спаса нерукотворного, святих і праведників. Також поширеним було зображення святих зі зброєю й батальних сцен. Місцевою традицією в Руській державі є відбитки ікон на камені.

Зображення Богородиці з немовлям, зазвичай, потрапляли на територію княжої Русі з Візантії. Однак, вже з XI століття створюються автентичні ікони у Центральній Русі і Галичині. Кілька з таких збереглися, однак, чимало втрачено й перебуває в інших країнах. Це Вишгородська Богородиця, що наразі зберігається у Третьяковській галереї у Москві, Белзька (Ченстоховська) Мадонна, що наразі знаходиться у Ясногурівському монастирі на території сучасної Польщі і шанується як у західній, так і в східній церковній традиції, Холмська ікона і Почаївська ікона Богоматері.

Вишгородська Богородиця, вочевидь, потрапила на Русь разом з посагом принцеси Анни Порфірородної. Написана темперними фарбами у витонченому візантійському стилі, вона довгий час зберігалась у Вишгороді – замиській резиденції київських правителів, допоки суздальський князь Андрій Боголюбський, після нападу й пограбування Києва, не вивіз святиню разом з іншими вкраденими скарбами. Белзька Богородиця також є прикладом візантійської іконографіки. Ікона у XII столітті перебувала на Русі, але у XIII столітті Лев Данилович перевозить її у Белзький замок під захист православного духовенства. Однак, наприкінці XIV століття вже польський король, Влад Опольський, користуючись правами династичного шлюбу, забирає ікону спочатку до Львова, а потім перевозить її до заснованого ним же Ясногурівського монастир у Ченстохові, де вона й зберігається до сьогодні як головна польська святиня. Почаївська та Холмська ікони наразі не втрачені. Першу письмову згадку про Холмську Богородицю містить Галицько-Волинський літопис. Наразі святиня зберігається в музеї Волинської ікони у місті Луцьку.

Поширені на Русі й певні типи іконописного сюжету. Це одигітрія, оранта, панагія, елеуса, Христос-пантократор, Спас Нерукотворний. Одним з найдавніших типів ікон є одигітрія, у перекла-

ді з грецької означає «та, що вказує дорогу». Зображає Богоматір, на руках якої Немовля правою рукою благословляє, а лівою тримає сувій чи книгу. Символізує прихід у світ Небесного Царя та Судді і поклоніння йому. Найвідоміші одигітрії це Холмська ікона Богоматері та Тихвінська ікона Богоматері.

Оранта – один із основних типів іконопису, де Богородиця зображувалася з піднятими вгору руками. Цей жест молитви є одним із найдавніших, ще дохристиянських. Найвідомішою є Оранта Софійського собору у Києві. Різновидами оранти є панагія і знамення. На іконах типу панагія Богородиця також з піднятими вгору руками, однак, на рівні грудей в сферичній формі зображений Христос-немовля. Відома робота давньоруського іконописця Алімпія «Богородиця велика панагія», що вражає своєю урочистістю й масштабом. Це одна з найдавніших автентичних пам'яток давньоруської іконографіки, де матір Христа зображена в повний зріст, а по чотирьом кутам містяться образи євангелістів. Наразі святиня, подолавши тривалий шлях, прикрашає Третьяковську галерею Москви.

Наступний поширений тип – Єлеуса, або Замилування, ніби просякнутий ніжністю. Христос-немовля на руках у Богородиці, обіймає її за шию, лики їх зближені. У Західній церкві цей тип зазвичай називають Дівою Ніжності. Найвідомішою єлеусою княжих часів є Вишгородська ікона Богоматері та Почаївська ікона.

Чимало з давньоруських ікон наразі втрачені, або ж вивезені з України й зберігаються в музеях інших держав, що рівнозначно втраті. Унікальною є ікона XI століття «*Корсунське Благовіщення*» з надбрамної церкви Благовіщення на Золотих Воротах. Про неї дізнаємось із «Слова про Закон і Благодать» Митрополита Іларіона. Вочевидь, ікона була створена на замовлення князя Ярослава корсунським майстрам, відтоді й назва. Наразі сакральна пам'ятка зберігається у Третьяковській Галереї.

Поширеним типом іконографіки є *Христос Пантократор* (Вседержитель), що зазвичай зображувався на стелі собору як фреска. Таке вивищене розташування вказувало на його значення. Відомими сюжетами давньоруського іконопису були також батальні сцени й зображення святих зі зброєю. Цікавою іконою є «Чудо ікони «Знамення», битва суздальців з новгородцями». Тут

відтворено відомий історичний сюжет нападу військ Андрія Боголюбського на Новгородську республіку. Згідно з переказом, саме молитва до Ікони Знамення й врятувала новгородців у 1170 році. Сама робота складається з трьох рядів, перший – прохання містян до священників, другий – сама битва, третій – перемога.

Серед святих зі зброєю варто відзначити таких, як Георгій Змієборець, Михайло Архистратиг, Дмитро Солунський. Георгій Змієборець завжди зображується зі списом й уособлює перемогу християнства над язичництвом. Вважається покровителем воїнства. Михайло Архистратиг завжди з мечем, є ще старозавітним святим. Дмитро Солунський цікавий тим, що за життя був реальною історичною особистістю, після канонізації став святим, що захищає не лише воїнство, але всіх, хто бореться з несправедливістю.

Візантійські фрески є більш давнім, порівняно з живописом, типом декору, що веде походження з античної доби відколи й були відомими різні технології нанесення фарби на стіну та інші поверхні будівель. Найбільшим храмом, що водночас містить найбільше настінних й настельних розписів, є Храм Святої Софії Київської. Продовжуючи візантійські традиції, тут існують світські й релігійні сюжети. Відомий княжий груповий портрет, що відноситься до світського фрескового живопису. Багатими фресками було прикрашено Михайлівський Золотоверхий собор. Великий київський князь Святополк Ізяславич щедро прикрасив храм і зовні, і з середини. Певна їх частина наразі повернулася до України з Німеччини та Петербургського Ермітажу. Також відомий фресковий живопис церкви Спаса на Берестові. До наших днів уцілів фрагмент давньоруської фрески «Чудесний лов риби».

Технологія мозаїки також веде походження з античної доби, за християнства поширеним стало застосування смальти – кольорового скла, що надавало творінням більш урочистого вигляду. Мозаїчні зображення виявились більш витривалими, порівняно з картинами й фресками, адже не боялись ані спеки, ні вологи, тож, зберігались набагато довше. Щоправда, не всі храми збереглись до наших днів. Перші мозаїчні зображення прикрашали одну з перших церков на Русі – Десятинну, однак, до нашого часу збереглись лише їх поодинокі фрагменти. Мозаїками було при-

крашено підлогу, стіни та стелі Михайлівського Золотоверхого собору, наразі збереглась унікальна сцена Євхаристії. Софія Київська містить найбільшу кількість мозаїк давньоруського періоду – «Христос Автократор», «Святий Василій Великий», і, звичайно ж, перлина давньоруського мозаїчного мистецтва – Оранта Софії Київської. У мозаїчних зображеннях святих також дотримувались канонів іконописання, як-от: загальний аскетизм постаті, суворий вираз обличчя, великі очі.

На Русі за князя Ізяслава Ярославича існував культ охоронця воїнства – Дмитра Солунського. Його величне мозаїчне зображення було у Церкві Архангела Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря (11208-1113). Наразі ця мозаїка прикрашає Московську Третяковську галерею. У 1935 році її було знято зі стіни собору й закріплено у чавунну рамку, після чого сам храм було підірвано.

Таким чином, тривалі контакти з Візантією спричинились до гармонізації культурного життя на Русі й залученню держави до загальноєвропейського культурного спадку. Паралельно з внутрішніми чварами на Русі тривали процеси розвитку культури й мистецтв, що поступово набували автентичних рис.

6.3. Книгописання, освіта, наука

Освіта й наука, як струнка система знання, свідчать про рівень розвитку держави. Давньоруське суспільство почало засвоювати найвищі досягнення візантійської спадщини, залучати певні риси інших країн і не обмежувалося лише релігійною сферою. Основою розвитку культури будь-якого суспільства або держави, показником її рівня завжди була писемність. Писемність свідчить про такий рівень розвитку суспільства, за якого накопичене знання досягло переломного рівня, коли його вже неможливо було передавати нащадкам усно, тож, виникла необхідність його зафіксувати. Як основний компонент всякої культури, писемність була для Київської Русі могутнім чинником, засобом загального культурного розвитку всієї країни, розвитку самосвідомості. Наявність писемності свід-

чило про накопичення в суспільстві критичної маси знання, котре вже неможливо передати усно наступним поколінням, а необхідно певним чином зафіксувати. Саме тому інколи письменність розглядається як вододіл між культурою й цивілізацією.

Кирило й Мефодій, болгари за національністю, проповідували на території Східної Європи (Русі) ще за часів князя Аскольда. За запровадження слов'янської мови у богослужінні Кирило навіть був звинувачений у ересі. Діяльність Кирила та Мефодія, передусім створення *слов'янської абетки*, сприяла появі значної кількості перекладів з грецьких та латинських творів, зроблених в Болгарії за царя Сімеона. Часом заснування писемності на Русі вважається *858 рік*. Саме ця дата засвідчена у праці «*Паннонське життя*» Костянтина філософа, більш відомого як Кирило, що здійснював місіонерську подорож на території Північного Причорномор'я.

Вірогідну періодизацію створення слов'янської писемності подав (після 886 р.) відомий болгарський письменник Черноризець Храбр, вирізняючи три періоди. Спочатку, коли слов'яни були язичниками, вони не мали книжок, а для ворожіння і лічби користувались «чертами і різамми» (рисками і зарубками). Це були найпростіші календарні чи родові знаки, знаки власності тощо. Пізніше, намагалися записувати слов'янську мову за допомогою грецьких та латинських літер. Третій період розвитку слов'янської писемності Храбр пов'язує вже з «устроєнням» абетки Кирилом. Запис місцевих слів іншомовними літерами випадок непоодинокий у світовій історії. Аналогічним чином у IV столітті було укладено й готську абетку єпископом Ульфїлою, який переклав готською мовою Біблію. Готська абетка складалась з грецьких літер з додаванням п'яти латинських літер та двох рун.

Риски і зарубки присутні серед досить численних археологічних знахідок. Такі зустрічаються на пряслицях, амфорах, ліпних горщиках з Києва, Чернігова, Вишгорода та інших давньоруських міст, навіть на ребрі барана (з-під Чернігова). Можливо, такі графіті значкового типу відбивали початкові елементи слов'янського письма. У 1988 – 1989 роках на території України, в давньоруському князюму місті *Звенигороді*, який у XII столітті був столицею удільного князівства Галицької землі, вперше знайдено *берестяні грамоти*. Це три

берестянні грамоти першої половини XII ст., які засвідчують використання берести для листування жителями Південно-Західної Русі, а також про жваве торгівельне життя й активні контакти.

Про існування на Русі першопочатків писемності до широкого запровадження християнства свідчать повідомлення арабських авторів X ст. *Ібн Фадлана*, *Ал Масуді*, *Ібн ель Недіма* та перського історика XII ст. Фахреддіна Мерверудді. Незаперечним доказом також є договори з греками 911 і 944 р. Русько-візантійські угоди відносяться до IX століття. Оригінал до нас не дійшов, тексти подаються у пізніших списках. За візантійськими дипломатичними традиціями, угоди складались у двох примірниках, грецькою мовою і мовою народу, з яким укладався мир. У договорі 911 р. згадується про звичай русів писати на випадок смерті *духівниці*, а в договорі 944 р. зазначалося, що руські послы та купці, які ходили до Царгорода, мали *супровідні грамоти*, підписані князем. У договорі 911 р. є вказівка на те, що Русь і Візантія й у давніші часи розв'язували різні питання «не тільки на словах, а й на письмі».

З появою письма слід пов'язувати традицію вітчизняного літописання й книгописання, що розпочалась з XI століття. У 1015-1016 роках укладено перше зведення законів Руська Правда. У 1037 засновано першу бібліотеку при соборі Святої Софії й скрипторій при ній, де переписувались та перекладались книги з грецької мови на слов'янську. У 1037-1050 написано «*Слово про закон і Благодать*» митрополита Іларіона, перший оригінальний руський філософський твір, що вражає своєю глибиною.

Також у XI столітті у Києві здійснено переклад «*Хроніки*» Георгія Амартола, окремі фрагменти якої увійшли до пізнішої «*Повісті временних літ*». Наприкінці століття, у 1072-1073 році відбувається укладання літописцем *Никоном* літописного зведення, першої історії Руської землі – основи пізнішого літописного зводу «*Повісті временних літ*». Також у 1072 році укладено Правду Ярославичів.

Наприкінці XI століття на Русі з'являється різновид автентичної літератури релігійно-морального характеру – *ізборники*. У 1073 році виходить «*Ізборник Святослава*», середнього з Ярославичів, у 1076 році – «*Ізборник Іоанна*», норми поведінки зразкового християнина.

Дванадцять століття знаменувалось укладанням Нестором першої редакції «Повісті временних літ» (1113 рік), що дійшла до нас у пізніших редакціях та списках. Трохи пізніше ігумен Сильвестр завершує укладання другої редакції «Повісті» (1116 рік), що дійшла у списках *Лаврентіївського* (XIV ст.) та *Радзивілівського* (XV ст.) літописних списків. Ці книги знаменували тривалу, епохальну пошукову працю, що свідчила про незворотній процес поширення історичної свідомості на Русі. У 1117 рік виходить книга «*Повчання Мономаха*», фактично, юридичні норми, що містили також як політичні, так і моральні настанови нащадкам, стала чи не єдиною середньовічною працею, в якій монарх не рекомендував застосовувати смертну кару. У 1120 році суспільні зміни спонукають до укладання дещо зміненої, поширеної редакції Руської Правди.

Далі йдуть пізніші літописи й літературні пам'ятки, що відтворюють події IX-XI століття. Наприкінці XII століття написано «Слово о полку Ігоревім», «Житіє Ольги», «Житіє Володимира».

Після того, як наприкінці XIV століття Центральна Русь поступово звільняється від ординського панування, поновлюється й культурне життя. У 1377 році ченець Лаврентій переписує літописне зведення, що починається «Повістю временних літ» і містить «Повчання Мономаха», створюючи таким чином відомий *Лаврентіївський літопис*. Наступного, XV століття, укладено *Іпатіївський літопис*, що є фактично кодексом так званого *південноруського літописного зведення*. Складається з «Повісті временних літ» третьої редакції, *Київського* і *Галицького* літописів. По суті оригінальна історична енциклопедія з найдавніших часів на Русі і до 1292 року.

Запровадження християнства викликало нагальну потребу і в *освічених священниках*, і в богослужбних книгах, й дало поштовх поширенню освіти на Русі. Вже 988 р. князь Володимир Святославич створює в Києві, вірогідно, спочатку при церкві *Св. Василя*, пізніше при Десятинній церкві, першу школу для дітей служилої аристократії. Школа поширювала та зміцнювала позиції християнства, одночасно переслідувалася й політична мета створення вітчизняного кліру та освіченого державного чиновництва. Такі навчальні заклади засновувалися й при інших новозбудованих церквах і монастирях.

Продовжувачем справи Володимира став його син, Ярослав Мудрий. Будучи ще новгородським князем, Ярослав з метою навчання зібрав триста дітей отрочого віку від старост та священників. З часом соціальний прошарок учнів значно розширився. Крім Києва та Новгороду, школи для навчання дітей засновувались і в інших містах Русі. Преподобний *Феодосій Печерський* навчався у Курську. Донька князя Всеволода, *Янка*, яка прийняла чернечий постриг у 1086 р., заснувала при Андріївському (Янчиному) дівочому монастирі школу для дівчат, де навчали грамоті, ремеслам, співу, вишиванню та іншим корисним справам.

Сам князь Ярослав, будучи освіченим правителем, потурбувався про освіту своєї родини. Його син Всеволод знав п'ять іноземних мов, онук, Володимир Мономах, написав «Статут» й відомий філософський твір «Повчання». Освіченою була й його дочка Анна, королева Франції. За княжих часів у бібліотеці зберігались не лише численні богослужбні книги, але й досягнення світової мудрості, філософські та юридичні трактати, література з світової історії, природничих наук. Також тут містились державні документи, договори, акти, князівські грамоти.

Книги, написані у цьому скрипторії, у подальшому поширювались на Русі. Оскільки Студійний устав вимагав створення в монастирях бібліотек, такі поступово виникають, перетворюючи монастирі на центри просвітництва. Так виникла бібліотека Печерського монастиря, який з кінця XI ст. перетворився на найбільший в країні культурно-ідеологічний центр. Вона збагачувалась за рахунок пожертв знатних осіб, як-от Великий князь Святослав Ярославич, Чернігівський князь Святослав Давидович та інші. Велика бібліотека мала діяти у *Видубицькому монастирі*, заснованому 1070 р. князем *Всеволодом Ярославичем*, одруженим з візантійською принцесою з роду Мономахів.

Поступово на Русі освіченість стала однією з ознак шляхетності. Родова аристократія, бажаючи підкреслити свій статус, замовляла книги, ціна яких, зважаючи на тривалість написання, була надвисокою. *Остромирове євангеліє*, що є унікальним твором книжкового мистецтва, писалось півроку. Створена для новгородського посадника Остромира, книга була дійсно царським

дарунком. Текст написано урочистими літерами уставу. Подано три мініатюри євангелістів (Іоанна, якому відповідає Орел, Луки, якому відповідає Тілець і Марка, якому відповідає Лев). Над оздобленням книги працювала ціла група майстрів.

З часом власні бібліотеки створюються у різних давньоруських містах, як-от Новгороді, Чернігові, Переяславі, Курську, Смоленську, Ростові, Галичі. Книгозбірні були не лише при монастирях і княжих дворах, але й у приватних осіб. Відомо, що колекція книг була у київського тисяцького Яна Вишатича, у ченця Григорія з Печерського монастиря. Великою бібліотекою володів книжник і філософ Клим Смолятич, який став другим митрополитом, русичем за походженням, й був знайомий з творами античних філософів Гомера, Аристотеля та Платона. Смоленський пресвітер Фома, дізнавшись про таку начитаність київського філософа, звинуватив того у гордині. Згодом ця тенденція стане характерною для північно-східних кліриків. Через два століття боязнь гордині у церковнослужителів зазначеного регіону переросте у банальне невігластво, тоді як церковники центральної і західної Русі демонстрували ліпшу підготовку й обізнаність.

Отже, динаміка поширення книгописання на Русі засвідчила цікаву особливість давньоруської культури – запозичуючи ліпші світові зразки, вдосконалювати їх на місцевому ґрунті, збагачувати гуманістичною духовністю землеробської цивілізації, котра не знала ані людських жертвоприношень, ані рабства, ані офіційної смертної кари, й таким чином збагачувати світову літературу дійсно гуманістичними творами з унікальним філософським змістом. Така тенденція зберігатиметься й надалі.

6.4. Архітектура, містобудування

У пізньому середньовіччі міські будівлі мали демонструвати міцність державної влади, храми – вражати своєю монументальністю, багатим декором і взагалі привертати увагу. Загалом, архітектура була першим наочним свідченням добробуту міста, чи селища, будь-якого населеного пункту. На відміну від країн Західної Євро-

пи, Русь не отримала того багатого спадку від античної доби, як-от готова мережа міцних римських доріг, що сполучали колишні військові залоги. Майбутні міста, Париж, Відень, Будапешт, Цюрих, Базель, Кельн та чимало інших виростили на місцях таких римських поселень – *каструмів*. Також римські інженери залишили чимало мостів, важливість яких для сполучення важко переоцінити. Найбільше їх, зведених від дохристиянського періоду і до IV століття нашої ери, розташовано в Італії, Іспанії, Франції, півострові Мала Азія (сучасна Туреччина), і функціонують досі. Відтак, сполучення між руськими містами з об'єктивних причин було повільнішим.

Розбудова міст Русі, що активно відбувається у X-XI століттях, знаменує черговий етап давньоруської архітектури. Якщо раніше будівництво провадилась переважно з найбільш поширеного матеріалу – *дерева*, то з кінця IX століття на Русі розгортається й муроване будівництво. Давньоруські міста, зазвичай, виростили на місці більш давніх укріплених поселень – *городищ*. З часом такі могли вдосконалюватись, розростатись, переміщатись на певну відстань, або взагалі зникати, лишаючи назву іншому населеному пункту. Розташовані вздовж водних сполучень, річок, городища виконували і митну функцію щодо торгівельних шляхів.

Давньоруські міста розбудовувались за *принципом оборонного валу* – у центрі головна площа, від якої променями розходяться вулиці. Житлові будинки та господарчі споруди розташовувалися в глибині садиби, яка від вулиці та сусідніх садиб відгороджувалась парканом. Система планування міста формувалася з урахуванням ландшафту. Така, наприклад, була первісна забудова «міста Ярослава» та стародавнього Подолу у Києві. Міські будівлі переважно були дерев'яними, здебільшого одноповерховими, хоч існували й триповерхові споруди.

Відомі два конструктивні типи. Перший, *каркасний*, за якого будівельний матеріал, колоди, розташовані вертикально на певній відстані, а простір між ними заповнювався дошками чи чимось іншим. Другий, *зрубний*, передбачав горизонтальне укладання колод у стінах споруд, що давало змогу збільшувати висоту будівель. Багато відомостей про містобудування дали дослідження на київському Подолі та розкопки княжого Звенигорода під Львовом. На

Контрактовій площі міста Києва у 2016 році виявлено дерев'яну будівлю, що чудово збереглась і дає уявлення про забудову тодішньої частини міста.

Будівництво кам'яних палаців й храмів, що активно розгортається на Русі з кінця X століття, вимагало фахових знань з геометрії, інженерії, та перші на Русі архітектори-візантійці, працюючи на замовлення, не поспішали цими знаннями ділитись. Своєрідною була й *система вимірювання* на Русі. На відміну від Візантії, що успадкувала античну евклідову геометрію, давньоруські міри довжини або походили від частин тіла людини, як-от п'ядь, лікоть, сажень, пасок. Або мали схожий принцип, зокрема, при храмовбудівництві поширеним був стандарт «тридцять мір в довжину, двадцять в ширину», або ж за одиницю висоти бралась відстань від землі до піднятої руки вершника, що стояв на коні «на коне стояше, рукою досяше». Поширеною аж до XVII століття одиницею вимірювання для місцевих зодчих була «довжина поясу Андрія Первозванного».

З XI століття архітектура Русі набуває національних рис, кращі її зразки є дивовижними адаптаціями візантійського досвіду і місцевого колориту. Саме на цей період припадає активне будівництво осель князів та нової військової аристократії – «теремів золотoverхих» і «гридниць світлих», котрі зазвичай були високими, тож, будувались за зрубною системою. Княжі палаци відомі з літописів, як «хороми», зводились не лише у стольних чи великих містах, але й у наближених до стольних, як-от у Вишгороді, замиській резиденції великокняжої династії. Ці споруди складались з пов'язаних між собою менших за розмірами будівель, однак, обов'язковою ознакою княжої оселі була *велика зала* для нарад, прийняття посланців та гостей, що мала вміщувати кількaсот осіб. Будівлі місцевої знаті декорувались різноманітними дерев'яними оздобами, карнизами тощо.

Перші церкви почали будуватись у Кримському регіоні. Християнська община з'явилася тут ще у IV ст., про це свідчить той факт, що місцевий єпископ *Кадм* брав участь у I Вселенському соборі в *Нікеї*, де вчення Христа було офіційно визнано державною релігією. У кримському Корсуні князь Володимир прийняв хрещення й взяв християнський шлюб з візантійською принцесою

Анною Порфірородною. Інколи висловлюється слушна думка, що першою церквою на Русі була Церква Івана Предтечі у Керчі.

Десятинна церква, що є центральною спорудою «міста Володимира», вважається першою, оскільки є першим *соборним храмом загальнодержавного значення*. Збудована й оздоблена коштом Анни Порфірородної, це була дійсно велична будівля, стіни якої були розписані фресковим живописом й прикрашені мозаїчним візерунком, а підлогу викладено майоліковими литками й мозаїкою. Також храм було прикрашено іконами, дорогоцінним посудом, хрестами, які князь Володимир одержав з Константинополя як посаг візантійської принцеси. Благословив і освятив храм перший митрополит на Русі, візантієць Михаїл. Поблизу Десятинної церкви розміщувався княжий палац.

Наступним етапом мурованого будівництва у стольному Києві були будівлі «міста Ярослава». Князь Ярослав Мудрий довершує розпочате ще за Володимира Великого будівництво храму Святої Софії. Будуються Золоті Ворота з надбрамною Церквою Благовіщення, можливо, перший на Русі приклад надбрамного храму.

Перші християнські церкви на Русі були збудовані грецькими майстрами за візантійським зразком. Візантійська архітектура за основу має базилікальну споруду і складається з *бань* і *циліндричних форм*. Такі бувають купольні (або, більш поширена назва у Східній Європі, баневі) та ротондальні. Куполи, що символізуючи небо, мали сферичну форму, розміщувались на циліндричних або багатокутних барабанах, через отвори в яких у храм проникало світло.

На Русі поширеними були саме *баневі* варіанти базилік, що представляли собою квадратні чи прямокутні храми, у центрі яких на чотирьох стовпах кріпився купол, а самі стовпи ділили простір на дев'ять частин. Три з них, східні, пов'язані з відправленням літургії. Центральний представляв собою напівкруглий виступ будівлі, що називається *апсидою*. *Апсиди* згодом стануть типовим елементом християнської архітектури, і розміщуватимуться не лише у центрі східної частини храмів, а й з північної та південної, надаючи будівлям особливої таємничості і краси. У центральній апсиді знаходився *вівтар*, а у бічних розміщувались «*жертвовник*» та «*дияконник*». Такий поділ у плані нагадував

хрест, що дало назву «хрестово-купольний храм». Завжди храм зводився на осі схід-захід.

Будівельними матеріалами були пласка цегла – *плінфа* та було-ве каміння. Фундаментні рови ущільнювалися дерев'яними кілками. Задля забезпечення міцності будівель застосовувалась техніка змішаної *кладки з утопленням рядом*. Для декорації фасадів утворювалися смуги цегли й каменю.

З кінця XI століття відчужаються місцеві особливості окремих регіонів Русі, зокрема, власна архітектурно-будівельна школа утворюється в Чернігові, відчутно різниться архітектура Галича. У 1031 році Мстислав Володимирович, чернігівський князь, починає в Чернігові будівництво головної споруди чернігівської архітектури *Спасо-Преображенського собору*. В 1035 році були вимуровані його стіни на давньоруський стандарт висоти «*на коні стоящі – рукою досящи*». Центральний неф відчутно вивищувався над бічними приміщеннями. В давнину яскраві фрески прикрашали і стіни, і склепіння храму, а підлога складалась з мозаїчних візерунків. Наразі збереглись лише окремі фрагменти живопису. Будівництво собору було завершене сином Ярослава Мудрого *Святославом*, який після смерті Мстислава очолив Чернігівське князівство.

Саме Святослав чернігівський у 1060 році засновує Успенський Єлецький монастир, в якому, згідно переказу, в 1069 році перебував засновник вітчизняного чернецтва, преподобний Антоній Печерський. У наступному XII столітті було споруджено мурований храм, високий настільки, що був видимий навіть з навколишніх сіл.

Також відомі чернігівські церкви, як-от Борисоглібський собор (відбудований після війни), Успенський собори та Іллінська церква. Неподалік Спаського храму на північному заході розмістився більш стриманий за композицією Борисоглібський собор, споруджений у 1123 році князем Давидом Святославичем. Стародавня П'ятницька церква належить до однокупольних храмів кінця XII – початку XIII століття. Церква зазнавала руйнувань під час монгольської навали, але була відбудована наприкінці XVII століття, коли тривав процес розбудови українських церков, тут проводились реставраційні роботи, а у роки II Світової війни пряме влучення ворожої авіабомби майже повністю знищило пам'ятку.

Лише у 1962 році зусиллями відомого українського реставратора П.Д. Барановського церкву було повністю відновлено.

Відтак, два княжичі – сини Володимира Великого працювали над розбудовою християнських храмів, продовжуючи таким чином справу свого батька. Коли князь Мстислав заклав Спаський собор у своїй столиці, Чернігові, його брат, князь Ярослав Мудрий, розбудовує Верхній Київ і завершує *Софійський собор*, будівництво якого розпочалось самим Володимиром Великим на честь свого хрещення. До собору променями сходилися вулиці від Золотих, Жидівських та Лядських воріт. *Святополк Ізяславович*, великий князь Київський, хто мав хрещене ім'я на честь архистратига Михайла, заснував неподалік Золотоверхий Свято-Михайлівський собор.

Цікавими архітектурними рішеннями були надбрамні церкви, будівництво яких започаткував князь Ярослав Мудрий на початку XI століття. Першою відомою такою церквою вважається надбрамна церква Благовіщення на Золотих Воротах. Через століття, у Печерському монастирі з ініціативи й активної допомоги Миколи Святоші в 1102 році збудовано Троїцьку Надбрамну церкву.

Важливою спорудою другої половини XI – початку XII ст. стала церква *Спаса на Берестовім в Києві*, збудована, як вважає більшість дослідників, князем Володимиром Мономахом. Вона була палацовим храмом князівської резиденції в великокняжому селі Берестовому. В ній ховали представників княжої гілки Мономаховичів. За типом архітектури храм близький до Успенського собору.

Наприкінці XI ст. *ігумен Стефан*, за діяльності якого будувався Успенський собор, і який змушений був піти з Печерського монастиря, заснував на околиці Києва *Кловський монастир* з великим мурованим собором *Влахернської Богоматері*. Його ядро складав невеликий хрестовобаневий храм, оточений галереями з кількома приміщеннями із західної сторони. На жаль, храм зруйнований у 1240 році, а у XVIII ст. було знесено його руїни

Син Володимира Мономаха, великий князь Мстислав Володимирович, будує в 1131-1135 рр. на головному торзі київського Подолу церкву Богородиці Пирогощі. Зважаючи, що церква розташована неподалік Дніпра, для забезпечення від повеней товщина стін фундаменту була вражаючою – чотири метри. Відомою

пам'яткою архітектури XII ст. є Кирилівська церква у Києві, яка дожила до нашого часу разом з чудовим комплексом фрескових розписів. Церква була собором монастиря, що належав династії чернігівських князів Ольговичів. Побудована за поширеним принципом «20 мір в ширину і 30 мір в довжину», що й Успенський собор Печерського монастиря.

У 90-ті рр. XII століття відбувається розбудова столиць «удільних» князівств, які, запозичуючи архітектуру Києва, Чернігова, Галича, збагачують будівництво місцевим колоритом. Настають також і зміни у стильовому напрямі архітектури Русі. На кінець XII – першу половину XIII століття приходить період інтенсивного мурованого будівництва в Києві.

Близькою до київською була архітектура давньої Волині. Муруване будівництво у Володимирі розпочалося у середині XII ст. за князя Ізяслава Мстиславича. Це шестистовповий храм у урочищі Федорівщина (подібний до церкви Пирогощі). Друга споруда – Успенський собор 1160 р. що зберігся у перебудованому вигляді.

Оригінальною була архітектура Галича та його околиць. Будівельна техніка Галича відрізнялася від споруд Наддніпрянщини та Волині. Мурування велося з обтесаних брил сірого місцевого дністровського вапняку, що наближало галицьку архітектуру до романської. Відчутні польські та угорські впливи. Відомим напрямком у місцевій архітектурі є *Галицька архітектурна школа*, характерною рисою якої є використання романської техніки мурування з тесаних білокам'яних блоків для створення хрестово-купольних храмових будівель візантійського типу. Відомо про рештки півтора десятка монументальних споруд XII – першої половини XIII ст. Десять з них були муруваними, а шість зведені з дерева. Наявність слідів дерев'яних монументальних споруд надзвичайно рідкісна для давньоруського зодчества, адже дерево зберігається погано.

На сьогоднішній день єдиним зразком будівель Галицької архітектурної школи є *Церква Святого Пантелеймона*, збудована князем Романом Мстиславичем наприкінці XII ст. за кілька кілометрів від своєї столиці – Галича. Храм іменовано на честь діда, київського князя Ізяслава II Мстиславича, котрий мав хрещене ім'я Пантелеймон.

Більшість церков Галича не мають точної дати. У типологічному плані вони досить різноманітні, як правило, *чотири та шести-стовпні, однефні, ротонди*. Крім різьблених оздоб виділяються полив'яні плитки з орнаментикою (грифони, квіти, птах), що прикрашали інтер'єр. У Галичині при розкопках археологи виявили не тільки рештки мурованих храмів, але й дерев'яних церков, які виявити, зазвичай, дуже важко і вони майже не фіксувалися на інших землях Русі.

На території давньогалицького Подолу виявлено рештки церкви *Благовіщення*, що приблизно датується другою половиною XII чи 30-ми рр. XIII ст. Така стояла на місці більш раннього дерев'яного зрубного храму орієнтовно середини XII ст. Це була невелика одноапсидна церква з підлогою з полив'яних плиток. На передгородді давнього Галича розкопана хрестово-купольна церква з трьома апсидами кінця XII – початку XIII ст. Вона нагадує за центричною композицією відомі церкви Св. Василя в Овручі та П'ятиницьку церкву у Чернігові. Дещо умовно, за назвою місцевості, її визначають як Кирилівську церкву.

Успенський собор, збудований князем Ярославом Осмомислом, був одним з найбільших храмів Київської Русі і вважається головним храмом княжої столиці *Галича*. Вже під час влаштування фундаментів задум змінюється й собор стає шестистовпним храмом з південною та північною галереями й набирає рис, більш притаманних давньоруському зодчеству. В першій третині XIII ст. собор значно перебудовується. З'являються численні кладки з вапнякових брил, розвинутий білокам'яний декор, а також фресковий розпис, який закрив старі та нові ділянки стін. План собору набуває вигляду традиційного хрестовокупольного храму з трьох боків оточеного галереями.

У 1246 році зусиллями *Данила Галицького* було створено нову митрополію із центром у Галичі. Вона перейняла на себе функції загальноруської. Митрополитом висвятили Данилового ставленика *Кирила II*. Через деякий час новий митрополит переїхав до Києва, до старої резиденції митрополитів – Софії Київської. Сталося це, ймовірно, після 1264 року (після смерті Данила Галицького). У 1267 році *Кирило II* (був печатником Данила Галицького, згодом – згадується, як митрополит) отримав від хана Менгу-Тимура

ярлик на віротерпимість ординської влади до православної церкви. Духовенство звільнили від податків, а церковне майно визнали недоторканим. За ординської доби, після заснування у 1303 році *галицької митрополії*, саме Успенський собор став найбільшим діючим храмом на Русі-Україні.

Загальні висновки. Культура Русі розвивалась як унікальний феномен, що увібравши в себе кращі досягнення сусідніх цивілізацій, зберіг автентичність давньої дохристиянської культури, збагативши її. Починаючи з каденції князя Володимира спостерігається стрімка розбудова міст, активізуються торгівельні контакти з іншими країнами, що спонукає розвиток ремісництва й спеціалізацію. З'являються свої філософи, письменники, мислителі. Процеси культурної гармонізації тривали повільно, оскільки з об'єктивних причин уповільненими були контакти Русі з іншими країнами, а процеси політизації такого важливого інституту, як церква, не набули на Русі настільки відвертого характеру, як у решті Європи. Напередодні XIII століття включно Русь представляла собою інтерес для зовнішніх партнерів, не дивлячись на нестабільність внутрішнього життя. Наступна ординська експансія перерве державницько-культурний розвиток нашої держави на кілька століть.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. – К.: Наук. думка, 1992. – 176с.
2. Історія українського мистецтва : у 6-х томах / Академія наук УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії; Голов. ред. кол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. Т. 1 Мистецтво з найдавніших часів до епохи Київської Русі / ред. 1-го тому Ю. С. Асєєв (відп. ред.), В. Й. Довженок, М. С. Коломієць. – 1966. – 455 с.; іл.
3. Історія української культури/ За загал. Руд. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.: іл.
4. Кантрій Ю. Значення традиційної християнської обрядовості для етнонаціонального розвитку України // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1.

5. Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст. біо-огр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.

6. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. – Київ.: «Абрис», 1991. – 272 с.

7. Комарницький А., Зятюк Б. Святині княжої України. – Львів.: Свічачо, 2019. – 208 с.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Александрович В. Холмська ікона Богородиці з Емануїлом. – Львів, 2018.

2. Бичко А.К. Українська ментальність. Джерела становлення. – К.: Освіта України, 2014. – 206 с.

3. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – Київ: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.

4. Дюличев В.П. Крым: История в очерках. – Симферополь: «Рубин», ЧП Бинькин, 2005 г. – 496 с.

5. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К, 1994. – Кн.3.

6. Огієнко І. Українська церква : Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х томах / І.І. Огієнко. – Київ: Україна. – Томи перший і другий. – 1993. – 284с. – Передрук з: Огієнко І. Українська церква. Прага, 1942. Т. 1–2.

7. Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект) К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 208с.

8. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1985. – 550 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Що було головними цінностями давньоруської язичницької культури і чим це обумовлено?

2. Що було особливого для давньоруської язичницької культури, що разуче відрізняє такі від інших додержавних?

3. Яку можна прослідкувати спадковість між давньоруською та середньовічною українською культурою?

4. Який шлях пройшло християнське віровчення перш, аніж закріпитись на Русі? На якій території з'явилися перші християни?
5. Які пам'ятки свідчать про перебування християнських громад до офіційного прийняття християнства?
6. Які особливості християнської архітектури на Русі? В чому полягала специфіка містобудування?
7. Які Вам відомі типи іконопису? Які християнські пам'ятки наразі втрачено?
8. В чому значення поширення книгописання і яка література першою поширювалась на Русі?
9. Як поширювалась християнська культура на Русі, в чому це проявлялось?
10. Чи є у Вашому місті (районі, селі) будь-які пам'ятки культури княжої доби? Якщо є, які саме?

РОЗДІЛ VII.

РУСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ІНОЗЕМНОЮ ЮРИСДИКЦІЄЮ: КУЛЬТУРНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ВПЛИВ, ПОЗИТИВИ ТА НЕГАТИВИ

7.1. Сутність ординської цивілізації та експансія орди на руські землі

Перебування руських земель під іноземною юрисдикцією є тривалою сторінкою нашої історії. Однак, українці не асимілювались, а створили свою неповторну автентичну культуру, що увібрала кращі елементи дотичних. Ординська доба асоціюється у середньостатистичного українця як тяжкі часи, протягом яких Русь стогнала у ненависному ярмі. При цьому мало звертається увага на відсутність єдності самої Русі, що, зрештою, й призвело до підкорення її організованими ординцями. Це був перший тривалий контакт Русі з Ордою, що поряд з відомою войовничістю, увібрала в себе й ліпші надбання Східної цивілізації, як-от: медичні знання, *культ мудрості й мудрого правителя*, обізнаність з досягненнями науки й філософії, контроль над шляхами пересування.

Період зламу XIII-XIV століття характерний тим, що не зумівши виробити дієвий державний механізм й прописати законодавчо порядок престолонаслідування, Руські землі потрапляють під юрисдикцію інших держав. Спочатку Русь перетворилась на федерацію князівств, федеративну монархію, в якій центр політичного впливу рухався від центрального регіону до Галицької Русі, потім на політичну арену намагається вийти Ростово-Суздальщина, котра, втім, в джерелах як спадкоємиця Русі не значиться. Якщо Галичина сприймається такою, її називають «Червона Русь», пізніше, «Королівство Русь», то Суздальщина у джерелах іменують «Моско-

вією». Знаковим є те, що представники візантійської династії менш охоче беруть шлюби з отроками московської аристократії.

В той час, коли руські князі занурилися у міжусобицю, а з початку XIII століття точилась боротьба за Київський великокняжий стіл галицьких й волинських князів, на сході міцніла нова військово-політична реальність, котрій вони вчасно не надали належної оцінки. Через рік після загибелі галицького князя Романа Мстиславовича у 1205 році, на Сході відбулось об'єднання племен під проводом хана Темучіна, котрий на курултаї був визнаний всіма старійшинами як головний і старший. Так він перетворився на Чингісхана, проголосив утворення Імперії монголів, а себе визнаним законним її правителем. Суспільно-політична структура Чингісхана, створена ним у XIII столітті в степах Азії, у науковій літературі отримала назву Орда.

Внаслідок військової експансії Орди на Захід, від Японського до Середземного моря постає Імперія Чингісхана (або Монгольська імперія) зі столицею в місті Каракорум. Популярний у радянській літературі термін «Золота Орда» походить від назви, запозиченої з пізніших літописів XVI століття як пам'ять про золоті оздоби шатра ханської ставки, і не є загальною назвою, а означає окремий улус старшого сина Чингісхана – Джучі. Безцінні свідчення про Чингісхана дають роботи відомого хорезмського хроніста *Аль-Біруні*.

У монголів-кочовиків існували свої цінності, міфи, культу. Головним був культ воїна, на що й було спрямоване виховання змалку кожного. Важливим був звичай побратимства, коли вояки обмінювались поясами й ставали ніби рідними. Всупереч кабінетній назві «монголо-татари», між цими двома народами спочатку були досить ворожі відносини, та й самі монгольські племена до XIII століття були розрізненими й часто ворогуючими.

Войовничий і витривалий характер Темучина гартувався життям. Рано лишившись без батька, котрого було вбито татарами, хлопчику пощастило лишитись живим, оскільки, згідно степового звичаю, його зріст був нижчим колеса повозки. Темучин був взятий у полон, з якого невдовзі втік.

Наскільки звичаї кочового степу були міцними, можна судити з подальших подій. Хлопцю вдалось заручитись підтримкою по-

братами свого батька, після чого він доволі рано розпочав розбудову власного улусу, створюючи у 1186 році свій апарат управління. У 1202 році Темучин, керуючись звичаєм помсти, самостійно виступив проти татар. Перемога була здобута у жорстокому бою, і на раді, зібраній Темучином після битви, було вирішено знищити всіх присутніх татар, як помсту за вбитих ними предків монголів (зокрема й батька Темучина). Таким чином, татари змушені були примиритися з тим, що монголи їх підкорили. Авторитет амбітного полководця зростає.

Навесні 1206 на курултаї Темучин був проголошений ханом над всіма племенами, де йому було дано відповідний титул «Чингісхана». Новому всемонгольському повелителю важливо було враховувати інтереси старійшин, котрі визнали його за головного, а також служилої аристократії – *нойонів*. Чингісхана бачили як сильного полководця, здатного навести лад серед ворогуючих племен і забезпечити вдалі завойовницькі походи. Монгольський правитель не розчарував свій електорат, прославившись не лише талантом завойовника, але й вмінням залучати до співпраці передових мислителів епохи – інженерів, астрономів, математиків, філософів. На той час вже були відомі праці щодо мистецтва ведення війни, зокрема, відомий трактат Сунь Цзи, VI ст. до н.е.

Не виключено, що саме вплив мудреців забезпечив терпиме ставлення Чингісхана до місцевих вірувань та релігії, і, що важливо, прискорив видання першої письмової збірки законів. Першими кроками правитель проводить адміністративну реформу і видає свій письмовий судєбник – *Велику Ясу Чингісхана*. У документі, насамперед, було чітко прописане *правило престолонаслідування*, згідно якого лише чингісид, тобто, нащадок роду самого Чингісхана, міг претендувати на місце верховного правителя. Порядок старшинства відігравав у цьому питанні свою роль, проте, не вирішальну. Своїм наступником Чингісхан ще за життя призначив не старшого сина Джучі, а *Угедея*, третього за старшинством, котрий був затверджений Курултаєм у 1229 році, вже після смерті правителя.

Провідне місце судєбника займали статті про ведення війни, що дозволило Чингісхану не лише збільшити свою армію, але й забезпечити дієвий контроль над нею. Усе населення він поді-

лив на десятки, сотні, тисячі та десятки тисяч, *тумени*, змішавши тим самим окремі племена і роди, та призначивши командирами над ними спеціально підібраних людей зі своїх наближених і *нукерів*. Відтак, в межах однієї структурної одиниці були зосереджені представники різних племен, котрим, під час протистояння проти спільного ворога, доводилось ставати «своїми». Велика Ясса передбачала доволі жорстку систему покарань, що забезпечило залізну дисципліну у війську.

Ординська кочова державність трималась на завоюванні нових земель і підкоренні інших народів. Усі дорослі і здорові чоловіки, скотарі і землероби, вважалися воїнами, що в мирний час вели своє господарство, а у воєнний – бралися до зброї. Участь у військових походах була для них не лише повинністю, а й почесним обов'язком, що базувався на культурі воїна. Монголи змалку самотужки опановували військову справу, вчилися їздити верхи, стріляти з луків, добре переносити випробування. Їхні коні були витривалими й кремезними, здатними знаходити собі корм навіть взимку, під снігом. Монгольське військо було доволі рухливим, адже кожен воїн вів на повіді ще двох-трьох коней, і, пересідаючи з одного на іншого, міг подолати п'яти-шестиденну норму європейського вершника.

У Чингісхана була блискуче поставлена розвідувальна служба. Перед тим, як рушити на певний населений пункт, монгольські шпигуни перебували там під виглядом купців чи мандрівників близько місяця, дізнаючись про місцеві правила і звичаї, вразливі місця, суперечки, негаразди. Однак, Чингісхан не прагнув огульно руйнувати міста. Один з важливих пунктів його Великої Яси передбачав можливість переговорів, під час яких населеному пункту пропонувалося здатись. Причому, відповідь мала бути швидкою, і, якщо населений пункт здавався, його ополчення мало поповнити військо Чингісхана. Таким чином, армія полководця під час його військової експансії на Захід не зменшувалась, як це зазвичай буває, а зростала. Така організація забезпечила Чингісхану можливість збільшити свої збройні сили приблизно до дев'яноста п'яти тисяч воїнів.

Перш ніж рушити на розпорошену Русь, монгольське військо завоювало Північний Китай, захопивши династію Цзінь, Каракитайське ханство, а у 1221 році – високорозвинену державу Хорезм

з Бухарою й Самаркандом (сучасний Туркестан та Узбекистан), відомі найдавнішими цивілізаціями сходу, а також мусульманським ренесансом. Цікавим фактом є те, що Великий шовковий торговельний шлях під час руху монголів не постраждав, а отримав новий імпульс для розвитку. Європейські мандрівники, користуючись протекцією монголів, безперешкодно могли курсувати до Центральної Азії й назад до Європи.

Військо Чингісхана послідовно рухалось на Захід, підкорюючи народи, що зустрічались на їх шляху, а серед таких були кочові й войовничі. З кожним підкореним населеним пунктом його армія збільшувалась. Перейшовши південне узбережжя Каспійського моря, ординці розбили на Південному Кавказі грузинське військо, ясів, касогів, та інших войовничих, однак, розрізнених кавказьких народів. У 1222 році монголи підійшли до степів Подоння, де розбили половців.

Половецький хан Котян, тесть князя Мстислава Удатного, з віллілою частиною свого війська відступив до Дніпра і звернувся до свого зятя та інших удільних князів про допомогу. Як відомо з попереднього розділу, саме в цей час тривала війна за Галицько-Волинську спадщину, та, вочевидь, нажаханий побаченням половецький хан був переконливим. У Києві з ініціативи Мстислава Удатного і великого київського князя Мстислава Романовича відбувся князівський з'їзд, де було вирішено надати допомогу.

Оскільки на той момент питання стосувалось суто половців, з якими був конфлікт Орди, до князів прибуло посольство від монголів з вимогою не втручатись у війну, мовляв, на Русь вони не зазіхають. Та князі не пристали на пропозицію. Було зібрано похід, де брало участь ополчення князів Київського, Чернігівського, Волинського, Галицького, Смоленського, Половецька орда та навіть втікачі та біженці різних соціальних верств, що з різних причин оселялися на дунайських пониззях, відомі, як вигонці галицькі.

Місцем збору призначили острів Хортиця. Було сформовано три ударні групи: першу, київську, очолив великий київський князь Мстислав Романович, до неї ввійшли загони його сина Всеволода й зятя Андрія, князя шумського Святослава і князя несвизького Юрія. Другою чернігово-смоленською групою командував князь

чернігівський Мстислав Святославич, якому підпорядковувалися частини переяславського князя Михайла Всеволодовича, курського князя Олега Святославича, князів путивльського та трубчевського. До третьої, галицько-волинської групи, входили дружини волинського князя Данила Романовича, майбутнього короля Русі, луцького князя Мстислава Німого, Ізяслава Інгваревича й тербовлянського князя Ізяслава Володимировича.

Показовою була відсутність серед руських ополчень армії судальського князя Юрія Всеволодовича, як і «спізнення» на поле бою війська його племінника – ростовського князя. Загальна кількість військ русичів разом із союзниками складала приблизно соток тисяч вояків.

31 травня 1223 року відбулась літописна битва на річці *Калці* (поблизу Маріуполя). Поразка спільних сил русичів і половців була спричинена двома основними чинниками: відсутністю координації дій руських князів і тактично грамотними діями монгольського війська під керівництвом досвідчених полководців *Джебе* та *Субедея*. Політична роздробленість русичів була приречена перед централізованою й жорсткою силою кочовиків. З військ врятувалась лише десята частина, шестеро князів було жорстоко закатовано, серед яких й великий київський князь Мстислав Романович. Їх накрили помостом і влаштували поверх придушених тіл переможний бенкет. Монголи переконались, що ополчення руських князів такі ж роздрібнені, як і всі інші попередні, вже переможені ординцями армії.

Вагомим для наступних поколінь виявився порятунок у цій битві князя Данила Романовича, який багато чого встиг зробити за своє життя для Русі-України. Монголи ж пішли на Волгу, де зазнали поразки від волзьких булгар, біля Самарської Луки і повернулися в Середню Азію. Нове масштабне вторгнення в Європу монголи почали через тринадцять років. Невдовзі, у 1227 році Чингісхан помер, його місце верховного правителя посів призначений за життя його син, *Угедей*.

Масштабу катастрофи руські князі або не усвідомили, або не бажали бачити очевидне. А монголи повернулись через тринадцять років під проводом онука Чингісхана, хана Батия. Він не був верховним правителем, однак, керував походом на західному на-

прямку. Цього разу орда рухалась з північного сходу, руйнуючи все на своєму шляху. У 1237 році відбулась масштабна Золотарівська битва, неподалік від сучасного міста Пензи. Судячи з археологічного матеріалу, населення не лише самого Золотарівського городища, але й навколишніх сіл зуміло організуватись на відсіч ворогу, та сили були нерівні, як і військова стратегія ординців та русичів. На стороні захисників городища билися близько тисячі бійців, їм протистояли приблизно п'ять тисяч воїнів хана Батия.

На місці побоїща знайдено величезну кількість людських решток, кістки з наконечниками стріл, на кріпосній стіні розкопано навіть рештки давнього воїна, що стискає в руці булаву. Виявлено численні сліди кінних сутичок між завойовниками і захисниками, знайдено більше двох тисяч екземплярів наконечників стріл, декілька сотень деталей шабель, інших фрагментів, й тисячі предметів кінського спорядження. Після штурму основна маса зброї була зібрана, але навіть те, що залишилося, дозволило дослідникам визначити не лише час битви в 1237 році, але і встановити, що в нім брали участь представники різних племен і народів.

Ця битва продемонструвала не лише міць ординського війська, а й шалений спротив русичів. Наступного року Батий рухається на Центральну Русь, по ходу здобуваючи Рязанське та Владимирське князівства, руйнуючи численні міста, тодішню столицю Володимиро-Суздальського князівства Володимир-на-Клязьмі, та інші, що не бажали коритися хану. Однак значна частина міст покорилося і не була зруйнована.

Напередодні повномасштабного ординського вторгнення боротьба за Галицько-Волинську спадщину посилила політичну нестабільність на Русі. У XIII столітті Київ ще існував як домінанта політичної свідомості (тут перебував *митрополит*) й активно формував поведінкові стереотипи, як-от прагнення до здобуття київського столу. Внаслідок претензій, що зросли з боку різних династій та їх гілок на стольне місто, починаючи з другої чверті XIII століття, зміна князів тут відбувалась неймовірно швидко.

У 1239 році, не зустрічаючи рішучого опору, ординцями було взято княжі столиці Чернішів й Переяслав. Місто Переяслав було не лише вщент зруйнованим, але й стало місцем розташування ор-

динської військової залоги. У грудні 1240 року військо Батия через Лядські ворота увійшло до стольного Києва. Після чого ординські війська на початку 1241 року рухаються вже через Волинь і Галичину, руйнуючи Володимир, першу столицю – Галич, а також чимало міст і містечок. Окремі з них, як-от Данилів та Кременець, витримали облогу. Цього ж 1241 року війська Батия доходять до Центральної Європи. Зруйновано було польські міста Завихвост, Люблін, Сандомир. Після того, як біля міста *Лігніца* було розбите об'єднане польське та пруське військо, у Європі почалась паніка.

Папа Інокентій IV, розуміючи загрозу, влітку 1245 року збирає в *Ліоні Вселенський собор*, де було ухвалено закликати усіх християн до боротьби. Здійснити хрестовий похід проти монголів не вдалось – європейські ополчення, що здебільшого склались з найманців, вже розуміли, з якою армією їм доведеться зіткнутись. Організацію оборони взяла на себе папська курія. Папський нунцій *Джованні Да Плано Карпіні* здійснює подорож до хана, якийсь час перебуває в Орді, спостерігаючи за звичаями монголів. Результатом такої мандрівки стала робота «Таємнича історія монголів, іменуємих нами татарами», що поряд з хроніками Аль-Біруні дає безцінні свідчення про життя і побут ординської організації.

Батий завершив похід на Захід у 1242 році, дізнавшись про смерть верховного правителя монголів, хана Угедея. Війська відійшли на Нижню Волгу, яка стала новим центром Орди.

Місцеві князі вперше зіткнулись з військовою силою, котра не визнавала домовленостей, і котрій можна було лише безумовно коритись. З 1242 по 1246 роки майже усі руські князі визнали залежність від ординських правителів Монгольської імперії. Аби зберегти номінальні повноваження, їм довелось беззастережно засвідчити свою відданість новій владі, пройти принизливу процедуру й отримати ярлик на князювання. Не всі на це погоджувались. Чернігівський князь Михайло був убитий в Золотій орді за відмову пройти язичницький обряд, пізніше канонізований як князь-мученик.

Натомість Ярослав Всеволодович, князь Суздальський першим побіг до ставки, й, пройшовши принизливі процедури, отримав ярлик, отже, був визнаний найстарішим в Руській землі, що за традицією означає володіння Києвом. Збулась вікова мрія

суздальської князівської династії отримати старшинство над іншими. Втім, у столиці Каракорумі, куди Ярослав був викликаний у 1246 році, він був отруєний. Суздальщина ж стає улусом Золотої Орди з 1277 року.

Таким чином, з середини XIII століття головна ознака державності, *суверенність*, на Русі була втрачена. На руських землях встановився ординський тип державності, за якого нові володарі-завойовники на власний розсуд обирали очільників князівств з числа тих, хто ліпше за інших доводив свою покору й шану завойовникам. Ординська доба стала справжнім випробуванням для всіх категорій населення Русі. З другої половини місцева аристократія, заможні купці, ремісники, всі, хто мав можливість й ресурс, намагаються перебраться до більш зручної, з вищесказаних причин, Суздальщини.

У складних умовах перебувала й церква, як на Русі, так і сама митрополича столиця – Константинополь, розорений у 1204 році хрестоносцями. Хоча ординці не нав'язували своїх вірувань пересічному населенню, церкви й монастирі були розорені, церковнослужителі уведені в полон, як і більшість русичів, або ж загинули, як єпископи переяславський і володимирський. У 1243 році митрополиту кафедру посідає панотець Кирило, котрий об'єднує чотири північні кафедри, Чернігівську, Рязанську, Володимирську Новгородську, але сам переїздить до Суздальщини. При тому, що священнослужитель переважно мешкає саме тут, іменується він, як і раніше, митрополитом «Київським і всієї Русі».

Його наступник, Київський *митрополит Максим*, у 1299 році остаточно перебирається у Володимир-на-Клязьмі, фактично позбавляючи великокняже місто Київ статусу митрополичої столиці. Цим було започатковано деструктивні процеси щодо єдності православної християнської церкви. Знекровлений Київ, від якого лишилось двісті дворів, з другої половини XIII століття на якийсь час виходить за рамки безпосередніх політичних інтересів князів Північно-Східної Русі. Такі, швидко зорієнтувавшись за існуючих реалій, почнуть доводити свою відданість ординцям, паралельно намагаючись заручитись їх підтримкою у своїх централізаторських прагненнях.

Джерела не згадують про претензії на спорожнілий київський стіл з боку галицько-волинських чи чернігівських князів. На За-

хідних землях Русі боротьбу проти Золотої Орди на початку 1240-х років очолив Данило Галицький, проте невдовзі змушений був визнати владу монголо-татарських ханів. Зусиллями його онука, Юрія I Львовича, у Королівстві Русь в 1303 році постає нова Галицька митрополія. Формування на теренах колишньої Давньої Русі двох паралельних митрополій також матиме свої наслідки у патріаршій столиці Константинополі.

Суздальські князі вже з кінця XIII століття зміцнюють власне становище за допомогою шлюбної дипломатії – укладають династичні шлюби з представницями ординської знаті. Це дає їм можливість на політичну перевагу і здійснення централізаторської політики шляхом підкорення навколишніх князівств. Особливо відзначився у цьому московський князь *Іван Калита*, за однією з версій, сам нащадок династичного шлюбу, фактично, чингісид Калтва. Засвідчуючи свою відданість представникам ординської адміністрації розкішними дарунками, зумів заручитись військовою допомогою завойовників у реалізації власних централізаторських інтересів. Так і увійшов у історію як «збирач руських земель».

Наступне, чотирнадцяте століття стало кривавим для Північно-Східної Русі. Було завойоване *Велике Тверське князівство*, Іван Калита підступно звів наклеп на місцевого князя Олександра Михайловича, котрого стратив хан Узбек. Було знято дзвін з Тверського Спаського собору й перевезено до Москви. У наступному, XV столітті предметом експансії стають північні князівства, точніше, землі, котрі мали демократичну форму правління, що не вписувалась у ординську централізовану модель. Псков і Новгород, заможні торговельні міста, співпрацювали з Ганзейским союзом, і у своєму зовнішньополітичному векторі, тяжіли до європейської моделі.

Князь Іван III після падіння Константинополя у 1453 році, значно посилив свої позиції, взявши шлюб з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог. Це дало йому підстави претендувати на візантійську державно-правову спадщину й оголосити Московське князівство Третім Римом. Звинувативши Новгород у зраді, оголосив місту війну. Наслідком війни стала *Новгородська різанина 14 липня 1471 року*, масштаб й кривавість якої не приховують руські літописи, що вразила навіть західноєв-

ропейських хроністів. Відтоді Новгород втратив навіть формальну автономію. Після його падіння, захоплення *Псковської землі* було лише питанням часу. У 1510 році Василь III, прибувши до Пскова, просто оголосив його своєю вотчиною. Наступним предметом його зазіхань стало *Велике Рязанське князівство* у 1521 році.

Завоювавши величезну територію, на якій вже зміцніла християнська культура, монголо-татари не асимілюються русько-візантійською культурою, а лише поверхово ісламізуються. Монголо-татарське панування відчутно загальмувало економічний і культурний розвиток руських земель, ослабляло їх політично, призводило до посилення феодального роздроблення. Особливого гірко визнавати, що ординська доба, котра покладе початок ганебній тенденції перебування українських земель під іноземною юрисдикцією, розпочнеться з того самого XIII століття, коли Західна Європа розбудовує освітньо-мистецьку сферу, започаткувавши ранній Ренесанс.

Ординці віддали належне багатству руських земель. Одразу було сформовано баскацьку фіскальну організацію, військові загони, що збирали данину і здійснювали політичний нагляд за підпорядкованими територіями. Задля обрахування загальної кількості людей, з яких мав стягатись податок, монгольська адміністрація на зламі 1245-1246 років здійснила перший перепис населення в Південній Русі. Монголи вимагали десяту частину всього – статків і людей, тож, збір данини супроводжувався масовим захопленням ясиру.

На початку 60-х років XIV століття владу захопив татарський *темник* половецького походження *Мамай*. За Великою Ясою Чингісхана, лише чингісид міг отримати ханський титул, тому Мамай проголосив ханом свого ставленика Абдулу. Більшість татарської знаті та васалів Золотої Орди не визнали його, в тому числі Московський улус. Однак, у 1377 році чингісид Тохтамиш, за підтримки Тимура, почав завоювання Золотої Орди, яка знаходилась під владою заколотника. Московські князі, не визнаючи влади Мамаєва, виступили на боці свого сюзерена чингісида Тохтамиша. Під проводом Дмитрія Донського, московського князя, об'єднані сили розгромили мамаєве військо у Куликовській битві 1380 року. Втім через подальшу непокору Московського улуса, вже в 1382 році

сам Тохтамиш захопив Москву, відновивши сплату данини та її васальне положення. Наразі сам факт цієї битви викликає сумніви, та оскільки така не має достатньо фактів для заперечення, наводимо приклад цієї військової операції.

Цікавою ситуацію представляв собою *Кримський Юрт* – один з улусів Орди, що з самого початку тримався автономно. Ще у 1266 році генуезькі торговці зуміли переконати чингісида *Уран-Тимура* заснувати на території Кримського юрту власну колонію з центром у Кафі. У наступних століттях кількість таких колоній збільшується, на їх території генуезці мали повне самоврядування, будуються нові фортеці. Натомість від колоністів вимагалась лише своєчасна сплата усіх податків і мит за право вільно торгувати.

У середині XIV століття хан Узбек, прийнявши магометанську віру, зробив її головною для всіх ординців. Розуміючи популярність шлюбної дипломатії, сам був одружений з донькою православного імператора Візантії, Андроніка II Палеолога. Хан зумів створити централізовану систему управління торговельними шляхами, що йшли через Крим та забезпечив їх охорону, розбудував караван-сараї, при яких були колодязі. Спеціальні чиновники – *даручі* слідкували за базарами, стягували 3 % мита на ввезені товари. Тут існували навіть перекладачі. Все це понукало розвиток торгівлі, що, своєю чергою, призвело до піднесення загального добробуту, формування духовної та економічної культури, та, зрештою, збільшення кількості населення.

Відтак, коли у середині XV століття Орда розпадається на окремі утворення, одним з таких стає Кримське ханство, що отримує багату спадщину, як-от генуезькі колонії, торговельні шляхи, ринки заморської торгівлі. Засновник ханства *Хаджі-Гірей* підтверджує зречення ординських прав на руські землі на користь Великого Князівства Литовського. Однак, Московське князівство, дбаючи про власні інтереси, знаходить можливість укласти у 1474 році *Московсько-кримський союз*, фатальний для Литовсько-руських земель. Кримське ханство недовго існувало як суверенна держава. Захоплення османами Константинополя у 1453 році докорінно змінює розстановку політичних сил, і вже з 1478 року хан *Мен-*

гли-Гирей визнає васальну залежність від Порти. Стратегічне значення кримського регіону було очевидним і для Імперії османів.

Таким чином, у XIV столітті внаслідок міжусобної боротьби монголо-татарських ханів за владу, посилення визвольної боротьби підкорених і залежних народів, військово-політична могутність Золотої Орди поступово занепадала, а впродовж XV століття внаслідок внутрішніх протиріч вона остаточно розпалась на окремі держави. Тривале існування навіть такого могутнього й міцного угруповання, як Ординська імперія, приречене, оскільки за величезної території рано чи пізно даються взнаки внутрішні суперечності, а силоміць тримати під повним контролем таку територію ще нікому не вдавалось.

Монгольське нашествя завдало нищівного удару по історичному життю на Подніпров'ї. Відбувся занепад самого міста Києва, де нараховувалось лише двісті вцілілих будинків. Нівелюється його статус як стольного міста і старшого князівства. Відбувається перенесення митрополії у столицю Володимиро-Суздальського князівства, Володимир-на-Клязьмі. Відчутним негативним наслідком було переривання прямого торговельного сполучення між Києвом та Європою, що обривався у Криму, тож, занепадала економічна стабільність регіону, а традиційні реалії києво-руських часів відійшли у минуле аж до початку XVII століття.

Два з лишком століття відкинули Русь на кілька століть назад. За цей час Західна й Центральна Європа, котрим пощастило уникнути ординської окупації, розбудували економічні й освітні системи, тішились Ренесансом у культурі, робили епохальні географічні відкриття. Шукали подальші шляхи комфорту й збагачення. Україна в цей час виживала. Історія не має узгоджувального часу, однак, наразі складно собі уявити, що було би з Європейською цивілізацією, якби руські князі і населення не чинили запеклий опір загарбникам, а, керуючись суто практичними міркуваннями, здались армії Батия і поповнили б, таким чином, його військо. Навряд чи таке зупинилося б у Центральній Європі.

7.2. Литовська доба історії України

У XIV столітті землі Русі-України стають в епіцентрі геополітичних інтересів кількох гравців. Вони привертають увагу і «збирача руських земель» Івана Калити, ординського ставленника міцнішого Московського князівства, і західноєвропейських монархів, що усвідомлювали стратегічне значення регіону, і Орди, під юрисдикцією якої ще перебувають, але котра втрачає могутність. Це протистояння посилиться на зламі наступних XV-XVI століть.

За реалій небезпечного сусідства з *Улусом Джучі*, в середині якого свої позиції посилюють московські ставленики ординців, Литва намагається всіма можливостями забезпечити бодай якусь стабільність. Шлюбна дипломатія лишалась популярним інструментом, адже північний сусід був міцно пов'язаний династичними шлюбами і з представницями місцевої знаті, і ординської адміністрації, і північної Русі, і Галицької Русі.

Литовський князь *Гедимін*, засновник однойменної династії, мав чотирьох синів, Ольгерда, фактичного визволителя Русі від ординського засилля, Любарта, Кейстута і Коріата, а також доньку Альдону. Син Ольгерда, Владислав-Ягайло, стане відомим як король-засновник династії Ягеллонів, шлюб якого з польською принцесою Ядвігою започаткує військово-політичний альянс, більш відомий як Кревська Унія 1375 року. Син Кейстута, Вітовт, був одружений з донькою московського князя Василя Васильовича. Донька Альдона була дружиною польського короля Казимира III.

Після смерті, а точніше, отруєння короля Русі Юрія II Болеслава (1323-1340), згасає династія Романовичів на галицько-волинському столі. Юрій II Болеслав не мав синів, але мав зятів та інших бокових родичів, котрі у своєму суперництві фактично розпочали протистояння, більш відоме, як війна за галицько-волинську спадщину. У 1340 році стіл Королівства Русь посідає *Любарт Гедимінович*, зять останнього з Романовичів, молодший син литовського князя Гедиміна. Велике князівство Литовське з одного боку перебувало під тиском Тевтонського ордену, з іншого розорена Русь відкривала можливості для територіальної експансії. Тож, Гедимі-

нові сини поділили країну: *Кейстут* сидів у Троках і діяв проти тевтонців, а *Ольгерд* з Вільна, батько майбутнього короля Ягайла, привів під свою руку руські землі. Гедиміновичів проголосили законними правителями Королівства Русі на підставі династичних зв'язків з Романовичами саме ті бояри, що становили собою впливову політичну силу у королівстві Русь.

Однак, польський король *Казимир III* також заявив про свої права на галицько-волинську спадщину, на тій самій підставі. За своєї каденції він зумів забезпечити централізацію країни, зміцнивши королівську владу. Провів в Польщі грошову реформу, кодифікував польське звичаєве право, видавши Вислицький і Пйотрковський статuti.

Користуючись династичними правами, Казимир III здійснює похід на Перемишльську землю, потім на Львів та деякі інші міста. У Львові він коронувався як король Русі, та обмежившись формальним визнанням своїх королівських прав на престол, поквапився назад до Польщі, оскільки там була столиця його держави. Щоправда, Казимир також забрав із собою корону короля Русі та королівські регалії на знак підтвердження своєї законної влади. У 1349 році він захопив Галичину, а в 1366 – вирушив на завоювання Волині.

У відповідь на такі дії Короля Казимира, піддані гедиміновичів галицький староста Дмитро Детько, а також Данило Острозький та й самі Гедиміновичі, правителі Великого Князівства Литовського, звернулись по допомогу до татар, котрі були союзниками Великого Князівства Литовського. Невдовзі Дмитро Детько та Казимир уклали мирну угоду, за умовами якої Західна Волинь перейшла до польського короля, а Східна залишилась у Любарта. Багаторічне протистояння Великого Князівства Литовського з Королівством Польським та його спадкоємцями тривало до 1392 року. Однак, північний агресивний сусід – Тевтонський орден був реальною небезпекою, котра змушували шукати шляхи порозуміння.

Таким чином, Велике Князівство Литовське (далі – ВКЛ), скоридавшись з політичної роздробленості руських земель та ослаблення Золотої Орди, поступово, з 1363 року, прилучає до себе Чернігово-Сіверщину, Поділля, Київщину, Східну Волинь, які перебували під монголо-татарським пануванням, а польські магнати

загарбали Галицьку землю і західну частину Волині. Першим, хто почав титулуватись «королем литовців і руських», був великий князь Литовський Гедимін, котрий одразу ж окреслив власну політику, називаючись «збирачем земель руських».

Його син, Ольгерд Гедимінович, здобув перемогу об'єднаного литовсько-руського війська у битві з монголо-татарами в *Синьоводській битві 1362 року*. Внаслідок перемоги князь Ольгерд відвоював Поділля, захоплене татарами у середині XIII століття, а також Київ і, таким чином, розширив свої володіння далеко на південь. Показово, що суздальські, рязанські та й інші ополчення північної Русі у цій битві участі не брали. Дмитро Донський, тодішній князь суздальський, більше клопотався про підтримку ординської адміністрації у його претензіях на Тверське й Смоленське князівства. Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві задовго до Куликовської битви 1380 року, сам факт якої наразі піддається сумніву, підірвала ординську могутність і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарської навали.

Після епохальної перемоги Київ увійшов до складу Великого Князівства Литовського, а син литовського князя Ольгерда Гедиміновича, Володимир, у 1362 році стає київським удільним князем. Він одразу ж проводить самостійну політику, карбує монету з тризубом, стає опікуном і благодійником Києво-Печерського монастиря, всіляко намагається продовжувати державницьку традицію часів Київської Русі, що йшло всупереч централізаторській політиці Литви і зазіханням інших правителів на Руські землі. Українську аристократію Великий князь литовський наділив привілеями на міста й землі. Міста отримували документи на самоуправління, відомі, як *партитулярні привілеї*.

Традиційні претензії на Галичину з боку угорців, котрі також мали династичні шлюби з нащадками правителів-галичан, прискорили хрещення Литви, а також наблизили розуміння того, що на двох ділити Руські землі практичніше, аніж на трьох. Результатом цього став політичний альянс Литви та Польщі, більш відомий як *Кревська унія 1385 року*. Умови унії означали формування військово-політичного союзу, більш вигідного і необхідного саме Польщі, де зобов'язань було більше у Литви. Обидві сторони мали

нарізні правила престолонаслідування, що було важливим. Велике князівство Литовське застосовувало правило старшинства, Королівство Польське, так звана демократична монархія, пишалось, що короля має затвердити сейм.

На початку 1386 року, на Люблінському сеймі Ягайло був оголошений королем Польщі. Однак, пам'ятаючи про поразку у війні за об'єднання Галицько-Волинського князівства та ілюзорність гарантій династичного шлюбу, права короля також мала і польська принцеса Ядвіга. Нова правителька отримала гарантовані монарші повноваження ще й з огляду на династичне походження самого Ягайла. Будучи литовським князем, він приходився правнуком королю Юрію I Львовичу, і водночас онуком тверському князю Олександру Михайловичу, вбитому в Золотій Орді за наклепом московського Івана Калити. Тож, Ягайло прийняв католицизм і нове ім'я Владислав II, а одружившись із Ядвігою, спадкоємницею польського престолу, отримав рівні з нею повноваження. Після того, як його старший брат, Скиргайло, отримав Київське князівство, князів Рюриковичів на Русі заступили Гедиміновичі в межах чинного династичного законодавства.

Наступником Ягайла, великим князем литовським стає його брат, *Вітовт Кейстувович*, який бере курс на централізаторську політику. Наприкінці XIV століття ліквідовує найбільші удільні князівства на території України – Київське, Волинське, Новгород-Сіверське і Подільське, перетворивши їх на провінції. Західне Поділля передає кузену Ягайлу. Триває перманентне протистояння з Московським князівством. У 1429 році князь Вітовт ініціював з'їзд *європейських монархів у Луцьку*, що був одним з перших прикладів міжнародних симпозіумів з метою обговорення та вирішення нагальних питань. З'їзд проходив у Луцькому замку, де окрім іншого обговорювалось питання спільної протидії османській загрозі, встановлення правил торгівлі та мит, врегулювання відносин з Ганзейським союзом.

Важливим пунктом перемовин були релігійні питання. На території Луцького замку знаходилися обидві кафедри – католицька, Святої Трійці, та православна, Іоанна Богослова, де відбувались зібрання волинської шляхти обох віросповідань. Розуміючи опір

православних покатоличеній адміністрації, на з'їзді обговорювалось питання церковної унії. І хоча духовенство відмовилось вести дискусії з цього приводу, питання було поставлене на порядку денному, а через десять років, у Флоренції в 1439 році буде здійснено невдалу спробу відновити єдність церков, уклавши *Флорентійську унію*. Через дев'ять років, у 1448 році Московська церква, розуміючи приречене становище Константинополя, відділяється від Київської Митрополії Вселенського патріархату і самопроголошує власну автокефалію.

Одним з провідних питань лишалась протидія Золотій Орді. *Битва на Ворсклі 1399 року* об'єднаних литовсько-русько-польських ополчень проти військ Золотої Орди завершилась поразкою союзного війська і погіршила становище Великого князівства Литовського. Попри поразку, битва засвідчила кризу, в якій перебувала наприкінці XIV століття і сама Золота Орда – адже на боці союзного війська воював хан *Тохтамиш*, якого прихистив поблизу Вільно *Вітовт Кейстутович*.

Хаджі-Гірей (1441-1446 рік), що був сином вищезазначеного Тохтамиша, підтвердив зречення ординських прав на руські землі на користь Великого Князівства Литовського. Однак, *захоплення османами Константинополя у 1453 році* докорінно змінює розстановку політичних сил. Московський князь *Василь III* стрімко вирішив одружитись з *Софією Палеолог*, племінницею останнього візантійського імператора Костянтина XI. Візантійська принцеса, за свідченнями сучасників, не бажала брати шлюб з «*ординським данником*», що для представниці давньої династії означав мезальянс. Та падіння Константинополя не лишало їй вибору, а Московське царство почало претендувати на візантійську спадщину, що закарбувалось у формулі «Москва – третій Рим».

Розрахунок же московського князя Василя III був очевидним – попри всі його прагнення, ніхто з європейських монархів не визнавав за ним титул царя. Юридично він був лише князем, з обмеженими повноваженнями, а не царем – сувереном. Західні країни також не вважали Московське князівство спадкоємцем давньої Русі. Їх тогочасні хроністи називають таке або Московською державою, або просто Московією. Одруження ж з візантійською принцесою збіль-

шило політичну вагу московського князя й надало йому зайвий привід оголосити себе власне не просто «царем», а «государем всієї Русі», байдуже до юридичної належності Руських земель.

У Московській державі встановилась монархічна форма правління, відома як *самодержавство*, аналогів якої не існувало у європейському регіоні. Використовуючи слов'янський переклад візантійського за походженням терміну «автократор», тобто, *самодержець*, цар мав необмежені права і повноваження у законодавстві, верховному правлінні, вищому суді. Ідея божественного походження влади виявилась тотожною потребам московського правителя розширити сферу своїх повноважень, а також визначити взаємовідносини з старою боярською аристократією та духовенством. У Московії, як і в колишній Візантії, на відміну від західних монархій, церква підкорялась правителю, а не навпаки.

Оскільки цар-самодержець стає таким «божою милістю», це не лише легітимізує його владу, але й позбавляє будь-яких обмежень на вчинення всіляких дій. При цьому вважалось, що сам цар, як глава держави, здійснює правління, виконуючи Богом даний йому обов'язок, як мученицький хрест, покору Божому промыслу, відрікаючись від власної волі. Спадковість влади від візантійської династії не лише обґрунтовувала богообраність Московської держави та її правителів, а також затверджувала її *монополію на православну віру*.

Відтак, з середини XV століття боротьба за руські землі загострюється, що супроводжується подальшими політичними перестановками. Перед непростим вибором, ніби між трьох вогнів, опинилась українська аристократія. Фактично, така стала заручницею не лише Великого Князівства Литовського, до якого входили українські землі, але й військово-політичного союзу Литви з Польщею. Остання, на відміну від Литви, всіляко намагалась закріпити свій вплив на Русі. Київський князь *Олелько Володимирович* у середині XV століття, продовжуючи політику свого батька, прагнув зміцнити політичну автономію Київського князівства. Князь сприяв розвитку православної культури, підтримував церкву. Але він фактично лишився сам-на-сам у своїй майже безперервній боротьбі проти татарських нападів на південні землі. Останнім князем київським був його син, *Семен Олелькович*,

що приходився правнуком Великому литовському князю Ольгерду, переможцю у битві під Синіми Водами.

З другої половини XV століття українські землі були позбавлені залишків автономії. Коли Польським королем і Великим князем Литовським став син Ягайла, Казимир, він ліквідує удільні князівства, Волинське у 1452 році, Київське у 1471 р., Галичину (Руське воєводство) і Західне Поділля, а в 1462 році – Белзьку землю, перетворюючи їх на звичайні воєводства, що викликає обурення української шляхти. У 1471 році зі смертю київського князя Семена Олельковича було створене найбільше з литовських воєводств – Київське.

Литва у цій ситуації була пов'язана договірними зобов'язаннями, тож, дбаючи насамперед про інтереси своїх союзників, була не в змозі задовольнити потреби українців. Місцева аристократія починає звертати свої погляди на Московщину. Княжі родини Одоєвських, Бельських, Олельковичів переходять на бік Москви, що увійшло в історію, як «*Змова руських князів*» 1481 року. Московське царство, заручившись підтримкою *Московсько-кримського союзу*, й надалі нав'язує свою політику. Своєю чергою, уряд Великого князівства Литовського намагався цивілізованим шляхом порозумітися з Кримським ханством. Правитель новоствореного ханату, Хаджі-Гірей, підтвердив значення ординських прав на руські землі на користь Литви. Та коли турки-османи знищили Візантійську імперію, а в 1475 році здобули генуезькі фортеці в Криму й завоювали православне *князівство Феодоро*, хан визнав сюзеренітет турецького султана. Малозаселені на той час землі південної Русі, тобто, сучасні Українські землі, розглядались як вдалий пункт для атаки з тилу.

Протистояння Литви й Московії за Руські землі мало дійсно потворні наслідки. Варто уваги – литовський уряд керувався прийнятною у європейському регіоні логікою практичності й компромісу. Щодо московського ж уряду, то такий добре знав логіку ординців. Ординський етикет споконвічно базувався на жорсткій ієрархії і субординації, і передбачав демонстративну покору, земні поклони, більш відомі, як «биття чолом», задобрювання коштовними дарунками, всіляке засвідчення сліпої відданості. За намовлянням московського царя Івана III, кримський хан Менглі-Гірей у вересні 1482 року здійснив напад на Київ. Хан здобув замок, захопив у полон

київського воєводу *Івана Ходкевича* з дружиною та ще чимало людей, спалив собори і церкви. А на знак перемоги відправив московському князеві золоту чашу і дискос з Софійського собору.

За мирним трактатом 1494 року Литва мусила визнати землі чернігово-сіверських князів Одоєвського, Воротинського, Мосальського за Московією. Подальші претензії московського правителя вкрай загострили відносини з Литвою та спричинили майже безперервну низку війн початку XVI століття (1500-1503, 1507-1509, 1512-1522 років), які були продовженням протистояння попереднього століття.

У 1529 році у Великому князівстві прийнято першу кодифікацію – *Литовський Статут*. Документ містив цілі артикули з Руської Правди. Внаслідок тиску Московії на уряди Польського королівства і Великого князівства Литовського, в 1537 році припиняється польсько-молдавська війна, що мала певні позитиви для південних українських земель, однак, майже третину території, Чернігово-Сіверщину і Смоленськ було втрачено.

Таким чином, у XIV столітті, коли Велике князівство Литовське фактично поклало початок звільненню руських земель від ординського панування, московський уряд зміцнював свої позиції завдяки шлюбам з представницями монгольської адміністрації, і, перейнявши саме ординський формат жорсткої централізації, приводили «під свою руку» навколишні землі. При цьому місцева київська княжа династія Олельковичів правила у Київському князівстві, як в удільній землі, і їх номінальна самостійність цілковито залежала від політики литовських правителів. У наступному, XV столітті Московія завдяки вдалому династичному шлюбу обґрунтувала свою монополію на православну віру, а по тому й права на Руські землі. При цьому заручилась підтримкою одного зі спадкоємців Орди – Кримського ханства. Польща ж ніколи не полишала прагнень встановити повний контроль над українськими землями.

У затяжних і нескінченних війнах із Москвою велике князівство Литовське поступово знемагало, втративши третину своєї території. Військові загони Кримського ханства, васала Османської імперії, з 1482 р. регулярно спустошували українські землі, брали в полон і продавали в рабство мирних жителів. Особливо люту-

вали наприкінці століття, доходячи до Галичини і навіть Волині. Литовська держава, як виявилось, самотужки була не спроможна організувати дієвий захист південно-східних територій своєї держави. Виникає закономірне питання – чому її військово-політичний союзник, Королівство Польське, не бажало надавати допомогу? Польща не поспішала з допомогою, розуміючи, який потенціал містять чорноземні й стратегічно важливі території. В плани Польщі також не входило зміцнення й вивищення самої Литви, і, як вже зазначалось, королівство не полишало намірів встановити повний контроль над українськими землями.

7.3. Польська доба та її культурно-правові наслідки для українських земель

Українські землі під час Ординської навали пройшли повз ті явища, котрі сформувались у Західній Європі. Серед них були як позитивні, так і негативні. До негативних явищ можна віднести, насамперед, Хрестові походи, що тривали з XI по XIII століття й чуму XIV століття, що зменшила населення Європи на половину. Серед позитивних надбань Європи були реформація, гуманізм, відродження, а також місцеве самоуправління, *магдебурзьке право*. Чума, що прокотилась Європою, опосередковано вдарила по Україні. За умови зменшення робочих рук на Заході виникла потреба дешевого збіжжя й дешевої праці зі сходу.

Говорячи про польську добу, варто знати погляди її істориків і їх версію історичної справедливості. *Анджеї Суліма Камінський*, професор Люблінського університету, у своїй книзі «Історія Речі Посполитої, як історія багатьох народів, 1505-1795 рр. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура», посилається на *Мартіна Кромера*, польського хроніста, історика й дипломата. Його вважають творцем канону польської історії, і він зазначає, що східна межа Польщі сягає лише Сяну і Вепша. Поляки пишаються історією, парламентаризмом і конституціоналізмом, культурно-мистецькими надбаннями. Конституція 1573 року, більш відома як *Генрикові артикули*,

протягом двохсот років гарантувала функціонування громадянського суспільства. Генріх III Валуа, колишній король Франції і король Речі Посполитої, є нащадком роду Анни Ярославни. Відомий також як брат королеви Маргарити Наварської, сумнозвісної Королеви Марго, ініціаторки Варфоломеєвої ночі.

Польська держава має свої особливості політичної системи. *Королівство Польське* утворене ще на початку XI століття, однак, у середині XIV століття відбулося відокремлення в рамках польської монархії інституту держави від особи конкретного короля. Провідні позиції у Королівстві Польському посідала шляхта, зокрема, великі землевласники – магнати.

Польща, що була аграрною країною, стояла осторонь великих географічних відкриттів і тих позитивів, що надавало торговельне мореплавання, вона не отримувала. Одна вдала мандрівка до Нового Світу гарантувала збагачення як керівництву, так і екіпажу. Для цього щонайменше потрібно було мати торговельний флот й відповідну державну політику щодо поділу колоніальних територій. Цього Польща не мала, а бажала бути на рівні. Торговельний флот тут з'явився лише у другій половині XVI століття. Досягти заможного рівня можна було лише шляхом надмірної експлуатації селян й утиснення інших категорій населення, до того ж ситуація, що склалась у Європі, всіляко цьому сприяла.

У XVI столітті на підвладних Польщі українських землях почала складатися фільваркова система господарювання, що базувалась на експлуатації залежної селянської робочої сили. Сільське населення держави майже втричі перевищувало міське, а сільськогосподарська продукція приносила 80% загального прибутку. В Англії, Голландії, Франції та Німеччині головною статтею прибутку був колоніальний ресурс, пізніше, колоніальна торгівля. У самому сільському середовищі в цей час триває розшарування, виділяється сільська еліта, як-от солтиси, крамарі, мельники. Однак з'являються й малоземельні селяни, загородники, що володіли лише четвертиною земельного наділу, коморники, зовсім збідніла категорія осіб, що не володіли землею і навіть не мали власного житла, тож, наймались у односельців за домовлену платню, а та-

кож челядь, яка наймалась на роботу у фільварках чи господарствах багатих селян.

Майнове розшарування селян прискорила поява фільварків та зростання обсягу панщини. Ціна на сільськогосподарську продукцію зросла у чотири рази, а вартість ремісничих виробів – щонайменше втричі, особливо на знаряддя праці, що спростовували таку й здешевлювали її, що отримало назву «революції цін». Оскільки це було вигідно насамперед для землевласників, то потягнуло за собою низку сеймових ухвал, котрі ускладнювали вільне переміщення селян, адже фільварки потребували дедалі більше робочих рук. До того ж, селяни, що перебували під юрисдикцією землевласників, втратили право звертатись до королівських судів, хоча за селянами з королівських маєтків зберігалось право оскаржувати рішення локального урядника у вищому суді.

Польські землевласники отримували з фільварків більший прибуток, аніж від стягування з селян грошового чи натурального податку – *чиншу*. Ця ситуація була типовою саме для Польщі та інших аграрних країн, не залучених до колоніального товарообігу. Скажімо, головною причиною Селянської війни у Німеччині 1524-1526 р.р. була саме комутація ренти, тобто заміна натуральних плат грошовими. У Польщі ж вищезазначена ситуація збільшувала кількість «порожніх ланів», тобто тих, за які збіднілий кметь не міг сплатити чинш чи інші боргові зобов'язання. А селяни, котрим не вдавалося сплатити чинш, втрачали право розпоряджатись своїм наділом, і земля переходила під повний контроль власника. Крім того, бували періоди, коли саме чинш приносив високі прибутки, тоді землевласник наполягав саме на ньому, міг діяти, як йому вигідно, за ним було право землевласника, гарантоване Римським цивільним правом. Поступова втрата селянами соціального статусу отримала назву «повторне закріпачення селян», і стосувалось це явище саме Східної Європи.

У цей час у Західній Європі, пошарпаній чумою XIV століття, був великий попит на збіжжя, котре вирощувалось саме у Східній Європі. Втратити контроль над східноєвропейськими землями, тобто, землями України, Литви, Білорусі означало б лишити поза зором заможний регіон, що за вмілого менеджменту приносив

би величезні прибутки навіть за відсутності торговельного флоту й відповідного колоніального грабунку. Фактично, колоніями у цій ситуації були українські й білоруські землі, на які не потрібно було відряджати коштовні експедиції і йти на певний ризик.

Попит Західної Європи обумовив експлуатацію українських селян польськими землевласниками. Якщо польським селянам приходилось нелегко, українським та білоруським, православним – нестерпно. Збіжжя з українських, білоруських та литовських територій справляли до Гданська, звідти до Амстердаму, котрий у XVII столітті був центром работоргівлі. Внаслідок такої жвавої торгівлі місто Гданськ перетворюється на важливий фінансовий центр Європи. Західноєвропейське селянство переходило на більш прибуткове вирощування садових рослин, або збільшення кількості виноградників у Франції та Італії, також більш рентабельних й перспективних.

Вигідні ціни на зерно, а також на продукти тваринництва й лісозаготівлі приносили величезні прибутки саме землевласникам. За таких умов шляхта прагнула обмежити право землеволодіння іншим категоріям населення, заможним селянам і міщанам, протягуючи через сейм відповідні закони. Право шляхти на землеволодіння обумовлювалось обов'язковою військовою службою, участю у посполитому рушенні, то була звичайна практика середньовічної Європи. Тож, аргументуючи тим, що селяни й міщани не мали такої військової повинності, через сейм було протягнуто кілька постанов, що обмежували їх право землеволодіння.

Король володів лише незначною частиною так званої *королівщини*, а державне майно міг передавати лише в тимчасову власність заслуженим особам. У середині XVI століття сеймам вдалося перетворити королівські землеволодіння на державне майно. У Великому ж князівстві Литовському, яке до 1569 простягалось від Балтійського до Чорного моря, переважали великі латифундії, чії межі часто зберігались з кордонами давніх князівств.

У сфері зовнішньої політики королю невільно було навіть самому оголосити посполите рушення, бо кожен шляхтич мав право вето. Будучи оточеною абсолютистськими державами, Польща зазнала кілька поразок від князівства Молдова, постійних збитків завдавали татари своїми грабунками. Якщо битву за українське

Покуття вдалось виграти, то організувати постійну оборону від кримських і причорноморських татар, котрі щороку здійснювали набіги на українські землі, що офіційно вважались південно-східними пограниччям корони, було досить складно.

Кримське ханство з самого початку заявляє про себе не як уламок Орди, а досить войовничий суб'єкт, що, займаючи вигідне географічне становище, здатний впливати на розстановку політичних сил у Європі. Навіть коли вдавалось досягти перемир'я з ханом, за добривши того подарунками, непокірні ватажки невеличких загонів продовжували наїзди та грабунки поза контролем офіційного Бахчисараю. Вони не прагнули захоплення територій, не втягувались у великі війни, їх цікавила здобич та насамперед ясир, який був вигідним товаром на популярному невідьницькому ринку у Кафі. Татарські набіги перекреслювали можливість нормального життя на родючих землях Південної України, що було невідно Польщі.

Всі погоджувались з необхідністю запровадити на цих територіях постійне військо, котре б забезпечило місцеві господарства від степового агресивного сусіда, однак, не було згоди щодо джерел фінансування. Шляхта вважала, що це обов'язок королівської скарбниці, сам же монарх та його радники наполягали на тому, що воєнні витрати не можуть бути покриті з королівського домену, достатньо урізаного тою-таки шляхтою і пропонували запровадити відповідний щорічний податок. Такий був, зрештою, ухвалений у 1530 році, але король зобов'язувався щороку скликати сейм. Відтак, протистояння короля і магнатів-землевласників набувало загострення. У 1550 році парламентарі звинуватили короля у порушенні законів, а сейм заборонив йому керувати судами.

XVI століття позначилось таким небажаним для католицької Польщі явищем, як *Реформація*. Король *Зігмунд I Старий* оголосив її прихильників єретиками і погрожував спаленням. Щоправда, коли його племінник, Альбрехт Гогенцоллерн склав сан великого магістра Тевтонського ордену й присягнув на вірність Короні Польській, як лютеранський володар нової світської держави – Пруссії, король проігнорував, що родич – лютеранин. Корона Польська приймала в ленники протестанта, який демонстрував незалежність польської політики від папи. Тим не менш, для

Ватикану порятунком вбачалась політична експансія на українські неосяжні землі, що нижче Черкас взагалі перебували під невизначеною юрисдикцією. Королівство Польща, що позиціонувало себе як одна з небагатьох держав, де реформаційні настрої не знайшли собі достатньо прихильників, органічно поділяло наміри Ватикану. Захист свободи віросповідання отримав втілення лише у третій чверті XVI століття, в 1570 році, коли між католиками й протестантами було укладено *Сандомирську згоду*.

У зовнішньому становищі спостерігалось чергове наростання московської загрози. У 1552 році московський цар *Іван IV*, більш відомий як Грозний, завоював Казанське ханство, один з уламків Золотої Орди, володарі якої більше двохсот років були сюзеренами Московії. А далі його політика «збирання земель» тривала: цар захопив балтійські Нарву й Дерпт (Тарту), що й призвело до перетворення Лівонського ордену на ленне володіння династії Ягеллонів. Стосовно українських земель можна констатувати: за них саме з XVI ст. загострюється боротьба двох держав – Польщі та Московії.

У XVI столітті, втрачаючи у війнах з Московією за східні землі сили й ресурс, занепадає Литовська держава. З півдня нападали татари. У цій ситуації вкотре постало питання зближення з Польщею, започатковане ще унією 1385 року. Тривалий шлях від Кревської унії 1385 року до Люблинської унії 1569 року формально пояснювався тим, що у двох країнах різними були правила посідання престолу. У Великому князівстві Литовському – спадкування за старшинством, а у Королівстві Польща – короля мав затвердити сейм, а сам монарх мав досить обмежені повноваження, фактично був першим серед рівних.

За будь-якої політичної акції варто розуміти, яким політичним силам це було потрібно чи вигідно. Кому було потрібно більш тісне єднання, а кому більш вигідно? Якщо військово-політичний союз, більш відомий як *Кревська унія*, задовольняв Литву і Польщу наприкінці XIV століття, за якого обидві країни зберігали суверенність, то на початку XVI століття ситуація вимагає рішучих дій з боку принаймні однієї з сторін. До Московії географічно ближче було Велике князівство Литовське, саме його прикордонні тери-

торії були зоною ризику. Було зрозуміло, Чернігівською й Сіверською землями, віджатими у 1500 році, Московське царство не задовільниться. Однак, Велике князівство Литовське, вісімдесят відсотків якого складала руські землі, територіально вдвічі перевищувало королівство, тож, зрозуміло, чому саме Польща найбільше була зацікавлена у Люблінській унії 1569 року.

Коли литовці звернулися до Польщі за дієвою допомогою у нескінченному протистоянні з Кримським ханством, за яким проглядала послідовна політика Османської імперії, поляки готові були надати таку, але за умови об'єднання Литви і Польщі в єдину державу. Польські магнати і шляхта давно прагнули включення Литовської держави до складу Польщі і, таким чином, захоплення багатих українських земель. Унія насамперед була вигідна магнатам, але також їй сприяла численна середньозаможна шляхта з Вітебська, Полоцька, Луцька, Перемишля, інших міст. При цьому міщани воліли захищати магдебурзьке право своїх міст від православного царя, що мріяв їх «визволяти».

Існує версія, що Річ Посполита була утворена на замовлення папського Ватикану. Її допоки не вдалось ані підтвердити, ані спростувати. Однак, зважаючи на вищесказане, можна погодитись, що Святий Престол був дуже зацікавленим у поширенні політичного впливу. У січні 1569 року в Любліні розпочав роботу *польсько-литовський сейм*, який тривав півроку й мав вирішити питання про унію двох держав. Очолював депутацію руських магнатів на Люблінському з'їзді князь *Костянтин Вишневецький*. Далеко не всі були прихильниками Унії, зокрема, литовські князі *Радзивілли* були проти. У литовської шляхти виникали питання щодо попереднього військово-політичного союзу 1385 року, що вже передбачав військову допомогу без додаткових умов. Та польська сторона не могла втратити шанс поширити свою юрисдикцію на українські землі, перемовини тривали півроку, закінчилися підписанням 28 червня 1569 року *Люблінської унії*. 1 липня 1569 року послі Великого князівства Литовського та окремо депутати польського сейму підписали відповідний акт.

Люблінська унія завершила процес об'єднання двох держав, що розпочався з укладення Кревської унії 1385 року. Обидві держави

об'єднувалися в Річ Посполиту, котру очолюватиме виборний король, який титулувався Королем Польським і Великим князем Литовським. Коронуватися такий мав у столиці, місті Кракові. Унія передбачала спільний Сейм і Сенат, а договори з іноземними державами мали укладатися від імені Речі Посполитої. Пани обох держав діставали право на володіння маєтками на всій території Речі Посполитої, вісімдесят відсотків якої складали руські (українські) землі. Митні кордони ліквідовувалися, запроваджувалася єдина монетна система.

Руські (українські) землі у складі Речі Посполитої об'єднувалися у шість воєводств, як-от Київське, Волинське, Подільське, Руське (Галичина), Белзьке, Брацлавське. З 1618 року приєдналося ще Чернігівське воєводство, що утворилося на землях, повернутих у Московського царства. Воєводства поділялися на повіти (староства). Зміни в законах, що сталися після Люблінської унії, закріплювалися *Третім Литовським статутом 1588 року*. Цей кодекс діяв як на території Великого князівства Литовського, так і на українських землях. Об'єднання в одній державі Польщі, України та Литви поставило Річ Посполиту в один ряд з наймогутнішими країнами Європи, й дало змогу одержати перемогу у війні з Московією.

За Литвою зберігалася лише обмежена автономія у вигляді власного права й суду, адміністрації, війська, скарбу й державної мови. Окремими залишались деякі ознаки держави (печатка, герб, мова, військо, закони). Українські ж землі – Волинь, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя – були фактично відторгнуті від Литовської держави і загарбані Короною Польською. Наразі незрозумілим лишається питання, чому руська аристократія, присутня на сеймі, просто промовчала про свої права? Навіть не наполягала на триалістичній концепції об'єднання, коли три суб'єкти утворюють єдиний, і навіть не поставила питання хоча б про провінційну автономію?

Відповідь криється у тому, що українська шляхта, приставши на пропозицію зрівняння в правах з польською, гарантування свободи віросповідання, збереження руської мови в офіційному діловодстві, фактично, сприяла переходу українських земель під владу Польщі. Тому на сеймі у Любліні і не ставилася ідея триалістичної концепції унії між Польщею, Литвою і Україною як третім членом федеративної Речі Посполитої.

Після Люблінської унії 1569 року, в часи правління Сигізмунда III, Річ Посполита перебувала у zenіті могутності. В межах цього державного утворення об'єдналися усі українські землі, крім Буковини, що відійшли до князівства Молдови і Закарпаття, загарбане князівством Трансильванією. Скасування польсько-литовського кордону відкрило малозаселену доти Південно-Східну Україну для колонізаційного руху із західних областей.

Нові землі Польської корони поділялись на «державні» («королівщини», здебільшого за Дніпром), *приватні* (Правобережжя) і *церковні* (переважно на Київщині). Королівщинами управляли старости, приватні перебували у власності земельних магнатів і шляхти. Найбільшими землевласниками були давні князівські родини з Волині – Острозькі та Вишневецькі.

Люблінська унія була спрямована на подальше використання ресурсу України іншими державами. В цьому полягав трагізм перебування українських земель під іноземною юрисдикцією. Демократична монархія Річ Посполита мала узаконювати всі рішення на рівні сейму. У 1590 році сейм дозволив королю роздавати «на вічність» особам з шляхетського стану «пустині» за Білою Церквою. А такими були не лише безлюдні території, але й землі, заселені селянами і козаками, а інколи й православною шляхтою, правоустановчі документи якої не задовольняли польську адміністрацію.

Земельні володіння магнатів спочатку були зосереджені на Волині, Київщині і Брацлавщині. Вражаючими були розміри земельних володінь магнатів Конецпольських в степах Південного Бугу. Родина Потоцьких володіла всім Ніжинським староством на Чернігівщині, Кременчуком, багатьма поселеннями на Придніпров'ї. У 1630-1640 роках ополяченому українському магнатові Ієремії Вишневецькому належала вся Полтавщина.

Польща була єдиною країною Європи, де численність шляхти була найбільшою, мало не двадцять відсотків від усієї кількості населення. Поряд з магнатами існувала ще й середня, дрібна, безземельна, негербована шляхта, і всі жадали «земельних пустошей». Не стояла остронь і католицька церква. Розграбування земель України магнатами і шляхтою, яке почалося у другій половині XVI століття, тривало до середини XVII. Становище селян після набуття чинності

Третім Литовським статутом ще більше погіршилось. Якщо на початку XV століття селяни великокнязівських чи королівських маєтностей могли вільно переходити з місця на місце, давши господарю відступне натурою чи грішми, то з часом вони поступово втрачають це право. Згідно документу, селяни, які прожили на землі феодала понад десять років, втрачали право переходу до іншого землевласника, а феодали мали право розшуку й повернення селян-утікачів протягом двадцяти років. В Україні був встановлений найтяжчий кріпацький режим, панщина тривала до п'яти-шести днів на тиждень, після календарної реформи 1582 року польські землевласники не враховували православних церковних свят.

Фільваркове господарство, як вище зазначалось, було невеличким за розміром, та сам фільварок виявився міцним осередком колонізації, адже польський формат життя вважався цивілізованим, а все решта – ознакою невігластва. Саме відтоді українськими селянами запозичується багато елементів польської культури, побуту, але не віри. Хоча, керуючись практичними міркуваннями, чимало українських селян колонізувалось й ставало католиками, а після *Берестейської Унії 1596 року* – уніатами.

Унія 1596 року та її наслідки в Україні-Русі. На початку XVI століття, з 1517 року у Західній Європі розпочинається Реформація, а також остаточне проголошення незалежності від папи Англіканської церкви у 1534 році. Все це підриває й без того розхитані позиції католицького Ватикану. Сите німецьке бюргерство не бажало ділитись статками з італійським папством, а британці висловлювались проти папських легатів ще у XIV столітті, як це обгрунтовано зробив відомий юрист *Джон Вікліф*.

За півстоліття, від 1492 року, виправдали себе широкі перспективи торгівельного мореплавства, обіцяні Великими географічними відкриттями. Провідні монарші родини Європи збагачуються настільки, що перестають боятись Папу Римського, як раніше. *Триденський собор 1545-1563 року* демонструє готовність папства відстоювати свої позиції. На Русі-Україні після Люблінської унії питання віри та мови набули особливої гостроти. Зверхне ставлення до українців не дозволяло гоноровому панству бачити справжні причини відданості своїй вірі, що спричинилось до

глухого протистояння місцевого населення з так званою новою адміністрацією. Та й сама віра українців представляла собою дивовижну адаптацію основ християнського віровчення, з культом милосердя, до цінностей землеробської цивілізації, з культом життя. Українська щирість викликала захоплення мандрівників, та не варто було нею зловживати, у чому Річ Посполита остаточно переконалась лише у середині XVII століття.

Каталізатором протистояння стала календарна реформа 24 лютого 1582 року. Вона не просто запровадила новий календар – *григоріанський*, а ліквідувала десятиденне відставання юліанського календаря по відношенню до сонячного циклу. Ініціатором реформи був папа Григорій XIII, однак розробки, що лягли в її основу, належали італійським математикам і астрономам, як-от Луїджи Лілію та Христофору Клавію. Сам же Понтифік, ретельно дослідивши їх праці, доручив єзуїтському вченому Христофору Клавію переглянути попередні обчислення і вдосконалити календар. Робота велась з 1578 року. Для розуміння астрономічних змін, що потребують корекції календаря, Папа Григорій XIII розпорядився побудувати вежу для відповідних спостережень та заснував Ватиканську обсерваторію. За час його понтифікату було укомплектовано зал картографії. Відтак, чинність нового календаря було доведено чотирнадцятьма роками кропіткої роботи астрономів, фізиків, математиків, інших провідних інтелектуалів епохи.

Подальші події засвідчили, що недолуга політика може мати згубні наслідки. Протидія унії була обумовлена неприйняттям масовою свідомістю посилення пропольського, прокатолицького тиску на консервативних українців, переважною більшістю землеробів. Дратувала типова польська зверхність. Православні віряни послідовно відстоювали своє природне право на власні переконання й зуміли виробити стійкий імунітет до іноземних впливів. Католицькі ж ієрархи закривали православні храми на Різдво, примушуючи відзначати церковні свята за Григоріанським календарем. Розлючені українці згодні були стати в опозиції до сонця й Всесвіту, аби лише не погоджуватись зі зверхньою католицькою Польщею.

Календарна реформа, що мала прискорити церковну унію, на практиці привела до протилежних результатів. Марними вияви-

лись навіть спроби короля *Стефана Баторія* роз'яснити у своєму універсалі 1584 року, що реформа стосується лише світських справ. Католицькі ієрархи завзято впроваджували новий, григоріанський календар серед місцевого українського православного населення, нехтуючи їх переконаннями. Коли духовні питання набувають політичного підтексту, важко розрізнити, де є релігія, а де віра, символ спасіння.

Серед католицького духовенства були свідомі прибічники єдності Західної та Східної церков. Одним з таких є *Йосафат Кунцевич*, вікарний єпископ Полоцького архієпископства, який у католицькій церкві канонізований як священномученик. Спробував навіть переконати ченців Києво-Печерського монастиря у канонічності Унії, не зважаючи на їх обурення з його промови, за що й був побитий. Остаточно терпець православного люду увірвався після арешту православного священника Іллі, який всупереч заборонам продовжував провадити церковне богослужіння східного обряду у курені за містом. Священник був заарештований за донесенням Йосафата Кунцевича, сам же єпископ був розтерзаний розлюченим натовпом. Після цього трагічного випадку, що наглядно ілюструє, якою непростою буває ситуація з вірянами, уніатську віру перейняв Мелетій Смотрицький. Зрозуміти, що за шість століть селяни фактично «навчилися» впорядковувати землеробський цикл тепер вже за християнськими святами юліанського календаря, церковники не бажали. Як і те, що запровадження нового вимагало не просто переосмислення усього циклу сільськогосподарських робіт згідно нового обчислення, а й адаптацію такого на практиці у консервативній землеробській громаді.

Перед непростим вибором опинилась українська шляхта. За відсутності національної держави, українська еліта або мала відстоювати інтереси держави, або інтереси народу. Захисники народу автоматично ставали у ворожу позицію щодо держави, на той час Речі Посполитої, прихильники ж держави зазвичай полонізувались й віддалялись від народу. Відтак, українська шляхта й розпадається на «*достойників*» та «*зверхників*». Нестабільність конфесійної орієнтації української еліти була очевидною. У подальші роки спостерігається перехід окремих представників

шляхетських родин у католицизм і навпаки. Саме неадекватність проведення реформи була спонукальною силою для зміни конфесійної орієнтації князем Костянтином Острозьким. До 1585 року він писав до папи, що палко бажає єднання всіх вірян, то через рік змінює свою позицію на протилежну.

Однак, питання унії лишалось провідним порядку денного сенату Речі Посполитої. Воно обговорювалось на двох засіданнях і все ж, незважаючи на значний опір, до Риму від Русі-України відрядились Іпатій Потій і Кирило Терлецький, який стає першим унійним єпископом Луцьким і Острозьким. Урочиста церемонія підписання документу відбулась 23 грудня 1595 року, в одному з парадних залів Риму. На честь цієї події було викарбовано спеціальну медаль з написом «На прилучення русинів» («*Ruthenis reseptis*»), а також видано папську буллу «Великий Господь» («*Magnus Dominus*»), де стверджувалось, що унія, маючи на меті адаптацію Руської церкви до союзу з Римською, завершена. Після цього документ було ухвалено на соборі у Бересті на початку 1596 року, звідки й назва.

Та головної мети, відновлення церковної єдності, досягнуто не було. Унійна церква і її віряни мали триматись осторонь, оскільки не користувались популярністю серед аграрного православного населення Русі, католики ж зневажливо ставились до «католиків другого сорту», як сприймали уніатів. Активний виступ єзуїтів викликав лише протидію як української шляхти, так і міщан та членів братств. Починаючи з виступу князя Костянтина Острозького на сеймі 1597 року і до Національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького, міжконфесійне розмежування лише поглиблюється, а скасування унії стане важливим пунктом всіх угод, укладених Військом Запорізьким з Річчю Посполитою. Відтак, у Західній Європі католицизм втрачає монопольне становище, а зі Східної Європи доволі відчутні претензії царя, що самопроголосив власну монополію на православну віру, а себе головним її охоронцем.

Католицька церква прагнула збільшити кількість своїх прихильників. Тому в Україні засновувалися *єзуїтські школи й колегіуми*. Вони сприяли поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. При цьому православним українцям заборонялося обіймати

вищі посади, у містах православні українці усувалися від участі в самоуправлінні, українські православні ремісники не допускались у цехи, ті, що вже були цеховиками, витискалися, купці постійно стикались з обмеженнями в правах, як-от *право пропінанції*.

Стефан Баторій вжив заходів щодо запобігання збагачення українських купців. Заборони стосувались торгівлі горілкою, тютюном, порохом, тими стратегічно важливими товарами, що гарантували прибуток. Це було спрямованим на те, аби серед українців не сформувався заможний і впливовий стан купців, здатний відстоювати національні інтереси. У подальшому подібна політика практикуватиметься правителями й інших країн, до яких переходитимуть українські землі. В установах панувала тільки польська мова та латина як мова освіти, судочинства, діловодства. Чимало позовів щодо оскарження земель українська шляхта програвала саме від незнання тонкощів польського судочинства та латинської термінології юриспруденції.

При цьому польська шляхта, великі земельні магнати вміло користувались своїми привілеями й прогалинами законодавства, намагаючись обмежити владу короля. Історія свідчить, коли фінансові потоки бере під свій контроль місцевий олігархат, рано чи пізно це закінчується крахом держави. Так було з Римською імперією у п'ятому столітті, так стало з її Східною частиною – Візантійською імперією через десять століть. Історія взагалі є мовчазним свідком краху імперій, що вважались непорушними. У Речі Посполитій, навіть з її демократичною процедурою обрання монарха, вищезазначена тенденція не виробила гідних запобіжників. Польський олігархат міцнів, не сприймаючи, яка протидія міцніє йому на південному сході Українських земель.

Загальні висновки. Політична роздробленість й гарантована врожайність руських земель відіграли фатальну роль у подальшій вітчизняній історії. Як було відомо з попередніх розділів, зіткнення кочової й землеробської цивілізації, зазвичай завершується на користь більш войовничої. З середини XIII століття Русь-Україна стає форпостом порятунку європейської цивілізації від ординської навали. Перебування Русі-України під іноземною юрисдикцією стане індикатором державницько-культурного потенціалу руських земель: якщо північно-східна Суздальщина одразу ж перейме ординський

східний формат правління, й за допомогою ординців здійснювати свою політику централізації, Центральна й Галицька Русь тяжітимуть до європейських цінностей. Падіння Константинополя в середині XV ст. знаменуватиме відчутні геополітичні зміни й появу на світовій арені нових впливових гравців. Землі Русі-України стануть предметом претензій одразу трьох держав, однак, серед місцевої шляхти знаходились ті, хто ладен відстоювати національні інтереси. Починаючи з другої половини XVI ст., політика Речі Посполитої, здебільшого спрямована на полонізацію й окатоличення, мала певні успіхи в Галичині й частково на Волині. Однак у Центральній Русі-Україні існувала своя сформована система цінностей, що мала віковий імунітет до іноземних запозичень й власний імпульс культурного розвитку всупереч загарбникам.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 616с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – 736с.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка.– Львів.: Світ, 1991. – 576с.
5. Левицька Н.М. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. – К., 2010.
6. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – 640с.
7. Русина О. Україна під татарами і Литвою// Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 6. – 320 с.: іл.
8. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.
9. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999 – 480 с.
10. Яковенко Н.М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – с. 77-85.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Білінський В. Москва ординська. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2011р. – 304 с.
2. Боргардт О. Аналітична історія України / Олександр Боргардт. – [Б.м.: б.в], 2008. – 486 с.
3. Закарпаття 191-2009 років: історія, політика, культура/ україномовний варіант українсько-угорського видання/ під. ред. М. Вегеша, Ч. Фединець – Ужгород: Ліра, 2010. – 720 с.
4. Котляр М.Ф. Галицько-волинська Русь. – // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 5. – 336 с.
5. Сулима-Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – пер. з пол. Я.Стріхи – К.: Наш час, 2011. – 263 с.
6. Шелухін С. Україна. Назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936 р., репринтне видання Барановичської типографії, – 249с.
7. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.: іл.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Які характерні особливості кочової цивілізації Ви пам'ятаєте з розділу II і що унікального було в Ординській організації Чингісхана?
2. В чому полягає суть реформи Чингісхана і яким чином це позначилось на непереможності його армії?
3. Чому двобій княжих ополчень й ординського війська був приреченим? Які княжі дружини брали участь, які утримались?
4. Чи можна було розраховувати на дієву військову допомогу країн Європи і чому? Як повелись церковні ієрархи?
5. Який формат відносин встановився між завойовниками й місцевими князями? Що принципово нового було у цих відносинах? Хто з князів першим отримав ярлик на правління і чому?
6. Які відомі події у Західній Європі відбувались паралельно з ординською експансією на Русь?
7. Які завдання мав папський нунцій П'єро Карпіні, відправляючись у небезпечну подорож до Орди?

8. В чому специфіка Кримського юрту і як здійснювалось ординське правління на цій території?

9. Що можна сказати про отримання князем Данилом Романовичем статусу короля Русі? Які країни претендували на галицькі землі?

10. З якого періоду можна констатувати перші ознаки занепаду Орди і які тому причини? З якої події було підірвано військову міць Орди?

11. В чому специфіка поширення литовської юрисдикції на руські землі і з чим це пов'язано? Які саме землі Русі перейшли під контроль Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ)?

12. В чому сенс Кревської унії і які вона мала наслідки для українських земель у складі ВКЛ?

13. Що можна сказати про централізаторську політику суздальських князів середини – другої половини XIV століття і на чию допомогу такі спирались? Які ознаки ординської цивілізації було запозичено правителями Московського князівства?

14. Які наслідки для південно-руських земель мало утворення Кримського ханства?

15. Які геополітичні зміни започаткувались у 1453 році і як це позначилось на перебігу подій Східної Європи (Московського князівства і Русі-України у складі ВКЛ)?

16. Яка нагальна необхідність була об'єднання Королівства Польщі й ВКЛ у Річ Посполиту?

17. Яку політику Річ Посполита проводила на українських землях і які це мало наслідки?

РОЗДІЛ VIII.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНИ XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)

8.1. Книгодрукування в Україні

Головною проблемою української культури в зазначений період є *суспільний запит* на національну літературу, освіту, національне мистецтво, зважаючи на перебування українських земель під іноземною юрисдикцією. Яке місце займала Україна-Русь в контексті світових історико-культурних зрушень? Перебувала на периферії європейської цивілізації чи гідно долала виклики?

Часове розмежування зазначеного періоду XIV і другою половиною XVII обумовлене тим, що нижня межа в історіографії зазвичай відноситься до княжого періоду. В контексті світової історії й культури на зазначений період приходиться доба *Ренесансу*, що постала як звернення до традицій класичної Античності, згодом виступила як цілісна система поглядів й викликала справжній переворот в світогляді. Так розпочався період розквіту науки і мистецтва, а людина були визнана найвищою цінністю і критерієм оцінки. Це був час поживлення міжуніверситетських диспутів, полеміки та дискусій, що сприяли поширенню ідей індивідуалізму та раціоналізму.

Тож, XIV століття було знаковим для Європи, і, зокрема, Русі-України, котра, перебуваючи на перехресті двох історико-культурних світів, саме з цього часу заявила про свою належність до європейської цивілізації. Сусіднє Московське князівство повністю запозичило *ординський формат правління* – жорстку вертикаль влади, ієрархію, централізацію і неприйняття всього іншого.

Верхня межа, перша половина XVII століття, також має своє обґрунтування, оскільки, по-перше, саме цей час відділяє Україну європейську від України московської. По-друге, саме в цей період на українській землі поширюється стиль бароко.

Два століття, XIV і XV, що рясніли важливими подіями для всього Європейського регіону, стали знаковими і для українських земель. Для коректного розуміння такі вже можна називати Русь-Україна. Русь, тому що це споконвічна назва нашої держави, щоправда, викрадена московським самодержцем у XVIII столітті. А Україна тому, що у XVI столітті процес формування національної ідентичності можна вважати таким, що для українців відбувся. На території України культурні процеси тривали в атмосфері *багатоконфесійності*, що спричинилось до толерантності українців. Протистояння, якщо й траплялись, не набули характеру тривалих релігійних війн.

На руських землях, що вже у XV ст. належали до різних юрисдикцій, відбувається *перехід від візантійської античної до середньовічної міської культури*. Починають відбудовуватись зруйновані ординцями міста, у тих, що вціліли, відновлюється ремісництво й торгівля, поширюється *магдебурзьке право*. Важливою подією в культурному та політичному житті Європи в середині XV століття була поява книгодрукування, адже це здешевило виготовлення книги, зробивши її доступною. Перший друкарський станок було винайдено німцем *Іоанном Гутенбергом* у 1450 році. Свої книги він надрукував в Празі та Кракові. Застосування друкарського верстату дозволило здешевити виготовлення книг. Наклад перших друкованих книжок був всього сто чи триста примірників, однак, це був прогрес порівняно з штучними «списками», котрі писались роками. Книжки, надруковані за перші п'ятдесят років (до 1 січня 1501 року) називаються *інкунабулами*. Ці видання є раритетами, а їх колекції лишаються предметом гордості провідних бібліотек світу.

Пройде менше, ніж півстоліття, й Великі географічні відкриття поживлять попит на знання, зокрема технічні й математичні. Освіта й книги поступово перестають бути привілеєм шляхетних осіб, до університетів попадають діти заможних міщан й купців.

Бути освіченою людиною означало бути щонайменше необхідною людиною й посісти місце серед поважних підданих держави.

Першою друкованою книжкою, створеною українцем, був памфлет ректора Болонського університету, Джорджіо де Леополлі, відомого як Юрій Дрогобич-Котермак. Його твір «Прогностична оцінка поточного 1483 року» надруковано латиною й присвячено римському папі Сиксту IV. Кількома роками пізніше у 1491 році у Кракові з'явилися книги церковного змісту, надруковані кирилицею. Видав їх також німець, *Швайпольд Фіоль*. Книгодрукування викликало лють у переписчиків книг, котрі всіляко намагались знецінити новий винахід, приписуючи йому «диявольський умисел».

У 1517-1519 роках білорусом *Франциском Скориною* в Празі було надруковано «*Псалтир*» та декілька інших книжок в перекладі білоруською мовою. Скорина навчався у Краківському та Падуанському університетах, де отримав ступінь доктора медицини, що було найбільш шанованою і престижною професією у середньовічній Європі. До Східної Європи знаний винахід дійшов лише через століття. *Іван Федоров* та *Петро Мстиславець* свою першу книгу «Апостол» надрукували в Москві в 1564 році, наступного року встигли видати ще одну богослужбну книгу – «Часовник».

Та Московія була доволі ізольованою від європейських подій й зазвичай вороже ставилась до будь-яких нововведень. Тож, і цей винахід навіть в середині XVI століття був оголошений диявольським витвором. Московським ченцям вдалось підбурити охочу до розправи міську чернь, друкарню було спалено, самі ж друкарі, рятуючись від переслідувань, переїхали до сусіднього Великого князівства Литовського. Тут *Іван Федоров* та *Петро Мстиславець* на запрошення місцевого литовського гетьмана Г. Хоткевича створили свою друкарню в місті Заблудів, поблизу Білостока.

У *Заблудівській друкарні* вони надрукували в 1568-1569 рр. «Євангеліє Учительное» та «Псалтир». Після чого Мстиславець поїхав до Вільно, а Федоров прямує до Львова, де за допомогою *Львівського Успенського ставропігійного братства* засновує першу друкарню в Україні. У Львівській друкарні у 1574 р. він випустив нове видання «Апостола», а потім першу слов'янську «Абетку». Далі, на запрошення відомого українського православного мецената кня-

яз Костянтина Острозького у 1581 році Іван Федоров переїжджає в Острог, де засновує нову Острозьку друкарню. Тут він друкує свою славетну книгу – повну слов'янську «*Острозьку Біблію*».

Після смерті Івана Федорова друкарське обладнання було викуплене у львівського лихваря міщанами Юрієм та Іваном Рогатинцями й Іваном Красовським, котрі продовжили благу справу під егідою Львівського братства. Відтоді друкарні виникають у інших містах та містечках, демонструючи не лише суспільний запит, але й кількість освічених людей на Україні-Русі. Зазвичай, друкарні засновувались у заможних торгівельних містах, як-от у Стратині біля Львова, в Дерманському монастирі на Волині (1604), Крилосі під Галичем (1606), Рахманові на Волині (1619), у Луцьку (1628), Крем'янці (1638) тощо.

Наприкінці XVI століття функціонувала відома друкарня у молодому місті *Жовква*, де друкувалось більшість книг для греко-католицької церкви. Велика друкарня була відкрита у Києво-Печерській Лаврі у 1616 р. Перша книга, яка була там випущена, «Часослов», підручник для братських шкіл, згодом – «Псалтир». Лаврська друкарня довгий час, аж до петровських репресій проти України після Північної війни, поряд з релігійною літературою випускала і світські видання: «Візерунок» на честь українського церковного та освітнього діяча Єлисея Плетенецького (1622), «Вірш на жалосний погреб зацного лицаря Петра Сагайдачного» (1622) відомого полеміста Касіяна Саковича, «Лексикон» визначного українського лексикографа Памви Беринди тощо. Книжковий друк зіграв важливу роль в поширенні освіти в Україні.

На українських землях почали засновуватись й *папірні*, підприємства по виготовленню самого матеріалу для книгодруку. Однею з перших не лише в Україні, а й загалом у Східній Європі, була *Радомишльська папірня*, заснована коштом архімандрита Єлисея Плетенецького для потреб друкарні Києво-Печерської Лаври. Виготовлявся папір тоді з льону, коноплі й кропиви, мав світло-сірий колір і був міцнішим за звичайний папір. Більшість церковних та світських книг, надрукованих у Центральній та Східній Європі з XVI по XVIII століття, використовували саме Радомишльський папір.

З часом суспільний запит освіченої інтелігенції, здебільшого шляхти, спонукав друкування нових книг, зокрема історичного змісту. З початку XVII століття у Густинському монастирі складається «*Густинський літопис*». Визначною пам'яткою староукраїнської мови є «Пересопницьке євангеліє», робота над яким розпочалась у 1556 році, в монастирі на Львівщині, і закінчилась 1561 у давньоруському місті Пересопниця. В цьому Євангелії виразно відбито фонетичні, граматичні та лексичні риси живої української народної мови, що дає підстави вважати книгу перекладом євангелія «простою мовою». Книга зберігається в Національній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського, на ній присягає новообраний Президент України.

Наразі дискутується авторство першої української граматики. На думку більшості дослідників таким був *Іван Ужєвич*, що студіював у Кракові та Парижі у середині XVI ст. Його твори рукописів «Граматики», написані у 1643 році, зберігаються у Французькій національній бібліотеці в Парижі. На думку ж відомого сучасного історика, Тараса Чухліба, першу граматику української писемної мови було укладено львівськими студентами дещо раніше, у 1591 році. Це «Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго язика...», грецько-староукраїнська грамматика, складена у 1588 році *Арсенієм Еласонським* разом із учнями-спудеями Львівської братської школи. Видана грамматика була у Львівській братській друкарні *двома мовами*: грецькою і староукраїнською мовою письма, яку ще називають церковно-слов'янською.

Грамматика містила чотири частини: орфографію, просодію, етимологію і синтаксис. Підручник знайомив студентів із граматичними закономірностями грецької та староукраїнської мов, сприяв розвитку й утвердженню граматичної термінології в українській школі, процесу нормування церковно-слов'янської книжної мови. Вона ще називається «Аделфотес», що у перекладі з грецької означає «братство».

У Львові було написано першу працю про історію міста. Її автор, *Бартоломей Зиморович*, народився у вірменській родині, навчався у Катедральній школі. У двадцятих роках XVI століття почав писати сатиричні вірші та ліричні пісні «Життя козаків Лісовських», потім свою першу поему «Пам'ятка з турецької війни»,

де прославляє козацьку звитягу у славнозвісній Хотинській битві. З часом став бургмістром Львова і його каденція майже співпала з Національно-визвольною революцією під проводом Богдана Хмельницького. Саме Бартоломей Зиморович керував обороною Львова під час облоги, а у 1672 році організував захист вже від турецько-татарського війська. Перш ніж видати свою книгу, чотири десятиліття працював над джерелами. В результаті вийшла епохальна праця латинською мовою «Потрійний Львів», де відтворено історію від 1202 до 1633 року, присвячену «найшляхетнішим музам, панам, радним сенату Львівського».

Таким чином, на Русі-Україні існував суспільний запит на книгодрукування, книги і знання. Звичайно, його не можна порівняти з аналогічним у Західній Європі, однак, іноземна юрисдикція не призвела до остаточної нівеляції українців та їх історичної свідомості.

8.2. Релігійна полеміка та полемічна література

Релігійна дискусія, започаткована в сімдесятих роках XVI століття, особливої гостроти набуває після календарної реформи. Під час релігійної полеміки гартувалась міська культура. У Західній Європі ця полеміка завершилась перемогою світської держави, переможний мирський шлях якої починається з XIV століття. На момент Великої Схизми 1053-1054 року християнство лишалось елітарною ідеологією за мовчазного протистояння найчисленнішого селянського населення. За ординського панування православна церква на Русі не мала вирішального впливу на внутрішньополітичне життя, як католицька у Західній Європі. На Русь потрапляло недостатньо зразків богословської, філософської та іншої літератури, котра наблизила би розуміння християнського вівчнення, або ж принаймні, зацікавила до пошуку істини.

За умов, що склалися в Україні після татарського нашестя, візантійська спадщина, яка на цей час догматизувала ідеї і форми літературних творів, певною мірою гальмувала розвиток української літератури. Внаслідок занепаду культурного процесу в Укра-

їні в XIII–XVI століттях безслідно зникло багато творів літератури княжої України, окремі їх списки збереглися на півночі.

Після падіння Константинополя у 1453 році, візантійський вплив послаблюється. За два століття в Україні розвивається фольклор, зокрема історичні думи та пісні, яких до цього часу український народний епос не знав. Тематика цих дум та пісень, як-от турецько-татарський полон, втеча з неволі, смерть козака в степу, жорстокість загарбників підтверджує, що створювалися вони саме в XV столітті. Починаючи з другої половини XVI століття інтенсивно розвивається *полемічна література*, що свідчила про наявність в Україні власної когорти інтелектуалів, а також про суспільний запит на таку.

Питання релігійної полеміки, та й самої Берестейської унії 1596 року, не є настільки простими й однозначними, як це інколи подається у підручниках чи монографіях. Варто відійти від суто радянського наративу суті Унії, що базувалась на формулі «католики гнобили православних, ті чинили опір». Ця схема доволі примітивна й заполітизована, адже відносини між Великим князівством Литовським (згодом Річчю Посполитою) та Московією лишались напруженими з причини обопільних претензій на русько-українські землі.

Важливо розуміти, що саме протистояння православної Московії з Литвою, потім з католицької Річчю Посполитою сприяло, врешті, бодай певній єдності у самій Московії – адже до кінця XV століття тривали криваві війни за першість у Північно-Східному (Суздальському) регіоні. Відтак, усвідомлення внутрішньої єдності тут ґартувалось в режимі протистояння з «іноземними ворогами». Найближчі Західноєвропейський та Центральноєвропейський регіони переживали часи реформації та контрреформації. Конфесійний чинник також був вирішальним у формуванні національної ідентичності, що припадає на XV–XVI століття. Мандрівники, посланці, хроністи з інших країн неодноразово звертали увагу, що населення руських (українських) земель не ототожнює себе ні з литвинами, ні з поляками, ні з московитами. Різниця звичай, що є вирішальним для консервативного руського населення, переважно землеробського. На землях Русі-України

мешкали віряни різних релігійних конфесій, переконання яких варто поважати.

Відомо, що напередодні Берестейської унії 1596 року, у 1589 році в Москві було створено окремих *Московський патріархат*, що претендував на управління усією східно-європейською церквою. Ранішня московська *автокефалія* була оголошена ще у 1448 році, коли помер передостанній імператор Візантійської імперії Іоанн VIII Палеолог, а сама Імперія хиталась напередодні остаточного падіння. Перед смертю правитель спробував владнати церковний розкол, принаймні, наскільки це було можливим. У 1439 році, у Флоренції, в соборі *Санта-Марія-дель-Фйоре* було підписано *Флорентійську унію*, сенс якої зводився не до злиття, як інколи розуміється, а до *відновлення єдності* церков. На жаль, на українських землях цей документ призвів до подальшого розколу на прихильників Унії та прихильників подальшої московської самопроголошеної автокефалії 1448 року.

Захоплення Константинополя турками у 1453 році зробило православного константинопольського патріарха заложником османів, а московське князівство просто не розгубилось за сприятливих політичних обставин. Політбомонд і Західної і Центральної Європи не довіряв константинопольському патріарху, що продовжував свою місію під османською юрисдикцією. Ускладнення справ української православної кліри, розхитування внутрішньої дисципліни, протестантські впливи, полонізація української еліти, спричинили глибоку кризу в українській церкві.

Відтак, на українських землях склалась ситуація, за якої з заходу на схід посилювся наступ католицизму, що під гаслом відновлення єдності церков намагався поглинути православну церкву, повністю підкоривши її Риму. Зі сходу монополію на православ'я оголосив самопроголошений московський патріархат. Варто не забувати, що до розколу у 1054 році існувала єдина соборна апостольська церква з Папою Римським на чолі.

Не все просто було з суто політичної точки зору, варто пригадати підроблений дарчий акт «*Костянтинів дар*», у якому говориться про нібито передачу засновником Константинополя верховної влади над західною церквою. Як було доведено, документ сфальсифікований

у VIII столітті, але з XI століття він був обґрунтуванням претензій католицького Ватикану на верховну владу у церкві. Так само з духовно-філософської точки зору польської інтелігенції, утворення греко-католицької церкви було першим шляхом до єднання з Константинополем, відтак, відновленням історичної справедливості.

В Україні серед православних єпископів стався розкол. Одна частина підтримувала об'єднання з католицькою церквою, інша виступала проти. Розділилися думки з цього приводу і в українських магнатів. Хоча більша частина колишньої православної еліти перейшла в католицизм і швидко полонізувалася, деякі магнати, як-от Костянтин Острозький, Адам Кісіль та інші, залишалися відданими православ'ю. Категорично проти об'єднання були посполиті – українське селянство, міські ж ремісники та торгівці перебували перед непростим моральним вибором. Так і відбувся умовний поділ на «достойників» та «зверхників».

Полемічна література постає з останньої чверті XVI століття як нова тематика літературних та наукових творів, присвячена релігійній дискусії. Постають нові твори ораторського мистецтва, науково-теологічні трактати та історико-політичні памфлети, відкриті листи, послання-диспути, легенди, байки. За сто років цього періоду було створено в десять разів більше оригінальних творів, ніж за п'ять попередніх.

Загалом у релігійному протистоянні складно розрізнити, де є віра, а де політика, особливо, коли русько-українські землі стали об'єктом зазіхань з боку претензійних сусідів. Та дискусія тривала й свідчила про наявність в українському середовищі відчутної когорти інтелектуалів з обох боків, котрі послідовно обґрунтовували свою позицію. Важливо відзначити сам факт існування в Україні-Русі цієї релігійної полеміки, що була ознакою цивілізованого суспільства. Європейська традиція тут знайшла своїх прибічників, котрі лишили нащадкам цікаві полемічні твори.

Полеміку розпочав польський єзуїт, знаний теолог, письменник *Петро Скарга*. В трактаті «Про єдність церкви божої під єдиним Пастором» він обґрунтовує законність королівської влади в Польщі та її панування на українських та білоруських територіях. Слов'яноруська мова, на думку письменника, це мова мужи-

ків, непридатна для жодної науки. Теологія та філософія можуть розвиватися лише на основі латинської та грецької мов. Все населення України повинно об'єднатися навкруги папи та польського короля, порвати з руською вірою, національними традиціями та служити польській короні та католицькій Речі Посполитій.

Серед українських інтелектуалів знайшлися як прихильники, так і опоненти Петра Скарги. Його позицію підтримали прибічники унії, зокрема Київський митрополит *Inamій Помій*. Згодом на позиції уніатства переходили і деякі колишні прибічники православ'я, зокрема, ректор Київської братської школи, вихованець Замойської та Краківської академії *Касіян Сакович*. На нашу суб'єктивну думку, саме Касіян Сакович є рідкісним прикладом дійсно свідомого полеміста, чия позиція ґрунтувалась на відновленні єдності церков. Він написав ґрунтовну роботу «Перспектива», а противник унії Петро Могила у відповідь написав свій твір «Літос» (Камінь).

Знайшлися й послідовні опоненти. Проти Скарги та уніатів виступали ректор Острозької Академії *Герасим Смотрицький*, професор школи Ставропігійського братства у Львові *Зизаній Густановський*, автор православного твору «Катехізис», оригінал якого до нас не дійшов, а також відомого антикатолицького трактату «Казання Святого Кирила». Серед противників унії були не лише особи духовного сану, але й світські інтелектуали, як-от Лаврин Древинський, шляхтич з Волині, громадський діяч, що був учасником Берестейського собору й ревним захисником прав православних вірян. Будучи послом на Варшавському сеймі 1620 року, висловив протест проти утисків православної віри й насадження унії насильницькими методами. Вихованець Острозької Академії і західно-європейських університетів *Мелетій Смотрицький*, син Герасима Смотрицького, спочатку був прихильником православної віри, єпископом полоцьким, але після вбивства православними уніатського єпископа *Йосафата Кунцевича* виїхав в Рим і став уніатом.

Внаслідок живої дискусії з'являються численні твори полемічної літератури. Антиуніатським твором є літературна пам'ятка «*Пересторога*», авторство якої приписують *Іову Борецькому* або діячу Львівського братства *Юрію Рогатинцю*. Визначним письменником-полемістом цього періоду був *Іван Вишенський*,

що народився в Галичині, деякий час жив у Луцьку, і підтримував зв'язки з Львівським братством. Перебуваючи наприкінці XVI століття на Афоні, прийняв чернецтво, а в дев'яностих роках написав найвизначніші антиуніатські твори. Автор обстоював перевагу церковнослов'янської мови, а у деяких його творах використані й елементи «простої» мови, однак, «онароднення» текстів він засуджував. Латину та освіту в єзуїтських колегіумах автор відносив до поганських хитрощів. Можливо, йому було відомо про швейцарського мислителя *Парацельса*, що викладав у Базельському університеті гельветійською мовою, попри головну традицію читати лекції лише загальноприйнятою латиною.

Праці Вишенського вперше були надруковані Миколою Костомаровим 1865 році. До найбільш відомих творів полеміста належать: «Послання до князя Василя», «Послання до єпископів», «Викриття диявола-миродержця», «Порада», «Зачіпка мудрого латинника з глупим русином», «Видовище мислення». У них полеміст апелює до простоти старо-християнського братства, як здійснення царства Божого на Землі, йдеться про свідомий пошук шляхів до Бога через самоочищення. У «Посланні до князя Василя», що фактично є зверненням до князя *Василя Костянтина Острозького*, Вишенський полемізує щодо твору Петра Скарги.

У «Пораді» полеміст виступає проти будь-яких дійств, що мають язичницьке походження, як-от купальські свята, колядки, навіть засуджує недільні ярмарки як свята диявольські. Іван Вишенський був добре обізнаний з полемічною літературою Західної Європи, зокрема, з памфлетами. Іронія його твору «Зачіпка мудрого латинника з глупим русином» дуже нагадує сатиричний твір німецького відродження «Листи темних людей» *Ульріха фон Гуттена*. Творам Вишенського притаманні гострі іронія, сатира й сарказм, його стиль наближався до найліпших барокових взірців. Іван Франко вважав Вишенського одним із фундаторів публіцистичного стилю.

Серед православних магнатів також знайшлися гідні полемісти, як-от волинський шляхтич, громадський діяч і оборонець православ'я, *Лаврин Древинський*. Виступивши з промовою на сеймі у 1620 році у Варшаві, блискучий оратор вимагав припинити переслідування православних, заявляючи: «...Ми нічого не проси-

мо, крім того, що вже більше шістсот років нам належить, що, як святиню, завжди зберігали нам польські королі, що затвердили за нами і сам нинішній король своєю присягою під час свого сходження на престол і самим ділом, надавши нашому патріарху присвятити нам митрополита...». Щоправда, великі землевласники-магнати не завжди були до кінця послідовні. *Криштоф Корибут, князь Збараський*, нащадок литовсько-українського князівського роду, у 1609 році брав участь в поході проти Москви, а у 1621 році – у Хотинській битві. Виступав у якості польського посла, за що сейм висловив йому в 1624 році публічну подяку за укладений у 1623 році, доволі вигідний для речі Посполитої, мирний договір з Туреччиною. На Сеймі у своїй промові називав Унію «колотнечею», що «завдає ран серцю нашої вітчизни». Однак, будучи захисником православних, після перебування у Європі, перейшов на католицтво.

Таким чином, на території України, попри те, що така належала до польської юрисдикції, тривала релігійна полеміка, котра свідчила – серед українського населення існує своя когорта інтелектуалів, котрі не лише здатні боронити віру свого народу, але й робити це переконливо й обґрунтовано. Відомий вчений протестанського *Віттембергського університету*, Станіслав Оріховський-Роксолан, взагалі закликав до єднання на рівноправних засадах, як то пропонувалось Флорентійською унією. Вітчизняні полемічні твори, що демонстрували майстерність риторів і ерудитів, збагатили світовий спадок. Українці долучились до світового історико-культурного полемічного процесу, що поклав початок теоретичному гуманізму.

Спроба політичного контролю католицької церкви отримала гідну відсіч, чого не скажеш про аналогічну спробу московського патріархату, неканонічного. Наслідками стануть наступні століття, а православна релігія, яку не варто ототожнювати з вірою, пізніше відіграє свою фатальну роль у вітчизняній історії.

Зрештою, питання релігійного протистояння на зламі XVI-XVII століть було об'єктивною реальністю у всій Європі і Україна-Русь, внаслідок своєї належності до інших юрисдикцій, не стала виключенням. Та варто уваги, що це протистояння на наших землях не набуло катастрофічного характеру і не переросло у три-

валу релігійну війну, з тортурами й анафемами, як то мало місце у Західній Європі. Багатонаціональні українські міста вже з зазначеного періоду функціонували, демонструючи толерантність і віротерпимість (за рідкісним виключенням, як-от обмеження у правах православних-цеховиків). Цей феномен, якому приділено незаслужено мало уваги, пояснюється просто – на Україні-Русі жили нащадки землеробської цивілізації, носії якої плекали насамперед культ життя і цінність людини. Це закарбувалось у свідомості українців з доісторичних часів, і, судячи з усього, було визначальною рисою нашого світосприйняття.

8.3. Церковні братства, освіта

У комерціалізованій практичній Європі завжди існував суспільний запит на освіту, котра гарантувала необхідне існування й поважний соціальний статус. Університетський формат освіти сформувався ще у VIII столітті, на сході, під час мусульманського ренесансу, а першим у світі університетом, за версією Книги рекордів Гінесса, навчання в якому гарантувало отримання диплому, вважається університет *Аль-Кайруан (Марокко)*. Сама по собі освіта може бути суто констатацією фактів чи накопиченням наукових відкриттів, але коли виникає полеміка, освіта виходить за рамки схоластики й відкриває нові перспективи критичного мислення.

З XV століття стало престижним підкреслити свою освіченість, як-от увіковічити себе на своєму творінні, зобразивши з вимірювальними приладами, як це зробили архітектори на Бернському кафедральному соборі. Починаючи з XII століття кількість європейських університетів невпинно збільшувалась. Навчальні заклади вільних міст відрізнялись своєрідним статусом й вільнотством, і були своєрідними трибунами полеміки й дискусій з власними традиціями. У 1379 р. королева Ядвіга створила при Карловому університеті Праги бурсу для студентів з Великого Князівства Литовського, аналогічний заклад був організований 1409 році при Краківському університеті, що відіграв роль куль-

турного осередку польсько-литовської держави і своєрідним вікном для українців у європейський культурний простір. Дослідники стверджують, що русини навчалися також в університетах Болоньї, Падуї, Праги та інших освітніх центрах.

Серед служителів церкви чимало було тих, хто сам сприяв розвитку науки й університетської традиції. Такими були папа Інокентій IV, котрий заснував Ватиканську бібліотеку й звільнив від податків студентів й професорів Сієнського університету у середині XIII століття, папа Григорій XIII, котрий відкрив Григоріанський університет й Германську колегію, ініціював окремих зал картографії, заснував Ватиканську обсерваторію, дослідження в якій дозволили провести календарну реформу. Також відомими прихильниками науки й мистецтв були папа Олександр VII (1655-1776), котрий ініціював будівництво колон, Папа Климент IX (1667-1669), відомий лібертист, хто сприяв будівництву театру.

У Латеранському палаці старанно накопичувались давні рукописи, сувої, архіви, все те, що надалі становитиме основу Ватиканської бібліотеки. Понтифіки, такі як папа Боніфацій VIII (1253-1303), Климент V (1249-1334), Іоанн XXII (1249-1334), Григорій XI (1336-1378), Миколай V (1447-1455), Сикст IV (1471-1484) збагачували її фонди та ініціювали нові пошуки.

Проблема *православних церковних братств* і органічно пов'язаної з ними освіти є особливо цікавою, зважаючи на те, що у Західній Європі Ватикан зумів монополізувати освіту – перші вищі навчальні заклади отримували свій статус університетів завдяки спеціальному документу, *папській буллі*. В Україні ж братства стають центрами просвітництва та протистояння колонізації. Релігійно-національні товариства на початку створювались при церковних парафіях членами ремісничих та цехових організацій по містах України в XV – XVII століттях, продовжуючи традицію середньовічних релігійних братств Західної та Східної Європи.

Братства ставили перед собою перш за все релігійно-благодійні завдання. Та з кінця XVI століття братства розгорнули культурно-освітню працю, відкриваючи школи, бібліотеки і друкарні. Братства зуміли налагодити тісні зв'язки з православною шляхтою і духовенством, що допомогло дати відсіч активній колонізації,

а згодом перенесли свою діяльність на всю країну. Відтак, вони фактично стають просвітницькими центрами нового суспільного життя. Діяльність братств важко переоцінити і з огляду на те, що саме в їх середовищі виховувались майбутні знані інтелектуали, формувався цивілізований рівень раціоналізму й критичного мислення, і фактично їх зусиллями Україна-Русь не відкотилась на узбіччя європейської цивілізації.

За умов нестабільної політично-релігійної ситуації, братства зуміли себе забезпечити, зокрема, здобували для себе *право ставропігії*, тобто право автономії і підкорення лише Вселенському Патріархату. Першим таке право отримало Львівське братство у 1586 році, що існувало при церкві Успіння Богородиці, відоме ще з 1439 року. Наприкінці XVI століття в 1586 році організувало Львівську братську школу, ректором якої став *Іов Борецький*, майбутній київський православний митрополит. Тут викладали або вчилися теолог, богослов, полеміст, наступний київський православний митрополит Петро Могила, письменник, церковно-освітній діяч та друкар-видавець Кирило Транквіліон-Ставровецький, релігійний письменник Стефан Зизаній та його брат, педагог, церковний діяч та перекладач Лаврентій Зизаній Тустановський, майбутній митрополит київський часів Визвольної війни Сильвестр Косів. Також Львівське братство відкрило першу в Україні друкарню, запросивши до праці Івана Федорова.

Після набуття ставропігії, під протекторатом Львівського братства наприкінці XVI століття подібні організації виникають не лише у великих центрах, таких як Перемишль, Берестя, Більськ, але і в менших, а навіть по незначних містах, як-от Комарно, Гологори. Львівське братство поклало початок новій формі громадської та культурно-освітньої діяльності. В цей час змінюється склад братств, посилюється їх політична і культурна діяльність. До братств вступає, крім міщанства, українська шляхта, духовенство та представники козацтва. Братства відкривали школи з викладанням українською, церковнослов'янською та грецькою мовами, організовували друкарні, видавали і поширювали богословсько-полемічну літературу, яка мала антипольську спрямованість. Зокрема братства стають центрами об'єднання національних політичних сил України-Русі.

Заснування *братських шкіл* можна по праву вважати головним надбанням братств. Кожна з таких мала власний статут, при них створювалися бібліотеки. У бібліотеці Львівської братської школи було дев'ять різних видань творів Аристотеля, повна збірка творів Платона, інші філософські трактати. Навчання у братських школах спочатку мало релігійний характер, і, насамперед, передбачалось вивчення мов (грецької, латинської, польської, старослов'янської), потім філософії, риторики, граматики. Згодом діяльність братств набувала світського формату, тож, в основі освітньої програми братських шкіл було покладено сім вільних мистецтв, що складались з *тривіуму* й *квадріуму*. Це було запозиченням з поеми карфагенського ритора Марциана Карели «Шлюб Меркурія і Філології», що творив на початку V століття. Нижчий рівень, *тривіум*, передбачав вміння мислити, грамотно писати й переконливо висловлювати думки, що й відповідало філософії, граматиці й риториці. І лише після цього рівня дозволялось перехід на інший, *квадріум*, що передбачав арифметику, геометрію, астрономію й музику. Фактично, точні науки, котрі базувались на математичних розрахунках.

Середина XVI століття стала переломною у протистоянні adeptів раціоналізму й богослов'я, зумовлена здебільшого тим, що теологи не бажали масового поширення знання. Галілео Галілей саме в цей час змушений відректись від свого вчення, та чи значить це, що самі його ідеї були забуті? Навряд чи, адже у наступному XVII столітті стає відомою Декартова система координат, аналітична геометрія, математичний аналіз, а також перші теоретичні розробки з теорії ймовірностей. Якщо порівняти рівень розвитку точних наук Західної і Східної Європи, можна навести приклад відомого митця Альбрехта Дюрера, котрий вже на зламі XV-XVI століть, окрім численних картин і гравюр, лишив праці з теорії живопису, що містять глибокі математичні розрахунки.

Розвиток точних наук у Європі пожвавив інтерес і до природничих. На зламі XVI-XVII століть, серед європейських інтелектуалів набувають популярності спеціальні кімнати, в яких демонструвались експонати дивовижних тварин, рослин, мешканців річок та морів, такі собі *kunstkabinett*. Зрозуміло, поширення таких кімнат-цікавинок стало можливим завдяки подальшим географічним відкриттям, самі

ж вони інколи вважають прототипами природничих музеїв. В Україні-Русі точні науки помітно відставали порівняно із Західною Європою з об'єктивних причин. Тямуца русинська молодь, отримавши освіту у одній з братських шкіл, і володіючи відтак латиною, мала можливість продовжити навчання у одному з європейських університетів. Та відомими ставали одиниці з таких.

При цьому, якщо порівняти вітчизняний стан науки і освіти з Московським царством, в Україні існувало щонайменше три освітні заклади університетського типу, безліч братських шкіл, єзуїтські школи, що давали блискучу освіту. Це не рахуючи церковно-приходських шкіл, в яких місцеві parroхи з власної ініціативи подбали про рівень грамотності своєї пастви. У Московії до кінця XVII століття в зазначений період шкіл не існувало зовсім. Грамоті навчали дяки при церквах і монастирях, а ті, своєю чергою, навчались у своїх попередників. Для розвитку науки не було ані суспільного запиту, ані заохочення, ба навпаки – можна було постраждати за «гординю». У XVII столітті, в постановках московського Стоглавого собору 1551 року наказується, щоб особи при набутті духовного сану мали бути грамотними.

Першим навчальним закладом університетського типу на Русі-Україні була *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*. Створена як колегіум у 1576 році в місті Острозі відомим меценатом української культури і захисником православ'я князем *Василем Костянтином Острозьким*. В літературі існують різні точки зору щодо категорії освіти, яку давала Острозька колегія. Деякі дослідники вважають, що це був середній навчальний заклад, інші називають його першим вищим навчальним закладом в Україні. На користь цієї думки свідчить те, що у XVI столітті у європейських університетах навчальна програма семи вільних мистецтв вже вважалась застарілою.

Але серед вчених немає суперечок відносно гідного рівня викладання. Варто розуміти, що попри те, що у світі на зламі XVI-XVII століть вже існувало понад п'ятдесят університетів, точилась міжуніверситетська дискусія, створення православного навчального закладу, котрий був не лише протестом проти колонізації, а й школою європейського формату освіти свідчило про потенціал української нації, що не бажала лишатись на узбіччі

історії всупереч втрати державності. Першим ректором був письменник-полеміст Герасим Смотрицький. Він брав активну участь у виданні Іваном Федоровим Острозької Біблії. Професорами колегії були грецькі теологи Діонісій Палеолог та Кирил Лукаріс, математик і астроном, професор Краківського університету Ян Лятос, письменник Іов Княгинецький (друг Івана Вишенського), а також брат Северина Наливайка, Дем'ян Наливайко.

Острозьку колегію закінчило чимало видатних людей тодішньої України, як-от Петро Конашевич-Сагайдачний, Іван Борецький, Северин Наливайко та інші. Програма колегії передбачала заняття з граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії, музики, грецької, латинської та старослов'янської мов. В історії української освіти Острозька колегія мала непересічне значення: вона готувала викладацькі кадри для братських шкіл, підготувала значний прошарок української еліти, яка потім посідала значні керівні пости в церковній ієрархії, Запорозькій Січі, у культурному житті України. Після смерті князя Костянтина Острозького у 1698 році, його онука віддала приміщення колегії єзуїтам, які створили в її приміщеннях єзуїтський навчальний заклад. Це позначилось на ідеологічному спрямуванні навчання, та не зачепило якості освіти.

У 1494 році за Києвом затвердилось магдебургське право. Тож, починає оживати Центральна Україна-Русь. У 1615 році в Києві на Подолі, на землі, яку подарувала дружина мазирського маршалка Лозки Гальшка Гулевичівна засновано *Київське братство*. Братство одразу ж згуртувало не лише представників православного духовенства, богословів та ченців, але й чимало православних міщан, руської православної шляхти, заможних інтелектуалів Центральної України. Саме в цей період внаслідок Берестейської унії православ'я фактично опинилось поза законом, а разом з ним і правовий статус православних церков та монастирів. Тож, демонструвати за таких реалій відданість власним переконанням в піку офіційній державній політиці – означало щонайменше мати свідому позицію. І такі посполиті з часом отримали надійний захист від Війська Запорізького на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним, коли гетьман сам приєднався до Київського братства, а за ним і все військо. Це було сигналом для офіційної влади Речі Посполитої.

Цього ж 1615 року було засновано й *Київську братську школу*, першим ректором якої був колишній ректор Львівської братської школи Іов Борецький (1615-1618), згодом посаду обійняв Мелетій Смотрицький (1618-1620), також очолював школу відомий інтелектуал Касіян Сакович (1620-1624) та інші. У 1631 році відомий вчений, богослов, меценат молдовського походження, Петро Могила при Києво-Печерському монастирі засновує *Лаврську школу*. Після об'єднання Київської братської та Лаврської школи у 1632 році обидва навчальні заклади реорганізуються у *Києво-Могилянський колегіум*, що у 1659 році було перетворено в Академію, з підтвердженням статусу у 1701 році.

Петро Могила, достойник, просвітник, політичний та культурний діяч України, Молдови та Румунії, походив з давнього та знатного молдавського роду. Освіту здобував у Львівській братській школі та в Західній Європі. У 1625 прийняв чернецький постриг. З 1627 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври, з 1630 – митрополит Київський і Галицький. Добивався у польського короля легалізації православної церкви в Україні, яка переслідувалася після Берестейської унії, а також повернення її маєтків і церковних споруд (Софійського собору, Києво-Видубицького монастиря), захоплених уніатами.

Поряд зі створенням Київського колегіуму, був організатором створення його філій в Вінниці, Крем'янці, Гощі, першої румунської вищої школи в Яссах у 1640 році. Понад двадцять років очолював книговидавничу справу в Україні, Румунії та Молдавії. Автор книг, написаних слов'янською, польською, латинською мовами. Діяльність Петра Могилы сприяла формуванню національної самосвідомості українського суспільства, визріванню ідей боротьби за національне визволення проти іноземного засилля. Тридцяти-сорокові роки XVII століття увійшли в історію як «*могилянська епоха*», період найбільш активної діяльності достойника України.

В основу структури Києво-Могилянської академії була покладена організація єзуїтських колегій. Строк навчання тривав дванадцять років. Програма передбачала вивчення семи вільних мистецтв: граматики, риторики, поетики (піітики), філософії, математики, астрономії, музики. Навчання велося польською та

латинською мовами. На початку XVIII століття латина витісняється українською мовою, але, як мова науки і освіти, вона ще довго вивчалася у школах України, що відповідало європейському рівню. Було створено філії Академії в Чернігові, Білгороді (згодом переведена в Харків) та Переяславі. Запроваджуються також французька, німецька та давньоєврейська мови.

Обґрунтовуючи необхідність вивчення латини, Петро Могила звертав увагу, що саме вона є не лише мовою науки, але й мовою судочинства, діловодства, адміністрування. Навчальна програма була доволі передовою й прогресивною, адже сам Петро Могила був свідомим прихильником просвітництва. Студенти вивчали не тільки томізм Фоми Аквінського, але й твори відомих гуманістів, як-от Еразма Ротердамського, Яна Амоса Коменського, Томаса Гоббса, Рене Декарта, Аристотеля, Бенедикта Спінози та інших. У різні часи в Академії викладали визначні вчені того часу: Інокентій Гізел, Степан Яворський, Георгій Кониський, Феофан Прокопович.

Згодом саме випускники Київської Академії обіймали важливі державні і церковні посади в Російській імперії і внесли значний вклад в розвиток освіти і науки Московського царства. Перша греко-латинська школа в Московії заснована у 1653 році випускником Академії Єпіфанієм Славинецьким, який був і першим її ректором, та Симеоном Полоцьким. Останній навчав грамоті дітей царя Олексія Михайловича, а також організував типографію в Кремлі.

Говорячи про навчальні заклади, варто згадати *Львівський університет*, що був створений на базі єзуїтської колегії у 1661 році. Навчання тут велося польською, німецькою і латинською мовами. Українці, котрі могли собі дозволити, намагались дати освіту своїм дітям. Після чого талановита молодь збагачувала світовий науковий та культурний спадок, та мало була відома на Русі-Україні, оскільки криза національної ідентичності давалась взнаки. Серед таких студентів *Станіслав Оріховський (Роксолан)*, відомий філософ, хто заперечував божественне походження влади, що було дуже сміливо для XVI століття. Навчаючись у Віттенберзькому університеті, потрапляє під вплив самого Мартина Лютера. Саме Оріховському приписували авторство формули подвійної самоідентифікації частини руської шляхти Речі Посполитої «*Gente*

Ruthenus, natione Polonus) («Роду руського нації польської»). Спеціальні дослідження, однак, не виявили у його творах цієї фрази. Візитівкою автора у новітній історії стало гасло «*Ruthenorum te esse et libenter profiteor*», що означає, «Я русин, і охоче про це виголошую».

Юрій Дрогобич, при народженні Юрій Михайлович Донат-Котермак, до ХХ століття відомий як Джорджо да Леополі, вважається першим українським автором друкованої книжки. До ХХ століття його справжнє ім'я та національність були невідомі історії.

Русинська молодь, незважаючи на наявність в Україні братських шкіл, охоче вступала до протестантських шкіл у Польщі, Німеччині (Віттенберг, Кенігсберг), Швейцарії (Базель, Женева) й виходила звідти освіченою, з раціональним типом мислення, критичним ставленням до дійсності та протестантськими поглядами, що було результатом стосунків з спудеями різноманітних віросповідань.

8.4. Архітектура, містобудування, живопис

Архітектура ілюструє стан добробуту держави. Перебування Українських земель під іноземною юрисдикцією і, відповідно, різноманітні культурні впливи, позначились і на розвитку архітектури XIV – першої половини XVII століття. В залежності від регіону, спостерігається переплетіння різноманітних стилів, що, втім, не було простим запозиченням, а радше практичною адаптацією до місцевих реалій.

Специфіка європейської архітектури переважала на тих територіях, що межували з європейськими країнами, і, природно, не могли уникнути культурних впливів. Зважаючи на наявність різних релігійних конфесій, на українських землях з'являються культові споруди, фортеці, будинки, кам'яниці, освітні установи. На південній території Криму після прийняття *ханом Узбеком* ісламу і запровадження магометанства як основної релігії, будувались численні *мечеті, медреси, палаци-сарайі*. Але зважаючи, що на території півострова, де функціонували торгівельні колонії, мешка-

ло чимало релігійних громад різних напрямів і конфесій, утворився свій неповторний стиль. Тут також були присутні і *православні церкви*, і монастирі, і фортеці, а також *караїмські будівлі*.

У країнах Західної та Центральної Європи даний період характеризується пануванням двох найяскравіших архітектурних стилів – *готики* та *ренесансу*, кожен з яких має свої особливості. Готика розвинулась з романського мистецтва в Північній Франції у XII столітті нашої ери, ренесанс – в Італії. Якщо романський стиль був стриманим, то обидва наступні були величні, урочисті, і свідчили про заможність суспільства, що може собі дозволити витратити такі кошти на яскравий декор. Говорячи про готику, зазвичай акцентується увага на архітектурному стилі, а от ренесанс розуміється як ціла філософія, що в українській архітектурі наповнюється місцевим колоритом.

Ренесанс, що характеризується прагненням відродити і переосмислити ідеї та досягнення класичної античності, на Україну-Русь прямував через королівські двори Буди, а на початку XVI століття, через столицю королівства Польського – міста Кракова. До Центральної Європи цей стиль прийшов, дещо відійшовши від принципів класичної врівноваженості й гармонії, що дало підстави мистецтвознавцям говорити про останню стадію – фазу маньєризму. На заміну стриманому романському стилю приходять культ життя.

Будівлі романського стилю – це зазвичай базилікальні споруди, з простотою форм і відсутністю зайвих оздоблень. На території України найстарішим храмом романського стилю є Церква Святого Пантелеїмона, що розташована в Івано-Франківській області. Храм збудовано ще у XII столітті засновником Галицько-Волинського князівства, князем Романом Мстиславичем, і названо на честь київського князя Ізяслава II Мстиславича, що приходився дідом засновнику.

Вплив готики особливо помітний у культовому будівництві, а проторенесансу – в оборонних і цивільних спорудах. Початково готичний стиль був притаманний саме церквам, соборам. Щодо інших архітектурних споруд, зазвичай, говорять про елементи готичного стилю. Готичний храм завжди розміщується на осі захід-схід, із головним входом із заходу на осі храму. Головний пор-

тал – вхід до храму, розташовано на західній стороні, при цьому можливі ще й південний і північні портали.

Зовні готичні споруди розкішні й урочисті, величні. При цьому вони не виглядають громіздкими завдяки загостреним шпилям, висота яких може досягати дев'яносто метрів, висоти самих будівель, а також завдяки хитрощам автентичного готичного оздоблення й типовим деталям. Попередня архітектура не знала такого навантаження на стіни. В епоху Ренесансу будівництво подібних споруд стало можливим завдяки новим технічним винаходам тогочасних інженерів-архітекторів, а також математичним розрахункам. Архітектори пишалися своїми творіннями, прагнули увіковічити себе у вигляді барельєфів, доповнюючи зображення якимось математичним приладом – циркулем чи трикутником.

Характерними особливостями готичного стилю є наявність міцного каркасу, несучої основи, кістяку споруди, а також контрфорсів й аркбутанів. Щоб утримати масу будівлі, спочатку зводилася її *каркасна основа*, здатна прийняти на себе вагу стін і склепінь. Вся міць споруди утримувалась не лише на головних несучих (опорних) стінах, але й на стовпах-опорах, які виходили за межі головної стіни й називаються *контрфорсами (протидіюча сила)*. Але цього було би недостатньо, аби утримати таку масу, тому ці контрфорси сполучались з головною несучою стіною підпірними напіварками-*аркбутанами*.

Також ознаками готичного стилю є хрестоподібні *склепіння*, котрі будувались із системи *величезних стрільчастих арок*, що перетиналися в декількох напрямках, виділених *нервюрами*. Склепіння спиралась на опорні *колони*. Готичні храми могли мати як основне, так і бічні приміщення. Такі називались *нефи* або *нави*, від кількості яких будівлі поділялись на однонефні, чи кільканефні. Зазвичай, головний центральний неф утворювався опорними стінами, а бічні формувались опорною стіною й контрфорсами з аркбутанами.

Готичній архітектурі притаманні стрільчасті загострені портали, округле вітражне вікно, високі й стрункі вікна-вітражі, прозорі галереї, складні башти. Округлі вітражі-рози зазвичай розміщуються над головним порталом, але за наявності північного й південного порталів, можуть прикрашати й ці входи до храму. Ці елементи заповнені

ажурним кам'яним плетінням й безпосередньо вітражами – картинами з різнокольорового й прикрашеного живописом скла, скріпленого свинцевими смужками. Можуть становити звичайний орнамент, але головний вітраж-роза зазвичай містить сцени зі Святого писання. Діаметр такої рози може доходити до кількох метрів, як у Соборі Паризької Богоматері, тринадцять метрів із зображенням восьмидесяти сцен зі Старого Завіту. З другої половини XVI століття, внаслідок Католицької реформи, визначним елементом готичного католицького храму є скульптура. Зазвичай скульптурні композиції відтворюють сюжети з життя святих, Священного писання.

Класичні готичні споруди Західної Європи, як-от Бернський собор, Реймський собор, Страсбургська катедраль, Собор Паризької Богоматері та інші будували по півтора-два століття, інколи лишались недобудованими, як Страсбургська катедраль, що будучи найбільшою культовою спорудою Європи, до сьогодні лишається з одним шпилем. Ці вражаючі будівлі були дуже дорогими у виконанні. Роботи інженерів, архітекторів, скульпторів дуже цінувалась, адже їх розрахунки мали проводитись з ювелірною точністю. Навіть звичайних поденщиків-каменярів потрібно було заохочувати гідною платнею, такі були на вагу золота.

Вплив європейських стилів, готики й ренесансу на зодчество України мав опосередкований характер: вони проникали на її територію через сусідні країни й, природно, вдосконалювались місцевим колоритом. Важливо розуміти, на українських землях ініціаторами стилістичних новацій виступали не двірські кола, що таким чином підкреслювали величність своєї влади, а освічені магнати й міщанство, котрі засвідчували: на Русі-Україні, попри її належність до іншої юрисдикції, є інтелектуали, що обізнані з новинками стилів і мають можливість їх запроваджувати.

На Русі-Україні готичний стиль адаптується до національного світосприйняття. Характерною особливістю готичного стилю для країн Центральної Європи є цегляне будівництво на ряду з кам'яним. На тлі мурованих з червоної цегли стін вивищувалися білокам'яні різьблені портали. А нервюрні склепіння нагадують за формою хрещаті, нефи, як правило, однієї висоти й часто мають чотири опорних стовпи, які несуть склепіння, так як це практику-

ється у хрестово-купольних храмах. Невеликі однефні костьоли майже нічим не відрізняються від українських традиційних храмів, лише відсутність бань і барабанів та наявність витончених вікон і контрфорсів свідчить про їх готичний стиль. Різна віддаленість місцевих архітектурних шкіл від першоджерел та поєднання їх з давньоруськими традиціями спричинили створення своєрідного стилю, зумовили відмінності, самотність і оригінальність архітектури різних регіонів України.

Найбільше пам'яток готичного стилю збереглося у сучасній Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській та Волинській областях України. Серед культових споруд XIV-XV століття важливо відзначити Кафедральний костюл у Львові (XIV-XV століть), Дрогобичі (XV століття), Костел Святого Миколая у Вишнях (1400 рік), Рогатині (XV століття). Відомий *Лаверівський монастир*, де за переказом похований Лев Данилович, існував наприкінці XIII століття, вважається єдиним збереженим монастирем. Однак, перша документальна згадка датується початком XV століття, 1407 роком. При монастирі діяли архів й одна з найбагатших у Галичині бібліотек. В архіві, зокрема, зберігалися грамоти князя Лева, документи польських королів, писані золотом рукописи, листи гетьманів, владик і молдовських господарів. У фондах бібліотеки зберігалися стародруки XVI-XVII ст. Вважається найдавнішим храмом Святого Онуфрія в Україні, культ якого поширювався у Галичині з XIV століття

Онуфрієвський монастир (УГКЦ), перша згадка про який сягає XIII року як православного, є знаковою історичною спорудою України. Саме тут, за переказом, зберігалась передана Левом Даниловичем під опіку православного духовенства чудотворна ікона Богородиці Одігітрії, нині більш відома як Ченстоховська. Наприкінці XVI століття монастир став предметом суперечок між *Гедеоном Балабаном* і Львівським ставропігійним братством. Зважаючи, що над вхідним порталом збереглась дата 1518 рік, первісний храм було побудовано на початку XVI століття. Ближче середини століття коштом князя Костянтина Острозького було завершено будівництво мурованих церков *святого Онуфрія і святої Трійці*, котрі прилягали одна до одної, але кожна була із власним входом, тож, фактично функціонували окремо.

Говорячи про ренесанс, головним осередком цього стилю, зважаючи на кількість ренесансних споруд, по праву вважається місто Львів. Свою роль у поширенні цього стилю в другій половині XVI століття відіграли вихідці з Північної Італії – *комаски*. Визначною пам'яткою зазначеного стилю є *Латинський кафедральний собор*. Містить елементи *готичного* стилю, як-от загострені арки, *нізнього бароко* у оздобленні Золотої каплиці і розписі склепіння. Собор заклали на початку шістдесятих років XIV століття, а завершили в вісімдесятих роках XV століття. Первісна архітектура була стриманішою, з самого початку Собор був тринавим, однак, завдяки прибудованню споруда розширилась й набула особливої урочистості.

До ренесансових будівель цього часу, які збереглися у Львові, належать *Успенська церква*, будівництво якої розпочав ще *Ярослав Осмомисл* у середині XII століття. Церква пережила кілька пожеж і щоразу відбудовувалась, лише вдосконалюючи власну красу. Львівське ставропігійне церковне братство, відоме з 1436 року, існувало саме при цій церкві, вже мурований, котра згоріла під час *Великої пожежі 1527 року*, як майже всі будівлі Львова. Через двадцять років пошкоджений храм почне відновлювати відомий архітектор Петро Італієць. Силует будівлі міститься на печатці Львівського ставропігійного братства.

У 1571 році споруда знову зазнала пошкоджень від пожежі, можливо, тому, що в цей час тривала релігійна полеміка напередодні Берестейської унії. Львівський латинський архієпископ Ян Димітр Соліковський у 1584 році взагалі запечатав храм, намагаючись примусити вірян і служителів перейти на Григоріанський календар. Та у Львові була впливова грецька православна громада. У 1578-1591 роках на кошти *Костянтина Корнякта*, заможного й впливового купця, за проектом *Петра Римлянина* було зведено *Каплицю Трьох Святих*. Також кошти надала шляхетна родина Могил.

У стилістичному рішенні храму відчувається злиття західної ренесансної та української будівельних традицій. Церква являє собою *тринавну базилику* (західний стиль), увінчана трьома банями з ліхтарями (українська традиція). У крипті церкви, окрім засновника, *Костянтина Корнякта*, похований козацький кошовий отаман та молдавський господар *Іван Підкова*.

Ренесансний стиль в архітектуру українських міст проникає разом з Магдебурзьким правом. Окрім самоуправління, це право сформувало цілу філософію єдності мешканців, що передбачала відчуття належності до певного міста, відповідальності за його добробут, певні традиції й свята, а також повагу. У давніх містах спостерігалась спеціалізація кварталів і професій. Зазвичай зранку містом розливались пахощі свіжого хліба, крамарі відкривали свої крамнички, лунав церковний дзвін. Обов'язковою ознакою кожного міста була ринкова площа, неподалік якої розташовувались головні храми, а далі – майстерні ремісників. За вивіскою над майстернею чи крамницею можна було здалеку зрозуміти, який саме товар чи яка послуга пропонується.

Заможні містяни вважали справою честі вдосконалювати міську архітектуру. Для оздоблення споруд застосовували скульптурні зображення, що втілювали ренесансні ідеї. Це надавало будівлям ще більшої урочистості, а з підвищенням добробуту населення з'являються замовники. Після попередніх пожеж у житловому будівництві набуває популярності новий тип споруд – міська мурована кам'яниця, зумовлена новим суспільним запитом заможних містян. Саме з ініціативи й на кошти міського патриціату з'являються будівлі, що стали справжніми шедеврами ренесансної архітектури й скульптури.

Відомі львівські Чорна кам'яниця, Каплиця Кампіанів, Каплиця Боїмів. Чорна кам'яниця споруджена ще наприкінці XVI століття уроженцем з Києва. Пізніше будівля була відома, як львівська аптека. Наразі тут розташовано Львівський історичний музей. Каплиця Кампіанів, що розташована впритул до вищезазначеного Латинського кафедрального собору, збудована на кошти львівського бургомистра Павла Кампіана й стала усипальницею його родини. Каплиця Боїмів передбачалась, як усипальниця львівських патриціїв угорського походження і знаходилась на місці старовинного цвинтарю. Всі три споруди прикрашені скульптурними різьбленнями, барельєфами та горельєфами. Барельєфом вважається зображення на камені, якщо ж воно виступає над площиною фону більш, як на половину свого об'єму, це горельєф. Як правило, вони доповнювали одне одного.

Набув поширення і скульптурний портрет, що зазвичай виконував роль надгробного пам'ятника. Надгробки замовляла шляхта, щоб уславити образ померлого, увіковічити його для нащадків. Відомі такі надгробні скульптурні портрети Анни Синявської, аристократки, меценатки, освіченої пані, а також погруддя Варвари Радзивілл, шляхтянки правлячої династії. Обидва надгробки містяться у Музеї Олеського замку. У 1579 році в Успенській церкві Києво-Печерської Лаври було встановлено надгробок відомого мецената Костянтина Острозького у лицарських обладунках. На жаль, цей пам'ятник відомий лише за гравюрами й малюнками, оскільки був зруйнований під час II Світової війни разом з Успенською церквою.

Свої особливості мала *православна* архітектура, що сягає візантійської східної традиції. На відміну від католицької, де провідним стилем була готика, в основі візантійської архітектури є базиліка, а церкви зазвичай складаються з бань і циліндричних форм. Класичний храм візантійської архітектури містить три основні частини: притвор, наву і вівтар (святинище), кожна з яких має рівну цінність. Вгорі куполу зазвичай містився образ *Христа Пантократора*, навколо якого по чотирьом сторонам світу розташовано зображення чотирьох *євангелістів*, що символізує поширення слова Божого на всі частини світу. При цьому Іоанну відповідає орел, Луці – тілець, Марку – лев, Матвію – Ангел.

У *притворі* віряни мали лишити всі суєтні справи, аби взяти участь у спільній молитві. Наступна частина, *нава*, зазвичай є рівносторонньою за формою, містить більшість ікон. У дерев'яних церквах вхідною частиною тридільного храму був *бабинець*. У храмах більших розмірів над бабинцем розміщувались *хори*, тоді, як у католицьких храмах над вхідною частиною розміщувався *орган*. Третьою частиною православного храму є вівтар, або святинище. Воно відокремлене від нави *іконостасом*, котрий є окремим феноменом церковного мистецтва. В Україні, починаючи з XVI століття, залежно від можливостей кожного конкретного храму, іконостаси могли бути однарусними, а інколи сягали чотирьох і навіть шести ярусів.

В центрі вівтаря розташована *Царська Брама*, зазвичай з іконами чотирьох євангелістів. Праворуч завжди зображення Ісуса

Христа Спасителя, ліворуч – Богородиці. Далі можуть розмішуватись зображення святих і рівноапостольних.

Дерев'яні церкви України відрізнялись простотою. Церква Зіслання Святого духа у Потеличах, споруджена у самому початку XVI століття, є однією з найстаріших дерев'яних церков України. Подекуди храми різних конфесій розписував один майстер церковного малярства, як-от Стефан Маляр (Попович-Медицький) керував розписами Церкви Святого Юра у Дрогобичі (ПЦУ) і Церкви Воздвиження чесного Христа у Дрогобичі (УГКЦ). Обидві пам'ятки *Галицької дерев'яної архітектури*. Класичним прикладом є *Церква Вознесіння Господнього* 1630 року, що у місті *Чортків*, справжній витвір народної архітектури, унікальний зразок українського дерев'яного будівництва, спорудженого без жодного цвяха. Дерев'яні церкви Карпатського регіону є об'єктами культурної спадщини ЮНЕСКО.

Серед взірців православної архітектури особливе місце займає Скит Манявський, розташований у Івано-Франківській області. Як вже зазначалось у п'ятому розділі, скити – це печерні храми, сама традиція яких сягає ранньохристиянського періоду гонінь на перших неофітів. Ще у княжий період тут існувала невеличка відлюдницька обитель «Блаженний Камінь». Після Берестейської унії 1596 року, коли православні храми закривались, монастир було відновлено Йовом Княгинецьким разом з Іоанном Вишенським та Захарією Копистенським. Полемісти-інтелектуали не лишилися байдужими до переконань православного люду. Так постав Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир, що у 1620 році монастир отримав право ставропігії від патріархів Константинопольського, Тимофія II та Александрійського, Кириал Лукаріса. Окрім іншого, у монастирі знаходиться відомий *Богородчанський* іконостас кінця XVII століття, створений українським живописцем Йовом Кодзелевичем.

Українське декоративне різьблення, обрамлення ікон та їх ансамблів – іконостасів починає розвиватися з другої половини XVI століття. Композиції виготовляють з дерева, прикрашають різьбленими рослинними орнаментами, що надає рядам ікон особливої урочистості. Протоіконостас у XIV столітті складався з намісного ряду, празникового ряду (який, можливо, ще не складався

із усіх дванадцяти головних свят літургійного року) і ряду моління. Такий склад українського первісного іконостасу, як доводять збережені твори, утвердився в наступному XV століття. У середині – другій половині XVI століття, як свідчать, нажаль, лише документальні пам'ятки, з'являється, четвертий, пророчий ряд. Наприкінці XVII столітті іконостас міг складатись з восьми рядів.

До шедеврів українського мистецтва належить іконостас *Успенської церкви у Львові*. Ікони для нього малювали видатні львівські художники Федір Сенькович та Микола Петрахович-Мороховський, відповідно, вчитель і учень. Микола Петрахович малював на замовлення Львівського ставропігійного братства для Успенської церкви, і у 1666 році навіть очолював малярський цех у Львові, хоча українців до цехів не допускали.

Свою специфіку мало вітчизняне *містобудування*. Зважаючи на положення українських земель, що потерпали від перманентної агресії татар і османів, у XV столітті популярним було *оборонне будівництво*. У Луцьку, Львові, Олеську, Кам'янці, Кременці, Ужгороді, Хотині, Острозі та інших містах постає низка замків. Застосування вогнепальної зброї та артилерії призвів до вдосконалення існуючих споруд і запровадження *протобастионних і бастионних систем* в укріплення замків, міст і монастирів, тож, з XIV століття вдосконалюються старі і з'являються нові будівлі. Головними елементами оборонного будівництва є *виступаючі за основний мур бастіони, вузькі вікна-бійниці, головні бапти – донжони*.

Здебільшого, відомі кам'яні фортеці виростають на місці старих дерев'яно-земляних. Та були й такі, що будувались вперше саме в зазначений нами період з XIV по XVII ст. Ремісничий і торговий елементи лише доповнювали замок, однак, лишались спонукальними. На відміну від давньоруського періоду, на Правобережжі України-Русі з'являється чимало приватних фортець, споруджених з каменю, вапняку, буту. Кожна з них має славу історію.

Меджибізький замок, перша згадка про який відноситься до XI століття, постав з каменю після перемоги у битві на Синіх Водах у 1362 році. Відбудований після передачі земель князем Ольгердом своїм племінникам Коріятовичам. Ця родина, розуміючи свою відповідальність за навколишні землі і не вшухаючи ордин-

ську небезпеку, у другій половині цього ж XIV століття зводить і *Кам'янець-Подільську фортецю*, елегантну перлину оборонного будівництва. *Ужгородський замок (Закарпатська область)*, перша згадка про який сягає IX століття, також колишня дерев'яно-земляна споруда, котру, втім, у 1081 році навіть половці взяти не змогли. Став кам'яним наприкінці XVI століття за проектом італійських інженерів. На майданчиках бастіонів розмішувалися гармати, які тримали під обстрілом підступи до замку.

Замок Любарта, або Луцький замок, перша згадка про який датується 1081 роком, є однією з найліпше збережених до сьогодні фортифікаційних споруд. У середині XIV століття розпочалося будівництво Верхнього замку, а Окольний замок почали реконструювати у цеглі з початку XVI століття, оскільки Луцьк постраждав від чергового нападу і постала нагальна потреба для якнайміцнішого укріплення волинських земель. Дерев'яні огорожі Окольного замку почали замінювати на *цегляні мури*, товщина яких становила до двох метрів.

Зважаючи на стратегічне становище, у замку були зосереджені всі функції адміністративного центру Волинського воєводства. Тут перебувала резиденція Великого князя, а після Люблінської Унії – королівської влади. На території замків знаходилися обидві кафедри, латинська Святої Трійці й православна Іоанна Богослова, де проходили сеймики та зібрання волинської шляхти обох віросповідань. У 1429 році в князівському палаці, що знаходився у Верхньому замку, відбувся перший симпозіум європейських країн, відомий як *З'їзд європейських монархів*.

Острозький замок, що був маєтком відомих достойників, меценатів української культури, родини князів Острозьких, також зведено на місці старого дерев'яного укріплення, зруйнованого ординцями. Спочатку була збудована башта-донжон, що наразі носить назву «Вежа Мурована». З часом добудували кілька башт, як-от Кругла Вежа, Богоявленська церква-фортеця, та Надбрамна башта. Замок був оточений глибоким ровом, наповненим водою. Наразі на території Острозького замку розташовано музей.

На особливу увагу заслуговує *Хотинська фортеця*, і з точки зору збереження своєї архітектури, і зважаючи на її славу історію. Збу-

дована на місті давньоруського городища, ця твердиня була й лишається однією з найміцніших у Східній Європі. Перші кам'яні мури відносяться до княжої доби, та у другій половині XIV століття, після *битви на Синіх Водах*, фортеця відійшла до українських воєвод та господарів Молдовського князівства. Епохальна перемога козацького війська під проводом *Петра Сагайдачного* у Хотинській битві врятувала не лише Річ Посполиту, але й європейську цивілізацію. Саме ця фортеця стала місцем зйомок більшості історичних фільмів попередньої доби, як-от «Захар Беркут», «Могила Лева», «Тарас Бульба», «Балада про зацного лицаря Айвенго» та багатьох інших.

Найбільша оборона споруда України, *Аккерманська фортеця*, була споруджена з XIII по XIV століття на місці руїн античного поліса Тіра. Зважаючи на її розташування у небезпечному південному регіоні, фактично на торговому шляху між Європою і Азією, фортеця стала жаданою твердинею. У 1485 році її захопили османи, після чого вона стала неприступною для козаків.

До знаних й давніх фортець відносяться також кілька замків, що становлять Золоту підкову Львівщини. *Одеський замок* знаходився на межі Волині й Галичини, а тоді ще й на кордоні Литви і Польщі, котрі постійно оскаржували між собою його належність. Фактично, відіграв важливу роль у захисті навколишніх земель від просунення Польщі на Схід. Наразі замок передано Львівській картинній галереї. *Старосільський замок*, відновлений у середині XVII століття у стилі східноєвропейського пізнього ренесансу, *Підгородецький замок*, зведений на замовлення коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського відомим архітектором Гійомом Левассером де Бопланом, *Свірзький замок*, та інші.

Зважаючи, що математичні знання не набули достатнього розвитку, архітекторами були іноземці, зазвичай візантійці, німці чи італійці. Князі, королі і магнати залучали іноземних інженерів й архітекторів з Німеччини та Італії. Зокрема, в модернізації фортеці Кам'янець-Подільського в середині XVI століття брав участь військовий інженер і королівський архітектор Іов Бретвус (Претвич) родом з Німеччини, а на початку XVII століття – Теофіл Шомберг. У тридцять роки XVII століття плідно працював в Україні відомий інженер, письменник та мандрівник, француз

Гійом Левассер де Боплан, який проектував фортеці в Кременчуку (Полтавська область, не збереглась), Барі (Вінницька область, лишилися руїни), Підгірцях (перша дата 1601 рік, потім вдосконалювався), Кодаку тощо.

Після будівництва низки захисних споруд, на межі XVI-XVII століть постають нові міста, вдосконалюються, а інколи й просто відбудовуються після руйнування старі міста, відновлюються давні чи встановлюють нові торгівельні контакти між ними. За Ренесансної доби, поступово, починаючи з кінця XV століття, з'являються нові явища й традиції у містобудуванні, котрі певною мірою пов'язані з запровадженням магдебурзького права. Насамперед, це регулярне розпланування вже існуючих міст, а також створення нових міст за задалегідь складеною розпланувальною схемою. Раніше такі були невідомі, адже самі міста у Європейському регіоні виникали як центри торгівлі й ремесла на місцях римських військових залог. Мережа римських шляхів забезпечувала доволі зручне пересування. У центрах найзначніших міст західного регіону сформувалася нова щільнолінійна периметральна забудова кварталів. У Центральній Україні розбудова почалась в першій половині XVII століття. У Києві творили італійці Себастьяно Браччі, який відновлював Успенську церкву на Подолі, та Оттавіано Манчіні з Болоньї, котрий на замовлення Петра Могили відбудовував стародавні київські святині.

З середини XIV століття, після переходу Галичини під юрисдикцію Польщі, місто Львів та інші міста столичного значення, як-от Хелм, Теревовля, Перемишль, Галич, Звенигород, отримали магдебурзьке право. У Західній Європі у цей час лютувала чума, котра спустошивши міста і села, зробить українські землі ще привабливішими. З 1494 року магдебурзьке право затвердилось за Києвом.

За Ренесансу з античної культурно-мистецької спадщини пригадуються забуті старі ідеї, що набувають нового відтінку, як-от відома *концепція ідеального міста*. Така набула популярності, зважаючи на розвиток точних наук, і головний акцент тепер ставився на створенні бездоганного міста, його архітектурного рішення, безпеки, а відтак і соціального устрою. Наразі в Україні існує сім міст, що з Ренесансної доби розбудовані за концепцією «ідеального міста».

Це Жовква, Броди (пов'язане з Олеським замком) на *Львівщині*, Богородчан, Маріямпіль (наразі село), Івано-Франківськ (*Прикарпаття*), Бар (*Вінницька область*) Полонне (*Хмельницька область*).

Відновлення міст, вдосконалення їх згідно нових тенденцій архітектури й інженерії, свідчило про підвищення добробуту населення і залучення України-Русі до східного сегменту Європейської цивілізації. Чимало міст відновили своє значення як важливих пунктів торгівельних шляхів. Місто Львів, судячи з археологічних даних, і погоджуючись з гіпотезою відомого історика XVIII століття Дениса Зубицького, існував на своєму місці і раніше за часів короля Данила або князя Лева, щоправда, невідомо з якою назвою.

Відомі ремісничі й торгівельні міста Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської й Хмельницької областей України. Львівська область – це Жовква, Жидачів, Старий Самбір, Стрий, Сокаль. *Сокаль* – місто, на Західному Бuzі, що було спалене татарами, але відновилося, у 1424 році отримало магдебурзьке право, мало сім ремісничих цехів. Місто було жвавим торгівельним пунктом, де товари розвантажували з човнів і діяла державна митниця. *Жидачів* вже у XII столітті сформувався як потужний торговельний центр і відігравав значну роль в економічних зв'язках *Галицько-Волинської та Київської Русі* з західними й причорноморськими країнами. Через Жидачів проходив *важливий торговий шлях із Сходу на Захід*. Завдяки судноплавним в той час річкам *Дністер та Стрий*, Жидачів був зв'язаний з столицею Галицько-Волинської Русі – містом Галичем, з придунайськими містами та *морським портом Київської Русі – Олешіям*.

Жовква, відоме як місто ремісників, постала близько 1594 року. Тоді коронний гетьман Станіслав Жолкевський доручив його створення італійському майстру Павлу Щасливому, котрий розробив проект згідно концепції ідеального міста. Через дев'ять років грамотою короля Сигізмунда III Вази Жовква отримала магдебурзьке право. Урядування в місті здійснював магістрат, який обирався за згодою власника міста. Існувала відома жовківська друкарня, де друкувалася більшість службових книжок для греко-католицької церков.

Також важливими торгівельними містами є *Рогатин, Кам'янець, Коломия, Снятин* – важливе торгівельне місто, розташоване на кордоні з Молдовою, тож, митниця. У середині XV ст. Місто перетворюється на *важливий торговельний центр* зі щорічними ярмарками. 1448 – отримує *Магдебурзьке право*. *Чернівці* у XV – XVI ст. були торговим центром із ярмарками, які відбувалися на лівому березі Прута, але з середини XVI ст. почали занепадати через постійні війни, а у 1538 р. опинилися під турецькою зверхністю. Через місто проходив торгівельний шлях зі Львова на Сучаву. *Мукачеве* також постало на перехресті історично сформованих торгових шляхів.

З XVI ст. відновлюється одна з давніх княжих столиць – місто *Переяслав*. Будучи майже повністю зруйнованим під час ординської навали й не маючи потенціалу для розвитку, місто з середини XVI ст. попадає в поле зору козацького війська. Та наприкінці століття до міста проявляє інтерес польська влада, воно отримує магдебурзьке право, власний герб, а новопризначений староста Лукаш Жолкевський одразу ж позначає католицьку присутність – передає єзуїтам свій маєток. В місті чимало церков, зведених у стилі українського бароко. Це *Вознесенський монастир* (1695-1700 рр.), *Михайлівський монастир* (1743-1750 рр.), *Церква Святого Георгія* (1760 -1858 рр.).

Надання містам магдебурзького права оживило добробут населення. Попри перші негаразди (православних не пускали у цехи), питання можна було вирішити на рівні Ратуші чи Магістрату. У містах склався адекватний формат загальної зацікавленості справами міста, що породжувало відповідальність. Склались міські традиції, що ще більше зближували містян. Наявність цехів породжувала здорову конкуренцію, а внаслідок торгівлі з іншими країнами засновувались *етнічні громади*, котрі мали свої голоси у магістраті, що зрештою, забезпечило толерантне співіснування населення різних націй і конфесій і надало українським містам ще більшої привабливості.

Різноманітною була архітектура Кримського півострова. Тут функціонували торгівельні шляхи й митниці, що забезпечило добробут. Для цього регіону також знаковим стало XIV століття, коли Кримський юрт невпинно відділяється від решти Орди, що

вже продемонструвала свою нежиттєздатність. Зважаючи на перетин різних культур, філософій, конфесій на території півострову присутні численні пам'ятки мусульманської, караїмської, православної, католицької й інших культур. Наприкінці XIV століття в Криму генуезькі торгівельні колонії утворили відоме *Консульство Солдайя*. Зважаючи на політичну нестабільність, з метою захисту й контролю території, генуезці будували фортеці. До нашого часу збереглось три таких, як-от у Судаку, Балаклаві і у Кафі (Феодосії). Лише Судацька фортеця має близько тридцяти об'єктів, що відносяться до реєстру пам'яток національного значення України.

Через генуезців та венеціанців відбувалося знайомство регіону з європейською західною культурою. Сама ж Орда поступово втрачає колишню могутність. Кримські правителі приймають магометанську віру, після чого півострів збагачується пам'ятками ісламської культури. *Перша мечеть у Солхані (Старому Криму)* споруджена у 1263 році, коли мусульманство прийняв *хан Берке*. У наступному XIV столітті, коли за *хана Узбека* магометанство стало офіційною державною релігією, на півострові з'являються численні медресе, мечеті, мінарети, палацові споруди та інші пам'ятки мусульманської культури.

У Солхані в 1314 році постає *мечеть хана Узбека*, що збереглась дотепер, а через двадцять років постає *Медресе хана Узбека* 1333 року, що наразі потребує відновлення й реставрації. Медресе – то навчальні заклади з поглибленим вивченням математичних наук, що ведуть свою традицію з часів мусульманського ренесансу, а можливо, ще з більш ранніх часів. Наразі єдине вціліле медресе від початку свого заснування – то *Зинджирли-медресе* 1500 року, розташоване у Бахчисарайському районі Криму.

Характерними елементами мусульманської культурної архітектури є *міхраби* – своєрідні ніші в мечетях, що вказують напрямок на Мекку. Така от особливість будь-якого храму – його напрямок. Якщо християнські храми розташовувались по осі захід-схід, то у магометанців важливим було визначити напрямок головної святині і вшанувати такий оздобленим міхрабом. Його складовими є невеличкі комірки – *мукарнаси*, що нагадують бджолині соти.

Зазвичай, такі інкрустуються коштовним камінням, як-от бірюза, малахіт, прикрашаються позолотою.

Поряд з існуючими будівлями новобудови створюють неповторний кримський колорит. На території Криму, де функціонували торгівельні колонії, Хан Узбек зумів створити централізовану систему управління торгівельних шляхів. Вона складалася з *даручів* (спеціальних чиновників), що слідкували за базарами і митами, перекладачів, погонщиків коней і верблюдів, караван-сараїв уздовж шляхів, системи колодязів та їх охорони. Розвиток торгівлі призвів до зростання добробуту населення, що спричинилось до формування духовної та економічної культури, заснованої на монгольських традиціях та арабських звичаях.

Серед визначних будівель того часу караван-сарай *Таш-Хан* (XV століття), що фрагментарно зберігся у Карасубазарі, нині – місто Білогорськ, соборна мечеть у Євпаторії *Джума-Джами* (1552-1564 роки). І, зрештою, перлина архітектури – *Бахчисарайський палац 1532 року*, єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури. Найдавніші будівлі палацового комплексу – велика Ханська мечеть і лазні Сари-Гюзель, датовані 1532 роком. За час свого існування палац постійно добудовували.

На території Криму у XIV – на початку XVI існували також і архітектурні пам'ятки *християнської культури*. Такі відомі ще з VIII століття в «місцевості Дорі», коли тодішня могутня Візантійська імперія позначала свою присутність утворивши Готську єпархію Константинопольського патріархату. Згодом, на території Князівства Феодоро зі столицею у місті Дорос (*Мангун*) в XV столітті існувало чимало феодалних вотчин із замками та більш ніж із сотнею поселень сільського типу, одне абатство та кілька церковно-монастирських володінь.

В одній з віддалених ущелин Чуфут-Кале, ще у I тисячолітті нашої ери існувало грецьке поселення *Маріамполь*. Згодом у важкодоступній місцевині на прямовисній скелі було споруджено *Успенську церкву*, на основі якої пізніше виник *Успенський Анастасійський чоловічий монастир*, будівля якого також фактично розміщена на вертикальній кам'яній стіні. Перші згадки про цю православну церкву сягають того-таки VIII століття, тобто часу за-

снування вищеназваної Готської єпархії, а у XV столітті монастир став центром православ'я у Криму і резиденцією митрополита. Монастир був вшанований не тільки християнами, а й мусульманами. Є відомості, що татари дозволяли полоненим християнським невільникам інколи брати участь у богослужіннях, а кримський хан Хаджи-Гірей, засновник однойменної династії, просив допомоги у Пресвятої Богородиці. У XVIII столітті російський уряд домігся від Кримського ханства переселення місцевих християн у Північне Приазов'я, де вони заснували місто Маріуполь (співзвучно з давнім грецьким поселенням Маріамполем).

Окремо варто визначити вірменські церкви, зважаючи на низку причин. Насамперед Вірменія – перша країна у світі, що прийняла християнство в якості офіційної державної релігії, відповідно, саме вірменська церква є найдавнішою державною церквою у світі. Вірменське християнство базується на одному з давніх східних постулатів *міафізитства*. Автентичною є вірменська храмова архітектура. Зазвичай споруди будувались з вапняку або бутового каменю, котрий добувається при розробці вапняних родовищ. Храми мають характерний дванадцятигранний барабан, що увінчується шатровим дахом над *середхрестям*, місцем перетину головної й поперечної нави. Важливим елементом вірменських церков також є наявність мармурових каменів-присвят, що називаються *хачкари*.

Вірменська культурна спадщина на території Кримського півострова України зосереджена у містах Ялта, Феодосія та Євпаторія. Найдавнішим є *монастирський комплекс Сурб-Хач*, перша згадка про який датується 1338 роком. Споруда заснована вірменською православною громадою як протидія генуезькій експансії. Лише у Кафі було сорок вірменських церков, до нашого часу збереглося шість з них. Церква *Сергія (Саркіса)* відома своєю елегантністю, це був храм заможних і відомих людей. Фасад храму прикрашений мармуровими хачкарами. На території Храму похований відомий митець-мариніст вірменського походження *І. Айвазовський*. Також відома *церква Святих Гавриїла і Михайла*, вражає краса вірменського фонтану в Феодосії.

Караїмська культурна спадщина. Наразі складно сказати, чи були караїми нащадками хазарів, чи ведуть походження від кип-

чаків-половців, що населяли Північне Причорномор'я, а з насуванням ординської загрози перемістились вглиб півострова. Тут караїми селились переважно у гірських місцевостях, найбільші з яких Кирк-ор (Чуфут-Кале), *Солхате* (Старий Крим), *Гезле* (Євпаторія), *Кафа* (Феодосія) та *Бахчисарай*. Найбільша кількість матеріальних пам'яток караїмської культури зосереджена на *Чуфут-Кале*, також відомому як Йосафатова долина. Їх своєрідна мова відноситься до кипчацької групи тюркських мов і є, як не дивно, найбільш «чистою» тюркською мовою.

Істотний злам настає в українському іконописі в XVI ст. Воно поступово відходить від більшості рис візантійського стилю, зафіксованих у канонах другого Нікейському собору 787 року. Наслідком цього було надання іконам життєрадісних рис у дусі ренесансних новацій, вироблення місцевого українського православного варіанту ікономалярства, що наблизило твори своєю ясністю й лаконічністю до народного мистецтва.

Від першої половини XVII ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є ікона Святий Миколай з київської церкви св. Миколая Набережного. Відроджена Лаврська школа іконопису дає плеяду митців, як-от Алімпій Галик.

У соціальній ієрархії художник вважався звичайним ремісником, і його становище залежало від стану, до якого він належав. Серед митців найчастіше траплялись ченці, ремісники, проте бували й шляхтичі. На жаль, майстри здебільшого були невідомими, суспільний запит – невисоким, порівняно з Західною Європою. Потужним осередком українського іконопису до середини століття був Перемишль. Працював там і автор перших в історії українського мистецтва ікон з авторським підписом – Успіння Богородиці та Богородиця Одигітрія з пророками (1547) з церкви архангела Михаїла в Смільнику – *Олексій Горошкович*. Більшість українських ікон XVI ст. належить до спадщини малярів саме цього міста. Традиції перемишльської школи розвиваються в кількох провінційних осередках, серед яких виділяється самбірський, де працювали кілька митців на чолі з *Федуском*, автором ікони Бла-

говіщення (1579) з церкви в Іваничах. Від другої чверті століття зросло значення львівського осередку.

Наприкінці XVI ст. у Східній Європі поширюється *світський портретний живопис*, зразком якого є портрет польського короля Стефана Баторія (1576), який створив для львівської ратуші *Войцех Стефановський*. Серед шляхти, що за честь несла військовий обов'язок, поширювалась думка про її зв'язок з сарматським військом. З часом у власних фантазіях вони дійшли до усвідомлення себе вже прямими нащадками войовничих сарматів. Так виникла *«Сарматська концепція»*, на яку звернув увагу відомий польський історик *Ян Длугош* наприкінці XV ст. В її основі були певні ідеали як людини, так і правителя, як-от любов до волі, щирість, відвага, незалежність. А правитель насамперед мав думати про добробут держави, а не про власну користь, оберігати свободу шляхти, бути щодо неї справедливим і щедрим. В контексті історії це був класичний приклад концептуального обґрунтування прагнень польських нобілів. У мистецтві XVI-XVII століття серед шляхти популярним був так званий *«сарматський портрет»*, головні елементи якого вказували на гідність, честь та войовничість.

Характерними елементами «сарматського портрету» є зображення шляхтича у повний зріст, або ж до поясу, зі зброєю, на фоні фамільних гербів і гасел. Зазвичай, шляхті годилось підкреслити власну освіченість, тож, типовим елементом такого портрету була книга, на яку спирається шляхтич, або котру тримає у руці. До нашого часу збереглися *лише нечисленні оригінальні зразки*. Портрет Криштофа Корибути, князя Збаразького, портрет Юрія Мнішека. Один з найкращих українських портретів першої половини XVII століття – *«Невідомий у червоній шубі»*. Доволі цікавий і загадковий. За формальними ознаками, картина не схожа на суто сарматський портрет, адже зображений чоловік може бути як шляхтичем, так і звичайним заможним купцем чи торгівцем, хто зміг собі дозволити зробити замовлення художнику. Однак, щось у погляді цього чоловіка вказує, що це особа зацного роду. Принаймні, шляхетської вдачі.

Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У фамільних замках складалися цілі галереї, котрі могли налічувати до ста полотен, як-от галерея замку в *Заславі* на 1622 р. Пор-

третні галереї облаштовували і в замках Волині, проте наразі такі майже не збереглися. Про особливості живопису тієї доби свідчить портрет руського *воєводи Яна Даниловича* з Жовківського замку. Рідкісною пам'яткою є портрет Криштофа Збараського, на якому князя зображено в повний зріст. З оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна і перемишльського старости Яна Гербурта. В пізніших копіях відомі портрети членів родини князів Острозьких. Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку історичного малярства є символічна композиція «Рокосш під Сандомиром», про батальне малярство свідчить «*Битва під Клушино*» з *костьолу в Жовкві*.

Художники ділились на цехових, придворних (королівських і магнатських) та мандрівних. З певного періоду, на межі XVI і XVII століть, у Галичині православних українців почали видавлювати з цехів, і врешті узагалі заборонили належати до цеху, а отже, суттєво обрізали клієнтуру. Греко-католикам, проте, залишили привілей працювати в цеху.

Загальні висновки. Розвиток культури на Русі-Україні з XV століття долав постординську негативну спадщину. В той час, як у решті європейських країн квітнув Ренесанс, збагачуючи національні культури й оживляючись місцевою специфікою, українські землі, перебуваючи під іноземною юрисдикцією, долали міжконфесійне протистояння. Ідея відновлення єдиної соборної апостольської церкви у XVI-XVII століттях була приреченою з низки об'єктивних причин. Насамперед, відчувався політичний підтекст її поширення на українські землі. Національна політика Речі Посполитої щодо українців не відзначалась мудрістю, що відразу відштовхнуло як консервативне селянство, так частину «творчої меншості», української аристократії, богословів, інтелектуалів-достоїнників.

Шістнадцяте століття стало часом виразної ідентичності української культури, коли така набуває своїх, неповторних рис, й продемонструвало, який культуротворчий потенціал міститься в Русі-Україні, розташованій на зламі двох цивілізацій – західної та східної. Як і в інших країнах, *важливим* чинником у формуванні національної ідентичності, згодом, становлення нації став

конфесійний. Чи був цей чинник *вирішальним*, сказати складно, оскільки в українських містах традиційно мешкали різні етнічні громади, що сумісно виробили формат мирного співіснування.

На території Русі-України представлені численні пам'ятки ренесансної барокової культури та декоративного й ужиткового мистецтва, що різняться в залежності від регіону й домінуючої конфесії. Дивовижне різноманіття стилів представлене зразками християнського православного, християнського католицького, мусульманського, вірменського, та інших різновидів мистецтв.

Попри всі цивілізаційні виклики, на перехресті яких опинились руські землі, руська культура не згасла, а лишила унікальні зразки полемічної й філософської літератури, збагатила світовий культурний спадок творами українців за походженням, долучилась до барокового поступу у архітектурі й містобудуванні, іконопису й скульптурі.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України: – К.: Видавець Корбуш, 2023. – 716с.
3. Історія української культури/ За загал. Руд. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.: іл.
4. Історія українського мистецтва : у 6-х томах / Академія наук УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії; Голов. ред. кол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. Т. 2.
5. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. – Київ.: «Абрис», 1991. – 272 с.
6. Огієнко І. Українська церква : Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х томах / І.І. Огієнко. – Київ: Україна. – Томи перший і другий. – 1993. – 284с. – Передрук з: Огієнко І. Українська церква. Прага, 1942. Т. 1–2.
7. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1985. – 550 с.

8. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.
9. Федорук О.К. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. – 274 с.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Боргардт О. Аналітична історія України / Олександр Боргардт. – [Б.м.: б.в], 2008. – 486 с.
2. Енциклопедія Львова. Т.1 / За ред. А. Козицького. – Львів: «Літопис», 2007. – 656 с.
3. Лябах М. Тисяча мелодій застиглої музики. (Архітектура України у XVI–XXI століттях). – К.: Київський дім, 2006. – 360 с. – Укр., англ.
4. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991. – 232с.
5. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. – К.: Дух і літера, 2012. – 624 с.
6. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Книга 1. – Опішне.: Українське народознавство, 1999. – 528с.
7. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. Нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; Іл. В.І. Гордієнка. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
8. Степовик Д.В. Українська гравюра бароко: Майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. – К.: ТОВ «Вид-во «КЛЮ», 2013. – 495 с.
9. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст. – Харків, 1998.
10. Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Полем. твори. Переклад. повісті. Поет. твори. / Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась; Упоряд і приміт. В.П. Колосової та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – 600с.
11. Федорук О.К. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. – 274 с.
12. Щербаківський В.М, Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками. – Передмова І. Ходак. – Харків: видавець Савчук, 2015. – 472 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Як відбувалось відновлення Русі-України від ординського заслля і як це позначилось на культурно-мистецьких тенденціях?
2. Яке епохальне значення мало винайдення друкарського верстату і які наслідки це мало на українських землях?
3. Хто були першодрукарями на Русі-Україні і як розвивався процес книгодрукування?
4. Про що свідчила полемічна література і яких полемістів-письменників Ви знаєте? Хто з них «достойники», а хто «зверхники»?
5. Що таке право ставропігії і в чому значення ставропігійних братств?
6. Які освітні установи існували на Русі-Україні? Які з них можна вважати колегіумами?
7. Які архітектурні стилі поширювались на Русі-Україні та які їх характерні особливості?
8. Що вам відомо про особливості галицької дерев'яної архітектури?
9. Чим обумовило будівництво фортифікаційних споруд в Русі-Україні і які з них Ви знаєте?
10. Що таке концепція «ідеального міста» і які Вам відомі українські міста, розбудовані за цим принципом?
11. Як поширювалось Магдебурзьке право на Русі-Україні і які наслідки таке мало?
12. Що можна сказати про архітектурні стилі Кримського півострова? Культурні надбання яких народів тут представлені?
13. Які зміни відбулись в українському іконописі? Які Вам відомі українські митці-іконописці?
14. В чому полягає феномен сарматського портрету?
15. Чи є у Вашому місті (районі, селі) будь-які пам'ятки культури чи мистецтва досліджуваного періоду? Якщо є, які саме?

РОЗДІЛ ІХ.

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА, ЙОГО РОЛЬ У КУЛЬТУРНО-ДЕРЖАВНИЦЬКОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIV-XVII СТОЛІТЬ ТА ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

9.1. Феномен українського козацтва в контексті розстановки політичних сил Європи XV-XVI ст.

Лицарі честі й військової звитяги, охоронці християнської віри, захисники християн, вправні воїни з блискучою стратегією і тактикою – все це про українських козаків. По суті козацьке військо є унікальним феноменом не лише вітчизняної, але й світової історії. Адже за відсутності власне національної держави на українських землях постала військово-політична організація, що увібрала в себе всі цінності українців і була єдиною, хто наважувався на відкриті виступи проти головного хижака тогочасної політичної арени – Оттоманської Порти.

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені ще на початку XVII ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». Зокрема, польсько-литовський хроніст Мацей Стрийковський у своїй праці «Хроніка», 1582 р. вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка «Козака», який вдало боровся з татарами.

Наразі більшість істориків погоджується, що зародження козацтва припадає на злам XV-XVI століть. Цей період для українських земель був вирішальним в контексті розстановки політичних

сил тогочасної Європи, як Східної, так і Центральної й Західної. Руські землі, з яких тікали залишки Орди, були розпорошені між кількома країнами: Польща (Галичина, Червона Русь), Московія, Литва, Молдова. Наприкінці XV століття частина Руських земель внаслідок династичного шлюбу перебувала під юрисдикцією Великого князівства Литовського, інша частина, з тієї ж причини – під владою Королівства Польського. Суздальська Русь, більш відома з джерел як Московія, внаслідок своєї централізаторської політики XIV століття й допомогла ординській адміністрації, зуміла приєднати Тверське, Рязанське, Ярославське князівства, поглинути вільні й заможні торгівельні міста Псков та Новгород. До 1480 року Московія формально перебувала під юрисдикцією Орди, від якої запозичила авторитаризм, жорстку вертикаль влади й централізацію. У подальшому суто авторитарно-ординський формат правління виявиться тим, що різко відрізнятиме цю, формально європейську країну, від решти держав. У тому числі, від Війська Запорізького, що буде фатальним при встановленні домовленостей між цими двома сторонами.

З метою послаблення Великого Князівства Литовського, московський князь Іван III цінними подарунками заохочує Кримського хана Менглі-Гірея напасти на руські землі. Південноукраїнські землі стають об'єктом прямої агресії з боку Кримського ханства та його більш могутнього союзера – Османської Порти.

Московсько-польсько-руська війна 1487-1494 року закінчилась невдало для Великого князівства Литовського, а відтак, з другої половини XV століття у московське підданств о починають переходити правителі литовських окраїн. У 1500 році Московія приєднує до себе Чернігівську й Сіверську землі, а з середини XVI століття, 1558 року, Московське царство розпочинає Лівонську війну, обґрунтовуючи військову агресію тою-таки необхідністю повернення земель, які входили до складу Київської Русі, у тому числі й українських. Як завжди політичні претензії здійснюються під благовидними гаслами «повернення отчих земель», відновлення позицій православ'я на територіях, що належать «іновірним». У Східній Європі саме з XV століття на політичну арену як самостійний (принаймні, зовні) гравець виходить православна церква. Починаючи

від 1448 року, самопроголошення автокефалії Московської церкви, спекуляція на релігійних переконаннях, вочевидь, стала однією з головних стратегій Московії, геніальних у власній примітивності.

На світовій арені XV-XVII століття є часом розвиненого середньовіччя. Це був період, коли європейські країни, пройшовши час Хрестових походів і чуми, понесли суттєві втрати свого населення, внаслідок чого позбулися кріпацтва. З XV століття квітнув *Ренесанс*. Однак, прогресивні здобутки Західної Європи бліднішали на фоні реальної загрози з півострова Мала Азія, після того, як тут закріпився новий небезпечний гравець – Османська імперія, та її генетичний васал – Кримське ханство. Головним напрямом їх зовнішньої політики була експансія під гаслом поширення ісламу. Османи не задовольнялись лише Візантійською імперією, а мали плани і на Священну Римську імперію німецької нації, а також на решту європейських країн, котрі, зважаючи на їх локальні війни та непорозуміння, були вразливою мішенню. В османів було те, чого не знала жодна європейська країна – мотивована й сильна армія яничарів. Протиставити щось подібне на той час не могли європейські монархи, армії яких на половину складались з найманців. Відтак, європейські країни, зважаючи на попередній досвід, мали всі підстави боятись Османську імперію – адже та красномовно продемонструвала всю міць свого війська.

Таким чином, на політичній карті тогочасної Європи з'явилися нові гравці, кожен з яких переконливо обґрунтовував власне право на українські землі. Прикро констатувати, що такі, за умови втрати державності, стають розмінною монетою в політичних претензіях навколишніх гравців, якби не одне «але». Цим «але» стає українське козацтво.

Варто розуміти різницю між козаками, котрі тікають в пошуках кращої долі і козацтвом як *військовою організацією*, котра має військовий досвід, на основі якого виробило свою військову тактику, а також внутрішній устрій, правила співжиття й козацьке звичаєве право. Термін «козак» на письмі вперше вжито у «Таємній історії монголів» від 1240 року папським нунцієм Плато Карпіні, для людини самотньої, не пов'язаної ні з домівкою, ні з сім'єю. З'явившись у пратюркській мові, слово «козак» поступово набуло

серед українців значення вільного й хороброго воїна, захисника України й оборонця православної віри.

Козацтво як специфічне суспільно-політичне явище, в процесі свого становлення і організаційного формування, охоплювало тривалий проміжок часу з XV по XVIII ст. Досить швидко з суто українського степового явища козацтво перетворилося в організовану військову силу, котра відіграла свою вирішальну роль у протистоянні Європи з османами. Існує кілька варіантів періодизації процесу становлення і організаційного оформлення козацтва. Нижче буде наведено нашу авторську версію.

На першому етапі, що тривав з кінця XV до середини XVI ст. спостерігаємо *зародження й становлення козацтва*. Головним джерелом формування українського козацтва у цей період були не лише уходники та вихідці з міст і містечок, городові (міські) козаки, але й відчужена частина православної шляхти, котра не бажала полонізуватися. У цей період особливо лютували окремі військові угруповання колишньої Орди і новоствореного Кримського ханства, в якому процвітав невільницький ринок Кафа. Потрібно було давати гідну відсіч агресору. У Великому князівстві Литовському про спокій на прикордонних територіях турбувались ті, кого це безпосередньо стосувалось – самі місцеві прикордонні старости. Час від часу вони очолювали походи на татарські улуси своїх загонів, до яких долучались окремі ватаги козаків-уходників.

До другої половини XVI ст. ставлення знаті до козаків, як співників у боротьбі проти татар і турків, в основному було дружнім. Козаків і шляхту на цьому етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі і пани з їх організаційними можливостями становили ніби офіцерський корпус козацтва. Становлення козацтва знаменує *заснування січей*, укріплених опорних пунктів, що можна вважати якісним переходом від захисту до стратегії організованих нападів.

На етапі *розвитку й розквіту*, що тривав з середини XVI до середини XVII ст. відбулось чимало знакових подій, котрі змінили розстановку політичних сил і поставили питання щодо юридичного статусу самого козацтва. Насамперед щойно створена Річ Посполита, плекаючи власні демократичні традиції, відчувала свою безпорад-

ність перед Оттоманською Портою. Тож, відбувається легітимізація козацького стану з визнанням їх прав та привілеїв, як соціальної верстви. Організатором козацьких реєстрових збройних формувань став польський король *Стефан Баторій*. Відтак, козацтво розділилось на реєстрове та нереєстрове. Останнє існувало поза законом, й постійно зростало за рахунок селянства, невдоволеного неадекватною політикою Речі Посполитої на українських землях. Триває покозачення української шляхти, частина якої йде на Запорізьку Січ, інша частина поповнює командний склад реєстрового козацтва.

Також на зазначений період припадають антипольські козацько-селянські війни, зростає активність козаків у боротьбі проти турків і татар, а переможні морські походи Петра Конашевича-Сагайдачного й Петра Дорошенка на Оттоманську Порту й Кримське ханство свідчать про справжній *розквіт козацтва як організованої військової сили*. Окремою сторінкою цього періоду є переможні війни, участь козацького війська в яких стало вирішальним чинником. Це Хотинська битва 1621 року, перемога в якій не лише запобігла краху Речі Посполитої, але й врятувала європейську цивілізацію від османського завоювання. А також війни проти Московського царства, котре внаслідок грамотної стратегії Петра Конашевича-Сагайдачного, опинилось на межі катастрофи.

Внаслідок вражаючих перемог козацтво перетворюється на впливовий чинник міжнародного життя. Запорозька Січ виступає суб'єктом міжнародного права, козацтво визнається як організована й переможна військова сила, з якою впливові монархи воліють укладати міжнародні угоди. Зважаючи на свавілля католицької церкви після Берестейської унії, а також постійні набіги татар з метою захопити ясир, козацтво позиціонує себе, окрім іншого, як захисника православ'я і вірян. Навіть символом війська Запорізького було обрано Покрову Богородицю.

Окремим етапом варто визначити *Національно-визвольну революцію під проводом Богдана Хмельницького*. Можна по-різному називати цю подію й ставитись до неї, однак, така відіграла свою роль у вітчизняній історії. Зважаючи на масштаб, рушійні сили і наслідки, Велике повстання не має аналогів у світовій історії. У процесі Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. була

створена *Українська держава*, в основу якої було покладено систему організації влади Запорозької Січі.

Наступний етап, 60-80-ті рр. XVII ст. – *надлом*. У контексті світової історії на цей період припадає епохальна Віденська відсіч 1683 року, в якій об'єднане козацько-польсько-німецьке військо отримало перемогу над переважаючим османським, після чого Порта перестала представляти небезпеку для європейської цивілізації. Та для української історії цей етап позначився добою Руїни. Політична неготовність козацької старшини стати послідовним державотворчим елементом спричинилась до нівеляції завоювань Великого повстання. Не останню роль у цьому відіграли країни-сусіди, кожна зі своїм політичним розрахунком, котрі розуміли міць й конкурентність козацького війська й багатство українського ресурсу. Постійний зовнішній тиск і втручання у внутрішні справи України іноземних держав провокували внутрішні соціальні конфлікти й протистояння. Фатальну роль відіграла російська православна церква й спекуляція на релігійних переконаннях православних вірян.

З другої половини XVIII ст. починається незворотній період *занападу*, для якого характерною була остаточна нівеляція будь-яких попередніх домовленостей і ліквідація імперією автономії України. Якщо в попередній період ще жевріла надія, то посідання російського престолу в 1764 році амбітною прусачкою звели надії нанівець.

Якщо провести історичні паралелі, то в 1648 році завершується Тридцятирічна війна, наслідком якої стала *Вестфальська система міжнародних відносин*, головні принципи якої, як-от баланс сил, суверенітет держав, діють і донині. Українські неосяжні землі вкотре виглядають як рятівна травинка для Ватикану. На цьому ж етапі в Європі чітко визначилась позиція головних політичних гравців щодо знекровленої Польщі, яку наприкінці XVIII ст. тричі поділять. Річ Посполита, витрачаючи гроші й ресурс на приборкання непокірних українців, не зчулася, як сама втратила власну державність.

Яке ж місце українське козацтво займало в контексті вищезазначеної розстановки політичних сил тогочасної Європи? Феномен козацтва як збройних повстанців проти релігійно-національного гноблення у Східній Європі та частині Азії є досить поширеним. Відомі гайдуки, граничари, бродники, берладники.

Та українське козацтво мало свою специфіку, історично обумовлену. Воно сформувалось як войовничий стан, що вирізнявся не лише блискучою військовою тактикою, але й сприймався як єдина надія місцевого населення на порятунок і від татарської неволі, і від шляхетської сваволі. І на відміну від інших, аналогічних військових утворень, всередині цього стану сформувалась ідея відновлення руської (української) державності.

У той час, коли європейські держави відчували потенціальну загрозу на південноруські землі, точніше, українські, поширювалась справжня загроза. Південь України фактично був територією, де вгамовувалась агресія татар. Особлива їх активність припадає на кінець XV століття, коли Кримське ханство та Османська імперія, розуміючи розгубленість Європи після завоювання Константинополя, здійснювали напади майже щороку. Враховуючи невизначений стан цих земель, які були фактично беззахисні, втім, потерпали не лише Південноруські землі, татари доходили аж до Волині. Відтак, поява козацтва мала під собою два основних взаємопов'язаних чинника: природне прагнення людей до особистої, політичної, господарської й духовної свободи та необхідність захисту краю від агресора.

Кінець XV століття був особливо рясним на напади, котрі відрізнялись особливою жорстокістю. І саме на цей період припадає зародження козацтва як організованої військової сили, що має свій устрій, правила, тактику оборони та ведення нападів. На цьому ж етапі з'являються письмові свідчення про військову звитягу козаків. На центральних українських землях козаки згадуються під 1489 роком, коли вони допомагали сину польського короля Яна Ольбрехта, Казимиру, наздогнати татарський загін на Брацлавщині. У 1492 році «кияни і черкаські захопили турецький корабель під Тягинєю у гирлі Дніпра». Саме з другої половини XV ст. збільшується кількість зимівників і слобод на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі. З поодиноких жителів і втікачів утворюється соціальна група під загальною назвою «козаки», яка починає відігравати помітну роль на пограниччі України зі степом.

Після вересневого нападу Менглі-Гірея настала очевидною диспропорція сил. Розпорошеним, дрібним загонам місцевої шляхти важко було діяти проти відчутно переважаючих сил ворога. Тож, та-

тари спустошили Житомирщину та інші землі й відійшли на південь, обтяжені трофеями й ясиром. Українською, литовською й польською шляхтою було здійснено кілька спроб дати організовану відсіч татарським вторгненням. Польський принц *Казимир Ольбрехт*, об'єднавшись влітку 1489 року з загонами литовських феодалів, знищив татарський загін на Вінничині, близько п'ятнадцяти тисяч татар. Потім було знешкоджено другий татарський загін, близько десяти тисяч, а взимку того ж року – ще дев'ять тисяч. Три перемоги поспіль зробили 1489 рік траурним у Кримському ханстві.

Після трьох поразок у 1489 році турки й татари швидко оговтались, і у 1497 році шестидесятитисячне турецьке військо розмістилось під Білгородом. Але й цього разу козацьке військо побороло переважаючі сили Мехмет-Гірея. За перемогу біля Очакова 10 серпня 1497 року *Костянтин Іванович Острозький* отримав посаду Великого гетьмана Литовського. Однак, вже в травні 1498 року загонами татар і турків, руйнуючи все на своєму шляху, пронеслися Поділлям, Волинною, Галичиною, спустошуючи землі аж до Вісли. А восени 1498 року вже сімдесятитисячна турецька армія майже повністю сплюндрувала українські галицькі землі.

Подальше просування ворога на північ зупинили небували морози. Сорок тисяч турок та захоплена ними худоба просто замерзли на дорогах і в полях. Зате влітку 1499 року татарські загонами сплюндрували не лише села й невеликі містечка, але й такі міста Центральної Європи, як Володимир, Берестя, Белз, Красин, Люблін. У вересні небачених руйнувань зазнали Київщина, Чернігівщина, білоруські землі Великого князівства Литовського. Саме після цих руйнівних подій на території Галичини, Волині й Закарпаття зміцнюються старі й будуються нові фортеці.

На якийсь час агресія Кримського ханства дещо послабилася, в чому певну роль зіграли так звані *упоминки* – податок грішми та коштовностями, які московський і польський уряди в XVI-XVII століттях систематично надавали хану, аби запобігти грабіжницьким нападам його загонів. Однак, навесні 1514 року атаки відновились. При цьому мають місце як перемоги, так і поразки над татарами польських та українських воєначальників. Відомі перемоги Яна Творовського з Бучача у Тереховлі в 1515 році,

Станіслава Лянцкоронського, Марціна Каменецького на Поділлі 1512 року. Славною є *Битва під Лопушином*, в якій дід відомого Дмитра Вишневецького, засновник однойменної династії, Михайло Вишневецький, і князь Костянтин Острозький отримали перемогу над татарським військом. Були й поразки, як-от, битва під Сколе, де татарське військо перемогло об'єднане польсько-руське під командуванням князя Костянтина Острозького. Героїчно загинули брати Корецькі – Василь, Лев та Олександр. Окрім іншого, ця битва продемонструвала марність перемовин з татарами і османами. Попри те, що Польща сплачувала регулярні «упоминки», хан Мехмет I Гірей, постфактум, розірвав союзницькі відносини з польським королем буцімто за те, що козаки здійснювали походи на Крим, і забажав збільшити розмір фактичної данини.

Іван Вишневецький, батько Дмитра Вишневецького, очолював мобілізацію шляхти у 1534, 1538 та 1540 роках, а також відомий як один з організаторів оборони Волині від нападів татар. Їх перемоги стали яскравими спалахами героїзму й військової вправності українців і поляків на фоні приреченості України. Стало очевидним, що без добре організованої системи оборонних споруд та регулярної армії Україна не могла.

Порубіжжя українського південного степу стало місцем постійної небезпеки, що ширилась аж до Центральної Європи, єдиним запобіжником якої лишалось козацтво. Сила козацтва полягала не лише у його організації, військовій тактиці й стратегії, але й у тім, що, перебуваючи на межі держави й кочового степу, воно змогло врахувати більшість елементів військової тактики самих татар і турків, до чого не додумались армії європейських країн. Подібно до кочовиків, козаки також були досить непримхливими, вміли терпіти голод, холод, нестачу, в них чудово була організована розвідницька справа, вони не залежали від платні, як військові європейських армій.

Козацьке середовище сформувало досить жорстке звичаєве право, зі відповідною системою злочинів і покарань, котре також забезпечувало залізну дисципліну під час військових дій. Та при цьому козаки воювали не за страх, а за совість, в основі їх боротьби було переконання. В їх арсеналі також було чимало прийомів психологічного тиску на ворога. Фактично, ця організація стала

суспільним станом Речі Посполитої, з якою держава мусила знаходити порозуміння.

На XV-XVI ст. припадає *формування національної ідентичності українців*, що проявляється в усвідомленні своєї належності до одного етносу, етнічної й релігійної (конфесійної) відмінності від сусідів, пошуку свого етнічного та державного коріння в минулому, засудженні відступу від національної мови, звичаїв, традицій, віровчення тощо. Сучасники не ототожнювали українців та московітів, не вважали їх «одним народом». Про це свідчать тогочасні дипломати й мандрівники. *Мацей Стрийковський* у своїй «Хроніці литовській, польській, жмудській та руській» чітко розрізняє русинів та московітів. Його праця мала вплив на формування суспільної думки тогочасної Європи. Британський посол при Московському дворі *Джилльс Флетчер* у своїх записках також звертає увагу на різницю московітів та українців. Про це зазначав і французький інженер, *Гійом Лавассер де Боплан*, книга якого «Опис України» пережила чотири видання.

Отже, зовнішні умови були такими, що козацтво наприкінці XVI століття стало єдиною реальною військовою силою, конкурентоспроможною проти султанської Туреччини й Кримського ханства. У 90-х роках XVI століття народи Південно-Східної Європи об'єднались у Священну Лігу, але їх армії були неконкурентними проти яничар. Сама ж Оттоманська Порта головним напрямом політики вважала поширення ісламу (тобто, свого впливу й контролю) на нові території, експансія була формою і сенсом її існування. Работоргівля процвітала. Армії яничарів, котрі змалку виховувались у таборах і відточували військову майстерність, могла протистояти лише інша армія, котра формувалась приблизно за таких самих умов. І таким було козацьке військо, що формуючись на порубіжжі кочового степу, органічно виробило правила життя, близькі до побуту степовиків. При цьому лишаючись вірними цінностям землеробської цивілізації, а також християнської віри, захисниками якої вони себе позиціонували.

Це розуміли європейські монархи. На свій бік козаків намагались перетягти австрійський двір, римська курія, трансільванський князь, молдовський господар, російський цар та інші. Коли

ситуація загострювалась, уряд Речі Посполитої радий був використати козацьку військову майстерність проти Туреччини й Криму.

9.2. Вихід козацтва на політичну арену. Заснування козацького реєстру

Шляхта й панство, отримуючи землі, також намагались будувати замки для захисту від татар й встановити свій контроль над селянами. Подекуди вони зуміли домовлятися з козаками й діяти разом проти степовиків. Таким був намісник канівський і черкаський Остафій Дашкевич, Предслав Лянцкоронський, королівський ротмістр і староста хмільницький. У 1516 році татари промайнули землями Поділля, Галичини, Волині, грабуючи міста й випалюючи села. Необхідність організувати надійний захист від нападників розумів ще король Сигізмунд I Старий. *Предслав Лянцкоронський та Астафій Дашкевич*, не в силах більше спостерігати спустошення земель татарами, об'єднали в 1516 р. свої військові сили, які становили 1200 козаків, та атакували Білгород.

Фактично оборона краю покладалась на відповідальність самих місцевих старост, та незважаючи на виняткову роль козацтва в цьому процесі, власті відмовлялись визнавати їх особливий статус у суспільстві, змушували працювати на державців і платити податки. Спочатку козаки відповідали на це повстаннями, як це трапилось в 1536 роках у Канівському та Черкаському старостах, потім почали відходити на Південь, куди не діставали панські повноваження. Зручною локацією для них стала місцевість нижче Дніпровських порогів, де козаки почали осідати, пристосовуючись до нових умов існування.

Будівництво січей як опорних пунктів козаків, стало важливою стадією еволюції їх організації. Насамперед вони обживали нові території й вивчали місцеві особливості. Якщо раніше козаки оборонялись, то тепер наступали. Таких упереджувальних виступів було кілька, внаслідок чого уряд Османської імперії змушений був звернутись до уряду Речі Посполитої з вимогою «приборкати

своїх козаків». Юридично вони були підданими Польської держави, тож, остання й несла відповідальність за все, що відбувається.

Загалом османська небезпека привела до формування пограничного війська і в інших країнах, зокрема, в Угорщині. Угорський король *Матвій Корвін* у другій половині XV ст. дозволив селитися в прикордонних областях за умови несення сторожової служби. Переселенці й місцеве населення, яке переходило на запропоновані умови, стали називатись *ускоками*, а згодом – *граничарами*. Виділена територія від Адриатичного узбережжя до річки Сава дістала назву *Військового кордону*. За таких умов на кордоні з Османською імперією було розбудовано систему укріплень, яка одночасно була сигнальною системою. У випадку наближення турків сигнал передавався від одного укріплення до іншого. Отримавши умовний сигнал, всі чоловіки в поселеннях граничарів бралися до зброї, швидко збиралися в загони і діяли згідно з наперед визначеними планами.

На українських південних землях, за однією з версій, перша велика січ, точніше, укріплена будівля з кам'яним верхом, з'явилась на острові Хортиця між 1552-1556 роками, котру спорудили козакки з ініціативи *Дмитра Вишневецького*. Сам Вишневецький, попри козацьке прізвисько «Байда», був не лише шляхтичем, а походив з великокнязівського роду Гедиміновичів, мав великі маєтності на території сучасної Тернопільщини й обіймав високу адміністративну посаду. При цьому відзначився любов'ю до України, захищав Волинь і Поділля від татарських набігів, брав участь у багатьох сутичках і битвах з нападаниками. Ставши наприкінці сорокових років XVI століття канівським і черкаським старостою, Вишневецький майже без допомоги польсько-литовського уряду звів на Хортиці замок, який став не лише фортифікаційною твердиною, але й відкрив нову, козацьку еру в історії України. Поставивши на Хортицькій Січі гарнізон, Вишневецький перетворив її на плацдарм для подальшого відвоювання південних українських земель.

Небажання польсько-литовського уряду починати широкомасштабну війну з Кримським ханством змусили князя вступити в переговори з московським царем *Іваном IV Грозним* щодо спільних дій проти Криму. Перебуваючи на службі у московського правителя, Вишневецький не припиняв боротьби за визво-

лення українських земель. Успішними були його походи 1558 та 1559 років, у 1560 році він навіть намагався оволодіти Кримом разом з народами північного Кавказу. Та московський цар, намагаючись розв'язати собі руки для експансії на захід (пам'ятаємо, саме в той час тривала Лівонська війна 1558-1583 років), почав переговори з ханством, після чого Вишневецький повертається на Дніпро. Оселившись на острові Монастирському, він знову організовує походи козаків на татарські улуси.

Та, вочевидь, Дмитро Вишневецький був дійсно небезпечним для ворогів України, за нього було призначено чималу нагороду. У 1562 році союзники-волохи підступно полонили князя й видали його султанові. Задля залякування інших непокірних, князь Дмитро Вишневецький публічно був страчений у Стамбулі. Таким чином, за діяльності Вишневецького Запорізька Січ виходить на міжнародну арену й перетворюється на лідера боротьби східного слов'янства проти Кримського ханства й Султанської Туреччини. В очах сучасників вона постає як своєрідне державне утворення, без якого європейські країни вже не могли обходитись в міждержавних відносинах. Козацтво хоч і жило на підвладній Польщі території, але добре розуміло, що історично й автентично то є їх земля, і діяло відповідно – укладало зовнішньополітичні угоди, котрі мали переважно військовий характер.

За другою версією, першу січ заснував шляхтич *Остафій Дашкевич*, староста черкаський, канівський і кричевський, ще на початку століття. Він зібрав з Дніпровських островів розпорошених озброєних людей, що переховувалися від татарських набігів, невеликими групами давали відсіч татарам як могли. Дашкевич організував їх у єдину військову силу, установив однакову для всіх єдину зброю – вогнепальну та шаблю, поділив усіх на полки, полки на сотні, призначив старшину, підстаршину. Відомий також як перший кошовий отаман Запорізької Січі, хто призначив Хортицю основним місцем для складу зброї, щоб перекрити татарам вхід на українські землі.

Запорожці на літо виходили на острови, коли татари починали свої грабіжницькі напади на українські землі, а на зиму розходилися по домівках. Вони називали себе черкасами, їх озброєння

складалось з шаблі, лука з стрілами, ножів. Їх супротивники мали таку саму зброю, тому Дашкевич вирішив озброїти своїх козаків новою вогнепальною зброєю, не відкидаючи старої.

В залежності від політичної ситуації чи розстановки сил, січ, як форпост козацької військової організації, змінювала місце розташування, й, відповідно, назву. Так можна нарахувати вісім січей: Хортицька, Токмаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортотлицька, Олешківська, Кам'янська, Нова Січ. Кожна з них мала свої особливості й відіграла свою роль у нашій історії.

Стосовно Хортицької, вище було вказано на аргументоване припущення, що йшлося не про власне січ, а про оборонний *замок*, збудований з ініціативи князя Дмитра Вишневецького на його ж землях. *Токмаківська січ* є першою, про яку міститься згадка у письмовому джерелі і на якій селились *уходники*. Про неї писав польський письменник та історіограф *Марцін Бельський*. *Базавлуцька січ* (1593-1638) відома тим, що саме з неї організовувались найвідоміші й найвдаліші козацькі морські походи запорожців, у тому числі *Петра Сагайдачного* та *Михайла Дорошенка*. Наприкінці XVI та початку XVII століття саме на Базавлуцькій Січі формувались загони, що стали ядром козацько-селянських повстань під проводом Северина Наливайка, Марка Жмайла, Тараса Федоревича, Павла Павлюка, Дмитра Гуні, Якова Острянина.

Микитинська Січ була тилом Визвольної революції 1648 року, тут обрали гетьманом Богдана Хмельницького. У 1652 році козакі перенесли Січ на *Чортотлик*, оскільки місцевість Микитинога Рога, досить висока і з трьох боків зовсім відкрита, мала досить значні недоліки у стратегічному розумінні: татари, кочуючи по лівому березі Дніпра, просто навпроти Січі, могли стежити за діями запорізьких козаків і передбачати всі їхні плани й задуми.

Чортотлицька Січ вважалася січчю, яка переважала над іншими, тому папери, що виходили з цієї Січі, рідко підписувалися з означенням її місця: «Дано в Січі при Чортотлику», «Дано в Чортотлицькій Січі», а переважно взагалі не мали вказівок на місце: «З Січі запорізької», «Дано на Коші Січі запорізької», «Писано на Коші запорізькому», «З Коша запорізького», причому під Січчю розумілася саме Чортотлицька Січ. Всенародне визнання

і гучна слава Чортомлицької Січі поширились в часи отаманства *Івана Сірка*, який з 1663 року проживав виключно на Чортомлицькій Січі і більше п'ятнадцять разів обирався кошовим отаманом, здобувши всенародне визнання своїми військовими заслугами.

Зокрема прославився розгромом 60-тисячного османсько-татарського війська, що несподівано напало на Січ в новорічну ніч 1675-1676 року, а також *Кримським походом 1676 року*, коли запорожці під проводом Сірка вперше форсували Сиваш і розгромили ханську столицю *Бахчисарай*. Зруйновано Чортомлицьку Січ було московськими військами розлюченого Петра I, котрий дізнався про союз Івана Мазепи зі Швецією. 1709 року московський цар Петро видав грамоту-звернення до українського народу, де було сказано: «Віддавна відомо про постійні свавілля й непослух мінливих і непокірних запорожців. Як бунтівники й непослушники, вони підлягають знищенню і заслужили страти».

Наступна, *Кам'янська Січ*, також була зруйнована московськими військами. *Олешківська Січ* є живим свідченням еволюції відносин козацтва і татар, а також того, як можуть змінитись політичні пріоритети. Вона вже була заснована на території Кримського ханства, на землях, наданих ханом Девлет-Гіреєм на прохання кошового отамана Костя Гордієнка.

Таким чином, у козаків були свої укріплені осередки, січі, де, окрім куренів, будинків старшини й школи, височіла *церква Покрови Богородиці*. Вояки особливо вшановували саме Покрову, вважаючи її заступницею. Своєю чергою, й самі козаки позиціонували себе захисниками православної віри. Вони влаштовували засідки, звільняли ясир, або ж просто викупували бранців. І це у XVI столітті, коли работоргівля була гарантованим джерелом збагачення. Рабство споконвічно було чужим й неприйнятним цінностям землеробської цивілізації. Визнавати владу центральних властей козаки відмовлялись, замість призначуваних старших обирали власних отаманів.

Виходила ситуація, за якої ані Велике князівство Литовське, ані Річ Посполита забезпечити спокій на території своїх підданих були нездатні. А Османська імперія розуміла, що північніше її васала – Кримського ханства, розміщено військові угруповання,

котрі завдають їй відчутних прикрощів. Щоб не поглиблювати конфлікт з Портою та при цьому посилити власну присутність на українсько-татарському порубіжжі, польський уряд задумав легалізувати частину заможних козаків.

Це розумів ще король *Сигізмунд I Старий* в 1524 році, однак, його розпорядження реалізованим не було. Після утворення Речі Посполитої, Сигізмунд-Август видав універсал 1572 року про формування найманого загону з трьохста чоловік, які мали перебувати на державному утриманні. Зараховані на службу козаки вписувались до *реєстру* (списку), решта була поза законом. Старшим було призначено шляхтича *Яна Бадовського* з правом вищої судової влади, та невдовзі загін розпався. І лише у 1578 році король *Стефан Баторій* відновив козацький реєстр, взявши на державну службу шість сотень козаків і надавши їм певні права та привілеї.

Реєстровці звільнялись від податків і поборів, одержували землю на правах рангового володіння, користувались військово-адміністративним і судовим імунітетом. *Військо Запорізьке реєстрове* розташовувалось на території вище Січі, від Чигирина до селища *Трахтемирова*, що було козацькою столицею. Реєстровці дістали військові клейноди – корогву (прапор), бунчук, печатку та інші атрибути козацької влади, а також кілька гармат, труби, литаври. При цьому *Військо Запорізьке низове* лишалось військово-політичною структурою, що формально була поза законом й фактично непідвладною офіційному уряду держави, очолювалось кошовим отаманом й перебувала на Січі, місцезнаходження й, відповідно, назва якої час від часу змінювалось. *Військо Запорізьке реєстрове* було зобов'язане тримати на Січі постійну залого, аби контролювати і запорожців, і селян.

Король Стефан Баторій, котрому вдалось владнати питання правового оформлення козацького реєстру, був доволі непростою фігурою європейської політики. Формально вважався першим законодавцем запорізького козацтва, та здійснив невдалу спробу знищити Січ. Король був одним з найбільш рішучих і успішних військових супротивників Московського царства. Однак, зробив усе, аби українські купці не перетворились на заможну, відтак, впливову верству. Для цього своїм привілеєм король обмежив русинам обсяг товарів під час ярмарків, а також заборонив

їм торгувати в інші дні. Під монаршу заборону попало володіння шинками, право виробництва алкоголю, тож, все, що приносить швидкий гарантований прибуток. Цього ж року було видано королівський універсал, яким заборонялось пускати запорожців «на волость» й торгувати з Січчю зброєю і порохом.

Відтак, козацьке військо, конкурентність якого все-ж була на користь войовничому іміджу Речі Посполитої, отримало офіційний статус в державі лише з кінця XVI століття. Варто уваги, що як у всіх країнах середньовічної Європи, у Польщі особам військового стану передбачалась земля, однак, для козаків така надавалась у *ранговому* володінні. Це означало, що земля належала родині реєстровця, а його спадкоємці могли її успадкувати лише у разі несення сумлінної служби на користь Речі Посполитої.

Особливістю збройних сил Речі Посполитої було те, що верховним їх головнокомандувачем був *гетьман*. Спочатку гетьман призначався королем лише на час воєнних дій, надалі – з 1503 року посада великого коронного гетьмана (гетьмана великого королівського), згодом гетьмана великого литовського, стала постійною, а з *1581 року – довічною*. З 1527 року гетьмани вважалися найвищими військовими керівниками. Їхніми помічниками були гетьмани (відповідно коронний та литовський) *польні* («польові» – як військова посада це приблизно відповідало посаді фельдмаршала), що займалися, зокрема, організацією постачання війська, розвідкою, керували найманими військами тощо. Вперше ця посада з'явилася у Польщі у 1539 році, у Великому князівстві Литовському дещо пізніше. Посади гетьмана у Польському королівстві і Великому Князівстві Литовському зазвичай надавалися представникам *впливових князівських родин*, зокрема, Острозьким, Вишневецьким (з роду яких козацький воєначальник *Дмитро Вишневецький*), Кішкам (з роду яких козацький полководець Самійло Кішка), Ходкевичам та ін.

На початок XVII століття, 1606-1620 роки припадає доба козацьких *морських походів*. У цей час розквіту колоніальної торгівлі у світі існували так звані великі морські держави, інженери яких вправлялись у вдосконаленні каравел, бригаєтин, інших інженерних винаходів зі складними й надскладними конструкціями. У козаків не існувало власної інженерної школи, однак, козацькі

човни – *чайки* наводили жах на татар і турків, які завдавали лиха південноукраїнським землям. Ці човни перетинали Чорне море не лише каботажно, вздовж берега, а й навпростець, що свідчило про обізнаність козаків з орієнтацією по зорях й вміння прогнозувати погоду. Чайки були геніальними у власній простоті – вони не мали носової й кормової частини, а могли рухатись в будь-який бік, залежно від потреби. Без зайвого на борту, чайка могла розвивати більшу швидкість, аніж перевантажена каравела чи бригантина. За описом очевидців, козацькі човни вивищувалися над поверхнею води не більш як на два з половиною фути, що робило їх малопомітними.

Організатор морських походів козаків, Петро Конашевич, уродженець давнього шляхетського роду гербу «Побог» з юного віку отримав вишкіл у Війську Запорізькому, після чого долучився до військових походів. З 1600 року у вісімнадцятирічному віці бере участь у військових кампаніях проти васалів Османської Порти, Молдавського та Волоського князівств, у Лівонській кампанії Речі Посполитої та інших. За гостре око й вправність при стрільбі з лука отримав прізвисько «Сагайдачний».

У 1606 році очолив похід на Варну, де козаки захопили неприступну фортецю, знищили берегові укріплення та рейдові човни турків, а кілька галер з екіпажем та майном захопили. Було звільнено кілька тисяч полонених. Під час атаки на іншого васала Османської імперії, Кримське ханство, було взято міста Перекоп та Очаків, стратегічні пункти на узбережжі Чорного моря.

З 1613 по 1615 роки козацькі чайки під командуванням Сагайдачного з'являються безпосередньо на османському узбережжі, наводячи жах на навколишні населені пункти. Було захоплено Трапезунд, взято в облогу Синоп, знищено місцевий флот галеонів і галер. Яким чином козакам на непримхливих чайках вдалось перемогти озброєних до зубів османів на досконалих човнах, важко сказати, вочевидь, далася взнаки та сама легендарна військова стратегія й тактика козацького війська. Однією з особливостей якої, окрім іншого, було те, що в жодному разі *козаки не лишали своїх побратимів, а командування ніколи не практикувало тактику «гарматного м'яса».*

Судячи з подальших подій, вже за Сагайдачного козаки міркували, що то є більшим злом для українських земель – татари, котрі достатньо спробували козацьких шабель, чи польські жовніри, певні у власному сарматському походженні й вперті понад міру у законності своїх намірів щодо України. Одне є очевидним – козаки під командуванням Петра Конашевича-Сагайдачного брали участь у військових кампаніях Речі Посполитої, та аж ніяк не вважали подібне своїм обов'язком.

У 1616 році відбувся епохальний похід козаків під проводом тепер вже гетьмана Сагайдачного на великий невільничий ринок *Кафу*. Місто було добре укріпленим, італійські купці, вигнані минулого століття, лишили фортецю. Більше того, охоронялись підступи до Криму, навчені попереднім досвідом, турецькі галери курсували у Дніпровсько-Бузькому лимані. Там вони й зазнали поразки від козацької флотилії з більш ніж сотні чайок. Гетьману довелось ввести в оману турків і татар, відправивши більшість захопленого-награбованого й значну частину своїх човнів вверх по Дніпру, а сам із рештою війська переховувався на околицях Ачі-Кермену, більш відомому, як Очаків. Вичекавши певний час, Сагайдачний уночі здійснив напад на фортецю лише з чотирма тисячами козаків. Спрацював момент неочікуваності, козаки зуміли і відволікти напівсонну варту, і увірватись до міста, яке нещадно пограбували й звільнили тисячі невільників. Намагаючись максимально забезпечити розміщення на човнах врятованих бранців, у море було викинуто чимало награбованого майна й золота, що вже говорить про цінності козацтва.

Звістка про взяття фортеці змусила Бахчисарайського хана рятуватись втечею. Марними виявились його спроби кинути всі наявні війська на перетин козакам – окрилені попередніми перемогами, наші воїни без зайвого клопоту розбили переляканих турків і татар, і перш ніж повернутись на Січ, спалили ще кілька поселень. Після чергової перемоги при Трапезунді і Синопі 1616 року козаки Сагайдачного атакували Стамбул й спалили половину міста. Про це повідомляють османські хроніки. Вони розбили послану навздогін ескадрилью османського адмірала Ібрагіма-Паші, й, по суті, взяли під контроль територію між Босфором і Дніпрово-Бузьким лиманом.

Річ Посполита перебувала в перманентному конфлікті з Портою, оскільки найбільша агресія приходилась на південно-руські землі, що формально перебували під юрисдикцією Польщі. Від цього Річ Посполита, котра багатіла за рахунок українського аграрного ресурсу, втрачала. У 1620 році інтереси Польщі й Османської імперії зіткнулись за контроль над Молдовським князівством. У битві під Цецорами польське військо зазнало поразки та тяжких втрат. З руських земель було зібрано небачений ясир, загинули великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський, Михайло Хмельницький, батько Богдана Хмельницького.

Чимало шляхти потрапило в полон, ротмістр, як-от Микола Потоцький, Богдан Хмельницький та інші. Польща втратила більшу частину війська і опинилась безборонною перед грізним противником. Османська ж імперія, окрилена успіхом під Цецорами, готувалась до остаточного завоювання Речі Посполитої. Це був один з тих моментів історії, коли на межі катастрофи перебувала не одна країна, а загалом європейська цивілізація. Порту не зупинилася б на Польщі, а пішла б на усіх «невірних». Османське військо разом з Кримською ордою вдвічі перевищувало ополчення Речі Посполитої, досить пошарпане поразкою у Цецорській битві, а також давалась взнаки політична ізоляція Польщі через військовий конфлікт 1617-1618 рр. з Московією. Потрапивши в скрутне становище, шляхетський уряд Речі Посполитої вкотре звернувся до українських козаків із закликом взяти участь у війні проти Порти, обіцяючи їм розширити права та привілеї.

Допомога козацького війська під проводом Петра Сагайдачного забезпечила об'єднаній козацько-литовсько-польській армії здобути перемогу над вдвічі (100 тисяч проти 220 тисяч) численнішим військом. Важливим наслідком було те, що Османська імперія перестала сприйматись як непереможна. Щоправда, за Хотинським договором Польща повертала туркам Хотинську фортецю. Після Віденської відсічі 1683 р. твердиню остаточно забрали в османів. Відтак, козацька участь фактично вирішила хід битви, що завершилась поразкою Оттоманської Порти, подальшим її ослабленням (в результаті заколоту яничарів було вбито Османа II), а також досить тривалим припиненням претензій османів на

європейські країни. Останню спробу буде відбито через 63 роки у Відні, у 1683 році, після якої Порта фактично перестала представляти небезпеку для європейської цивілізації.

9.3. Антипольські повстання другої половини XVI — початку XVII ст.

У чому полягає феномен саме козацько-селянських повстань і чому такі мають місце саме з другої половини XVI століття? Козацько-селянські повстання проходили хвилеподібно й стали свідченням несприйняття польської політики на землях Русі-України. Споконвічна миролюбність носіїв цінностей землеробської цивілізації створила небезпечну ілюзію, що їх терплячість є сильнішою за гідність. Відбулось кілька хвиль антипольських виступів. Перша припадає на кінець XVI ст., коли вибухають повстання Криштофа Косинського й Северина Наливайка. Далі йдуть козацько-селянські повстання першої чверті XVII ст., які хронологічно збіглися зі «смутою» Московського царства й прославили Самійла Кішку. Після Хотинської битви 1621 року спалахують повстання Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Івана Сулими, Павла Бута, Якова Острянина.

Після Люблінської унії 1569 року, в часи правління Сигізмунда III (1587-1632 роки) Річ Посполита перебувала у zenіті могутності. В межах цього державного утворення об'єднались усі українські землі, крім Буковини (до кн. Молдавії) і Закарпаття (до князівства Трансильванії). Скасування польсько-литовського кордону відкрило малозаселену доти Південно-Східну Україну для колонізаційного руху із західних областей.

Унія відкрила польським магнатам і шляхті широкі можливості для загарбання земель, тож, вони захопили в Україні величезні земельні володіння. У 1590 р. сейм дозволив королю роздавати «на вічність» особам з шляхетського стану так звані «пустині» за Білою Церквою. А уряд і шляхта вважали такими не тільки справді безлюдні території, а й землі, заселені селянами і козаками. Зе-

мельні володіння магнатів спочатку були зосереджені на Волині, Київщині і Брацлавщині.

Потоцькі володіли всім *Ніжинським староством* на Чернігівщині, Кременчуком, багатьма поселеннями на Придніпров'ї. У 1630-1640 рр. ополяченому українському магнатові Ієремії Вишневецькому належала як власність майже вся *Полтавщина*, близько сорока тисяч селянських і міщанських господарств. За польськими магнатами посунула на Україну середня і дрібна польська шляхта, ксьондзи, єзуїти, чималі землеволодіння створювала також католицька церква. Саме з другої половини XVI століття розпочався невпинний процес розграбування земель України магнатами і шляхтою, що з неослабною силою тривав до середини XVII століття. Ушкодженими в правах виявились не лише селяни, але й православна шляхта, у якої «відтискали» землі, також мала високу мотивацію до повстання.

Як вже зазначалось, зміни в законах, що сталися після Люблінської унії, закріплювалися Третім Литовським статутом 1588 року. Цей кодекс діяв як на території Великого князівства Литовського, так і на українських землях. Згідно з ним селяни, які прожили на землі феодала понад десять років, ставали кріпаками. Феодали одержали право розшуку й повернення селян-утікачів протягом двадцяти років. Третій Литовський статут фактично зробив селянство закріпаченим станом. Головною формою експлуатації селян наприкінці XVI – першій половині XVII століття стає панщина, яка тривала до п'яти-шести днів на тиждень. Польська шляхта грубо поводилась з українськими селянами, принижуючи їх гідність.

Козаки ж відчували власну вдачу, були не проти поліпшити власне становище, якщо тільки для цього не вимагалось зречення православ'я, відтак, брали участь у військових операціях Речі Посполитої і не тільки. А в українських селах та містах зростало невдоволення новою адміністрацією, причому як з боку селян, так і шляхти. Фактичне обмеження в правах православних, спричинене Берестейською унією, стало каталізатором напруги.

Маєтки української православної шляхти зазнають посягань на підставі невідповідності правоустановчих документів, або ж після смерті власника, заповіт якого був незрозумілим для поль-

ського судочинства. Типовим стає насильницьке відчуження земельних володінь польською шляхтою, і будь-яка непевність щодо майнової належності трактувалася однозначно на користь поляків. Мовою судочинства була латина, адвокатами – поляки-католики, та й застосовуване право, римське цивільне, було недостатньо відоме на українських землях.

Українські шляхтичі, що втрачали таким чином свої маєтки, як правило, й подавалися на Запоріжжя. Класичним був приклад з *Криштофом Косинським*, шляхтичем, а також козацьким військовим отаманом, що очолив перше велике повстання козацтва. Навряд чи він міг виступати проти польсько-шляхетського володарювання в Україні, як це інколи говориться у підручниках, оскільки сам був особою зацного роду. Його землі в *Рокитній* і *Ольшанці* Київського воєводства захопив *Януш Острозький*, перший католик з роду Острозьких, тож, повстання почалося в 1591 році й завершилось підписанням мирного договору (реєстровцям дозволявся вільний вихід на Запоріжжя й волость, повертались захоплені шляхтою угіддя й визнавалось право передання земель у спадщину).

Річ Посполита не могла обійтись без такої могутньої військової сили, як козацтво. Його перебування на прикордонні зумовлювала ворожа політика Оттоманської Порти. В боротьбі з агресором козацтво застосовувало не лише оборонну, але й наступальну політику. *Самійло Кішка* брав участь у походах Дмитра Вишневецького, після загибелі якого його у 1564 році й обирають гетьманом. Завдав чимало прикрошів туркам своїми морськими баталіями, так що 1568 року султан пригрозив Речі Посполитій широкомасштабною війною. Під час одного морського походу Самійло Кішка сам потрапив у полон, чверть століття років мучився на галерах, потім підняв повстання на судні, визволив невільників і повернувся на Запоріжжя. Одразу ж повторно був обраний гетьманом і у 1599-1604 роках очолив кілька сухопутних і морських походів, зруйнував низку турецький міст, визволив з полону сотні бранців. Резонанс викликало взяття добре укріпленого міста *Варна*. Одночасно козаки спалили передмістя Кілії та Акермана, захопили на морі десять галер з вантажем і без великих втрат повернулись на Січ. Спроба турецького реваншу у наступному році провалилась –

у морській битві під Ачі-Кале (Очаковом) запорожці знищили кілька турецьких галер, решту розігнали, а самі висадились на берег і штурмували турецькі фортеці.

З літа 1594 року козаки й добровольці почали робити часті походи в Молдову. Поводир двохтисячного загону селян, путних та панцерних бояр, *Северин Наливайко*, надіслав запорожцям півтори тисячі тисяч коней і запропонував об'єднати сили для спільної боротьби. У Наливайка також була відчутна особиста мотивація – його землі в місті Гусятині привласнив собі *Марцін Каліновський*, польський землевласник та військовий. Правоустановчі документи на землі й маєтки родини Наливайка не задовольнив польський суд, як зазвичай те було. У жовтні-листопаді наливайківці й брацлавські міщани захопили *Брацлав*, взяли місто *Бар*, розширивши таким чином свою владу на значну частину Поділля. Северин Наливайко особисто перевіряв комори свого кривдника, з яких забрано цінні речі, одяг, чимало тисяч злотих, коштовності, срібний посуд. Та головне, було взято всі скриньки з привілеями на спадкові володіння, щодо чого М. Каліновський особливо бідкався. Адже тепер право установчих документів на землі й маєтки не було у нього на руках, а загальні втрати склали п'ятдесят тисяч злотих.

Навесні повстання набуло такого розмаху, що загрожувало самому існуванню польської влади в Україні. Особливе занепокоєння викликали у польського уряду *наміри створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем*. На його придушення кинули відбірне військо польського гетьмана Станіслава Жолкевського. Польсько-шляхетські війська жорстоко придушили повстання. В Україні знову запанувало польсько-шляхетське всевладдя і терор, тисячі людей були страчені, уряд скасував козацькі права і привілеї, козаків оголосили «ворогами держави». У придушенні повстання Северина Наливайка брав участь, зокрема, Михайло Вишневецький, внучатий племінник Дмитра Вишневецького.

Більшості тогочасного політбмонду Речі Посполитої бракувало мудрості розуміти безперспективність подібної політики. Це розуміла лише частина урядовців і громадських діячів, котрі пропонували задовольнити прагнення українського народу щодо

власної державності. Таким був, зокрема, київський католицький єпископ *Йосип Верещинський*, відомий полеміст і гуманіст, якому приписують авторство поняття «український народ». Показовим є те, що попри його свідому відданість католицькій вірі, Верещинському вдалось налагодити дружні стосунки з Військом Запорізьким. Наприкінці XVI століття гуманіст озвучив ідею створення на Лівобережній Україні, а також частині білоруських і російських земель козацької республіки на чолі з місцевим князем. Також був автором ідеї перетворення Війська Запорізького на лицарський орден для оборони від турків і татар. Тоді до нього не прислухались, а пройде якихось двадцять років, і польський король в 1620 році змушений буде просити допомоги у Війська Запорізького.

На початку XVII століття своїми подвигами прославився кошовий отаман *Михайло Найманович*. У 1608 році, у відповідь на хвастоці кримського хана Салямет-Гірея щороку доставляти султанові бранців, Запорозький Кіш вирядив у море три тисячі козаків. Висадившись під стратегічно важливим Перекопом, запорожці розгромили загін з півтори тисяч яничарів, і, незважаючи на шалений гарматний обстріл, увірвалися до міста, де взяли з собою гармати, визволили сотні полонених християн, а на знак перемоги відправили польському королю узятого у полон намісника хана у Перекопі.

З XVII століття розпочався процес показачення населення. Люди масово відмовлялися виконувати розпорядження місцевих і центральних властей, а самі собі обирали отаманів і суддів. На зламі XVI-XVII століття відомий феномен *українських копних судів*, де судочинство відправляли не професійні правники, а шановані особи громади. Джерелом права були правила поведінки, вироблені століттями існування землеробської громади, що сприймалися, як обов'язкові, правовий звичай. У науковій літературі цей процес, за якого існувало кілька паралельних правопорядків, отримав назву «стихийне правотворення».

Загальна кількість показачених на вересень 1616 року сягала сорока тисяч. Цього ж року в інструкції до соймиків король так описував становище на південноукраїнських землях: «Ані магістрів по містах, ані старост, ані гетьманів, вони самі встановлюють собі право. Самі обирають урядників і ватажків, неначе ство-

рюють в Речі Посполитій іншу державу». У 1625 р. Сигізмунд III говорив, що «все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію і встановлюють закони».

Після того, як участь українського козацького війська здобула перемогу у Хотинській битві, здавалося б, Річ Посполита мала дякувати козакам, ба ні, економічний інтерес виявився сильнішим – країна потребувала кріпаків. Більше того, король Сигізмунд III Ваза, розуміючи, на що це козацьке військо здатне, вирішив покласти край козацькій вольниці. У вересні 1625 року каральне військо на чолі зі *Станіславом Конєцпольським* вирушило з Поділля проти козаків. У відповідь в 1625 році відбулось велике селянсько-козацьке повстання під проводом *Марка Жмайла*. Безпосереднім приводом для цього стало небажання учасників Хотинської війни, тих самих, що врятували Європу від османів, повернутись до стану селянства. Повстанців підтримувала та частина козацтва, котра обрала собі гетьманом Марка Жмайла, учасника Хотинської битви. Коли до них приєднались запорожці, разом становили двадцять тисяч. Запеклий бій у жовтні 1625 року не давав переваги жодній стороні, різке похолодання змусило командуючого польським військом *Конєцпольського* почати переговори з повстанцями.

Варто уваги – те саме каральне військо зазнало великих втрат, подальші військові дії загрожували поразкою полякам. Козаки й селяни, вочевидь, були більш мотивованими, однак, лояльна частина старшини воліли не загострювати конфлікт й усунули Жмайла від гетьманської посади. Натомість було обрано *Михайла Дорошенка*, котрий 25 жовтня 1625 року підписав з Конєцпольським *Куруківську угоду*. Документ передбачав збільшення реєстру до шести тисяч чоловік, куди попали лояльні козаки, поза реєстром опинилася непокірна козацька «голота». За реєстровими зберігалось право обирати старшого, якого потім мав затверджувати король або від його імені коронний гетьман.

Важливою умовою угоди була амністія повстанцям, нечуване в середньовіччі явище щодо антиурядових заворушень. Та в документі містилось чітке розмежування козаків «*городових*» від «*низових*», що в подальшому спричинилось до поглиблення розбіжностей між ними. Реєстровим козакам заборонялось робити

походи на Крим і Туреччину, а козацькій старшині наказувалось не приймати до реєстру «випищиків». Козацькі привілеї були чинними лише на коронних землях. З маєтків та церковних земель козаки мали виселитися протягом дванадцяти тижнів, оскільки тут привілеї не діяли. Будь-які відносини з іноземними державами, як і морські походи, козакам заборонялись.

Гетьман Михайло Дорошенко склав присягу на вірність польській державі, розмістив поблизу Запоріжжя для боротьби з нереєстровими козаками свою залогу, очолювану Іваном Кулагою, демобілізував козаків. Та більшість з них не збиралась повертатись до безправного стану. Тож, уряд Речі Посполитої мав підстави для хвилювання. Для забезпечення «порядку» та складання нового реєстру Станіслав Конєцпольський залишив на Подніпров'ї п'ятнадцятитисячне військо під командуванням Казановського. Реєстрове військо було поділене на Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський полки. Здавалося б, присутність мотивованих реєстровців у знакових містах мала забезпечити правопорядок Речі Посполитої. Однак, невдовзі, гетьман Михайло Дорошенко загинув під час кримського походу.

Після того, як на заміну йому було призначено уніата *Григорія Чорного*, становище показаного люду погіршилось. Призначення гетьманом *уніата*, надміру лояльного до Польщі, хто не визнавав прав нереєстрового козацтва, було невдалим ходом Речі Посполитої. Відбувається велике козацько-селянське повстання Тараса Федоровича (Трясила), якого обрали гетьманом нереєстровці, відмовившись коритися Чорному.

Фатальною стала відмова Чорного записати до реєстру триста учасників кримського походу та свавілля польських жовнірів в Україні. У березні 1630 року Трясило повів десять тисяч козаків на волость, повстанська розвідка викрала Чорного, який був засуджений до страти. Завдавши поразки польсько-шляхетським військам, повсталі оволоділи Корсунем, Каневом, Баришівкою, іншими містами й селами й зупинились у Переяславі. В цей же час селянські загони вигнали польських урядовців з *Обухова*, *Білогородки*, *Музичів*, *Бузової*, *Димера* та інших населених пунктів. У другій половині травня почалися безперервні сутички між каральними частинами

й повстанцями під Переяславом. У ніч на 20 травня загін пробився до шатра Конєцпольського і знищив всю його «золоту роту» з нащадків шляхтичів і магнатів. Перемога була близькою, але на перешкоді стали чвари й незгоди між самими повстанцями.

Станіслав Конєцпольський, котрий у 1632 році став великим коронним гетьманом, відчайдушно шукав можливість відгородити реєстровців від запорожців. Тож, став ініціатором будівництва на правому березі Дніпра добре укріпленого пункту – фортеці Кодак, такого собі запобіжника активності запорізького козацтва. Польський уряд також мав на меті перекрити вихід до Чорного моря і перешкодити втечі селян на Січ. Водночас фортеця передбачалась як додатковий захист від набігів татар, саме тому сучасники називали її «ключем до Запоріжжя».

Кодак будувався під керівництвом французького інженера *Гіюма Левассера де Боплана*. На побудову сейм асигнував сто тисяч польських злотих. Залога фортеці складалася з двісті німецьких найманців-драгунів на чолі з французьким офіцером *Жаном Маріоном*. На той час це був невеликий земляний форт, що являв собою чотирикутник, оточений ровом і валом із двома напівбастіонами з півдня. У ніч з 17 на 18 серпня 1635 року запорізькі козаки під проводом гетьмана *Івана Сулими* захопили Кодацьку фортецю, Маріона було страчено, а фортеця була частково зруйнована.

Останні повстання під проводом сотника Чигиринського полку *Павла Бута* (Павлюка) та *Карпа Скидана* свідчили про потенціал українців і заляклість поляків. Обидві сторони були виснажені, а польська ще й шалено розлючена – вона відчувала небезпеку українців, що не бажали коритись. Тож, у грудні 1638 року було прийнято постанову вального сейму, більш відому як *Ординація Війська Запорізького*.

Документ ліквідував козацький суд, скасував виборність старшини, зменшував до шести тисяч осіб реєстр, куди записували лише тих вояків, які не брали участі у повстанні. Виключені з реєстру повинні були повернутися до свого попереднього стану. Ординація вносила зміни у козацьке самоуправління, навіть посаду гетьмана було скасовано. Замість цього призначали *старшого комісара* козацького війська, що, маючи усі військові і судові пов-

новаження в реєстрі, зобов'язувався придушувати будь-яке «своєвільство козацьке».

Польща намагалась зупинити процес покозачення населення. Лише в Черкаському, Корсунському й Канівському староствах дозволялося жити козакам. Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося вступати у козаки і навіть віддавати своїх дочок заміж за козаків. Задля встановлення контролю над Січчю документ передбачав постійне розміщення там двох полків реєстровців. З одного боку, реєстрові козаки мали допомагати запорожцям відбивати татарські напади, а з іншого – перешкоджати походам низового козацтва у Порту чи Крим. Також невільно було будь-кому потрапити на Запоріжжя, дозвіл у вигляді *паспорта* надавав лише вищезазначений комісар. Ординацією передбачалося відбудувати зруйновану фортецю й розмістити там сильний гарнізон з шести сотень піхотинців і сотні найманців.

Під час ради у Києві, скликаної з ініціативи Миколи Потоцького, в серпні 1638 року, було оголошено Ординація Війська Запорізького реєстрового. Серед сотників, яких обрали козаки, були і майбутні діячі Великого Повстання. Нереєстрове козацтво Ординацію не визнало. Період з 1638 до 1648 року стане затишшям перед буревієм.

Загальні висновки. Українське козацтво усвідомлювало свої права на незалежне існування. Саме тому воно стало державотворчою силою, потенціал якої позначився на українській національній ідентичності. Козацтво виразно відрізнялось від інших сучасних їм військових антиосманських формувань, котрі також відіграли свою роль у захисті цінностей європейської цивілізації.

Козацько-селянські повстання стали історичним феноменом вітчизняної історії. Зазвичай, аналогічні заворушення, фактично війни, у Західній чи Центральній Європі завершувались каральними операціями й показовими тортурами з подальшою стратою учасників. З козаками час від часу укладали угоди і йшли на поступки. Це свідчило не лише про військову наснагу козаків чи слабкість (обмеженість) королівської влади Речі Посполитої, але й про визнання їх де-факто як конкурентної військової організації, що позиціонує себе як захисник православного християнського населення.

Ординація Війська Запорізького реєстрового стала вимушеним кроком для відновлення сил. Зважаючи, що обидві сторони це розуміли, варто було найменшої іскри, аби розгорілось справжнє потужне полум'я людського невдоволення.

Подальша Національно-визвольна революція була би неможливою за відсутності усвідомлення не лише спільних інтересів (такі згодом стануть вразливим місцем), а й спільних цінностей, і спільної ідеології, спільних прагнень. Можливо, вони ще не знали, як це природне прагнення теоретично грамотно сформулювати, та чітко розуміли, до чого прямують.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької січі. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.
2. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
3. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 616с.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
5. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів.: Світ, 1991. – 576с.
6. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – 640с.
7. Сергійчук В.І Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., Вид-во «Україна», 1991. – 253 с.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. – Київ: «Довіра», 1992. – 255с. – Передрук з: Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Друге виправлене і значно доповнене видання. – Прага, 1942. – культурно-наукове видавництво УНО.
9. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.
10. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Боргардт О. Аналітична історія України / Олександр Боргардт. – [Б.м.: б.в], 2008. – 486 с.
2. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталевиц У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 207 с.
3. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 37 с.
4. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – 2-ге вид. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 302 с.
5. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Запорозька січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
6. Сас П.М. Деякі аспекти становлення політичної і правової ідеології пануючого класу України XV– XVII ст. //Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. – К., 1990.
7. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993. – 256с.
8. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 2009. – 616 с.
9. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. / Пер. з фр. В.В. Коптілов. – К., 1994. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>
10. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. I /Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.
11. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.: іл.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Хто вперше лишив письмові згадки про козаків?
2. Яке місце українське козацтво займало в контексті розстановки політичних сил Європи XV-XVI століть?

3. Чим українські козаки принципово відрізнялись від аналогічних їм військових угруповань?

4. Які можна визначити етапи становлення і організаційного формування козацтва?

5. Чому саме українські козаки-січовики були єдиною військово-політичною силою, що не боялась Османську імперію і її васала Кримського ханства?

6. Чим було обумовлене будівництво січей і які з них Вам відомі?

7. Що свідчило про розквіт козацтва як організованої військової сили?

8. Що можна сказати про козацький флот, як він став більш конкурентний високо досконалим човнам XV-XVI століть?

9. Що таке національна ідентичність українців і яке значення у її формуванні має козацька звитяга?

10. Що можна сказати про Дмитра Вишневецького як історичну особистість й особу княжого роду? Чим такий був смертельно небезпечним для Оттоманської Порти?

11. Навіщо польський король вирішив створити козацький реєстр і які це мало наслідки?

12. Що Вам відомо про морські походи Петра Конашевича Сагайдачного та Михайла Дорошенка?

13. Чим обумовлені антипольські повстання другої половини XVI – початку XVII століття? Чим ці повстання відрізнялись від аналогічних їм у Західній Європі?

14. Чи є у Вашому місті (районі, селі) будь-які пам'ятки чи знакові місця подій козацької історії? Якщо є, які саме?

РОЗДІЛ X.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

10.1. Проблематика визначення Великого Повстання — війна чи революція?

Чи розумів український православний люд головну мету того повстання, що відоме як Національно-визвольна революція середини XVII століття? Чи народне обурення просто досягло критичної точки кипіння й вирвалось назовні? Чи була якась усна або прописана програма, чи просто народ усім єством усвідомлював своє Богом дане право жити й господарювати на своїй автентичній території, котру чомусь зайняла польська шляхта, та ще й намагалась нав'язувати свої порядки? *Відновлення історичної справедливості*, за якого народ прагне повернути своє — землю, гідність, віру, культуру, цінності, стає головною метою лише тоді, коли за це готові віддати своє життя, чи забрати вороже. Варто пам'ятати, що *наміри створити на визволеній території незалежну від Польщі Українську республіку на чолі з князем* викликали занепокоєння ще наприкінці попереднього, XVI століття.

Українці, чинячи опір окупаційній польській адміністрації, знали свої цілі, а козацько-селянські антипольські виступи стали предтечею Великого Повстання. Уряд Речі Посполитої не зробив висновків із зазначених подій і готовності українців відстоювати зі зброєю свої права та вольності. Лише поодинокі інтелектуали розуміли марність й безперспективність польсько-українського протистояння за перманентної османської небезпеки. Однак, польсько-шляхетська сваволя тривала, відчуження маєтків української шляхти також мали місце.

Різні дослідники по-різному оцінюватимуть повстання під проводом Богдана Хмельницького, цю епохальну подію, що не мала аналогів у світовому історичному процесі. Якщо брати наслідки цієї події в Україні загалом, варто звернути увагу, що не всі території схвально поставились до повстання. Окремі міста, котрі зачепили бойові дії, певною мірою опинились у заручниках і постраждали від руйнувань, котрі природно супроводжують будь-яку військову операцію. Це дало привід окремим дослідникам називати повстання не інакше як «Хмельниччина».

Чи було Велике Повстання, війною чи революцією? Зважаючи на розстановку політичних сил, підготовку, організацію, стратегію й досвідченого очільника, радше можна погодитись з відомим українським дослідником козацтва Володимиром Борисенком, котрий говорив саме про Національно-визвольну революцію. Така об'єктивно відрізнялась від попередніх селянсько-козацьких повстань. По-перше, вона об'єктивно *визріла*, виходячи з причин політичного, національно-релігійного та соціального характеру. В українському суспільстві своїм становищем були незадоволені всі верстви православної населення – селяни, міщани, козаки, духовенство, шляхта. По-друге, революція прийшла на момент усвідомлення українцями своєї *національної ідентичності* та чималої популярності козацтва. По-третє, її очолила непересічна особистість – *Богдан Зиновій Хмельницький*, котрий, маючи вищу освіту й немалий досвід козацької служби, добре розумів чому попередні повстання були приречені, а значить – усвідомлював мету війни й стратегію битв. І врешті, в самій Речі Посполитій у другій половині XVII століття даються взнаки кризові явища, як-от слабкість виборної королівської влади, право вето кожного шляхтича у сеймі, нестабільність фінансової системи.

І головне те, що відрізняє Велике Повстання саме як революцію – її наслідком стала зміна існуючої системи. Внаслідок цієї події на окремих українських автентичних територіях було утворено українську державність. Щоправда, подальші події звели нанівець завоювання Національно-визвольної революції, але факт існування державності бодай певний період навряд чи можна заперечувати.

Цікаві свідчення щодо подій Національно-визвольної революції подає у своїх спогадах мандрівник, дипломат з Нижньої Саксонії, *Ульріх фон Вердум*. Дипломат звертає увагу на цілковито справедливий характер Великого Повстання, обумовленого нелюдським ставленням польської шляхти до українського люду. Адміністрація Речі Посполитої дійсно ігнорувала очевидне, наприклад, які шалені кошти корона витратила на організацію відсічі козацько-селянським повстанням. За одну лише фортецю Кодак довелось заплатити сто тисяч польських злотих, а також ще двісті потрібно було витратити на утримання німецьких найманців на чолі з Жаном Маріоном, французьким офіцером. У XVII столітті, коли більшість європейських країн збагачували свою казну колоніальним золотом, Річ Посполита тягнула гроші з селянських господарств, чим ще більше обурювала селян, котрі відповідали повстаннями. Не бажаючи шукати конструктивних шляхів для розвитку й втрачаючи свою конкурентоздатність, Польща прирікала себе на поступовий занепад, котрий і станеться у 1772 році.

Напередодні Національно-визвольної революції більша частина українських земель входила до складу *Речі Посполитої*, державні закони якої обмежувалися свавіллям магнатів і місцевої адміністрації. В українців фактично не було перспектив на повноцінний політичний розвиток за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої. Тодішній правитель, король Владислав IV Ваза, був представником шведської династії, і саме на його правління прийшлося чимало випробувань та історичних парадоксів. Варто пам'ятати, які обмежені повноваження мав король Польської держави. Такому без підтримки шляхти було невільно оголосити **посполите рушення**, магнати, що могли собі дозволити утримувати військові ополчення, всіляко намагались обмежити королівські повноваження, протягуючи зручні рішення через сейм. Більше того, польська шляхта для захисту своїх прав та законних інтересів мала законодавчо закріплене право на повстання проти короля, або *рокош*. Саме Владислав IV Ваза фактично легалізував православну церкву на Українських землях, був особисто знайомий з Богданом Хмельницьким та підтримуваний козаками. Однак, головні повноваження по факту мала шляхта, й особливо, магнати.

Відчутним було погіршенням становища козацтва за Ординацією 1638 року. Документ ліквідував чимало прав козацтва й на певний час приніс полегшення польській шляхті. Період з 1638 по 1648 року вважається «золотим десятиріччям» у польській історії, коли припинились активні антипольські виступи. Та нереєстрове козацтво ординацію не визнало і вже за кілька років оговталось й почало збирати сили для нового виступу проти польського панування.

Українці були відчутно обмежені у правах при обійманні урядових посад і роботі в органах самоврядування міст, православних не допускали у цехи, польський уряд неабияк загальмував зміцнення й української купецької верстви. Українські достойники, православна шляхта, також відчувала непевність свого становища. Непоодиноким явищем були судові процеси на користь польських претендентів на українські земельні маєтки. Берестейська церковна унія 1596 року фактично поставила Українську православну церкву поза законом, чим відкрила шлях для примусового покатоличення українського населення. Відчутно зростав наступ католицизму й уніатства на права та свободи Української церкви, її майно та землі конфіскувалися, впроваджувався обов'язковий податок для населення на утримання католицької й уніатської церков. Відоме також зверхнє й презирливе ставлення польської шляхти й католицького духовенства до української мови та цінностей.

Польська адміністрація сприймала українські землі як колонії, а населення виключно як об'єкт експлуатації. Колоніальний характер носило використання ресурсу, давалося взнаки експлуататорське ставлення до українських природних багатств, як-от спалення лісів заради продажу на європейських ринках поташу. На окрему увагу заслуговує суто споживацька політика орендарів, які намагалися отримати від землі максимальний зиск.

Однією з важливіших передумов Національно-визвольної революції в соціально-економічній сфері стало загострення суперечностей між двома протилежними типами господарювання: *козацьким*, який був фактично фермерським за своєю суттю, і *фільварковим*, що базувався на підневільній праці кріпаків-селян. Їх становище було нестерпним, окрім іншого, українські селяни були «чужими» у польських господарствах. Відчуття конфесійної переваги розв'я-

зувало руки землевласникам, котрим вільно було збільшити панщину до п'яти-шести днів на тиждень, запровадити водночас і натуральну, і грошову ренту. Крім того, звичайним було збільшення податків і відпрацювань селян на користь держави. Подібне нелюдське ставлення кидалось в очі навіть неупередженим очевидцям. Вищезазначений мандрівник й дипломат з Нижньої Саксонії, *Ульріх фон Вердум*, був вражений нелюдським ставленням польських землевласників, котрі, на його думку, поводитись з підлеглими селянами, гірше, ніж з рабами чи собаками.

Щороку магнати збільшували продаж сільськогосподарської продукції, отриманої внаслідок надмірної експлуатації, купуючи на виручені гроші зброю, вина, коштовні предмети. Між панами поширилась пристрасть до розкошування, що потребувала великих витрат. Шляхта воліла лишатись на рівні інших колоніальних країн, що збагачувались колоніальним золотом, ба навіть вище. Щоденний обід пана коштував більше, ніж званий обід у Франції. Тодішній польський письменник *Шимон Старовольський* стверджував: «Усі наші гроші йдуть на заморські вина і цінності, а на викуп полонених та оборону Польщі грошей нема... Заробіток убогих підданих зідраний іноді з їх сльозами, а подекуди й зі шкірою, поглинається панамі і легко розтринькується».

Виходячи з закону соціальної рівноваги, така була порушена настільки, що невдоволеними своїм становищем були всі верстви українського православного населення. Зважаючи на вищесказане, головною причиною Національно-визвольної революції була несправедлива національна політика щодо переважної більшості населення Речі Посполитої – православних українців. При надмірній експлуатації українського ресурсу, польська адміністрація не завдала собі клопоту бодай якось поважати права корінного населення, а лише посилювала експлуатацію й каральні заходи. Фатальною помилкою була віра в те, що репресіями можна схилити до покори український народ. А між тим навіть ординське панування не витравило з українців споконвічне прагнення свободи й відчуття справедливості.

10.2. Характер революції, рушійні сили та визначні битви

За своїм характером цей всенародний рух був національно-визвольним, релігійним, антифеодальним. *Рушійними силами* Національно-визвольної революції насамперед були козаки, селяни, міщани, православне духовенство, частина дрібної української шляхти. Провідну роль у Національно-визвольній революції відіграло *козацтво*, яке винесло на своїх плечах основний тягар боротьби за незалежність. Саме воно створило кістяк армії, основу нової політичного проводу. Козацтво відіграло провідну роль у руйнуванні польських і становленні українських державних інституцій, судових установ, армії, адміністративно-територіального устрою. Українське *селянство* також відіграло свою роль у Великому Повстанні. Масово покозачившись у 1648 році, у наступні роки воно відчайдушно боролось за збереження «козацьких прав і вольностей». Активну участь у війні взяли також міщанство, частина дрібної шляхти і нижче православне духовенство.

Метою Національно-визвольної революції було усунення польського політичного, національно-релігійного та соціального панування на землях Русі-України. Усвідомлення власних прав вимагає відновлення історичної справедливості, з подальшою розбудовою національної держави. Важливим прагненням селян була ліквідація кріпацтва й повернення селянам особистої свободи.

Очолив народне повстання чигиринський сотник *Богдан (Зиновій) Хмельницьким*, дипломат, стратег, досвічений військовий. Хмельницький мав блискучу освіту, отриману в єзуїтському колегіумі, володів кількома мовами, дві з яких, татарську й турецьку, вивчив під час османського полону. Будучи, як і його батько, лицарем Речі Посполитої, учасником численних її баталій, втративши батька у Хотинській битві, Богдан Хмельницький мав досвід і у козацьких антипольських повстаннях, а знаючи кілька мов, був писарем, тож, мав досвід у діловодстві. Став одним з тих православних українських шляхтичів, чиє майно зазнало зазіхання з боку одного з польських шляхтичів, Чаплинського. Як вже зазначалось у попередніх розділах, і сам текст Люблінської унії, і Тре-

тій Литовській статуту дозволяли польській шляхті брати землі «пустині», не зазначивши при цьому відповідальність за посягання на приватні маєтки.

«Золоте десятиріччя», скріплене Ординацією Війська Запорізького, створило небезпечну для польської адміністрації ілюзію, що козацьку вольницю вдалося вгамувати, а разом з нею і неслухняних православних українців. Пан Чаплинський, здійснивши напад на маєток Хмельницького, хутір Суботів, насамперед відібрав правоустановчі документи (привілей на довічне користування, наданий королем Сигізмундом III і підтверджений його сином, королем Владиславом IV), насмілився навіть заарештувати Богдана Хмельницького, шляхтича, не усвідомлюючи загальної вибухонебезпечної ситуації. Богдан Хмельницький, розчарувавшись у справедливості польської юриспруденції, із невеликим загonom однодумців виїхав на *Микитинську Січ*, котра протягом Революції перетвориться на базу повстання, де в січні 1648 року обирається гетьманом Війська Запорізького.

Ставши гетьманом, Хмельницький одразу ж демонструє розум стратега. Пам'ятаючи про поразки попередніх антипольських заворушень та війн, гетьман насамперед надсилає письмові документи-універсали, в яких закликає народ до повстання. Організовує закупівлі стратегічно важливих зброї та боєприпасів, а також налагоджує виробництво пороху. Крім іншого, намагається заручитись підтримкою союзників, укладаючи політичні альянси. Наразі відомо три таких, як-от українсько-турецький, українсько-шведський і українсько-московський. Важливе питання статусу Війська Запорізького у цих альянсах вирішувалось окремо. Мова насамперед велась саме про військовий союз, де кожна зі сторін мала свої зиски й зобов'язання.

Варто звернути окрему увагу на стиль правового мислення й відповідний рівень правосвідомості українського суспільства, органічною частиною якого й був Богдан Хмельницький. Козаки усвідомлювали свої права та вольності. Вони навіть прибули на сейм висловити підтримку королю Владиславу IV, будучи готові навіть застосувати зброю. І відчували себе представниками не лише козацького стану, адже у петиціях-вимогах чітко зазначалось: «...щоб народ наш руський користувався усіма правами

й привілеями...». Процес покозачення населення свідчив, що православні селяни не бажали лишатись у стані холопства, а містяни лишатись поза цехами.

Перші перемоги Національно-визвольної революції повстанці здобули в битвах на *Жовтих Водах наприкінці квітня* – початку травня 1648 року і під *Корсунем* 16 травня 1648 року. Козаки взяли в якості трофеїв сорок одну гармату й знамена. Під Корсунем потрапляють у полон командуючі польською армією Мартін Калиновський та Микола Потоцький, активні учасники придушення антипольських козацько-селянських повстань.

У цей же час ширилось повстання на Лівобережній Україні. До нього приєдналися жителі Прилуччини, Миргородщини, Полтавщини. Почали створюватися великі повстанські загони. Те ж саме відбувалось на Чернігівщині й Стародубщині. З часом були взяті Новгород-Сіверський, Глухів, Любеч, потім повстання перекинулось на Гомель, де було чимало втікачів. На кінець червня 1648 року повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну, котра стала надійною базою для повстанських сил. Саме на Лівобережжі Б.Хмельницький черпав людські та матеріальні ресурси, водночас цей край ставав притулком для козаків у разі військових невдач.

Досить швидко було визволено Правобережне Подніпров'я. Сильні військові загони утворились на Фастівщині, котрі з травня почали виганяти шляхту з насиджених місць. Такі утворювались із селян, і варто розуміти рівень їх обурення, котрий змусив землеробів покинути господарство і рушити захищати свої права. Протягом літа 1648 року повстання охопило території Київщини, Волині, Поділля, Лівобережної України. На початку війни Богдан Хмельницький і козацька старшина прагнули лише до відновлення втрачених прав і вільностей, надання рівних прав православній і католицькій церквам, і тому після перших перемог почали перемовини з поляками. Але останні не пішли на поступки, а тільки гаяли час, щоб зібрати військо для подальшої боротьби з повсталими.

Як зазначалось у попередніх розділах, королю Речі Посполитої невільно було навіть оголосити *посполите рушення*, без підтримки впливової шляхти. Після перших козацьких перемог шляхта була

розгублена, ополчення ж Богдана Хмельницького збільшувалось за рахунок повстанців з навколишніх населених пунктів, розлючених польською політикою. З часом його армія нараховувала сто тисяч осіб, і, фактично, стала найбільшим ополченням тодішньої Європи. Влітку 1648 року Київське, Чернігівське, Брацлавське, і частково, Подільське воеводство були звільнені від польської адміністрації.

13 вересня 1648 року козацьке військо здобуло перемогу над поляками в битві під Пилявцями. Польські командувачі, тендітний Домінік Заславський, освічений Микола Остророг, та зовсім ще юний Олександр Конецпольський не мали практичного досвіду у військовій справі. Зневажливі прізвиська (латина, перина, дитина), якими їх охрестив Богдан Хмельницький, ґрунтувались радше на особистісних антипатіях гетьмана. Домінік Заславський, один з найбільших магнатів Речі Посполитої, приходився праонуком Василю Костянтину Острозькому. У своєму листі до Заславського, датованого червнем 1648 року, той-таки Богдан Хмельницький просить магната посприяти відстояти права Війська Запорізького, й іменує свого адресата «благодійником» і «добродієм», як то велів шляхетський етикет. Навряд чи тоді листувальники могли передбачити, що три місяці по тому доля їх зведе на полі бою, де у якості прохача тепер вже буде пан Заславський.

Внаслідок генеральної битви польсько-шляхетська армія зазнала нищівної поразки, після чого решта вцілілих полків панічно тікали, подолавши триста кілометрів до Львова за дві доби. Відчутно похитнулася й дисципліна у польському війську. Перемога активізувала селянський рух на Галичині, а козацькому війську відкрила шлях на захід. Через кілька днів після битви відбувається старшинська рада, де позначаються перші суперечності. Частина старшини пропонує припинити воєнні дії, укріпитись на річці Случ і домагатися від уряду Речі Посполитої задоволення козацьких вимог. Радикальна ж частина наполягала на продовженні наступу і перемогла. Головні сили козацької армії рухались у західному напрямку.

26 вересня Хмельницький почав облогу міста Львова, котра тривала протягом жовтня – листопада 1648 року. Максиму Кривоносу зі своїми козаками вдалось захопити Високий Замок, та гетьман не схотів руйнувати давнє місто, тож, зняв облогу, обмежившись викупом у двісті тисяч талерів. Козаки рушили далі до

польської фортеці Замостя і дійшли до Вісли. Річ Посполита перебувала на межі воєнної катастрофи. В цей час несподівано помирає король Владислав IV. Дізнавшись про вибори нового польського короля, Б. Хмельницький, сподіваючись на порозуміння з ним, дав згоду на перемир'я і повертає козацьку армію до України.

23 грудня 1648 р. козацьке військо тріумфально вступило до *Києва, де Богдана Хмельницького* урочисто вітали. Його називали українським Мойсеєм, київські братчики читали йому вітальні вірші. Перемоги, здобуті військом Богдана Хмельницького, не мали аналогів в історії – вперше місцеве населення зуміло самоорганізуватись під керівництвом вдалого стратега і відтіснити ворога. Тут, як стверджують історики, у Богдана Хмельницького відбувся перелом у поглядах щодо головної *мети* повстання. Досі він не піднімався вище інтересів свого стану, козацтва. Тепер же він усвідомив свої обов'язки щодо всього народу. Під час переговорів із поляками він заявив про свій намір звільнити всю Україну й український народ від польської влади.

Гетьман переосмислив уроки минулорічної боротьби, вперше сформулював основні принципи національної державної ідеї. Готуючись до переговорів з польською стороною у Переяславі, що мали відбутись у лютому 1649 року, Богдан Хмельницький надіслав посланця до московського царя з пропозицією об'єднати військові сили проти Речі Посполитої, та Олексій Михайлович вичікував більш слушної нагоди. В перемовинах же з польськими посланцями гетьман продемонстрував усвідомлення прав українського, чи як тоді казали, руського народу на відновлення історичної справедливості, тобто, державне існування в межах етнічної території проживання українців. Богдан Хмельницький неодноразово заявляв про намір «звільнити з лядської неволі народ всієї Русі» й «відірвати від ляхів всю Русь й Україну».

Польська влада була неспроможна піти на компроміс, і продовження війни було неминучим. Більш рішучою була й політика новообраного короля, Яна Казимира II. 15-16 серпня 1649 р. Б. Хмельницький за допомогою хана Іслам-Герая здобув переконливу перемогу над польськими військами у битві під *Зборовом*. Протягом липня й серпня тривала облога *Збараської фортеці*, але хан не дозволив завершити розгром польської армії. Його метою було вза-

емне виснаження України й Польщі, що надавало б можливість Криму й надалі відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

8 серпня 1649 р. Б. Хмельницький і польський король Ян Казимир підписали *Зборівський мирний договір*. Вперше за всю історію двосторонніх взаємин документ фактично містив визнання польським урядом автономії *української козацької держави* в межах Речі Посполитої на території трьох воєводств – Київського, Чернігівського і Брацлавського. На цих землях почала складатися нова військово-адміністративна і політична система, формувалась Українська національна держава. На визволену територію переносився традиційний військовий устрій козацтва й правила громадського побуту покозаченого селянства. До влади прийшла національна за складом козацька старшина, визначну і досить впливову частину якої становила українська православна шляхта.

Згідно з умовами договору чисельність козаків Війська Запорізького обмежувалась реєстром у 40 000 осіб. Усі ті, хто не потрапив до козацького реєстру, мали повернутися до панів. Проголошувалась амністія всім учасникам Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького, православним і католицьким шляхтичам, які приєдналися до козаків і воювали проти польських урядових сил. Православна Київська митрополія відновлювалася у своїх правах, а київський митрополит мав увійти до сенату Речі Посполитої. Питання про унію передавалось на розгляд сейму. Підписаний мирний договір *не задовольняє тих козаків*, котрі не потрапили до реєстру. І звичайно ж, не міг задовольняти уряд Речі Посполитої. Обидві сторони вважали угоду поступкою на користь супротивника, тож, почали підготовку до нового етапу війни.

Під натиском народних повстань і бойових дій польські магнати й пани, католицьке духовенство змушені були залишити свої маєтки і втікати. Богдан Хмельницький якийсь час стримував зростання великого землеволодіння. Земельні угіддя, залишені панами, взяли під контроль козаки і селяни, ставши вільними дрібними землевласниками. Частина земель перейшла до військового скарбу. Міщани дістали змогу вільно і безперешкодно займатися ремеслами, промислами і торгівлею. Козацтво остаточно оформилося в *окремий стан* суспільства. Зменшення розмірів поборів і повинностей сприяло зростанню економічної спроможності селянських господарств. У містах

відкрилися нові можливості для прояву підприємницької ініціативи ремісників і торговців. Зміцнилися позиції православного духовенства. Православ'я стало ідеологічною основою, що об'єднала національні сили України в боротьбі проти іноземного панування.

Подальші події 1651-1653 років засвідчили вразливі сторони стратегії Богдана Хмельницького. У перших переможних битвах важливу роль відіграли татари, їх кіннота блокувала противника з усіх боків, не давала йому змогу відірватися від основних повстанських сил і переважала ворожу піхоту у відкритому бою. Їх сама присутність справляла деморалізуючий вплив на супротивника. Та подальші події засвідчили, що це були ситуативні союзники зі своїми інтересами.

Польський король Ян Казимир оголосив посполите рушення, що цього разу отримало підтримку шляхти, й зібрав п'ятдесяті тисячну армію, поставивши на її чолі магната Мартіна Калиновського, котрий щойно повернувся з татарського полону, розлюченого й достатньо мотивованого. Порушивши всі попередні домовленості, Калиновський з драгунами вночі 9 лютого 1651 року несподівано атакував сотню Шпаченка у Ворошилівці й усю її винищив. З 28 лютого по 11 березня вінницькі козаки Івана Богуна мужньо обороняли Вінницю, їм допомогли вчасно вислані Хмельницьким Уманський і Полтавський полки на чолі з генеральним осавулом Дем'яном Многогрішним.

У травні 1651 року відбулась загальна козацька рада, котра ухвалила рішення про генеральний наступ на Польщу. На початку червня 150-тисячна польська і 100-тисячна українська армії зустрілись під Берестечком. 19 червня відбувся рішучий бій, під час якого поляки втратили майже сім тисяч, було вбито чимало татар, в тому числі, наблизених до хана. Сам Іслам-Гірей почав відступати, а Хмельницького, котрий кинувся їм навперейми, хан силоміць забрав з собою.

Поразка у битві негативно вплинула на бойовий дух армії. Тоді, як козаки бились під Берестечком, в рішучий наступ перейшли війська литовського гетьмана Радзивілла, котрий повів свої війська на Київ. Київський полковник Антон Жданович безуспішно намагався зупинити наступаючих між Вишгородом і Києвом, та під тиском київської аристократії не наважився обороняти місто

і відвів полк униз по Дніпру. 25 липня литовське військо увійшло до Києва і утримувало його, доки ситуація не змінилася.

Під Васильковим литовські та польські війська об'єдналися і рушили на південний схід. Козацькі полки зосередились під Білою Церквою, яка була добре укріплена й достатньо всім забезпечена для тривалої оборони. До міста прибували загони добровольців. Сімдесятитисячне польсько-литовське військо саме опинилась в оточенні стотисячної української армії й татар. Припинилась доставка провіанту, почалися хвороби й епідемії, померло чимало вояків. Польсько-литовське військо опинилось в катастрофічному становищі, та несподівано для всіх Богдан Хмельницький і його оточення 5 вересня почали переговори з польським командуванням про мир, що розлютило селян. 6 вересня вони почали штурмувати білоцерківський замок, перебили челядь й захопили дипломатів. Гетьману довелося відновлювати перемовини, котрі завершилися підписанням *Білоцерківського договору*.

Умови договору були неприйнятними для України, фактично, вони скасовували пункти попередньої Зборівської угоди. Територія, підвладна Богдану Хмельницькому, обмежувалася лише Київським воеводством. Козацький реєстр скорочувався вдвічі: з сорока до двадцяти тисяч осіб. Військо Запорізьке було позбавлене права вступати у відносини з іноземними державами. Також військо і сам гетьман зобов'язувались розірвати союз із Кримом і відіслати з України татарські загони. Знаючи про дипломатичний хист Богдана Хмельницького, польська сторона поспішила обмежити такий, заборонивши гетьману будь-які дипломатичні відносини з іноземними державами. За Білоцерківським договором переважна частина України залишалася під владою Речі Посполитої.

Запорозькі козаки й інші учасники Великого Повстання були настільки невдоволені Білоцерківським договором, що Богдану Хмельницькому довелося їх приборкувати. Гетьман використав угоду для перепочинку і підготовки нового воєнного виступу проти Польщі. У травні, після початку воєнних дій, Білоцерківський договір був анульований Богданом Хмельницьким. 22-23 травня 1652 року у битві під *Батогом козацьке військо взяло реванш*, розгромивши шість тридцятитисячне польське ополчення. Фактично було відновлено дію Зборівського договору. Боротьба продовжи-

лася у молдовських походах і битві під *Жванцем* (Жванецька облога у жовтні-грудні 1653 року).

Подальші військові дії переконували Богдана Хмельницького і старшину, що одними своїми силами, без дієвої допомоги ззовні, Україна подолати Польщу не зможе. Пошук надійних союзників був найактуальнішою частиною політики Богдана Хмельницького. Це було непросто, зважаючи, що православне Військо Запорізьке потребувало допомоги проти католицької Речі Посполитої, а тогочасні політичні європейські гравці були католиками, та ще й пов'язані династичними шлюбами. Незначна частина протестантів мала власний клопіт як у боротьбі з папським Ватиканом, так і взагалі. Тож, пошук союзників обмежувався або нечисленним одновірцями, як-от Молдовський князь чи московський цар, або протестантськими країнами, або ж нехристиянськими. Намагаючись заручити свого старшого сина Тимоша з донькою молдовського господаря Розандою, Гетьман вдався до популярного інструменту – династичного шлюбу. Однак, його плани були очевидними, а шлюб поставив би Тимоша Хмельницького в один щабель з європейськими монархами, тож, загибель досвідченого воїна не виглядає випадковою.

Одним із можливих союзників України був турецький султан. Але реальна його допомога обмежувалася лише наказами кримському ханові приєднатися до операцій Війська Запорізького. Самі по собі татари були ненадійними союзниками, котрі драгували українське населення своїми грабунками. Богдан Хмельницький схилився до переконання, що надійним союзником міг стати московський православний правитель. Вочевидь, гетьман не знав і не міг усвідомлювати, який конфлікт ідеологій міститься за зовнішньою оболонкою «єдиної віри». Те, що для вихованого в європейському дусі Богдана Хмельницького та його армії було військовим союзом, для московського самодержця означало зовсім інше.

Після перемоги 1648 року за московського царя, як бажаного співника і протектора, висловлюється духовенство і інтелігенція Києва. В кінці 1648 року навіть було зроблено спробу порозуміння з самодержцем через патріарха *Паїсія*. Але його посередництво не мало успіху, оскільки цар мав власні політичні міркування, тож, не наважився розірвати свій попередній договір з Польщею, і не надав Україні ані військової, ані дипломатичної допомоги. У 1653 році

Хмельницький знову висилає послів до царя з пропозицією військового союзу. Цього разу ситуація була сприятливіша, бо непорозуміння почалися між Москвою і Польщею. Однак, цар обмежився самими обіцянками, зосередившись на результатах від посольства, висланого до Польщі. Уважно спостерігаючи за подіями Національно-визвольної революції, московський правитель не квапився пропонувати чи надавати допомогу, а вичікував слушного моменту. Як зазначав професор Василь Ключевський, Москва навмисне зволікала, аби Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більш слухняним «підданим» московського царя.

10.3. Переяславська угода та проблема її тлумачення й застосування

Наприкінці 1653 року слушний момент настав. Після повернення посольства цар скликає Земський собор у жовтні 1653 року, останній за всю історію, де було вислухано звіт. Польський король відмовив задовольнити вимоги Москви у справі репарацій за образу царя й зневагу його титулів, а також не бажав миритись з Хмельницьким. Потім Собор обговорив пропозиції Хмельницького й висловився за те, щоб прийняти Україну «під царську протекцію».

Відтак, для Богдана Хмельницького військово-політичний союз з московським царем був новою спробою домогтися визволення й об'єднання усіх українських земель в межах національної держави. А для московського царя це означало аж ніяк не союз, а монаршу милість взяти Військо Запорізьке *«під високу государеву руку»*. У 1654 році *Олексій Михайлович* приймає титул «Цар, Государ, Великий князь всієї Великої й Малої Русі, Самодержець», а остаточні явища станового представництва, такі, як Земські собори, втрачають своє політичне значення, що сприяє посиленню самодержавства.

В Україну для оформлення цього акту виїхало посольство на чолі з В. Бутурліним. Тим самим, хто брав участь у протистоянні з козацьким військом Петра Конашевича-Сагайдачного під час походу Речі Посполитої. 8 січні 1654 року в Переяславі спо-

чатку відбулася старшинська рада, а згодом Генеральна військова рада. Було вирішено, що Гетьманщина, *при збереженні основних прав і вольностей Війська Запорізького*, перейде під московський протекторат. Усні домовленості в Переяславі і затверджені в березні цього ж року в Москві документи утворили систему норм відносин між Гетьманщиною і Московією, відомі в літературі як Переяславський договір 1654 р.

Як і будь-яка угода, документ був складений на певних умовах. Та, зважаючи на споконвічну політику Московії, такий закінчився повним позбавленням України обіцяних прав і вольностей. Документ не зберігся в оригіналі, його численні більш пізні списки, написані не тією українською мовою, якою у XVII столітті писалось чимало універсалів й літературних творів. Це вже викликає підозру щодо автентичності договору, й дає привід щодо різнотлумачень його тексту.

Історичні документи, що торкаються домовленостей 1654 року, здебільшого опубліковано в X та XI томах московських «Актів, относящихся к Южной и Западной России», та інших виданнях. А вони складаються з попередніх актів, що становлять так звані московські «Статейні списки», себто, донесення московських послів та інших агентів московської влади, чи протоколи перемовин московських бояр із послами Війська Запорізького, або ж чорнові проекти різних актів, адресованих від Москви Богдану Хмельницькому та Війську Запорізькому. Акти, що містять у собі договір 1654 року, складено не відразу, але протягом певного часу, після довгих торгів, поміж представниками України і Москви, спочатку у Переяславі, потім у Москві.

В той час, коли відбувались ці події, Богдан Хмельницький із військом і союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків, в котрій татари черговий раз покинули поле бою, взявши викуп з короля сто тисяч злотих, право ясиру з дванадцяти міст та поставили умови, аби король порозумівся з Хмельницьким на основі Зборівського договору. Сам Хмельницький у переговорах участі не брав, вкотре переконавшись, що будувати плани на майбутнє з таким непевним союзником – марна справа. З другого боку, інший план союзу з Волощиною, Семигородом і Мунтянами, здійснений за згодою султана, закінчився катастрофою в Сучаві. Нарешті, остання мобілізація в Україні продемонструвала виснаженість війська й ресурсу.

Фактично перед Хмельницьким й радниками постала непроста дилема: або поступки Польщі з утратою всього, що було придбано тяжкою шестилітньою боротьбою, або союз із Московією, хоч би й недарма, на певних умовах. Ситуація була загрозливою й погіршувалась з кожним днем. Вочевидь саме це й примушувало гетьмана до таких поступок, котрих він при іншому розкладі, певно, не зробив би. Дуже добре розуміла й з вигодою для себе використовувала цю ситуацію Московія.

У грудні 1653 року Богдан Хмельницький прибуває до Чигирини. 31 грудня 1653 року московський цар оголошує війну Польщі, й того ж дня царські посланики прибувають до Переяслава, де їх урочисто зустрічає переяславський полковник Павло Тетеря з духовенством і військовим почтом. Перша зустріч Богдана Хмельницького з московськими посланцями відбулась увечері сьомого січня. З самого початку перемовин відчувається колізія уявлень про природу майбутнього договору та його змісту, тобто того, що за ним криється і як його уявляють обидві сторони. Голова посольства, граф Василь Бутурлін, попри те, що перебував на території Війська Запорізького, заявив, що проголошення та прийняття договору має відбуватись згідно московського церемоніалу, обов'язкового до виконання за наказом царя. Згідно якого, Бутурлін має передати гетьману царську грамоту, а гетьман, разом з полковниками, сотниками та іншими козаками повинен у церкві «вчинити присягу як їм бути під сударевою високою рукою».

Наступного дня Богдан Хмельницький провів нараду зі старшиною, де було вирішено скликати Генеральну Раду. Жодних письмових пактів на Переяславській Раді не могло бути оголошено, оскільки їх ще не існувало у природі.

Після Генеральної Ради гетьмана зі старшиною, Бутурлін урочисто передає гетьману царську грамоту і звертається з промовою, грамотно складеною у Москві. Голова посольства віщав про високе рішення царя прийняти одновірців під високу протекцію. Наголосив, що свого часу польський король, присягаючи, обіцяв боронити й православну віру, однак, переслідуючи православ'я і православних, порушив свою присягу, що звільнило козаків від підданства. Після промови всі рушили до церкви, де на них чекало українське і московське духовенство, готове привести сторони до присяги.

Та сталася не передбачена протоколом та неочікувана для московської сторони затримка – Хмельницький поставив вимогу, аби Бутурлін з товаришами також запрягли за царя, що він «государ, гетьмана, Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вольностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі, в яким будь стані до цього часу і маєтності мав, щоб так був і далі і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти». Досвідчений політик й дипломат Богдан Хмельницький, вочевидь, відчував підступ.

Бутурлін зауважив, що у московській державі царі ніколи не присягали, тож, гетьманові навіть говорити про таке не личить, бо лише кожен підданий має присягати своєму цареві. Московський посланець наполягає, що за московськими звичаями піддані присягають цареві, але за царя піддані присягати не можуть. Ситуація склалась патова. Бутурлін мав всі шанси повернутись до Москви з зірваним завданням приєднати землі Війська Запорізького до царства, за що не лише поховав би свою кар'єру. Тож, відчуваючи слабкість своєї аргументації, пізніше голова московського посольства мусив додати пряму й категоричну обіцянку іменем царя, що цар буде Військо Запорізьке боронити, вольностей не відмінить і маєтності затвердить за тими, хто ними володіє.

Така відповідь Бутурліна Хмельницького не задовольнила, він вийшов з церкви з старшиною й пішов до будинку у полковника Тетері радитись. Бутурлін залишився у церкві чекати на рішення. З наради Хмельницький вислав до Бутурліна полковників Тетерю і Лісницького, з повторною вимогою, щоб Бутурлін *склав присягу за царя*. Той знову відмовив, на що козацькі полковники слушно зауважили, що польські королі завжди присягають своїм підданам. Бутурліну довелось шукати іншу аргументацію. Апелюючи до того, що польський монарх по-перше, католик, по-друге, не самодержець, а по-третє, не дотримує даних обіцянок, не можна його присягу брати до уваги. Натомість, зверталась увага, що оскільки московський цар є самодержець, а не обраний, й править «Божою милістю», тож, і слово його незмінне, тому не потребує для скріплення свого слова ані присяги, ані інших додаткових формальностей.

Гетьман і старшина відповіли, що вони вірять царському слову, а от козаки не вірять, і вимагають присяги. І тут гетьман оголосив

рішення наради: «Вони у всьому покладаються на царську ласку і складуть присягу, а про свої справи будуть бити чолом цареві». Це означало, що гетьман і старшина вирішили скласти цареві присягу на певних умовах, прийняття яких було гарантоване царським словом. Присягу склали цього ж дня Богдан Хмельницький, писар Іван Виговський, судді, військові осавули, обозний та присутні полковники.

Після обряду присяги на заїзному дворі було проведено за точно виробленою в Москві інструкцією обряд інвеститури гетьмана, що складався з урочистої передачі послом Бутурліним гетьману прапора, булави, верхнього каптану і високої боярської шапки, виголосивши при передачі цих клейнодів відповідні промови. Московський одяг, подарований гетьману й старшині, різючі відрізнявся від плаття європейського типу, звичного у козацькому війську. Навіть московські хроністи звертали увагу, що «черкаси», як вони називали козаків, «носять плаття німецьке». Далі Бутурлін передав гетьманові і старшині царські подарунки, після чого українці урочистим походом вернулися до себе. Так закінчився цей день згідно версії, зафіксованій у статейному списку Бутурліна.

Як було насправді? На підставі пізніших документів виникають сумнівні стосовно того, чи московські послы взагалі складали присягу за царя, чого домагався гетьман, старшина й козаки, чи ж вони обмежилися *обіцянкою*, скріпленою царським словом, що цар не буде прав і вольностей відіймати.

Московське царство не поспішало надавати якусь відчутну допомогу Війську Запорізькому, натомість заручилось його підтримкою у своїх подальших баталіях. Навесні 1654 року російська армія розпочала виступ проти польської армії в Білорусі, їй допомагав двадцятитисячний козацький корпус Івана Золотаренка. Союзники здобули Смоленськ, Мінськ, Вільно. Іван Золотаренко захопив південну Білорусь. Але його заходи із запровадження в Білорусі козацького ладу викликали перший конфлікт з московськими воєводами, які всі здобуті козаками землі вважали «царськими». Восени 1654 році поляки, заручившись підтримкою кримського хана, вирушили в похід на Україну. У січні 1655 року проти них виступив Богдан Хмельницький з козацьким і московським військом. Вирішальна битва, що відбулася на Київщині біля *Охматова* в останні дні січня, коштувала великих втрат обом сторонам, але не принесла успіху жодній. Це значно по-

слабило надії українців на допомогу царя, який, до того ж, всіляко намагався через своїх воєвод взяти Україну під свій контроль, а козацьке військо й надалі використати для завоювання Литви й Білорусі.

Таким чином, українські землі опинились на перехресті кривих інтересів своїх амбітних сусідів, у кожного з яких були власні вигадані підстави оскаржувати ці території у корінного населення – русів-українців. Багатющий потенціал наших земель вже ні в кого не викликав сумніву, єдиною обставиною, що робила їх трохи менш привабливими, було сусідство Кримського ханства. Саме ця обставина й послужила причиною того, що московський цар, зігравши на почуттях православних українців, не одразу продемонстрував нутро самодержця, а, будучи зацікавленим у обороні південних та східних рубежів, та їх поступовій колонізації, терпів козацькі права та вольності, поступово обмежуючи їх.

Прагнення гетьмана завершити звільнення й об'єднання українських земель лишалось його головною метою. Українсько-московське військо здобуло й Люблін, і перед гетьманом відкрилися перспективи об'єднати всі українські землі під своєю булавою. Але на допомогу Польщі виступає кримський хан, що змусило Богдана Хмельницького відступити від Львова. 20 листопада 1655 року під *Озерною* татари атакували українсько-московський табір, і все закінчилося переговорами і втратою досягнень кампанії 1655 року.

Московське царство використовувало військову звиятку запорожців і не збиралось відмовляти від власних планів. З кінця 1655 року Московія, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою, щоб вступити в боротьбу зі Швецією. Розпочалася Московсько-шведська війна. А у Вільні була підписана угода про *перемир'я між Московією і Польщею* 1656 року, більш відоме як Віленська угода. На польсько-російські переговори українська делегація не була допущена, що в Україні справедливо було сприйнято як зрада.

Згідно документу воєнні дії між обома країнами припинилися, обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир із Швецією, передбачались спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбурга, а православний московський цар Олексій Михайлович мав посісти Польський трон.

Богдан Хмельницький з метою створення антипольської коаліції укладає угоди зі шведським королем Карлом X Густавом і семиградським правителем Юрієм Ракоці II. На початку 1657 року Україна й Семиграддя (Трансільванія) почали воєнні дії проти Польщі. Козацькі війська оволоділи Волинню, Турово-Пінщиною і Берестейщиною. Шведи ж захопили більшу частину Польщі. Але незабаром почалися невдачі й антипольська коаліція розпалася. Ці події були болючим ударом для хворого гетьмана. 27 липня 1657 р. він помер у Чигирині. Внутрішні суперечності українського суспільства вирвалися назовні: стали очевидними загострення протиріч між старшиною, яка прагнула одержати феодальні привілеї, і рядовим козацтвом, розгорнулася боротьба старшинських груп за владу, яка призвела до *Руїни*.

10.4. Наслідки Національно-визвольної революції

Говорячи про головні досягнення Національно-визвольної революції, зазвичай звертається увага на *відновлення державності на автентичних руських землях*, продовження державницько-правової традиції, започаткованої з княжих часів, уособленої в Київсько-Руській державі. При цьому важливо відзначити ще й такі явища, як здатність українців самоорганізуватись на основі розуміння власних прав на своїй землі, масове покаяння населення, усвідомлення спільності своєї культури, віри, звичаїв. Ці моменти й відрізняли Національно-визвольну революцію 1648-1657 років, і без яких народне повстання такого масштабу були би неможливим.

Відновлення державності виявилось в запровадженні територіального поділу й створенні та діяльності органів публічної влади. За часів Великого Повстання територія Української держави охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях, де проживало понад три мільйони осіб, було введено податкову систему. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на

полки та сотні, що давало змогу в екстремальних умовах згуртувати та мобілізувати населення на боротьбу.

Система органів публічної влади фактично повторювала модель управління Запорозької Січі. Основним органом влади формально була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. Втім, реальна вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на підконтрольну територію Русі-України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний з сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, в малих, але привілейованих – отаманами.

Варто розуміти, що зміцнення гетьманських повноважень й подальша концентрація всієї повноти державної влади в середовищі козацької старшини у другій половині XVII ст. стануть закономірними явищами. Відтак, система органів публічної влади мала три рівні – генеральний, полковий і сотенний.

Главою держави й верховним головнокомандувачем був Гетьман. Він же очолював уряд і державну адміністрацію, скликав ради, відав бюджетом, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали. З 1654 р. для контролю над фінансами *було запроваджено посаду гетьманського підскарбія*, під відповідальність якого передавались надходження й видатки військової скарбниці. Бюджет поповнювався з *податків земельного фонду, прикордонного торговельного мита, доходів від промислів, торгівлі*.

Гарантом успішної розбудови української державності виступало козацьке військо, що сформувавшись на організаційних принципах Запорізької Січі, еволюціонувало в *національну армію*. Така славилась не лише військовою звитягою, але й дисциплінованістю та єднальною *ідеологією*, котру на той момент представляла православна віра. Основу війська становило реєстрове та запорозьке козацтво, що мало тривалий військовий досвід, решту складали добровольці з покозачених селян та міщан. Зважаючи,

що таких було чимало, а Велике Повстання засвідчило дивовижну здатність українців до самоорганізації, загальна чисельність війська могла сягати більше ста тисяч осіб.

Демократичні традиції Війська Запорізького та жорстка система злочинів і покарань, що формувались протягом півтори сотні років, відіграли свою роль в успішності перших бойових операцій. Однак, з часом стало очевидним, що для подальших перемог потрібні й інші механізми, котрі б забезпечили дієву рівновагу у війську. У пошуках такої даються взнаки міжстанові розбіжності й неспівпадіння інтересів козацької старшини й низового козацтва.

Наслідком цього стає поступове обмеження впливу «чорних» рад та посилення повноважень ради старшини з подальшим зосередженням всієї повноти влади в руках гетьмана. Зважаючи, що події відбувались у середині XVII століття, ці явища були законними. Як і встановлення фактично спадкового гетьманату з тенденцією переростання гетьманської влади в монархічну. Богдан Хмельницький, вочевидь, розумів, що перші перемоги Війська Запорізького, окрім іншого, обумовлені й слабкістю монаршої влади у самій Речі Посполитій. Гетьман не бажав повторювати помилок тієї країни, котру козацтво перемагало.

Важливим аспектом перемог була ліквідація великого феодалного землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю. Цінності землеробської цивілізації майже не змінились з княжих часів – земля вважалась головною святиною й засобом не лише виживання, але й забезпеченого життя. Щоправда, пункти Зборівської (1649 р.) та Білоцерківської (1651 р.) угод на кілька років відновили феодалне землеволодіння і колишні форми експлуатації, однак, подальші військові операції засвідчили готовність українців відстоювати свої права. Внаслідок реваншу під Батогом (1652 р.) на території держави фільварково-панщинна система господарювання була скасована.

Під час Національно-визвольної революції стає очевидним, що вітчизняний стан козацької старшини, котра воліла посісти своє місце серед інших європейських магнатів-землевласників, вже достатньо сформувався. Вона була вразливим місцем завоювань Великого Повстання. Богдан Хмельницький розумів, що вар-

то враховувати й інтереси основного рушія Національно-визвольної революції – селянства. Та навіть його авторитет був нездатний протистояти *дарчим грамотам на землі*, документам, котрими щедро задобрював козацьку старшину московський уряд. Новий політичний партнер мав тривалий досвід «задобрювання», запозичений ще за часів ординського панування.

Українська держава активно діяла й на міжнародній арені. Військова звитяга Війська Запорізького була відомою задовго до подій Національно-визвольної революції. З середини XVII століття відомі численні дипломатичні контакти з Молдовою, Валахією, Семиградям (Трансільванією), Швецією, Московією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими державами. З другої половини століття, Московське царство, як і Річ Посполита, в численних договорах, що засвідчували різницю у поглядах козацької старшини, намагалися обмежити міжнародні угоди козацтва.

Події зазначеного періоду викликали зацікавленість у світових політиків, мислителів, можновладців. Відомий голландський митець *Абрахам фон Вестерфельд*, палацовий художник польського короля, залишив безцінні замальовки, картини, з яких дізнаємось про побут та культуру України часів Великого Повстання. Зазначені події надихнули й інших митців різних країн та епох. Відомий польський митець XIX століття *Ян Матейко* присвятив козацькій історії свої картини «Вернигора», «Богдан Хмельницький з Тугай-беєм біля Львова». Український митець, випускник Віденської академії мистецтв, Микола Івасюк двадцять років працював над своєю картиною «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва».

Наразі дослідником козащини, Тарасом Чухлібом, відкрито маловідомий факт укладання першої наукової праці про Велике Повстання під проводом Богдана Хмельницького. Її створив німець *Йоахим Пасторій*, який мешкав на Волині, а з початком Національно-визвольної революції переїхав до Гданська, де вчителював у місцевій гімназії. От як Іоанн фон Вестерфельд був офіційним митцем польських королів Яна II Казимира та Яна III Собеського, так Йоахим Пасторій був їх офіційним історіографом. Написав більш як сто двадцять праць, серед яких «Війна скіфо-козацька», надрукована

у Гданську у 1652 році. На думку дослідника, цю працю використав відомий укладач козацьких літописів Самійло Величко.

Загальні висновки. Національно-визвольна революція продемонструвала здатність українців дієво самоорганізуватись на основі розуміння своїх прав на власні землі. Відновлення державності на автентичній території розселення українців, окрім іншого, є безпрецедентним у світовій історії усвідомленням історико-культурної спадковості від давніх часів. Масштаб Великого Повстання є наочним свідченням провалу національної політики Речі Посполитої на переважній території Русі-України, адже своїм становищем були незадоволені всі верстви населення. Національно-визвольна революція під проводом Богдана Хмельницького стала викликом для хиткої рівноваги європейських країн, що встановилась внаслідок Вестфальського договору від 24.10.1648 р. Також ця подія перекреслила останні сподівання папського Ватикану, політичний вплив якого, як і його монопольне право головного європейського арбітра відчутно згасали. Зважаючи, що землі Русі-України лишались гарантовано врожайними, а козацьке військо відчутно конкурентним, встановити дієвий контроль і над землями, і над військом означало небачені здобутки, важливість яких добре розуміло Московське царство. Та воно не вельми поспішало з допомогою, вичікуючи слушного моменту. Під час Переяславських перемовин зійшлись два полярно різні типи світоглядів і загальної культури – європейський, представлений Військом Запорізьким, і східний, спадково-ординський, представлений Московським царством. Те, що для Війська Запорізького було звичайним військовим союзом, заснованим на чесній домовленості, для Московського царства було шансом здійснення вікової мрії загарбання руських земель, чого прагнули ще суздальські князі.

Зважаючи, що войовничість й звитяга Війська Запорізького були загальновідомі, а в Московському царстві ще не вщухла пам'ять про Польсько-московську війну й похід Петра Сагайдачного на Москву, Московія вдалась до суто східної політики поступового затягування зашморгу.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької січі. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.
2. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
3. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 616с.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
5. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576
6. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – 640с.
7. Сергійчук В.І Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., Вид-во «Україна», 1991. – 253 с.
8. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національно-визвольна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)// Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999, Т. 9. – 352 с.
10. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ., «Альтернативи», 1997. – 367 с.
11. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.: іл.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Боргардт О. Аналітична історія України / Олександр Боргардт. – [Б.м.: б.в], 2008. – 486 с.
2. Ваврчин М., Дашкевич Я., Кришталевиц У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 207 с.
3. Боплан Гійом. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.
4. Козицький А. Leopolis militans. Нариси військової історії Львова XIII-XVIII століття. – Львів: Апріорі. – 368 с.

5. Мицик Ю. Іван Сірко. – К.: ТОВ «Видавництво КЛЮ», 2019. – 160 с.

6. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – 2-ге вид. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 302 с.

7. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Запорозька січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.

8. Сас П.М. Деякі аспекти становлення політичної і правової ідеології пануючого класу України XV– XVII ст. //Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. – К., 1990.

9. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 314 с.

10. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993. – 256с.

11. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 2009. – 616 с.

12. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. / Пер. з фр. В.В. Коптілов. – К., 1994. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>

13. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. II /Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.: іл.

14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків Т. III /Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд. іл. О.М.Апанович. – Львів: Світ, 1992. – 456 с.: іл.

15. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.: іл.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Як ліпше охарактеризувати Велике Повстання – війна чи революція, і чому?

2. Які були причини Великого Повстання? В чому полягає його унікальність в контексті світової історії?

3. Чим Велике Повстання відрізнялось від попередніх антипольських повстань?

4. Що було метою Національно-визвольної революції і який був її характер?
5. Що можна сказати про очільника Великого Повстання і яка у нього була мотивація?
6. Які були перші переможні битви і про що це свідчило?
7. Що можна сказати про облогу міста Львова і яка є альтернативна точка зору щодо Великого Повстання?
8. В чому полягає значення Зборівського мирного договору?
9. В чому були вразливі сторони стратегії Богдана Хмельницького?
10. Після яких подій і чому Богдан Хмельницький та його прихильники почали схилитись до необхідності дієвої зовнішньої підтримки? Хто з зовнішніх партнерів міг би надати таку і чим це обумовлено?
11. Яка передісторія зовнішньополітичних відносин Московського царства і Війська Запорізького?
12. В чому полягала цивілізаційна різниця двох світоглядів при перемовинах у Переяславі?
13. Чим було партнерство з московською стороною для Війська Запорізького і як такий розглядало Московське царство?
14. Що є головним досягненням Національно-визвольної революції?
15. Чи є у Вашому місті (районі, селі) будь-які пам'ятки чи знакові місця подій Національно-визвольної революції 1648-1676 рр.? Якщо є, які саме?

РОЗДІЛ ХІ.

КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ВІДНОСИНИ З ЗОВНІШНІМ СВІТОМ

11.1. Зовнішні і внутрішні причини Руїни

Сімнадцяте й вісімнадцяте століття виявилось фатальними для України. Якщо на початку XVII століття військові морські походи Петра Конашевича-Сагайдачного наводили жах на Оттоманську Порту, то з середини якісно змінилась розстановка політичних сил. За українські землі й військову звитягу Війська Запорізького розпочалась боротьба кількох претендентів, а самому війську бракувало досвіду політичного будівництва, аби належним чином усвідомлювати власні Богом дані права.

Чому Велике Повстання під проводом Богдана Хмельницького, що не має аналогів у світовій історії й поставило Річ Посполиту на межу військової катастрофи, завершилось руїною, точніше, занепадом всіх завоювань? Насамперед брак політичної зрілості й досвіду української старшини завадив їй вчасно зорієнтуватись у стрімких політичних перестановках і зрозуміти, хто є потенційними партнерами, а хто ворогами. Ще більш складно було переконатися у мінливості поточного моменту низове козацтво та частину його очільників, котрі також перебували під впливом політичних ілюзій. Стали очевидними різні цілі Московського царства та Української держави щодо подальшого розвитку двосторонніх відносин. Розпочався період Руїни, котрий характеризувався розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657 р.) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687 р.).

В останні роки свого життя Б. Хмельницький шукав зовнішніх союзників у подальшій боротьбі проти Польщі, та вибір був обмежений. Європейські країни мали власні інтереси. Католицькі природно підтримували Річ Посполиту. Протестантські країни сприймали події стримано. Православні *Трансільванія* і *Валахія* розуміли свою наближеність і до католицьких країн-сусідів, і Османської держави, з котрими не бажали конфліктувати. Сама ж Туреччина та її васал Кримське Ханство зарекомендували себе як ненадійні. Всі разом не могли відкрито підтримувати українських повстанців, оскільки жодній монархії не потрібні були народні заворушення, а насамперед поява нового незалежного політичного гравця.

Паралельно з Великим повстанням відбулись дві визначні події: завершення Тридцятирічної війни й Англійська буржуазна революція. Підписання *Вестфальського договору*, що знаменувало завершення *Тридцятирічної війни*, вчинено на найбільшому конгресі у Європі. Католицька церква втрачала позиції монополіста. У регіоні намітилась хитка рівновага, в той час, як оплот католицизму, Річ Посполита, ризикували подальшою втратою територій. Польща була сателітом Габсбургів, котрі, своєю чергою, очолювали найвпливовішу країну континентальної Європи – Священну Римську імперію германської нації.

Англійська буржуазна революція, що відбувалась одночасно з Національно-визвольною революцією, також викликала занепокоєння, адже внаслідок такої було страчено монарха і його дружину, а більшість монарших дворів тією чи іншою мірою були пов'язані родинними зв'язками. Богдан Хмельницький, котрий за таких реалій міг розраховувати лише на підтримку протестантських країн, листувався з Олівером Кромвелем, та перспективи не було.

Відтак, *причини Руїни* були об'єктивними. По-перше, козацьке середовище було вже досить стратифікованим, тож, інтереси старшини та решти козацтва не могли збігатися. За умов майнового розшарування на перший план виходять станові інтереси, котрі заступлять собою національні. По-друге, давався взнаки конфесійний чинник – православна віра була однією зі святинь, котру захищала Національно-визвольна революція, однак, козацтво, вочевидь, не усвідомлювало, яким політичним каталізатором можуть бути ре-

лігія, церква й духовенство. З іншого боку, папський Ватикан, що стрімко втрачав політичний вплив, також не бажав поступатись позиціями. По-третє, ані козацька старшина, ані решта козаків не до кінця усвідомлювали прагнення Московського царства поглинути землі Русі-України за будь-яку ціну. По-четверте, давався взнаки суто зовнішній чинник – рівновага у Європі. Європейські держави визнали право вільного віросповідання й уклали Вестфальський мирний договір 1648 року, зрозумівши, що мирна торгівля вигідніша, аніж затяжна війна. За таких реалій нова сильна держава Україна викликала, в ліпшому разі, занепокоєння.

Розкол в українському суспільстві став неминучим і розділив вітчизняний політбомонд на два табори – пропольський та промосковський.

11.2. Боротьба за гетьманську булаву

Після укладання у жовтні 1656 року Віленського перемир'я, Богдан Хмельницький розуміє, що Московське царство не є надійним союзником, на якого варто покладатися. Гетьман починає переговори зі Швецією й Трансильванією з метою об'єднання сил проти Польщі. Однак, ця коаліція проіснувала недовго. Після смерті Богдана Хмельницького у серпні 1657 року, гетьманом, згідно з заповітом, мав би стати молодший син Юрій. Але з огляду на вік й недосвідченість юнака, на Старшинській раді у Чигирині гетьманом було обрано генерального писаря Івана Виговського (1657-1659).

Новий гетьман продовжує політику Богдана Хмельницького й шукає надійних союзників. Перспективним партнером була протестантська Швеція, тож, Іван Виговський, 6 жовтня 1657 року у Корсуні укладає договір про створення українсько-шведського військово-політичного союзу. Однак, події на фронтах Північної війни змусили шведів покинути Польщу й відбивати несподіваний напад данців.

У цій ситуації гетьман Виговський, обираючи між «погано» і «ще гірше», розпочинає перемовини з Річчю Посполитою. Зважаючи, що

Велике Повстання з самого початку було спрямованим саме проти Польщі, не важко здогадатись, як на це зреагувала частина козацької старшини й низове козацтво. Та у вересні 1658 р. в Гадячі укладається договір з польськими представниками, за яким Україна (в складі Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств) переходила під *протекторат* Речі Посполитої. Згідно документу, Україна зберігала власну судову й грошову системи, військо. Передбачалось навіть непоширення Унії на нові землі, а православні зрівнювалися у правах з католиками, засновувалось два університети.

Однак, на Сеймі була ратифікована інша версія документу, за якою зменшувався до тридцяти тисяч козацький реєстр, землевласникам повертались маєтки, втрачені під час Великого повстання, Україна втрачала право вести зовнішню політику, та ще чимало вимог, котрі свідчили, що висновків польська сторона досі не зробила. Українське населення природно не розуміло, як можна укласти угоди з ворогом, проти якого нещодавно воювали, поляки лютували за поразку у Національно-визвольній революції та союз зі шведами, ширилось невдоволення свавіллям польських військ.

Ще більшу лють зовнішньополітична акція Війська Запорізького викликала у Московського царства. Навесні 1659 р. стотисячна російська армія на чолі з князем Трубецьким вирушила в Україну. Під Конотопом, неподалік села Соснівка, 28 червня 1659 року відбулась битва, в результаті якої козацькі війська під командуванням Івана Виговського при допомозі татар розгромили чисельно переважаючу московську армію. Двоє воєвод потрапило в татарський полон. Однак, впливові козаки, полковник Іван Богун та кошовий отаман Іван Сірко не розділяли позиції гетьмана. Ширились чутки, що «гетьман продав Україну ляхам». Після Конотопської битви проти Івана Виговського вибухає повстання, після чого той змушений зректися гетьманської булави та виїхати на територію Речі Посполитої.

Оскільки старшина й низові козаки на Запоріжжі були єдині у своїй шані до Богдана Хмельницького, обрати гетьманом його сина, Юрія, було логічним кроком. Та молодий чоловік, не набувши власного досвіду політичної й військової діяльності, перебував під впливом старших й досвідченіших генеральних старшин

і полковників, промосковські налаштованих. Під час переговорів у Переяславі в 1659 році з російськими представниками, Юрій Хмельницький підписав угоду, яка не лише обмежувала права України, але й в принципі не відповідала поняттю «союзницькі відносини». Існує думка, що читав гетьман один документ, а на підпис йому просто підсунули інший, викривлений варіант угоди, котру той підмахнув, не вдивляючись.

Переяславський договір 1659 року мав би стати наочним підтвердженням справжніх намірів Московії щодо України для промосковськи орієнтованих старшин. Адже згідно його умов, на території знакових українських міст мав розміщуватись московський військовий контингент. Російські гарнізони з воєводами швидко розквартирувались в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві та Умані. Якщо подивитись карту, то очевидним є намір повністю взяти під контроль нашу територію. Гетьманський уряд фактично втрачав будь-яку самостійність як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Заборонялось оголошувати війну або надавати військову допомогу іншим державам. Без царського дозволу заборонялось навіть переобирати гетьмана, а сам гетьман втрачав право призначати й звільняти генеральну старшину та полковників. Це було грубим порушенням козацького звичаєвого права, та Московії потрібен був не військовий союзник, а слухняний виконавець.

Один з пунктів документу заслуговує на окрему увагу. Розуміючи, яким болісним для українського люду є питання православної віри, а також те, що Київська митрополія відновлена благословенням Вселенського патріарха Феофіла, згідно умов договору, Київський митрополит повинен був визнати зверхність московського патріарха. Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну, та процес було запущено. За умов, коли релігія була панівною формою ідеології, Московія не пошкодувала засобів для вирішення питання.

Перебування військового контингенту на території України красномовно свідчило про органічне неприйняття Московією партнерських відносин. Однак, уже в 1660 р. перманентна війна Московії з Річчю Посполитою несподівано обернулась успіхом для Польщі, коли московитська армія зазнала поразки від польсько-та-

тарських військ під Чудновим. Вочевидь, уряд Речі Посполитої зробив висновки з попередніх подій й гідно оцінив маніакальне прагнення Московії за будь-яку ціну проковтнути українські землі. Польща розуміє хиткість свого становища. Юрій Хмельницький після Чуднівської битви у жовтні 1660 року укладає, тепер вже з поляками, *Слободищенський трактат*, котрий розроблявся на основі Гадяцького договору, однак, текст документу зазнав суттєвих змін. Тепер Україна мала офіційно розірвати Переяславські статті й визнати зверхність польського короля. Також Українські землі (Київщина, Чернігівщина, Брацлавщина) отримували досить обмежену автономію й зобов'язувались не нападати на Кримське ханство та виступати на стороні Речі Посполитої у її військових компаніях. Гетьман зобов'язувався придушувати всі антипольські бунти на Запоріжжі чи в інших місцевостях.

Зрозуміло, цей договір не приніс Україні ні миру, й ще більше поглибив розкол старшини. Більшість козацтва і старшини Лівобережної України, ховаючи в кишенях дарчі грамоти на землю, проросійські налаштовані, виступили проти угоди і відмовилися визнавати владу Юрія Хмельницького. Спроби гетьмана поширити свій вплив на Лівобережжя виявилися невдалими. Розбрат у середовищі вчорашніх побратимів тішив ворога й підігрівав його «щедрість». Лівобережні полки під командуванням Якіма Сомка, хто приходився двоюрідним дядьком Юрію Хмельницькому, та ніжинського полковника Василя Золотаренка, склали присягу московському цареві, сподіваючись на гетьманську булаву. Усвідомлюючи свою політичну неспроможність Юрій Хмельницький склав булаву.

Слободищенський трактат фактично розколов Україну на Лівобережну та Правобережну, з різними політичними вподобаннями, що є однією з сумних сторінок вітчизняної історії. Після зречення Юрія Хмельницького на Правобережжі гетьманом було обрано Павла Тетерю (1663-1665 рр.), хто прагнув відновити єдність козацької України шляхом компромісу з лівобережною старшиною. Гетьман взяв участь у поході Яна II Казимира в Лівобережну Україну, сподіваючись на відновлення єдності козацької України. Та похід закінчився невдачею, правобережне населення не вітало повернення поляків, тож, проти політики гетьмана Те-

тері на Правобережжі вибухали повстання, що змусило Тетерю зректися булави і у липні 1656 року переїхати до Польщі.

А на Лівобережжі, у тому ж 1663 році у Ніжині відбувся заколот, в результаті якого на «чорній раді» було обрано запорозького отамана Івана Брюховецького(1663-1668 рр.). Новообраний гетьман займав відверто промосковські позиції, навіть свою резиденцію переніс до Гадяча. Одразу взявши курс на зміцнення гетьманської влади, стратив своїх політичних опонентів, Якіма Сомка та Василя Золотаренка, що було безпрецедентним в історії козаччини. Брюховецький не переймався долею України, головною його метою було стати московським боярином і отримувати всі зиски з того привілейованого статусу.

З метою засвідчення своєї шани московському царю Брюховецький став першим з українських гетьманів, хто здійснив візит до Москви, де в жовтні 1665 р. підписав *Московські статті*, які обмежували навіть автономію Лівобережної Гетьманщини, фактично легалізуючи повну окупацію України й необмежений контроль над нею. Згідно документу, московські військові залоги тепер вже перебували майже у всіх великих містах, на московських воевод покладалось збирання податків, котрі мали надходити до царської скарбниці. Підтверджувались пункти попереднього Слободищенського трактату про вибори гетьмана лише з дозволу царя та позбавлення права гетьманського уряду на самостійну зовнішню політику.

Які злочинні наслідки ця угода мала на українських землях, неважко здогадатись. Наступного року царським урядом було здійснено перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування. Московська військова присутність спонукала сваволу нової адміністрації, що збурило навіть частину православного духовенства, котре повільно звільнялось від ілюзій. Отримавши бажаний військовий і фінансовий контроль над багатючими українськими землями, потрібно було припинити витрачати ресурс на військові дії з Річчю Посполитою. Тож, між Московським царством й Річчю Посполитою розпочались переговори, результатом яких стало підписанням *Андрусівського мирний договору* від 30 січня 1667 року.

Вкотре не запросивши на перемовини українську делегацію, оскільки гетьман Брюховецький у вищезазначених Московських статтях власноруч позбавив Військо Запорізьке правосуб'єктності, сторони домовились про припинення військових дій між собою. Були створені умови для поділу України по Дніпру між Росією та Річчю Посполитою. Лівобережна Україна, котрій повертались Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ, лишалась під владою Московії, а за Річчю Посполитою визнавались землі Білорусі й Правобережної України. Запорізька Січ, як найбільш загрозований осередок козацьких вольностей, переходила під контроль обох держав. Військова звитяга запорожців ще була потрібна і Польщі, і Московії, та й Південь України на той час могли контролювати лише козаки.

Одним з наслідків Андрусівського договору було подальше втручання Московії в економічне життя заможних українських земель. У 1667 році Україні було заборонено продавати свої товари до інших країн, окрім Московії, але на своєму кордоні на українські товари було встановлено величезне мито. Ця політика, котру практикували ще польські королі, мала на меті *недопущення вивізнення українського купецького стану* й перетворення його на впливову верству, небайдужу до національних інтересів.

Внаслідок Андрусівського договору Україна тепер вже офіційно розділилася на два державних утворення з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, з окремими урядами, які перебували у напруженому стані. Договір викликав обурення й чергове повстання проти московської присутності, котре Брюховецький, з огляду на політичний момент, сам же й очолив. Цей політичний хамелеон на старшинській раді у Гадячі висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині й перехід України тепер вже під османський протекторат.

Патріотично налаштована старшина розуміла необхідність об'єднання українських земель в межах єдиної держави. Новий правобережний гетьман, черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.), намагався зміцнити свої внутрішні позиції. Гетьман здійснив кілька реформаційних кроків, як-от скликав військову раду, створив постійно наймане піхотне військо, сердюцькі полки, котрі складали його гвардію і забезпечували незалежність від козаць-

кої старшини, провів нову митну лінію на кордоні, розпочав випуск власної монети, заселяв спустошені окраїни Правобережжя.

Заручившись підтримкою татар, Дорошенко розпочав витіснення польських військ з Правобережжя. Восени 1667 року, під тиском об'єднаних турецько-козацьких військ польський король визнав суверенітет гетьманату на Правобережній Україні. Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, а також з метою придушення повстання в лютому 1668 року, Петро Дорошенко переходить на Лівобережну Україну, де його проголосили гетьманом всієї України. В цей час поновлюється військова активність Польщі. Тому гетьман, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, повертається на Правобережжя. Однак, сильні московські залоги у містах, тиск промосковські налаштованої частини старшини та православного духовенства, особливо Лазаря Барановича, й відсутність належної допомоги від Дорошенка, змусили Многогрішного і частину козацької старшини піти на переговори з Московією.

У березні 1669 року, вочевидь, Московія зрозуміла небезпеку втрати своїх позицій в Україні, тож, між Дем'яном Многогрішним і московським урядом підписується договір, більш відомий як *Глухівські статті*, котрі скасовували умови Московських статей 1665 року, й певною мірою повертались до Угод 1654 року. Хоча договір був вимушеним тактичним ходом і спрямованим на подальші обмеження державних прав України, все-таки він визначав автономні права. Гетьману заборонялось вступати у відносини з іншими державами, однак, при цьому московські воеводи лишались тільки у п'яти містах, податки збирались виключно козацькою старшиною, встановлювався тридцятитисячний реєстр, гетьман мав право утримувати до тисячі найманого війська. Обмежувався перехід селян у козацтво.

Петро Дорошенко тим часом посилює протурецьку орієнтацію, і в березні 1669 року генеральна старшинська рада погоджується на прийняття тепер вже османського протекторату й воювати проти Польщі. Польський король 18 жовтня 1672 року погоджується на Бучацький мирний договір, відмовившись від Правобережної України. Польські залоги повинні були залишити

територію Правобережної України, Подільське воєводство відходило до Туреччини, Петро Дорошенко ставав гетьманом України у «старих кордонах».

На практиці, османи й татари, як завжди, брали ясир й грабували населення, вимагали виплати данини, роззброєння козаків, руйнування фортець. У червні 1672 року на Генеральній військовій раді гетьманом було обрано генерального військового суддю Івана Самойловича. Цього ж року народився майбутній імператор Петро I.

Петро Дорошенко у 1673 році погоджується на протекцію Московії за умов збереження цілісності України. Проте єдність України царству не була потрібна. На початку 1674 р. московські війська разом з військом Іваном Самойловича беруть під контроль міста Правобережжя.

Петро Дорошенко у 1676 р. здає булаву та виїжджає на Лівобережжя, а згодом до Москви, де тепер вже політичний розрахунок демонструє московський цар. Розуміючи масштаб особистості Дорошенка, самодержець призначає його воєводою В'ятки, та, вдаючись до перевіреної тисячоліттями матеріальної мотивації й династичного шлюбу, одружує гетьмана з місцевою стовповою дворянкою Агафією Єропкиною, батько якої загинув у Конотопській битві.

Фактично була ліквідована українська державність на Правобережжі, а Лівобережжя на правах автономії входило до складу Росії. Через десять років, у *1686 р. відбулось підпорядкування київської митрополії московському патріархату*. Цій знаковій події передували більш, як півстоліття цілеспрямованої роботи московського уряду й неканонічної московської церкви. Відтак, *будь-які домовленості з Московським царством містили обіцянки, та не мали жодних гарантій*.

При цьому, військову звиягу козаків знали й цінували очільники інших держав. Участь козацького війська вирішувала знакові битви XVII століття. 1683 рік вважається роком порятунку Європи від Оттоманської Порти, що увійде в історію під назвою «Віденська відсіч». У битві брало участь близько чотирьох тисяч реєстрових правобережних козаків. Разом з лівобережними, хто дістався битви попри заборону Івана Самойловича, та запорожцями набереться до п'яти тисяч. У битві за Відень брав участь ві-

домий православний церковний діяч *Йосип Шумлянський*, котрий лишив безцінне історичне джерело «*Дума про битву з турками під Віднем*». Головним наслідком битви стало остаточне зупинення османської експансії у Європу, й ударною силою знову виступили козаки.

11.3. Україна в період гетьманування І. Мазепи. Політика Петра I щодо обмеження козацьких прав

У 1687 році, внаслідок військового перевороту, більш відомого як Коломацький, лівобережного гетьмана Івана Самойловича було скинуто. У 1687 році гетьманську булаву отримує генеральний осавул Іван Мазепа. Між ним й козацькою старшиною з одного боку, та Іваном, Софією й Петром з іншого, укладаються *Коломацькі статті*. Договір, котрий декоративно підтверджував козацькі права і привілеї, зафіксовані ще у Глухівських статтях 1669 року, фактично був спрямований не лише на подальше придушення решток української автономії й самоврядування, але й на асиміляцію української старшини та її денаціоналізацію. Дев'ятнадцята стаття документу рекомендувала укладання міжнаціональних шлюбів.

Гетьман перебував під пильним наглядом, не мав права позбавляти старшину своїх посад без дозволу царського указу, старшина ж, своєю чергою, не мала права скидати гетьмана. Це був превентивний захід проти визрівання козацької опозиції. Під наглядом московських стрільців перебувала навіть гетьманська резиденція, старшина мала доглядати за гетьманом і доносити цареві.

Московське ж царство, що поступово обмежувало права і вольності Гетьманщини, являло собою доволі ізольовану державу, що запозичила ординський формат централізації. То був класичний приклад тоталітарної країни східного самодержавства, що надає правителю необмежені повноваження над всіма підданими, байдуже до походження. В Московії існувало натуральне господарство, рентабельність якого підривала відсутність конкуренції й зацікавленості в результатах праці, а також кріпацька повинність й повне

безправ'я селян. Корупція та сваволя урядовців не знали меж, купцям було нелегко виплачувати численні мита й хабарі, тим більше, що оскаржити такі було ніде – судова система була ще більш корумпованою. Торгували сировиною, зокрема, хутрами, тож, періодично підіймався податок на стратегічно важливий продукт – сіль, що провокувало криваві заворушення. Відомий соляний бунт розпочався водночас з Національно-визвольною революцією в 1648 році.

Невизначеність системи престолонаслідування також давалась взнаки, окремі боярські угруповання, як-от Наришкіни, Милославські та інші, боролись за владу та вплив. За таких обставин, в обхід правил престолонаслідування, царем стає десятирічний Петро I за регентства своєї матері, Наталі Наришкіної. Взагалі, посісти престол мав його старший брат, царевич Іоанн, син від першого шлюбу царя Олексія Михайловича, та, згідно версії Наришкіних, він був хворобливий і не зданий до правління. Тож, було запропоновано його єдинокровного брата Петра. Боротьба продовжилась між сестрою Іоанна, Софією Милославською та Наталією Наришкіною. Відбувся навіть стрілецький бунт, та перемогу отримали Наришкіни, відтак, цар Петро Олексійович I став єдиноправним монархом у 1696 році.

Московський цар отримав уявлення про стан справ у Європі за допомогою організованого ним так званого *Великого посольства*, в штаті якого перебував він сам у одязі службовця. XVIII століття ознаменувалось затвердженням у Європі світського формату держави, тож, Петро був дійсно враженим. Заможні держави й вільні міста, що дбають про власний порядок, атмосфера очевидного добробуту, невідома Московському царству, потужний торговельний флот, механізована праця.

Новоспечений цар замислив перетворити на конкурентну державу й Московію, побудувати могутній флот і розгорнути торгівлю. Отримання ж гетьманської булави Іваном Мазепою розпочинає новий етап розвитку московсько-українських відносин, що для Війська Запорізького означав останній шанс утримати рештки автономії.

Іван Мазепа, магнат, лицар Речі Посполитої, був освіченим шляхтичем, який володіючи кількома мовами, прослухав курс лекцій в провідних університетських центрах Західної Європи. Відомий, як досвідчений політик, дипломат, учасник численних дипло-

матичних місій. Освіченою була навіть його мати, Марія Магдалина Мазепа, котра зналась на тонкощах політики, також володіла іноземними мовами, а на схилі років прийняла чернечий постриг.

Гетьман добре розумів долю своїх попередників, тож, починає власну каденцію, як гетьман промосковської орієнтації. Окрім іншого, Мазепа з дитинства вправно грав у шахи. Відома його допомога в Азовських походах, що надало Московії контроль над Азовом. Однак, він мав власне чітку мету, своє бачення майбутнього України, і, головне, шляхи її досягнення.

Головною метою гетьмана було об'єднання в межах однієї держави всіх українських земель, Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя та Слобожанщини та створення станової держави загальноєвропейського зразку, на зразок Речі Посполитої. Задля цього гетьман сприяє формуванню аристократичної верхівки українського суспільства, тобто, перетворенню козацької старшини на шляхетську верству. Будучи одним з найбагатших феодалів тодішньої Європи, що володів двадцятьма тисячами маєтків, Мазепа роздає старшині понад тисячі дарчих на землі, а також спрямовує чимало коштів на розвиток культури та релігії.

Намагання створити власну генерацію дворянства, як опори держави, що мало свої титули, спадкову владу, землі та залежних селян, всі атрибути незалежності, прийняті на той час у Європі, було спрямоване на створення Української держави, досить сміливим та небезпечним кроком для імперії. Наразі важко сказати, на що більше сподівався Мазепа – на відновлення історичної справедливості й реалізації вищого права нації на існування у формі держави чи декларовану цивілізованість Петра I, однак, у своїх намірах гетьман був послідовний.

Що ж представляла собою політика московського царя, відомого у російській історіографії як реформатор, на українських землях? *Карл Маркс*, у «*Викритті дипломатичної історії XVIII ст.*» писав: «...Московська історія пришита до історії Русі білими нитками!». Петро I був рішуче налаштований зробити із забитого ординського князівства європейську державу. Для цього цар послідовно проводив політику обмеження автономії Лівобережної і Слобідської України, зменшуючи козацькі права та вольності.

Після смерті Івана Скоропадського козакам було заборонено самим обирати власного гетьмана.

Петро I, котрий увійшов у історію як цар-реформатор, розпочинає реформування збройних сил. У 1689 – 1699 рр. формує полки «нового зразку», аби отримати регулярне військо для майбутніх війн. Військові витрати, що лягли тягарем на населення, загострили соціальні суперечності й конфлікти Московської держави з Україною та Доном. Запровадження нової системи комплектування збройних сил стало знаковою подією для України, оскільки регулярна російська армія відкидала потребу в козацькому збройному війську. До Петра I українські козацькі вольності та звичай самоврядування певною мірою були терпимі, оскільки існувала зацікавленість у козацькій армії і розуміння, що її міцність тримається на старому порядку та правилах (військова дисципліна, військовий звичай, сувора система злочинів та покарань). З приходом до влади реформатора українські автономні права стали завадою на шляху централізаторській політиці.

У 1700 році розпочинається *Велика північна війна* за володіння землями Балтії з метою політичного контролю у Центральній та Східній Європі. Московія не мала виходу до моря, а цар Петро під час подорожі чітко зрозумів, які переваги дає морська торгівля. Зрозуміло, будь-яка війна вичерпує ресурс, матеріальний та людський. Від гетьмана Мазепи вимагалось якомога більше постачання амуніцією, провіантом та живою робочою силою. Воювати за чужі інтереси – одна з реалій існування нації у складі імперії, в подальшому – братовбивча війна.

У 1706 році спеціальним наказом царя козацьке військо переходило в *безпосередню компетенцію російського*. На початку 1707 року Петром I було підписано іменний указ «*Про приєднання Києва та інших черкаських міст до відомства Білгородського розряду*». На базі Гетьманщини передбачалось створення Київської губернії, й остаточної передачі Правобережжя України до Польщі внаслідок залаштункових інтриг польських союзників царя. У 1708 році демократичні засади *обрання* гетьмана Генеральною Військовою Радою та козацькою старшиною змінюються авторитарними тенденціями *призначення* царським урядом. Військові залоги московитів, розміщені

по навколишнім селам, їх сваволя та зверхнє ставлення викликали обурення серед українських селян. Гетьман Мазепа постійно отримував скарги на свавілля й безчинство московитських військ й прохання про допомогу, оскільки відбувалось масове плондрування українських сіл московськими військовими.

Не ліпшою була й доля козаків, котрі потрапили під безпосереднє командування московських воєвод – зазвичай їх просто використовували як гарматне м'ясо, відчутним було презирливе до них ставлення. Північні амбіції московського царя вартували 70% особового складу козацьких полків, що вже свідчило про не вельми продуману стратегію московського командування.

Автономія Гетьманщини, гарантована попередніми угодами, брутально ігнорувалась амбіційним царем. Така імперська централізаторська політика стосовно України була, вочевидь останньою краплею, що допомогла Мазепі визначитись у своїх подальших діях. Невдоволена старшина, розуміючи яка небезпека нависла над всіма, починає таємні зібрання, зокрема, у Києво-Печерській Лаврі, де навіть лунає думка про зміщення надто толерантного Мазепа. Про це стало відомо царю за доносом В. Кочубея та І. Іскри, однак, Петро I повівся як підступний політик, котрий ладен був пожертвувати інформаторами. Видавши зрадників гетьману Мазепі, цар тим не менше на реалізацію своїх амбітних планів вилучав з гетьманського командування нові й нові полки.

А сам гетьман, розуміючи, що прагнення створити сильну Україну, нехай у складі чи під протекцією Московської держави за такої політики не вдасться, звертається до Карла XII з проханням про протекцію. У відповідь гетьман зобов'язувався надати шведському імператору допомогу порохом та продовольством. У жовтні 1708 року Мазепа зустрівся з Карлом XII в селі Орловка, що у сімдесяти кілометрах від Батурина. Його підтримали далеко не всі полки, а лише три – Миргородський, Лубенський, Прилуцький, котрі відмовились приєднуватись до російських військ і чекали наказу гетьмана. Серед прибічників Івана Мазепа був Генеральний писар *Пилип Орлик*, майбутній автор першого конституційного проєкту. На початку листопада за допомогою Мазепа відбулась переправа шведських військ через Десну.

Петро I, дізнавшись, що гетьман Мазепа надалі не бажає терпіти одностороннє скасування царем автономії Війська Запорізького, перетворення козацьких полків на гарматне м'ясо та сваволю московських військових залог в українських населених пунктах, страшенно розлютився. Насамперед атака була спрямована на гетьманську резиденцію – місто Батурин. Місто захищала залога у тисячу вояків, однак, не всі вони були готові протистояти російським військам під командуванням Олександра Меншикова. Знайшлися ті, хто схилився до перемовин, як-от прилуцький полковник *Іван Ніс*, котрий направив до Меншикова сотника *Остана Соломаха*, а той, своєю чергою, показав ворогу таємний хід до фортеці. Наслідком зради стала каральна операція, по суті, нечувана різанина, котра знелюднила місто. 2 листопада 1708 року війська під командуванням Меншикова захопили Батурин, вщент зруйнували його оборонний замок й старе місто.

Керівників оборони Батурина, в тому числі Дмитра Чечеля, вивезли до Глухова, де катували й стратили. Було вирізано всіх мешканців міста, незалежно від віку і статі, не виключаючи дітей та жінок з немовлятами. Чимало оборонців розп'яли на хрестах й пустили на плотях по течії річки Сейм. Шведський історик *Андерс Фріксель*, автор «Історії життя Карла XII», писав: московити розп'яли трупи козаків на плотях і пустили їх по річці Сейм, щоб населення побачило долю Батурина. Австрійський посол *Отто Плесер* в листі з Глухова повідомляв у Відень: «Меншиков вирізав всіх, хто знаходився в Батурині, підпалив і зрівняв із землею місто, захопивши все майно, зброю і вісімдесят гармат». До захоплення населення Батурина становило десять тисяч чоловік, вісімнадцять років після того місто було порожнім, за ним ходила дурна слава (вважалось проклятим). Ті двори, що збереглись, мешкали по околицях. Лише з 1760 року місто Батурин почав потроху оживати, своєю резиденцією його зробив *гетьман Кирило Розумовський*, маючи намір повернути місту статус гетьманської столиці.

Наприкінці 1708 року, за наказом російського царя, на Івана Мазепу накладена анафема. Російська історіографія оголосила Мазепу зрадником, а радянська, погодившись з імперською, сві-

домо замовчувала величезну меценатську і культурницьку діяльність гетьмана в Україні та всьому християнському світі.

Гетьманську резиденцію було перенесено ближче до Росії, міста Глухова. Всі, хто не з'явився на Глухівську Раду, були запідозрені у вірності Мазепі. Петро I видає документ «Указ військовій старшині, яка пішла з Мазепою до Шведов». Репресіям піддавались всі, хто був запідозрений у зв'язках з Мазепою чи навіть симпатіях до нього. Політика Петра I свідчить, що ані європейський одяг, ані загальне спрямування до світського європейського формату життя, неспроможні витравити ординську суть московського самодержця. Нелюдським тортурам було піддано близько дев'ятисот козацьких старшин і місцевих жителів у 1708 році в місті Лебедин, лише запідозрених у відданості Мазепі. .

Наступним кроком стала руйнація у 1709 році Чортомлицької Січі каральною експедицією російських військ під керівництвом Петра Яковлева. Також були спалені (переважно з мешканцями): Маячка, Нехворощ, Келеберда, Старий Кодак, Новий Кодак, Старі Санжари і Нові Санжари. Населення нищилось разом з жінками та дітьми. Міста були зруйновані включно із церквами та монастирями. Тіла невинно вбитих містян сплавляли на плотах по Дніпру для залякування населення.

Після руйнації гетьманської столиці, у загальному русі репресій у 1709-1734 роках Московщина збільшила податки в Україні на 400%. Податок від «димув», домогосподарства, у Московщині був сорок дев'ять копійок. Московська політика фактично була спрямована на нищення українського мануфактурного виробництва, що призводило до занепаду місцевої промисловості й торгівлі.

У 1709 році цар наказує скоротити число студентів Києво-Могилянської академії з двох тисяч до півтори сотні, відомі представники духовно-наукової інтелігенції мали перебраться з Києва до Москви. У 1711-1712 роках за наказом Петра I відбулась ліквідація правобережних козацьких полків та насильницьке переселення мешканців Правобережної України на Лівобережну, у те саме Дике поле, де проживання було небезпечним.

У 1720 році виходить наказ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення українських текстів з цер-

ковних книг. «Ті, старі книги з книгами великоросійського друку зрівняти, щоб ніякої різниці і особливого наріччя в них не було, щоб правопис і наголоси точно повторювали московські».

У 1722 році виходить царський маніфест про створення *Малоросійської колегії*, котра стала центральним органом державного управління у справах України. Злам XVII-XVIII століть увійшов в історію, окрім іншого, й тим, що Московським урядом проводилась фактична *економічна війна проти України* в різних напрямках. Наприклад, було встановлено вивізне мито з азово-чорноморських портів на 100% більше ніж з балтійських портів, а також збільшені тарифи на перевезення. Зрозуміло, це було зроблено аби українські порти не збагачувалися, а лише московські. Привезти готові вироби з Московщини до України було в два рази дешевше, ніж з України до Московщини. Крім того, московський уряд наклав великий податок на стратегічний ринковий продукт, український цукор, в результаті чого експорт цього товару контролювали московські купці.

Козацькі права та вольності, методично знищені імперським урядом, не канули в безвість. Вони існували як система філософсько-правничих уявлень та правил поведінки, відомих у козацькому середовищі. Після 1709 року кілька тисяч запорожців, півтисячі лівобережних козаків та півсотні представників козацької старшини емігрували до Бендер, що оцінюється істориками, як перша політична еміграція. У квітні тут 1710 року було обрано гетьмана України у вигнанні, ким став прибічник Івана Мазепи, Генеральний писар Пилип Орлик. Угода, укладена новим гетьманом з козаками та старшиною, увійшла в історію як «Договори й постановлення прав та вольностей Війська Запорізького», або Конституція Пилипа Орлика.

Таким чином, Московське царство стало Російською імперією після перемоги у *Великій Північній війні 1700-1721 років*. Ця перемога фактично була забезпечена участю українського козацького війська Івана Мазепи, адже навіть реформована царська армія, де процвітали сваволя командування й муштра, не була мотивованою і не мала досвіду. Політика Петра I щодо України була спрямованою на скасування залишків автономних прав. Стало зрозумілим, чого вартий «європейський формат» його реформ. Новоспечений

імператор лишався класичним самодержцем, хто вкотре проігнорував домовленості 1654 року. Якщо нація не конкурентна, її землю, ресурс, а потім й історико-культурні надбання буде використано іншою, більш конкурентною.

11.4. Нівеляція прав та вольностей за каденції Катерини II

Після смерті Петра I стало очевидним, чого варта Російська імперія, позбавлена деспотичного тирана. Ще за життя, розуміючи важливість чітких правил престолонаслідування, Петро I видав наказ «Про успадкування престолу». Документ скасовував стародавній звичай передавати престол монарха прямим нащадкам по чоловічій лінії і передбачав призначення спадкоємця престолу з волі монарха.

Та у Московії, навіть після набуття такою статусу імперії, порядок престолонаслідування завжди визначався силою впливу знатних родин. Син Петра I від першого шлюбу відкрікся від престолу, тож, царствувала племінниця імператора, *Анна Іоанівна*, котра не маючи уявлення про державні справи й розпорядження бюджетом, спустошила скарбницю витратами на розважальні заходи. Пізніше престол посідає донька Петра I, *Єлизавета*, внаслідок військового перевороту. Оскільки на її каденцію припало загострення відносин з Оттоманською Портою й Пруссією, імператриці, вочевидь, підказали про значення перевіреної військової тактики козацького війська, тож, вона тимчасово відновила заборонене раніше гетьманство.

У XVIII ст. між українською старшиною та російською адміністрацією через недосконалість законодавчої бази виникла конфліктна ситуація. Давалась взнаки численні невіпорядковані правові приписи Лівобережної України, а також різниця правової культури й правосвідомості двох народів. В гетьманській столиці місті Глухові було у 1728 році розпочала роботу спеціальна комісія з українських правознавців, метою якої було зробити переклад, впорядкувати та пристосувати до місцевих особливостей Литовський Статут, «Саксон» і «Порядок». Фактично, здійснити кодифі-

кацію місцевого права й адаптацію такого до імперського зразку. В складі Комісії працювали представники українсько-старшинської інтелігенції, нащадки старшинських родин, як-от Василь Стефанович, Яків Величківський, а очолював її Яків Лизогуб, представник давнього старшинського роду.

П'ятнадцять років кропіткої праці завершилися в 1743 році укладанням збірки *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*. Документ затримав генерал-губернатор *Д. Бібіков*, потім сенат, і лише в 1756 році його отримав гетьман Кирило Розумовський. Цей документ засвідчив наявність в Україні висококваліфікованого правознавчого кадрового потенціалу і, власне кажучи, української правознавчої школи. Та збірці не судилося набути чинності, оскільки навіть адаптоване право містило відчутні відмінності від московського, а з другої половини XVIII століття, особливо за каденції Катерини II, на територію України було поширене загальноімперське законодавство.

У 1750 році на Глухівській раді гетьманом було обрано *Кирила Розумовського*, брата фаворита імператриці, Олексія Розумовський, розуміючи прірву, що відділяє українське життя від європейського, намагається перебудувати Гетьманщину на європейський лад. Внесок Розумовського був достатньо визначний. Саме під впливом гетьмана з'явився царський указ від 13 січня 1752 року, що забороняв поширення на українське населення стану холопства, а тих, хто переступав цей указ, оголошено було злочинцями й ослушниками. Без дозволу гетьмана заборонялося чинити арешти українців, окрім карних злочинців. Для підтримання встановлених правил та з метою запобігти порушенням указу Розумовський запровадив при своєму дворі особливу канцелярію для приймання листів, скарг, прохань і документів від населення, що було якісно важливим кроком у запобіганні зловживань старшин та царської адміністрації й сприяло зміцненню автократичної влади гетьмана.

Та наступні події складаються не на користь Кирила Розумовського. Намагаючись вирішити питання з Пруссією і Швецією, імператриця Єлизавета вдається до старої практики династичного шлюбу. Їй вдалось влаштувати шлюб свого племінника, Карла-Петера-Ульріха, герцога Гольштейн-Готторпського, із племінницею

шведського та прусського королів, Софією Августою Фредерикою Ангальт-Цербстською. Коли у грудні 1761 року Петро III став імператором, стало очевидним, що народжений, зрощений і вихований у Пруссії, він є чужеродним тілом у Російській імперії. Зрештою, Петро III налаштував проти себе весь двір. 28 червня 1762 року, за мовчазної згоди Катерини, відбувається переворот, імператора заарештовують і примушують підписати зречення від престолу.

Катерина II, котра любила підкреслити свою освіченість й листувалась з Вольтером, стала одноосібною імператрицею, як водиться у Росії, внаслідок чергового військового перевороту. В своїй доповіді сенату у 1762 році правителька сухо констатувала стан справ у державі, після чого взяла курс на подальшу централізацію. Було посилено контроль над так званими «провінціями», до яких правителька віднесла й Україну, де намісником імператриця призначила перевіреного Петра Румянцева.

У лютому 1764 року Катерина II змусила Кирила Розумовського піти у відставку, а один з перших документів, виданих правителькою був *Маніфест імператриці від 10 (22) листопада 1764 року* про ліквідацію інституту гетьманства. «...Коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім'я гетьманів зникли...». З ліквідацією українського гетьманства російське керівництво приступило до відмежовування старшини від рядового козацтва. Одним із помітних кроків на цьому шляху стала остаточна ліквідація принципу виборності старшин на нижчому, сотенному рівні. Було створено *Другу малоросійську колегію*, котра поглинула вищий виконавчий орган при гетьманському правлінні – *Генеральну військову канцелярію*.

Було зроблено все, аби віддалити козацьку старшину від українського середовища й наблизити до імперського. Для цього було унормовано надання козацьким урядникам табельних чинів. У 1767 році козацька старшина отримала право обирати своїх представників у Законодавчу комісію та брати участь в її роботі нарівні з російськими дворянами. З цього часу українська старшина могла посилати своїх дітей до *кадетського корпусу* і товариства шляхетних дівчат. Це було альтернативою отримання освіти у європейських університетах. Намісник Петро Румянцев у шіст-

десяті, а ще більше, у вісімдесяти роки XVIII століття зумів залучити на свій бік чималу частину української козацької старшини.

Адміністративна реформа передбачала скасування козацького військового устрою Гетьманщини з перетворенням гетьманських полків на регулярні полки російської армії з шестирічною службою у 1783 році. Та найтяжчим для українських земель був указ від 3 травня 1783 року, який, посилаючись на необхідність регулярного надходження податків до державної скарбниці, прикріпляв всіх селян до того місця, де їх записали в *останню румянцевську ревізію* та забороняв їм переходити на нові місця. Фактично це означало остаточне закріпачення українських селян, котрі не звикли до покори і рабства.

Показовим є те, що син Катерини II, імператор Павло I, котрий у 1783 році набув повноліття, а отже, згідно чинного «Уставу про спадкування престолу» мав стати імператором, не отримав владних повноважень. Більше того, правителька тримала законного спадкоємця подалі від Санкт-Петербурга, у Гатчині. Це вкотре свідчить про фактичну відсутність у Російській імперії функціонуючого механізму спадкування навіть наприкінці XVIII століття.

З метою остаточної нейтралізації української шляхти, у 1785 року Катерина II поширила на нащадків української старшини свою «*Грамоту на права, вольности и преимуществва благородного российского дворянства*», більш відому як Жалувану грамоту дворянству, якою закріплювалося виняткове, привілейоване становище дворян в імперії. Щоправда, лишались окремі «білі ворони», як от відомий український поет, драматург, громадський діяч, *Василь Капніст*, котрий обурювався з приводу деспотизму уряду Потьомкіна. Він написав «Оду на рабство», котра стала предтечею Пушкінської Оди «Вольность». Капніст навіть проводив у 1791 році таємні перемовини з Пруссією щодо можливої допомоги цієї держави справі незалежної України, та вони закінчилися безрезультатно.

Стосовно долі Запорізької Січі, то вона, зважаючи на попередні дії імперського уряду, була передбачуваною. Після руйнації у 1709 році Чортомлицької Січі запорожці жили на пониззі Дніпра. У 1734 році їм «пробачили» підтримку Мазепи, оскільки ще існувала необхідність так званої «буферної зони» у вигляді козацьких

військових поселень. Тож, за *Бєлградським миром* запорожці юридично повернулись під контроль Росії, їм дозволили оселитися на старих місцях і збудувати *Нову Січ*. Сюди ж дозволили селитись вихідцям з Балкан, переважно Сербії, й засновувати свої поселення Нова Сербія і Слов'яносербія.

Войовничість козаків виявилась корисною у Російсько-турецькій війні 1768-1774 року, після якої імперія фактично встановила свій контроль у Криму та інших південних територіях. Після цієї події потреба Росії в організованій козацькій силі відпала остаточно, а Запорізька Січ у червні 1775 року була зруйнована військами генерала Петра Текелі. П'ять тисяч козаків рушили на територію Османської імперії, що втратила колишню могутність, тому дозволила утворити Задунайську Січ. Перебування у складі ворожої країни козацького війська було потенційно небезпечним для Російської імперії, тож, якусь частину козаків вдалось захопити повернутись на південь України, де було утворено «Військо вірних козаків» якому передали козацькі клейноди й відновили козацькі порядки, зокрема, виборність посад. Це спонукало повернутись й інших, а у 1788 році військо було перейменоване на Чорноморське козацьке військо, козаки якого заснували двадцять п'ять слобід. Українці розселилися вздовж річки Кубань, утворюючи звичні для себе курені і використовуючи давні запорозькі назви (Канівський, Уманський, Батуринський, Переяславський, Полтавський, тощо). У подальшому уряд перейменував їх на станиці. 31 жовтня 1803 року на Соловках у віці 112 років помер останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський.

Оскільки козацькі поселення існували в інших областях України, не всі козаки воліли їхати на Кубань з обжитих місць. Козаки компактно проживали на околиці Одеси, яка колись була селом Малий Куяльник, ще задовго до російської колонізації. На краю Хаджибея зберігся *Сотниківський цвинтар*, по суті, найбільший із збережених козацьких цвинтарів України. Та Катерина II дозволила козакам лишитись, примусивши їх підписати документи, що зобов'язували їх ніколи не брати до рук зброї. Тепер вони добували будівельний вапняк, започаткувавши те, що згодом перетво-

риться на Одеські катакомби. Таких козаків називали *нерубаї*, що дало назву окремим населеним пунктам Одещини.

У контексті зазначеної політики «проста людина», звичайний землероб, міщанин, солдат, учора ще вільні козаки, вони, позбавлені землі, будь-яких гарантій особистої гідності, могли розкрити біль душі лише в піснях. Михайло Грушевський дуже точно помітив: якщо про ліквідацію Гетьманщини народ майже не залишив фольклорних відгуків, то кінець Запорізької Січі дав дуже велику кількість пісень.

На Правобережній Україні, що перебувала під юрисдикцією Польщі, наступ та репресії проти православного населення призвело до повстань, зокрема, *Максима Залізняка*. *Іван Гонта*, полковник надвірних козаків Умані перейшов на бік повстанців. Національно-визвольні рухи демонстрували волю українців до перемоги. Коліївщина, опришківський рух, гайдамацький рух, що були кривавою сторінкою вітчизняної історії, знесилювали й Річ Посполиту. Витрачаючи сили і ресурс на придушення України, Річ Посполита незчулася, як втратила власну державність.

Ослабленням Польщі насамперед скористались її колишні союзники – Росія, Пруссія та Австрія, кожна з яких претендувала на польські території, в складі яких були українські землі. Не лише повстання були причиною ослаблення цієї колись могутньої держави. Давались взнаки і внутрішні протиріччя, й не останню роль у цьому відіграла віддаленість Речі Посполитої від ареалу так званих морських країн, котрі швидко збагачувались від колоніальної торгівлі. Перебуваючи в стані очевидної стагнації, Польща шукала шляхи виходу з такої. Це було непросто, коли поряд уважно слідкує хижий та амбіційний сусід, та все-таки були зроблені спроби врятувати державу. Угрупування *Чарторийського*, зокрема, бачило майбутнє Речі Посполитої як аристократичної європейської держави з елементами абсолютизму.

Та фатальною помилкою було те, що угрупування розраховувало на підтримку Російської імперії. Після того, як реформи були проголошені влітку на Вальному сеймі в присутності російських військ, у вересні було обрано нового короля Речі Посполитої, фаворита Катерини II, *Станіслава-Августа Понятовського*. Російська імператриця сподівалась мати слухняного короля, по-

літика якого не суперечитиме інтересам Росії. Збереження хиткої рівноваги в регіоні і Речі Посполитої, як буферної держави, що не претендує на щось більше, відповідало політичним інтересам Катерини II. Та цього разу прорахувалась сама імператриця, а Станіслав Август розпочинає низку реформ, спрямованих на виведення Речі Посполитої зі стану стагнації.

Катерині II вдається до перевіреного способу заколоту й чвар між представниками різних політичних угруповань. Не всі польські шляхтичі вітали реформи, з якою б обережністю король їх не розпочинав, та й у європейських країнах на той час було таке явище, як опозиція. Знайшовши соціальну групу, котра «страждала від утисків своїх прав», як-от протестанти-лютерани і православні, тоді їх називали *дисидентами*, та лобіюючи їх інтереси, було закинута питання зрівняння таких у правах з католиками. Для послідовної країни католицьких цінностей, Речі Посполитої, подібні настрої були бомбою уповільненої дії. Будь-який політик, дослухавшись до подібних рекомендацій, підписав би собі вирок як публічній особі.

У 1767 році, в присутності російських військ, було скликані дві конференції – православна, на чолі з білоруським архієпископом у Слуцьку, і протестанська у Торуні. Далі, з офіційною метою забезпечення рівноправності дисидентів, та зрозуміло, задля послаблення позицій короля, з ініціативи російського посла Ніколая Рєпніна у місті Радомі було створено *Радомську конфедерацію*. Знайшлась і політична опозиція *родина Потоцьких*, котрі не схвалювали реформи короля.

Далі відбулось скликання надзвичайного сейму, котрий у присутності тих-таки російських військ, ухвалив рішення про зрівняння дисидентів у правах із католиками, наголосивши натомість, що католицька віра залишається панівною. Станіслав-Август не висловив протесту з приводу порушення Росією суверенності сейму й не призупинив його роботу. Зрозуміло, таке нехтування базовими польськими цінностями не могло пройти безслідно.

Ситуацію не поліпшив навіть суто декоративний російсько-польський договір про непорушність кордонів Речі Посполитої. Опозиція міцніла і перетворилась на об'єднання польської шляхти та католицького духовенства, що увійшло в історію під

назвою *Барської конфедерації*. Її прихильники планували усунути ставленика Катерини II короля Станіслава-Августа й припинити, таким чином, втручання Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. У країні розпочалась громадянська війна, так бажана Росією й спровокована, по суті, нею ж. Марною виявилась спроба короля порозумітись з конфедератами, котрі вже не мали йому віри. Відтак, конфедерація загальмувала проведення державних реформ та посилила позиції тих правлячих угруповань Росії, які були переконані, що Річ Посполиту потрібно ліквідувати як державу, якщо не відразу, то поетапно.

Зважаючи, що у подальшому поступовому знищенні Речі Посполитої була зацікавлена не лише Російська імперія, але й інші європейські сусіди, зокрема, Пруссія та Австрія, шансів у Польщі майже не лишалось. У 1771 році розпочалися переговори Росії, Пруссії й Австрії щодо поділу Речі Посполитої, котрі завершилися 5 серпня 1772 в Санкт-Петербурзі підписанням австрійсько-пруського, австрійсько-російського й прусько-російського договорів, що знаменували *Перший поділ Речі Посполитої*.

Варто звернути увагу на урок історії, котрий поляки, мимоволі, вивчили, потрапивши під юрисдикцію Російської імперії. Адже така піклується про права вірян різних конфесій лише у інших державах. Стосовно ж власних підданих вона дотримується іншої політики. Після того, як до Російської імперії переходять східнобілоруські землі з Полоцьком, Вітебськом, Мстиславлем, католики і уніати зрозуміли суть релігійної політики імператриці. Розпочалась конфіскація католицьких монастирських земель, встановлення власних порядків і втручання у церковні справи, тотальний контроль над католицькою паствою й духовенством.

По суті, владою насаджувалася організаційна структура московської церкви. У 1772 році Катерина II безапеляційно заявила: «Віднині і на наш розсуд визначаємо католицьким єпископом Станіслава Сестренцевича». Згідно церковного канону, єпископів призначав Папа Римський, та протестувати вже було запізно. Чинному Понтифіку лишалось тільки висвячувати призначених імператрицею осіб. Коли Папа Пій VI у 1782 році не погодився з такою ситуацією, Катерина через свого посла надіслала листа

з погрозою, що навіть затримка висвячення її кандидата змусять відняти у римської церкви всю її імперську підтримку. Католицький Ватикан, зрозуміло, не погоджувався з такою ситуацією, але відкрито протистояти амбітній імператриці не наважувався.

Внаслідок першого поділу Річ Посполита втратила близько тридцяти відсотків території і майже третину населення. До Австрії перейшли землі Галичини з Руським, Белзьким і західними частинами Волинського і Подільського воєводств. Далі Габсбургами відбувається анексія Буковини й приєднання її до Галичини.

Під час другого поділу у січні 1793 року під юрисдикцію Російської імперії перейшло Подільське, Брацлавське, Київські воєводства та частина половина Волині. Цього разу вимоги Австрії лишились без уваги. Як і обурення патріотично налаштованого корінного населення, що переросло у повстання під проводом *Тадеуша Костюшка*. Катерина II мала досвід у придушенні невдоволених, що й зробила цього разу силами Російської армії під проводом Олександра Суворова, а також пруської армії. Свого часу радянська історіографія старанно приховувала той факт, що великий російський полководець Суворов відіграв вирішальну роль у придушенні народного повстання під проводом Ємельяна Пугачова.

Надаючи допомогу у придушенні повстання під проводом Тадеуша Костюшка, Пруссія сподівалась отримати частину польських земель. Тому у 23 грудня 1794 року представники Катерини II, без відома Пруссії, укладають угоду з Австрійським урядом про новий поділ Польщі. У 1795 році Пруссія змушена була приєднатися до Австро-Російської угоди. Так, у 1795 році відбувся *третій поділ Речі Посполитої*, внаслідок чого до Австрії було приєднано Люблін та Краків, Холмщину, південне Підляшся та частину польських земель над Віслою, Нову Галичину, втім, останню ненадовго. Іноді міста Люблін та Краків з прилеглими районами називають територією Малої Польщі. Пруссія отримала Велику Польщу, Росія – Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву та Курляндію. Трагедія поділу Речі Посполитої знайшла відображення на картині відомого польського живописця історичного жанру Яна Матейка «*Рейтар. Упадок Польщі*».

Остаточно переконавшись у закріпленні територіальних змін, Катерина розпочала політику «розбору шляхти» або верифікації шляхти, котра полягала у комплексі заходів, що здійснювались з метою якомога більшого скорочення чисельності шляхетського стану. У колишній Речі Посполитій відсоток шляхти становив від 10 до 15%, в той час, як у інших монархіях питома вага місцевої аристократії не перевищувала 2% від загальної кількості населення. У будь-якій європейській монархії дворяни, нобілі, були впливовою верствою населення й користувались гарантованими привілеями. Та з огляду на політику Російської імперії, велика кількість польської шляхти була потенційною загрозою для імперського самодержавства, оскільки не бажала русифікуватись.

Саме тому після першого поділу Речі Посполитої російською владою розпочато комплекс заходів для виключення незаможної шляхти з привілейованого стану. Для такої її «нейтралізації» було запроваджено усунення шляхти від обіймання посад та заміщення їх особами, лояльними до окупаційної російської влади.

Далі польській шляхті, аби зберегти давні права й привілеї, потрібно було «довести» своє аристократичне походження. Статус російського дворянства чітко прописувала Жалувана грамота російському дворянству від 1785 року, але дворяни мали надати докази свого походження, після чого їх вносили у Дворянські родовідні книги. Не оминула ця участь і польську шляхту, на долю якої випало доводити і своє походження, і свою відданість царському режиму проходженням військової служби у Російській імперії.

Померла Катерина II через два роки після третього поділу Польщі. Її син, Павло I, котрий згідно «Уставу про спадкування престолу», мав стати імператором ще у 1783 році, в день своєї коронації у 1797 році відмінив дію попереднього документу. Павло I був непопулярним у Російській імперії, тож, при владі протримався недовго. Роздратований корупцією і сповнений наміру викоренити таку суворими методами, імператор не помітив, як опинився у політичній ізоляції. Прочарювавши п'ять років, був вбитий внаслідок чергового військового перевороту за мовчазної згоди власного сина, наступного царя Олександра I.

Українська аристократія, русифікувавшись, займала провідні посади при дворі Російської імперії. Окремі представники козацьких родин, як-от *Феофан Прокопович*, *Олександр Безбородько*, *Петро Завадовський*, *Дмитро Трощинський*, *Віктор Кочубей* були знаними політиками й дипломатами. *Феофан Прокопович*, відомий богослов, сформував ідеологію абсолютної монаршої влади. Саме йому належить неологізм – слово «россияне», котре вперше з'явилося в його панегірику на смерть царя, саме за *Феофана Прокоповича* символом світсько-духовної влади став синод.

Олександр Безбородько майже двадцять років керував імперською дипломатією, розширив кордони імперії на Південь та Захід. *Петро Завадовський*, уродженець Стародубського полку, дійсний таємний радник, сенатор, перший міністр народної освіти Росії, разом з *Семеном Воронцовим* редагували текст *Кючук-Кайнаджирського мирного договору*. Створив систему народної освіти, запровадив мережу народних шкіл, а за *Олександра I* став першим Міністром освіти Російської імперії. За час його служби в міністерстві в державі було відкрито чимало парафіяльних шкіл, повітові училища, в губернських містах гімназії, а також було засновано три університети, у тому числі *Харківський*.

Дмитро Трощинський, мав походження з роду *Івана Мазепи*, очолював міністерство юстиції. Відомий як меценат української культури. Маючи великі земельні володіння, перетворив свій миргородський маєток у селі *Кибинці* на осередок українського культурного руху, в кріпацькому театрі якого здійснювались перші українські постановки. Цей осередок, що нагадував європейські салони, за мистецьке спрямування сучасники називали «Українськими Атенами». Частим й шанованим гостем у *Кибинцях* був *Іван Котляревський*. *Дмитро Трощинський* допомагав митцю *Володимиру Боровиковському*, композитору *Артему Веделю*, товаришував з багатьма українськими інтелектуалами.

Першим міністром внутрішніх справ, пізніше головою *Державної Ради* та *Ради міністрів Російської імперії* був нащадок козацької родини *Кочубеїв* – *Віктор Кочубей*. Приходився правнуком *Віктору Леонтійовичу*, страченому *Мазепою*. Виходець з *Диканьки*, де мав родові маєтки, *Віктор Кочубей* отримав ґрунтовну освіту. Слу-

хав лекції в Упсальському університеті, найстарішому у Швеції, у 1791 році навчаючись у Парижі, спостерігав за подіями Великої французької революції. Вільно володіючи кількома мовами, багато мандрував Європою, відвідав Швейцарію, Францію, Голландію. Був надзвичайним посланником у Константинополі.

Загальні висновки. Козацько-гетьманській державі з об'єктивних причин не судилося посісти заслужене місце серед інших європейських держав. Відновлення історичної справедливості на землях Русі-України не вписувалось у плани сусідів. Нікчемними виявились як домовленості з Московським царством, так і з Російською імперією, де козацька військова організація була використана для реалізації власних інтересів. Самодержавна країна послідовно скасовувала обіцяні козацькі права та вольності й не допускала вивищення, бодай українського купецького стану. Козацькій старшині забракло політичної зрілості й відповідного досвіду, аби еволюціонувати у національну шляхту, здатну захищати національні, а не лише станові інтереси. Період Руїни остаточно розділив національний провід на два табори з протилежною зовнішньополітичною орієнтацією.

Гетьманство Івана Мазепи, що практично спрямував усі зусилля на відновлення історичної справедливості, прийшлося на каденцію нового самодержця, котрий в наказовому порядку заходився будувати імперію, переводячи козацьке військо під командування московських воєвод й скасувавши козацьке право обрання гетьмана. Саме за Петра I розпочалась цілеспрямована політика нищення української науки і культури, вивезення до Московії безцінних козацьких архівів, фальсифікації історії й викрадення самої назви – Русь.

Катерина II, посівши престол, остаточно ліквідувала інститут гетьманства. За її каденції нащадки козацької старшини постали перед непротим вибором, і більшість перетворилась на «благородное русское дворянство». Завоювання Кримського ханства відкинуло потребу у організованому козацькому війську, тож, було зруйновано Запорізьку Січ. Чорноморське козацьке військо стало надійним форпостом для захисту імперських інтересів на Північному Кавказі. Наприкінці XVIII століття українські землі були остаточно інкорпоровані у Російську імперію, котра була поміщицько-кріпацькою

державою з непрогресивним типом розвитку й мало функціонуючими інституціями. За таких реалій українці фактично не мали шансів до національного відродження, однак, друга половина ХІХ століття покаже, який потенціал містить український народ.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької січі. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.
2. Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г. Сарбея. – Факс. вид. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.: іл.
3. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
4. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В.О. Ріяка.-Х.: Основа, 1991. – 256 с: іл. («Пам'ятки історичної думки України»)
5. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 616с.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – 736с.
7. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна// Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999, Т. 8. – 304 с.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка.– Львів.: Світ, 1991. – 576с.
9. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 312 с.: іл.
2. Мицик Ю. Іван Сірко. – К.: ТОВ «Видавництво КЛЮ», 2019. – 160 с.
3. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Запорозька січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
4. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 416 с.: іл.
5. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 2009. – 616 с.

6. Чухліб Т. В. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. – К.: Видавництво «КЛІО», 2013. – 559 с.

7. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. / Пер. з фр. В.В. Коптілов. – К., 1994. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>

8. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. II /Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.: іл.

9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків Т. III /Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд. іл. О.М.Апанович. – Львів: Світ, 1992. – 456 с.: іл.

10. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.: іл.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Які були зовнішні й внутрішні причини Руїни?
2. В чому сенс військово-політичного союзу зі Швецією, хто з гетьманів розглядав його як перспективний?
3. В чому полягала подвійна гра Московського царства і навіщо було розміщати на території України московський військовий контингент?
4. Хто з гетьманів дотримувався пропольської орієнтації, хто – промосковської? Чим вони керувались?
5. Як було порушено Переяславські домовленості 1654 р. у Переяславському договорі 1659 р.?
6. Як можна охарактеризувати політику гетьмана І. Брюховецького?
7. В чому суть Андрусівського договору 1667 року і яке його значення для українських земель?
8. В чому полягали заслуги, а в чому – помилки гетьмана Петра Дорошенка?
9. З чого починалась каденція Івана Мазепи і яке було його бачення майбутнього України?
10. Як політика Петра I спонукала Мазепу укласти військово-політичний союз зі Швецією?
11. Як імперська політика Петра I звела нанівець домовленості 1654 року та й решту договорів? Який був статус українських земель в межах імперії?

12. Чому Петро I після військової реформи не розформував козацьке військо? Як було нівельовано козацькі права і вольності?

13. Яку політику Катерина II провадила на Лівобережній Україні? Як вдалось нейтралізувати місцеву шляхту та нащадків козацької старшини?

14. Хто з нащадків козацької старшини обіймав важливі посади при дворі Катерини II?

15. Що можна сказати про поділи Польщі і політику Катерини II на Правобережній Україні?

16. Після чого Катерина II наказала зруйнувати Запорізьку Січ і як далі використовувала козацтво?

17. Який статус був у Чорноморського козацького війська?

18. Яке значення мали козацькі поселення на півдні й сході України при подальшій колонізації цих земель?

РОЗДІЛ XII.

ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ. НАБУТТЯ ІМПЕРСЬКОГО ФОРМАТУ

12.1. Українська культура в контексті світових подій та імперської політики

Часові рамки другої половини XVII – XVIII століття обумовлені відповідним подіями. У другій половині XVII століття після ординського вторгнення оживають усі історичні регіони Русі-України. Якщо у попередній період культурне життя зачепило більшою мірою західні землі, то починаючи з XVI століття оживає давня столиця – місто Київ, що з 1620 року відновлює статус митрополичої резиденції. З другої половини XVII століття бароковий стиль проникає на всю територію Русі-Україні, адаптується до особливостей різних земель, і від цього набуває місцевого неповторного колориту.

Наступне, XVIII століття для вітчизняної історії є *імперським періодом*, за якого всі автономні права й будь-які козацькі вольності були методично скасовані. У світовому контексті цей період є *епохою просвітництва*, переосмислення давніх постулатів, появою нових наукових винаходів, філософських концепцій і ще більшого інтересу до природничих наук. Європейські заможні країни, що поділили сфери впливу на карті світу, збагатили колоніальними коштами економіки своїх держав. Це сприяло збільшенню кількості університетів, що перетворились на справжні лабораторії науки, й перемозі раціоналізму.

Для зазначеного періоду характерне зміцнення своїх позицій європейськими монархами, що отримало назву *абсолютизм*. Та у XVIII столітті раціоналізм витісняє окремі архаїчні порядки

й правила, перемагає світський формат держави й закріплюється концепція *освіченого абсолютизму*. Європейські монархи, дворянство й інтелігенція міркували над вдосконаленням державного ладу, популярним стало знатися на працях античних філософів, а сучасні мислителі запрошувались до салонів, де вражали шляхетне товариство своїми ідеями. На практиці ж, у просвітницькому XVIII столітті ще існувало рабство, місто Амстердам лишалось центром работоргівлі у Західній Європі. У Східній, Московське царство трималось на кріпацькій, фактично рабській праці.

Однак, не є коректним порівняння європейського абсолютизму з московським самодержавством, оскільки у Західній Європі, принаймні, існували певні станово-представницькі інституції. У імперіях міцніє формат європейської міської культури, однак, епоха Просвітництва розпочинає тенденцію зацікавлення фольклором. Така пропагувалась національною *буржуазією*, на рівні персональних інтересів якої у Західній Європі йшла апеляція до національних держав. Обґрунтування власної самобутності тривало у протистоянні з сусідами за автентичні землі, колонії, ринки збуту. Це мотивувало до пошуку першоджерел і доведення споконвічної міцності свого народу. Європейська буржуазія готова була вкладати кошти у реалізацію своїх планів і намірів, серед яких культура і мистецтво посідали одне з провідних місць. «Війна очищує дух нації», зазначав відомий німецький мислитель *Гегель*.

Інший німецький філософ й етнограф, *Йоганн Готфрід Гердер*, звертав увагу, що справжня культура має локальне походження, а місто її нівелює. У своїй роботі «Щоденник моєї подорожі в 1769 році» не приховував захоплення від всього українського – національного характеру, доброї вдачі, родючості землі, музичного хисту. Гердер вбачав в Україні нову Елладу.

На українських землях іноземною юрисдикцією було зроблено все, аби місцева буржуазія не сформувалась як цілісний клас. Така була або зросійщеною, або, спольщеною. Незрілість національної буржуазії є відчутним побічним ефектом існування нації без держави, шлях якої до реалізації права на автентичне існування дуже ускладнювався.

Якщо з кінця XVII століття спостерігався розквіт українського барокового мистецтва і культури, то з наступного, вісімнадцятого, українська культура не адаптувалась до світського міського формату, а втрачала свою самобутність й поступово нівелювалась до імперських зразків. Саме XVIII століття породило стійкий міф про «велику руську культуру», що став наслідком фальсифікації історії й ігнорування того факту, що культура колишньої Московії характеризувалась ізоляцією й запозиченням ще ординських цінностей. Ізоляція Московського царства, що мала місце навіть наприкінці XVII століття, призвела до ворожого ставлення до будь-яких європейських здобутків, зокрема, світської держави, навіть знання іноземної мови. Відоме прислів'я: «Кто по-латыни учился, тот с правого пути совратился».

Відомий російський етнограф і публіцист зламу XIX-XX століть *Александр Пипін* характеризує рівень життя допетровської Московії як «церковний фанатизмъ, вражда къ наукѣ, упрямый застой, нравственное одичание и ожесточение». Дослідник зазначає, що в XVII столітті тут навіть школи як такої не було, а самого поняття «вчитель» московити не розуміли. Навіть стиль бароко, що прийшов сюди з України, до каденції Петра I було небезпечно застосовувати. До кінця XVII століття у Московії не існувало жодного місцевого навчального закладу, котрий би хоч віддалено нагадував українські колегіуми університетського типу. Перша Слов'яно-Греко-Латинська академія з'являється в *Законоспаському монастирі Москви* лише у 1687 році з ініціативи випускників могилянки, Симеона Полоцького, Іоанна Козловича, Інокентія Кульчицького. Симеон Полоцький навчав грамоті царевичів Олексія, Федора, Софію і їх брата, Петра, майбутнього імператора. Для відомого вченого знання кількох мов, риторики, філософії, точних наук було звичайним рівнем. Не виключено, що саме під враженням освіченості свого вчителя, царевич Петро й задумав у наказовому порядку зламати старий уклад віддаленої Московії.

У XVIII ст. триває процес переростання української народності в націю. Українська старшина, розуміючи роль і значення освіти для розвитку нації, наполегливо порушувала питання перед царським урядом про відкриття в Україні інших вищих навчаль-

них закладів – університетів. Та ці клопотання ігнорувалися, імперське правління не передбачало національних освітніх закладів.

Саме з кінця XVII століття поживавилось втручання царського уряду у справи культури і мистецтв в Україні. У 1672 році виходить наказ про заборону тримати у приватних бібліотеках латинські книги, через п'ять років патріарх Іоаким велів видерти з українських книжок аркуші, не схожі з московськими. Після переходу Київської митрополії під Московський патріархат у 1686 році Київській Лаврській друкарні взагалі заборонено друкувати книги без патріаршого дозволу. Через рік, у 1690 р. відбувається Московський собор, що прокляв й засудив на знищення твори українських письменників-полемістів П. Могили, К. Старовецького, П. Голятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського. Причиною анафеми було те, що буцімто «киевцькие книги прелести латинския утверждают». У 1693 році патріарх Андріан забороняє привозити українські книжки до Москви, а також надсилає лист до Києво-Печерської Лаври про заборону будь-яких книжок українською мовою.

У 1709 році відбувається кілька подій. Насамперед виходить Указ про обов'язковість цензурування до друку українських книжок у Москві. Водночас Петро I забороняє друк книг українською мовою, а книги, написані церковнослов'янською мовою, мали звірятись з російським виданням, щоб у них ніякої різниці не було. Цього ж року Петро I примусово скорочує кількість студентів Києво-Могилянської Академії з двох тисяч до півтори сотні. На практиці це означало потенційне скорочення вчителів у церковних школах та й взагалі обізнаних людей в Україні.

У 1748 році виходить наказ Московського Синоду Київському митрополитові Самуїлу Милославському, щоб в Києво-Могилянській академії та в усіх школах України викладання вести російською мовою. В результаті чого на Лівобережжі зникло більше восьмиста українських шкіл. Кращі вчені, філософи, богослови, як-от Інокентій Гізель, Іоаннікій Галятовський, Лазар Баранович, Дмитро Ростовський (Туптало), Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький та багато інших були зобов'язані переїхати з Києва до Москви. Вони відіграли головну роль у розвитку культурного життя тодішньої віддаленої монархії, в котрій

Петро I лише розпочав епоху реформ. Після того, як тепер вже імператор наказав консервативним боярам стригти бороди й вбиратись у німецькі плаття, було створено стійкий міф про «велику русскую культуру», вся велич якої трималась на суто практичному інтересі правителів імперії.

12.2. Освіта, українська барокова література

Освіченість населення й кількість навчальних закладів на українських землях вражала мандрівників. Функціонували братські школи, єзуїтські колегіуми, Острозький колегіум, Києво-Могилянський колегіум, церковно-приходські школи, де селянські діти навчались грамоті. З 1661 року працює Львівський університет, що з початку діяв як єзуїтський колегіум. На західних землях, де освіту контролювали єзуїти, швидше поширювались природничо-математичні знання, й, відповідно, раніше було створено відповідні навчальні заклади. У Львівському університеті вже в другій чверті XVIII століття працювала кафедра математики, функціонувала університетська обсерваторія, викладалась географія і історія. Після переходу внаслідок поділів Польщі правобережної України до юрисдикції Австрії, орден єзуїтів було розпущено. У 1787 році засновано науковий інститут «*Studium Ruthenum*», навчання в якому проводилось місцевою українською мовою. Більшість адміністративних посад посідали поляки.

Серед української духовної інтелігенції виникає плеяда подвижників-інтелектуалів, котрі беруть на себе просвітницьку функцію. Це *Петро Білянський*, *Лев Шептицький*, *Антін Ангелович*, *Михайло Гарасевич* та інші панотці греко-католицької церкви. Петро Білянський, львівський єпископ (1779-1798 рр.), захищав українську мову й звичаї. Саме за його дорученням велись роботи у церкві Святого Юра, він же наказував парохам дбати про будівництво шкіл для сільської бідноти з українською мовою викладання. Освятив церкву Святого Миколая у Теребовлі, що наразі відома як церква на вулиці Василька Теребовлянського. Також

єпископ долучився до відновлення Галицької митрополії, заснованої ще у 1303 році.

Лев Шептицький, митрополит київський, галицький і всієї Русі, дбав про відновлення єпархії, захищав інтереси селян, що викликало ворожість польської адміністрації, однак, його просвітницька турбота дала свої результати – у Відні спеціально для студентів зі східної Європи греко-католицького віросповідання було засновано Барбареум, а через рік греко-католикам передано церкву Святої Варвари. Така й наразі є одним з культурних осередків українців Відня. Лев Шептицький був меценатом одного з перших відомих українських митців, Луки Долинського.

Викладачі «*Studium Ruthenum*», *Михайло Гарасевич*, відомий своєю просвітницькою діяльністю історик й богослов *Антін Ангелович*, доміглись відновлення галицької митрополії. Пізніше Антін Ангелович обійме посаду ректора Львівського університету й митрополиту Галицького. У Закарпатті та на Північній Буковині на кошти населення існували початкові й спеціалізовані школи. У 1766 році відкрилася вчительська семінарія на Закарпатті в місті Мукачево, а в 1784 році академічна гімназія на Буковині в Чернівцях. Такі семінарії свідчили про наявність початкових навчальних закладів, що потребували професійних вчителів.

У Центральної та Лівобережній Україні початкова освіта здобувалась у школах при церквах і монастирях, середня – у колегіумах. На зламі XVII – XVIII ст. взірцем для навчальних закладів лишалась Києво-Могилянська академія. Принаймні, до відкриття у 1724 році Академії наук у Санкт-Петербурзі. За типом Могилянки відкривались колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові. Харківська колегія в 1727 р. на початку своєї діяльності стає центром освіти Слобожанщини. Перші професійні школи як-от шпитальна в Єлисаветграді (сучасний Кропивницький), артилерійська школа і штурманське училище в Миколаєві починають діяти лише з кінця XVIII ст.

Однак, у XVIII столітті молодь втрачає інтерес до суто філософсько-богословської освіти, тож, заклад поступово занепадає. Відчувався суспільний запит на математичні науки й інженерні дисципліни, що гарантували забезпечене життя. А в Санкт-Петербурзі наказом Петра I від 1724 року засновується Академія Наук,

що від початку заснування орієнтувалась саме на точні науки. Очоловували Академію провідні вчені Європи, для залучення яких імперський уряд не шкодував коштів. Серед них відомі математики Микола Бернуллі та його син Даніель Бернуллі, французький астроном Жозеф-Нікола Деліль, пруський математик Християн Гольдбах та інші.

На українських землях, не маючи фінансових вливань, наука занепадає. На відставанні Києво-Могилянської академії від суспільного запиту зауважувала українська інтелігенція, неодноразово звертаючись до Катерини II з проханням відкрити університет, та марно. Вищу світську освіту українці здобували в імперських навчальних закладах. А Києво-Могилянська академія з часом перетворилася на Духовну Академію, де через століття буде організоване Церковно-археологічне товариство, перше у Російській імперії, що ініціює відкриття першого Церковно-археологічного музею.

Література зазначеного періоду також пройшла свою еволюцію, має кілька жанрів й не уникла впливу імперської політики. У другій половині XVII століття, коли усвідомлюється важливість історичних джерел та друків, створено репринт літописної літератури «Хроніка з літописців стародавніх» *Феодосія Софоновича*, що є антологією літописів та спробою відстежити історію Русі від витоків. Зазначений твір став основою «Синопису», фактично першого історичного стислого огляду подій від Київської Русі, з докладним переліком князів, митрополитів, гетьманів.

Водночас «Синопис» можна розглядати як першу спробу наукового обґрунтування претензій московських правителів на давньоруську історико-культурну й територіальну спадщину, адже тут говориться про неподільність Великої, Малої та Білої Русі. Зважаючи, що вперше цей твір надруковано 1674 року Лаврською друкарнею, тобто, через два роки після заборони тримати у приватних бібліотеках латинські книги, є підстави вважати «Синопис» або суто твором на замовлення, або ж добровільною реакцією на очевидний пресинг, під яким опинилась Лаврська друкарня. Можливо, тому й авторство книги невідоме, й найчастіше приписується або архімандриту Інокентію Гізелю або економу Печерського монастиря, Пантелеймону Кохановському.

Як зазначалося вище, у 1677 році виходить наказ московського патріарха Іоакіма видерти з українських книжок аркуші, «несходны съ книгами московскими». В зазначений період з'являються історичні праці, написані як козацькі літописи. Авторами цих безцінних творів були випускники Києво-Могилянської академії Г. Граб'янка і С. Величко. Джерелами для авторів були господарські, військові та дипломатичні документи, що означали перехід від хронологічного перелічування подій до їх осмислення.

Козацька історія не вписувалась в імперську концепцію, тож, на зламі XVII-XVIII століття розпочався процес фальсифікації історії, наслідком якого є оскарження історико-культурної спадщини України. Ще Петро I, розуміючи недолугість назви «Московія», видає наказ вивозити з України всі архівні матеріали з подальшим їх вивченням, опрацюванням і підлаштуванням під бажаний формат. У 1713 році Московія наказом Петра I привласнює собі назву Русь, адже у грецькій транскрипції назва Руси звучить як «Росія». Фактично, відбулась підміна понять і привласнення собі тисячолітньої історичної і духовної спадщини, до якої Московія не мала відношення.

У грудні 1720 року Петро I видає новий указ київському губернатору, князю Голіцину, вилучити з монастирів усі давні жалувані грамоти, оригінальні листи, а також історичні книги, як друковані, так й рукописні. Оскільки Феофан Прокопович, розуміючи, що відбувається фальсифікація, ухилився від пропозиції взяти в ній участь, було запрошено німця Герхарда Фрідріха Міллера.

В середині XVIII століття українські історики писали свої праці російською мовою. Серед них Петро Симоновський, автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе и о военных его делах» (1765), Микола Бантиш-Каменський, архівіст, упорядник видань Феофана Прокоповича, його син Дмитро, упорядник історичного матеріалу по Україні, Максим Берлінський, один з перших дослідників історії Києва, та інші. З'являються хроніки, щоденники, як-от «Дневник Петра Апостола», «Дневник» генерального хорунжого М. Ханенка, сучасника гетьманів І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола, котрі також ставали цікавими документами епохи.

На кінець XVIII століття, після поділів Польщі, припадає подальша спроба фальсифікація історії Катериною II, розуміючи не-

обхідність обґрунтування анексії нових територій та придушення на них національно-визвольної боротьби. Ігноруючи послідовність історичних подій, імператриця прагнула довести твердження про належність Київської Русі до Московії лише на підставі походження суздальського, читай, московського князя з Київської династії Рюриковичів. Для цього необхідно було провести масову ревізію всіх літописів та історичних документів з анексованих територій з метою їх виправлення, а також знищення незручного матеріалу.

Фальсифікація історії вимагали кропіткої роботи фахівців, в арсеналі яких було викривлення контексту, перестановка причини та наслідку, зміщення акцентів та інші інструменти. Тож, у 1783 році, в час сумнозвісних рум'янцевських ревізій, імператриця збирає комісію з істориків та інших імперських науковців. Очолив її граф Шувалов Андрій Петрович, також сюди входили історики Болтін Іван Нікітіч, Алексей Іванович Мусін-Пушкін, Микола Миколайович Бантиш-Каменський, німецький природознавець і мандрівник Паллас Петро Симонович та інші. Комісія отримує наказ переписати всі незручні, фактично ключові моменти історії Московії.

Зважаючи, що відповідні документи вже були вивезені з України у 1720 році, працювати було з чим, що правда, знадобилося дев'ять років. Результатом роботи стало написання у 1792 році сфальсифікованої «Історії государства Российского». Імперський наратив якої подолати й наразі вдається не завжди, оскільки така виявилась суголосною радянській версії. Головною темою цієї книги було те, що імперська Росія буцімто мала законні права на анексовані території, а поневолені народи завжди мріяли опинитися під її владою.

Щоправда, були й несподівані моменти. Наприкінці XVIII століття урядом Російської імперії запрошений знаний юрист й випускник Стразбургського університету *Жан Бенуа Шерер*. У Санкт-Петербурзі Шерер входив до колегії юстиції з питань права Лівонії, Естонії, Фінляндії. У своїх працях правник схвально ставиться до Української історії. В книзі «Історія українських та запорізьких козаків або аннали Малоросії» автор детально описує історичні відомості, причини непорозуміння козаків з королем Речі Посполитої, аналізує контекст угоди козаків з Московією. Звертає також увагу на волелюбність, гостинність й чемність ко-

заків, а також відзначає заслуги українського козацтва в захисті європейської цивілізації від нападників.

У другій половині XVII століття ще не вщухає релігійна полеміка, існує полемічна література, з XVIII століття набувають популярності твори світського спрямування. Твори вражають своєю глибиною, прикро, що написані на зламі епох, вони наразі мало відомі, з причини відсутності суспільного запиту й споконвічної боротьби українського люду за виживання. Створені освіченими письменниками, філософами, богословами, драми, трагікомедії, історичні драми свідчать про наявність в Україні відчутного прошарку високодуховних й талановитих письменників, здатних звернути увагу на актуальні питання повсякдення.

До полемічних можна віднести твір *Лазар Барановича* «Нова міра старої віри», що є відповіддю на єзуїтську книгу «Стара віра» 1676 р. Також відомі твори учня Лазаря Барановича, відомого письменника й богослова, *Іоанікія Галятовського* «Ключ розуміння», «Месія правдивий», та інші. Окрім іншого, Галятовський регламентував барокові форми прозових ораторських жанрів. *Дмитрій Туптало* в творі «Четї-Мінеї» описував життя святих. Цікавим жанром була *релігійна драма*, що розвивалась на Україні у формі *містерій*. В основі їх сюжету зазвичай були події з життя святих, або створені ними дива. У братських школах популярним жанром була *шкільна драма*, що постала з давньоримських творів і популяризувалась спочатку вчителями єзуїтських шкіл. Такі вистави вже склались з прологу, фабули та епілогу.

Авторами драм були *Дмитро Туптало*, відомі його «Комедія на Різдво Христове», «Действие на страсти Христови спісанное», «Кающийся грішник». *Симеон Полоцький*, засновник першої колегії у Московії, написав «О Навуходносорі», «Комедія о блуднім сине». *Митрофан Довгалецький* створив «Власнотворний образ челоколюбія Божего», «Коміческоє действие», *Варлаам Лащевський*, *Юрій Кониський* «Воскресеніє мертвих».

Феофан Прокопович започаткував жанр історичної драми, написавши твір «Володимир», котрий назвав трагікомедією й присвятив гетьману Мазепі. В основі сюжету боротьба старого з новим. Цікавим елементом драми, на який мало звертається увага в історії, є нелегке протистояння князя Володимира-хрестителя

з ідеологами старої язичницької. Автор показує душевні вагання князя Володимира, надаючи таким чином, драмі психологічного відтінку. Твір «Милость Божу Україну» своїм стилем нагадує народні думи. Її авторство приписують *Іннокентію Неруновичу*, письменнику, богослову. Досі невідомим є авторство драми «Слово про збурення пекла», рукопис якої знайдено на Калушчині. В основі твору апокрифічний твір «Никодимове Євангеліє».

Щодо українського правопису, то відома граматики Мелетія Смотрицького вийшла ще на початку XVII століття у 1619 році. Твір фактично заклав основи правопису і став знаним у всій Східній Європі. На думку дослідника української літератури, російського професора *Архангельського*, «Смотрицькому в значительной степени принадлежит наша грамматическая терминология, не смотря на попытки Ломоносова изменить ее». Відомі три шпилі Михайла Ломоносова щодо мови, швидше за все, запозичені ним же під час навчання у колегіумі Заїконоспаського монастиря. Можливо, саме у тому коріння його упередженого ставлення до українців. Принаймні, Опанас Лобисевич і Семен Дівович, майбутні відомі письменники й публіцисти, були виключені з Санкт-Петербурзького університету після конфлікту з Михайлом Ломоносовим.

Вищезазначені твори, зазвичай, писались церковно-слов'янською мовою, однак, зважаючи, що серед глядачів могли бути неписьменні, склався звичай додавати інтермедії українською побутовою мовою. Це певною мірою розбавляло суворий сюжет, оскільки містились сценки з українського народного побуту. Відомі інтермедії *Митрофана Довгалевського*, в котрих автор торкається марновірства, безправності кріпаків, інших незручних тем.

З XVIII століття українська література набуває світського характеру, адаптуючи елементи барокового стилю до українського світосприйняття. Художні твори дедалі збагачувалися народною мовою, прислів'ями, приказками. На початку століття відомі твори *Івана Величковського*, як-от «Зегар з полузегарком», «Млеко», курйозні вірші, акровірші. Відомий вчений, філософ Григорій Сковорода один з перших використав у літературному процесі живу українську мову. Вчений декларував у своїх філософських концепціях сміливі на той час ідеї рівності народів, а також людей, байдуже до їх соціального походження, виступав проти соціальної несправедливості

й тиранії. Його пісні не втрачають актуальності, адже висміюють гонитву за титулами, марнославство, інші людські пристрасті.

Цікавим різновидом української літератури є *памфлети*, які передбачають обґрунтовану критику відчутних вад суспільства, мають політичний підтекст і небезпечні своєю іронією й сарказмом. Памфлети розраховані на підготовлену аудиторію з певним рівнем політичної культури, адже сарказм спрямовано на відверто ворожий елемент суспільства. Розпочата Іваном Вишенським у XVI столітті традиція памфлетів не згасла і наступного століття. Щоправда, якщо Вишенський іронізував щодо католицької церкви, то у XVIII столітті об'єктом стає російське самодержавство.

Визначним твором зазначеного жанру є *«Разговор Великоросії з Малоросією»*, написаний у 1762 році письменником *Семеном Дівовичем*. Памфлет, створений в стилі киево-могилянської риторики, подається у формі віршованого діалогу. Твір визначний тим, що у ньому є відсилка до історії України, опублікована у анонімному творі *«Короткий опис Малоросії»*. Автор аналізує історію від найдавніших часів, звертає особливу увагу на Велике Повстання під проводом Богдана Хмельницького, заслуги козацького війська у боротьбі з нападами. Головна ідея твору стосується заслуг української козацької військової старшини. Вихід в світ такого сміливого памфлету став можливим через щасливий збіг обставин, адже саме на цей час припадає каденція Кирила Розумовського в якості гетьмана України.

Імперська політика завжди скерована на нівеляцію *політичної* культури українців. Для цього практикувалось закриття національних шкіл, обмеження викладання та заборона на книгодрукування рідною мовою, фальсифікація історії, цензура, створення умов для денаціоналізації вітчизняної еліти. В результаті більша частина української старшини й шляхти русифікувалась, забувши своє походження. Та лишились окремі інтелектуали, хто не втратив здатність до раціоналізму й критичного мислення, сформовану ще за часів релігійної полеміки й дискусій. Такі наприкінці створили *Новгород-Сіверський гурток*, що об'єднав українських інтелігентів шляхетного походження. Діячі гуртка обстоювали ідеї широкої автономії України в Російській імперії, виходячи з традицій Гетьманщини, ратували за визнання дворянських прав за козацько-старшинськими та шляхетськими родинами, звертали увагу на вищість

української шляхетської верстви за російське дворянство. Плекали ідеї Великої французької революції та визвольної війни у США.

До гуртка входили *Варлаам Шишацький*, *Опанас Лобисевич*, письменник, один з піонерів українського національного відродження, історик й письменник *Григорій Полетика*, художник й історик *Тимофій Калинський*, що склав Літописну оповідь про малу Русь, ілюстровану Олександром Рігельманом, *Василь Капніст* та інші. Українські дослідники, що належали до гуртка, займались науковим пошуком матеріалів з історії, етнографії, громадського побуту. Фактично, поряд з фальсифікацією історії поставала справжня історія, систематичне дослідження якої продовжиться наступного століття. Вже сам факт того, що подібний гурток став можливим свідчить про існування певної верстви шляхетних за походженням українців, що апелюють до історії, і котрі пам'ятають не спотворену її версію.

Василь Капніст, письменник, поет, інтелектуал славетний рід якого сягає зацного кошового Івана Сірка, розумів згубність кріпацької політики, й сміливо таврував таку у своїх творах. Його «Ода на рабство», написана у 1783 році російською мовою, сповнена гніву й засудження імперства. Відомий російський поет, Александр Пушкін, лише через півстоліття після твору Капніста, напише свою знамениту оду «Вольность», що викличе захват сміливим словом. А у 1798 році, задовго до «Ревізора» Миколи Гоголя, Капністом буде написано п'єсу «Ябеда», котра висміювала суть російської політики в Україні, зокрема, занепад судової системи. Знаковим є те, що Василь Капніст був знайомий з родиною Миколи Гоголя і вхожий у їх дім, саме йому п'ятирічний Микола й прочитав свої перші дитячі вірші.

Наприкінці століття, вже після смерті Катерини II, український колорит вплинув на творчість Івана Котляревського, надихнувши літератора на адаптацію античної класики до козацького епосу у поемі «Енеїда». Відомий також поет *Климентій Зиновійв*, хто вживав книжну українську мову і перший оспівав працю.

На особливу увагу заслуговує такий різновид українських літературних творів, як *козацькі думи, романси та пісні*. Зазвичай, поширювані мандрівними *кобзарями* та *лірниками*, думи переказували певні історичні події. Авторство більшості творів наразі складно встановити, тож, такі вважаються народними. Однак, є й такі, чие

авторство доведено, як-от *Семен Климовський*, козак, філософ, поет, автор пісні «Їхав козак за Дунай». Після того, як російський письменник Олександр Шаховський написав водевіль «Козак-стихотворец», прототипом якого був Семен Климовський, популярність поета зростає. Цей романс був відомий композитору Людвігу ван Бетховену, з котрим у дружніх відносинах перебував Андрій Розумовський, посол від Російської імперії у Відні. Бетховен включив варіації на мелодію пісні у свій опус 107, більш відомий як «Десять варіацій на теми народних пісень для фортепіано та флейти».

У XVIII столітті почала набирати практичного спрямування математична наука. До підручника *І. Фальківського* були включені елементи практичної математики, матеріали з тригонометрії, цивільної і військової архітектури. Поступово звільнялася від релігійного впливу медицина, з'явилися перші підручники з викладом основ медичних знань. Певних успіхів було досягнуто в боротьбі з епідемічними захворюваннями, у Єлисаветграді працювала шпитальна школа.

Таким чином, з кінця XVII по XVIII століття українська література, наука, історія пройшли шлях від розквіту до застою, обумовленого імперською політикою. Однак, говорити про повний занепад було би завчасно.

12.3. Українські барокові архітектура, живопис.

Нові тенденції

XVII та XVIII століття увійшли в історію мистецтва, як другий після Київської Русі золотий вік української архітектури, коли панівним стилем стало українське, козацьке, згодом – мазепинське бароко. Цей урочистий стиль перейшов до Русі-України у своїй останній формі – рококо. Але в залежності від юридичної належності українських земель та їх наближеності до сусідів, його особливості дещо різняться. Якщо у Західній Європі це був стиль заможності, розкоші, зовнішнього блиску, урочистості, парадності, декоративності, в Центральній та Східній частині України бароко більш стримано-елегантне. В Русі-Україні на західних територіях

відоме єзуїтське бароко, а в центральних і східних областях поряд з високим, аристократичним бароко, існувало народне, міщанське, селянське, козацьке. Львівщина, Івано-Франківщина, Волинь збагачується бароковими архітектурними пам'ятками, що наближені за стилем до європейського зразку. На українських землях під юрисдикцією Московії бароковий стиль адаптується до місцевого світосприйняття й набуває нового звучання.

Найбільшого розквіту українське бароко переживало у другій половині XVII століття, коли зусиллями небайдужої освіченої козацької старшини й шляхти відновлювались архітектурні пам'ятки попередніх епох та засновувались нові. Київ стає містом церков і монастирів. Будівництво барокових культових споруд в Україні провадилося, незважаючи на Руїну після Визвольної війни. До кінця зазначеного століття у Московії, зважаючи на її органічне неприйняття формату світської держави, цей стиль фактично був під забороною.

Коли у 1683 році відомий український архітектор Й. Старченко побудував трапезну палату в Симоновому монастирі Москви, де архімандритом був також українець Г. Домецький, московський уряд заслав настоятеля на північ за те, що він «Симонов монастирь пишно и бойко испестрил латинскими штуками и Киев паче мери хвалил». І лише з XVIII століття, коли Петро I у наказовому порядку вирішив причепурити дику країну на європейський лад, у Московії, котру назвали Російською імперією, почали зводитись споруди у бароковому стилі. І першими архітекторами, котрі будували на замовлення, були українці. Пізніше, із заснуванням північного Санкт-Петербурга, спеціалістів запрошуватимуть з західноєвропейських країн.

У другій половині XVII століття в стилі козацького бароко побудовані Миколаївський собор в Ніжині, 1668, Троїцький собор Густинського монастиря, 1671-1676, Собор Троїцького монастиря в Чернігові, 1779-1789, полкова канцелярія, більш відома як будинок Лизогуба в Чернігові та інші. З другої чверті XVII століття відбудовується чернігівський *Слецький монастир*. Зусиллями Іоникія Галятовського реконструйовано Успенський собор монастиря, зведена Трапезна Петропавловська церква, відновлена монастирська бібліотека.

В елегантному стилі козацького бароко споруджено Густинський монастир, що має давню історію. Його засновано ще у 1600 році ченцями з Афонської гори, що отримали благословен-

ня Єлисея Плетенецького. Через двадцять років монастир відвідав єрусалимський патріарх Феофан, а після того, як його розбудову взяв під свій контроль Петро Могила, храм почав відновлюватись, розширюватись, пережив кілька лихоліть, пожеж, та в останній чверті століття постає барокова п'ятибанна Троїцька церква. Зусиллями та коштом козацької старшини навколо церкви було побудовано цегляні споруди з двома надбрамними церквами – Миколаївською з заходу та Петропавлівською зі сходу.

Свого апогею будівництво досягло за двадцятилітнє правління гетьмана Мазепи, котрий пожертвував чимало коштів на будівництво церков, малярські та оздоблювальні роботи. Це дало мистецтвознавцям всі підстави визначати дану архітектуру як «мазепинське бароко». Будучи по-європейські освіченою й просто непересічною особистістю, Іван Мазепа постійно піклувався про розвиток вітчизняної освіти, науки, культури. Ставши у 1687 році гетьманом України, ініціював перетворення Києво-Могилянської Колегії на Академію, а у 1700 році заснував Чернігівський колегіум. Був обізнаний не лише з творами передових мислителів світу, але й підтримував творчість вищеназваних українських письменників і богословів Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського та інших. Мазепа мав багату власну книгозбірню, сам писав вірші, зокрема є автором думи *«Всі покою щиро прагнуть»*.

Численні пам'ятки зазначеного стилю лишилися в Києві, Чернігові, Переяславі (Богоявленський Собор Братського монастиря, 1690-1693, та Микольський Собор у Києві, 1690-1696, Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської Лаври, 1696-1698, Вознесенський собор в Переяславі, 1695-1700, Собор Крестовоздвиженського монастиря в Полтаві, 1689-1709, Покровський Собор в Харкові, 1689, Преображенський Собор Мгарського монастиря біля Лубен, 1684-1688 та ін.). В 1691-1705 р. в стилі бароко була реставрована Софія Київська й будівлі Києво-Печерської Лаври.

Визначними бароковими спорудами XVIII століття є Києво-Могилянська академія (Шедель, 1734-1740), Ковнірівський корпус (Ковнір, 1721-1772), Андріївська церква (Растреллі, 1747-1753), церква св. Юра (Меретин, 1745-1770 рр.), дев'ятибанний Троїцький собор у Новомосковську (1772-1781 рр.). На особливу увагу

заслуговує Академічний корпус Києво-Могилянської академії, збудований у першій половині XVIII століття. Ймовірно, архітектором був вищевказаний *Йосип Старченко*, що приблизно в цей самий час споруджував Богоявленський собор при Братському монастирі.

Після того, як з XVIII століття у Московії дозволили зводитись барокові споруди, саме українці зробили вагомий внесок у розвиток російської *архітектури* XVIII ст. У стилі українського бароко було споруджено храми у *Філях*, *Ізмайлово*, *Новодівичому монастирі*. Випускник Києво-Могилянської академії, українець *Іван Зарудний*, працював архітектором у Москві й Петербурзі. Його будівлі особливо вишукано-елегантні. У Російській імперії була своя традиція визначення архітектурних пам'яток за прізвищем не архітектора, а замовника, саме тому там відоме таке собі Нарішкінське бароко.

Український скульптор, уродженець чернігівського козачого роду, *Іван Мартос* створив відомий пам'ятник Мініну і Пожарському на Червоній площі у Москві, а в Одесі – одну з візитівок міста, постамент Дюка. Видатними українськими архітекторами були кияни *Степан Ковнір* та *Іван Григорович-Барський*, обидва вихованці Києво-Могилянської академії.

Пам'яткою українського національного стилю була *каплиця-усипальня Скоропадських у Глухові*. Стара Анастасіївська церква збудована у 1717 р. коштом Скоропадських як родова усипальня. Після пожежі кінця XVIII століття, у 1816 році була відновлена і перебудована в стилі класицизму. Після будівництва у 1893 р. нового Трьоханастасіївського собору, його фундатори, брати Терещенки, вирішили знести стару церкву. На захист старої пам'ятки виступив Павло Петрович Скоропадський, який бажав врятувати усипальню своїх пращурів. Він замовив архітектору *О. Сластіону* проект відновлення церкви під каплицю у формах національної архітектури кінця XVII – початку XVIII ст. Проект 1902 р. передбачав будівництво восьми нових фігурних фронтонів, великої бані з барабаном та двох малих, нового даху над капличкою та прибудовами, великі роботи з оздоблення: застосування внутрішнього ліплення, розпису, а також золочення куполів, риштування та навіть слюдяні вікна – як у XVII столітті, вхід вирішено у вигляді шестикутних дверей.

На Правобережній Україні, зокрема, у західних областях, поширеним був стиль *єзуїтського бароко*. Яскравих ренесансно-ба-

рокових форм з елементами рококо набувають міста Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини, Волині, Буковини. Вдосконалюються старі храми й монастирі, фортеці також набувають характерних урочистих й завиткових оздоблень. *Старе місто*, що становить історичний центр Львова, є одним з вітчизняних об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. Знаковою будівлею Старого міста є Собор Святого Юра (1744-1762 рр.), прикрашений однойменною скульптурою роботи відомого галицького майстра Йогана Пінзеля. В ренесансному стилі у середині XVIII століття збудовано Церкву Пресвятої Євхаристії (1749 р.).

Барокові елементи характерні для головного *Латинського кафедрального костелу*, що доповнюється новими навами й апсидами, стає ще більш величним, і, поєднуючи елементи кількох епох й стилів, вивищується, як справжня перлина архітектури. Відомі барокові церкви Жовкви (церква Святого Лаврентія 1606-1618 рр.), Самбора (Костел святого Станіслава і монастир бернардинців, 1698-1751 рр., Церква Різдва Пресвятої Богородиці 1728-1738 рр.), Ужгорода, (Ужгородський кафедральний собор, 1640-1646 рр., Резиденція єпископа 1646-1648 рр., та інш.), Чернівців (Церква Різдва Пресвятої Богородиці, 1712-1767 рр.) де поєднано українські та молдовські стилістичні елементи.

Багатою на барокові будівлі є архітектура Тернопільщини. На особливу увагу заслуговує Почаївський монастир, що з 1833 року отримав статус Лаври. У третій чверті XVIII століття храм зусиллями польського магната Миколи Потоцького відновлюється й перебудовується, набуваючи виразного урочистого стилю. Автором проекту став відомий архітектор Готфрід Гофман. Вражають Собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці 1749-1779 рр., Буцацька ратуша 1750-1758 рр., Костел Пресвятої Трійці в Микулинцях 1761-1779 рр. Ренесансно-барокові елементи поєднує архітектура Язловецького палацу, будівництво якого тривало з середини XVII до XVIII століття. Українські міста, обростаючи бароковими будівлями, адаптують європейський стиль, не втрачаючи місцевого колориту.

Ще з більшою майстерністю виконуються іконостаси – у їх різьбі проглядає символізм, алегорія. Раніше популярні мотиви виноградної лози з гронами ягід поступаються місцем витким колонкам, картушам, розетам. Популярними стають біблійні лавр і пальма, а також

стебло і лист аканта. Майстри іконостасів виконували наскрізну глибоку різьбу з просвітами, після чого золотили й розмалювали, в результаті чого твори вражали своєю урочистістю. Відчувався споконвічний культ життя землеробської цивілізації, і вибагливі оздоблення з яскравими барвами виявились суголосними такому. Українське бароко було дійсно елегантним. Залежно від регіону різнився стиль іконостасів, якщо у західних регіонах застосовували ренесансний стиль із вираженим сюжетом виноградної лози, то в центральних і східних майстри віддавали перевагу акантовим мотивам.

У XVIII столітті відчутні зміни у містобудуванні. Знешкодження у 1683 році Османської імперії відкидає нагальну необхідність в захисних спорудах, тож, фортеці не будуються настільки активно, як століттям раніше. Існуючі ж замки набувають барокових елементів. Наприкінці XVIII століття в межах маєтків відомих шляхетних родин будуються *палацово-паркові ансамблі*, поширюється на українських землях популярний у Європі стиль. Парк «Олександрія», маєток Браницьких під Білою Церквою, виник на землях, подарованих останнім королем Речі Посполитої коронному гетьману Польщі за придушення Коліївщини. Парк «Софіївка», відомий як маєток Потоцьких в Умані, заснований магнатом й власником міста на честь його дружини. Серед об'єктів парку скульптури, альтанки, штучні гроти. Відомі також Палац Румянцева-Задунайського в Качанівці, маєток Лизогуба у Седневі, палац Понятковських у Корсуні.

На Кримському півострові з'являються палаци і фортеці-пам'ятки османської культури. Це палац «*Карасан*», Алупкинський палац та інші. Наприкінці століття споруди, щоправда, за правом переможців, почали привласнюватись російськими дворянами.

Образотворче мистецтво набуває яскраво барокової форми з другої половини XVII століття. У живописі також різняться стилі західних, центральних і східних областей. Українська іконографіка XVII-XVIII століття відтворює культ життя, що закарбувався у свідомості нащадків землеробської цивілізації. В принципі, у всій Європі вже з XVI століття відбувається відхід від встановленого Вселенським собором канону. Ікони й біблійні сюжети малюються з натури, відчувається індивідуальний стиль кожного митця. Та унікальність українських ікон в тому, що такі не містять печаті скорботи.

На українських землях у складі Польщі, пізніше, імперії Габсбургів, важливим осередком іконопису було місто Жовква, де справжні шедеври створював відомий іконописець *Іван Руткович*. Наразі збережені повністю або частково його іконостаси дерев'яних храмів: у церкві Різдва Христового, а також храмових будівель Волиці-Деревлянської, Волі-Висоцької, Скваряві-Новій. Останній іконостас наразі перебуває у Національному музеї у Львові. У цих іконостасах застосовано додатковий євангельський ряд. На Волині в схожій манері працював інший виходець з Жовкви, відомий іконописець *Йов Кодзелевич*, чернець Білостоцького монастиря під Луцьком. Його твори вирізняються яскравим урочистим стилем.

З другої половини XVII століття відновлює роботу *Лаврська іконописна школа*. Відомими її митцями були: Алімпій Галик, Іван Максимович, Феоктист Павловський та інші. У цьому ж столітті відомі графічні матеріали, що слугували взірцем для українських іконописців, такі собі *кужбушки*. Іконопис тепер вже відтворює не відчужений аскетизм, а передає українські обличчя на фоні тримірного простору, що наближало твори до світського живопису. У XVII столітті відомі митці лаврської школи Петро Рогуля, Павло Ціховський та інші.

Нове відродження переживає Образ Богородиці, де відчувається погляд української жінки-матері, в якому переплелась ціла гама відчуттів, і радість материнства, і скорбота від усвідомлення подальшої долі своєї дитини. На землях Центральної й Східної України постає автентичний тип ікони *Козацький Покров*. Ці твори живопису яскраві, виразно урочисто-барокові, їх характерною ознакою є зображення козацької старшини, а також відомих достойників, ба навіть монарших осіб під омофором Покрови Богородиці. Наразі не встановлене авторство численних ікон подібного стилю, створення яких фінансувалось козацькою старшиною. Так нащадки Війська Запорізького засвідчували свою шану давній покровительці козацтва й молились про її заступництво. На іконах видно гетьмана Богдана Хмельницького, наказного гетьмана Івана Сулиму, кошового отамана, Петра Калнишевського, богослова й філософа Лазаря Барановича, а також можна побачити й монарших осіб – Петра I, імператрицю Єлизавету.

У світовій тенденції кінець XVIII століття вважається початком доби класицизму. Після відкриття у Санкт-Петербурзі Академії мистецтв, талановиті нащадки іконописців і різьбярів іконостасів

мали можливість отримати професійну освіту. Їх творчий здобуток поповнив імперську мистецьку скарбницю. Серед відомих митців українського походження варто назвати Дмитра Левицького, Антона Лосенка, Володимира Боровиковського. Уродженець Полтавської області, Дмитро Левицький, був сином українського художника Григорія Левицького-Ніс, відомого серією гравюр для Лаврських друкованих видань, а також гравюрами на честь Олександра Розумовського, київського митрополита Р. Заборовського, брав участь у розписах Андріївської церкви. Дмитро Левицький став відомим портретистом, академіком Санкт-Петербурзької Академії Мистецтв, написав понад сотні портретів. Окремі роботи митця знані у світі, як-от портрет Марії Нарішкіної, що нині прикрашає французький Лувр. Відомий також алегоричний портрет імператриці Катерини II, створений у 1783 році в стилі класицизму, портрет французького філософа Дені Дідро та інших.

Нащадок козацької родини з гетьманської столиці, міста Глухова, *Антін Лосенко* став відомим представником класицизму й історичного жанру в живописі. Митець не лише був академіком Санкт-Петербурзької Академії Мистецтв, але й став її ректором. Навчаючись у живописній школі Французької королівської Академії, отримав нагороду за свої твори, і, згідно неписаної традиції європейських митців, три роки перебував у Італії, місті Римі, де набирался натхнення від живописних місцевих краєвидів, потім пішки пройшов Німеччину, Нідерланди, Францію. Став основоположником російського історичного живопису й створив чимало картин на історичні теми, як-от «Володимир та Рогнеда», «Прощання Гектора і Андромахи», що наразі прикрашають Третьяковську Галерею Москви.

У старшинській родині міста Миргорода народився учень Дмитра Левицького, відомий портретист *Володимир Боровиковський*. Рання творчість митця пов'язана з Україною, відомі його іконостаси й розписи церков в Миргороді, Почаєві, Могильові у яскраво бароковому стилі. Переїхавши у 1878 році до Санкт-Петербургу, В. Боровиковський спочатку розписує церкви, потім працює у стилі класицизму, а наприкінці століття стає академіком. Митець писав картини на побутові теми, як-от «Селянка», «Вакханка», «Зима», «Катерина», та найбільш відомі його портрети, яких В. Боровиковський створив понад сто шістдесят. Це відомі зображення монар-

ших осіб, знаних російських вельмож та шляхетних жінок, а також нащадків козацького роду. Ним створено не один портрет Дмитра Трощинського. Зображення у повний зріст козацького полковника Павла Руденка є рідкісним виключенням із загальної традиції, коли і зображений українець, і при цьому художник відомий.

Наприкінці XVIII століття, після поділів Польщі, талановиті представники української громади мали можливість долучитись до культурно-мистецького поступу Імперії Габсбургів, вступати до Віденського університету, котрим певний час керували єзуїти. Марія Терезія, освічена правителька, наприкінці XVIII століття, у 1773 році заснувала знаний мистецький заклад – *Цісарсько-королівську Академію об'єднаних образотворчих мистецтв*. Вже серед перших студентів цього знаного закладу були русини, як-от українець *Лука Долинський*, у подальшому відомий іконописець й портретист. Митець створив чимало ікон та портретів визначних діячів – королів, церковних ієрархів. Фактично, започаткував мистецький період переходу від народної школи іконописання до академічного малярства світового масштабу.

Якщо шедеври Лаврської іконописної школи були відомі, здебільшого, на території Російської імперії, то твори Луки Долинського стали відомими у світі. За меценатства львівського єпископа Лева Шептицького вивчав монументальне й станкове мистецтво у Цісарсько-королівській академії об'єднаних образотворчих мистецтв. Характерною особливістю творів митця є те, що використовуючи елементи парадного портрета, він не ідеалізує своїх персонажів. Талановитий юнак розписує Собор Святого Юра, що набуває яскравої барокової форми.

12.4. Музика і театр

Музичне мистецтво української барокової доби чимало завдячує гетьману Кирилу Розумовському, котрий створив Глухівську співочу школу. Тут вдосконалювались багатоголосний (партесний) спів і такі жанри, як хорівий концерт, псалом, кант, романс. Саме такими ризами відзначалася творчість відомих композиторів, випускників ви-

щевказаної школи Максима Березовського, Дмитра Бортнянського та Артема Веделя. Популярний партесний спів, багатоголосся, у середині XVII століття був перенесений з України у Московію, де існував до кінця XVIII століття. Існує думка, що школу створила імператриця Анна Іоанівна з метою навчання майбутніх палацових співаків. Втім, така версія малоімовірна. А імена зазначених українських композиторів були відомі за межами Російської імперії.

Творцем українського хорового співу в духовній музиці по праву вважається *Максим Березовський*. Уродженець козацької столиці Глухова у середині століття вчився і працював в Італії, Болоньї, де у 1771 був обраний членом Болонської Філармонічної академії. Писав опери, духовні концерти. В 1773 році у місті Ліворно поставлена його опера «*Демофонт*». У 1774 році повернувся до Петербургу вже відомим композитором, та північна столиця зустріла його без захвату. Після смерті Березовського імперська влада ховає його рукописи й забороняє виконувати його твори.

Інший уродженець гетьманської столиці, *Дмитро Бортнянський*, є автором понад ста творів церковної музики, що були видані Петром Чайковським у десяти томах наприкінці XIX століття. Ще у юному віці, відомий своїм чистим голосом був переведений до придворної капели Санкт-Петербурга, більшість співаків якої становили саме українці. Вчився у італійського композитора в Петербурзі, потім, за його рекомендацією, продовжив освіту в Венеції. Італійську вибагливу публіку, що вважала свою батьківщину рідною академічної музики, важко було чимось здивувати. Відомі композитори всього світу вважали за честь представити з італійської сцени свої твори. Однак, опери Дмитру Бортнянському на італійські лібрето, як-от «*Креонт*» (1776), «*Алкід*» (1778), «*Квінт Фабій*» (1779) мали успіх. Повернувшись у 1796 році до Санкт-Петербурга, композитор з світовим ім'ям керує придворною капелою.

Відомий композитор, хоровий диригент, співак, автор хорових концертів на релігійні теми, *Артем Ведель*, окрім іншого, вивчав походження та вплив українських пісень-романсів. Після закінчення Київської Академії, керував церковними хорами в Москві, Києві, Харкові. Творчій особистості було некомфортно у Москві, куди був фактично направлений не за власним бажанням. Повернувшись до

Києва, композитор попав у немилість, й зрештою, був заарештований за звинуваченням в антиурядовій діяльності. Барокові музичні твори опального Артема Веделя також зникли з репертуарів.

Говорячи про *українське театральне мистецтво*, варто розуміти, що його еволюція тривала дещо повільно. Такої давньої школи *світського* театру, як у Англії чи Франції, Україна не мала з об'єктивних причин. Існували театралізовані дійства, вертепи, тощо, але театр, як трибуна злободенності й актуальної проблематики, розвивався у братських школах.

В Україні існував театр шкільний і мандрівний. З XVII ст. театральні постановки поступово набували популярності завдяки Києво-Могилянській академії. Професори та студенти Києво-Могилянської академії були й авторами п'єс, і режисерами, і акторами. Вони відіграли важливу роль у зародженні українського театру. Обов'язковою дисципліною для всіх слухачів було вивчення поезики і музики, а любов до хорового співу українців загальновідома, тож і при Академії працювали великий зведений хор і оркестр. Найдавнішою українською драмою, що збереглася до наших часів є *«Про Олексія, чоловіка Божого»* 1674 р. Першою історичною драмою вважається твір Феофана Прокоповича *«Володимир»*.

Автентично українським, відмінним від російського побутового театру був *вертеп*, котрий розповсюджували зазвичай мандрівні дяки й братчики. Самі дійства створювались вихованцями Києво-Могилянської академії. Сценою була вертепна скринька, що зазвичай мала вигляд поверхового будинку, в якому Різдвяна дія відбувалася нагорі, а внизу йшли інтермедії. У другій половині XVIII століття ряди вертепників поповнилися випускниками Академії, що будучи натхненними ідеями Г. Сковороди, популяризували автентичну виставу серед українського люду. Вертепна вистава виразно поділялася на дві частини: релігійну і світську (трагічну і комічну). Освічені братчики привертали увагу до багатьох питань повсякденності. Ляльки релігійної частини відтворювали різдвяний сюжет, ляльки світської, побутової частини, мали національне, а подеколи й історичне забарвлення. Наприклад, постать *Запорожця* була відчутно більшою від інших ляльок, і більш рухливою. З огляду на руйнацію Січі, це натякало на політичний підтекст.

З XVIII ст. в Імперії Романових існували *кріпацькі театри*, на Правобережній Україні подібними були *маєткові театри*, відомі на Тернопільщині. Акторами подібних установ були обдаровані селяни. Кріпацький театр був у відомого мецената української культури, Дмитра Трощинського. Свій маєток в селі Кибинці Трощинський перетворив на культурний центр, де кріпацький оркестр розважав шляхетне товариство симфонічною музикою. Лунали твори відомих композиторів, а в кріпацькому театрі здійснювались перші українські постановки.

Наприкінці XVIII століття на українських землях у складі імперії починають засновуватись *імперські театри*. Це було даниною моді й прагненням російських монархів, переважно осіб німецького походження, засвідчити здатність не відставати від світського формату європейського життя. Певною мірою, на такі заклади існував запит освіченого місцевого дворянства. Перший такий стаціонарний театр на території України відкрився у 1789 р. у Харкові. Крім місцевих акторів у ньому виступали артисти з Москви і Петербурга.

12.5. Музейна справа

Серед європейської аристократії й монарших осіб за три століття від тріумфу Ренесансу, уже було чимало тих, що володіли вражаючими колекціями творів мистецтва, як живопису, так і скульптури. Вони поповнювались дивовижами й цікавинками з колоніальних країн, що викликало ще більший інтерес до світового мистецтва. Однак, саме у просвітницькому XVIII столітті склалась колоніальна традиція поповнювати імперські музеї старожитностями, знайденими на анексованих територіях. Відтоді безцінні рукописи, скульптури, навіть твори архітектури, античної доби, Вавілону, давніх Індії, Єгипту, Китаю, мусульманського ренесансу осіли в музеях Європи.

Протягом XVIII століття освіченість й обізнаність з основними мистецькими тенденціями в європейських країнах стали модними. Поступово відбувається перетворення закритих колекцій

монархів у публічні художні музеї. Наочним прикладом цього можна вважати історію Віденської імператорської галереї – Альбертини, в палаці Габсбургів, Хоффбурзі, яку шанувальники мистецтва вже на початку століття могли оглядати організованими групами та в супроводі охоронців. Відчутних обмежень не існувало, від відвідувача вимагалось лише наявність квитка та взуття. У сімдесяті роки XVIII століття в Імперії Габсбургів творів мистецтва накопичилось чимало, виникла необхідність їх логічної систематизації. Імператриця Марія Терезія та її син, Йосип II, у віденському палаці Бельведер започаткували новий, *історико-систематичний принцип розміщення матеріалу та презентації картин за національними школами*. Після цього експонати вже розміщувались за зрозумілою логікою, і цей принцип, хоча й мав своїх критиків, та досі лишається зрозумілим й головним.

Не відставали й інші країни, особливо, відомі своїми давніми мистецькими школами. Італія, батьківщина Відродження, стала Меккою для художників, мистецтвознавців, представників європейських аристократичних кіл, котрим подобалось вважати себе дотичними до мистецтва. Мандрівки до Італії, міста й містечка якої ніби пульсували історією від античності до сучасності, надихали, а з середини XVIII століття стали фактично обов'язковими для митців. Замальовки з таких поїздок були популярними серед представників шляхетної молоді, котрих супроводжували не лише вихователі, але й живописці, котрі й створювали пам'ятні сюжети на замовлення.

У Східній Європі музейна справа мала свої особливості. У Московській державі ренесансна культура не отримала розвитку. Московські правителі, звичайно ж, накопичували в своїх скарбницях родинні реліквії й коштовні предмети старовини, подарунки іноземних держав, та їм не спадало на думку зробити свої колекції публічними. Зважаючи на відсутність освіти і науки, у Московському царстві не існувало й суспільного запиту на кімнати природничих експонатів. Петро I, наказавши запровадити у Московському царстві європейський формат, не оминув увагою й приватні мистецькі колекції. Перша палацова картинна галерея, що нараховувала близько ста картин, з'явилася у 1717 році, в петергофському палаці Монплезір. У другій половині XVIII століття діяльність Академії

Наук та необхідність унаочнення освітнього процесу започаткували створення низки природничих кабінетів. Через півстоліття з'являються Петербурзька кунсткамера та Ермітаж.

Велика Французька революція, яку б політичну оцінку їй не надавали нащадки, вплинула на переоцінку цінностей і, зокрема, на розвиток музейної справи. Подальші наполеонівські війни започаткували процес масштабного переміщення старожитностей з переможених країн. Латинський вислів «*Vae victis*», тобто, «горе переможеним» виявився і в цій ситуації дивовижно доречним. У відомому Паризькому *Луврі* з 1794 року фонди експонатів було поповнено чималою кількістю історичних коштовностей, здобутих армією Наполеона в якості військових трофеїв. А в результаті його Єгипетської кампанії 1798-1801 років, в музеї осіло ще більше давньоєгипетських старожитностей. Віденський конгрес, що засудив наполеонівську агресію, у матеріалах не має пункту про повернення культурних цінностей.

Поступово в свідомості європейського суспільства сформувалося уявлення про музей як інститут, що має не тільки наукову, художню та освітню цінність, але й політичну значущість. Адже тоді публічний музей став своєрідним символом національної слави, котра чималою мірою базувалась на завоюваннях. Серед експонатів *Британського музею* у Лондоні, одне з найбільших у світі зібрань полотен Відродження, бібліотека царя Ассирії Ашурбаналла VII століття до н.е., друга у світі друкована книга «Діамантова сутра», статуї з острова Пасхи, фрагменти з Галікарнаського мавзолею.

У наступні століття тенденція триватиме. *Метрополітен музей* у США, налічує чимало пам'яток мистецтва доколумбової Америки, зібрання перуанських декоративно-ужиткових артефактів, численні старожитності близького сходу, ісламську колекцію, єгипетську колекцію, відділ історичної зброї.

Пергамський музей Берліну містить шедевр античної архітектури Пергамський вівтар, перлину ассирійської палацової архітектури – ворота Іштар, фриз з Мшатти, зимової резиденції Омєядів, раритети ассирійської культури, давньокитайського живопису, а величезна колекція ісламських старожитностей складає навіть окремий відділ під назвою «Музей ісламського мистецтва». Най-

більша в світі колекція єгипетських папірусів міститься у Єгипетському відділі Пергамського музею, там же й погруддя Клеопатри.

Імперську традицію, що склалась з XVIII століття, за якої експонати мали виїхати до музеїв тих країн, що фінансували експедицію, було перервано українським археологом Іваном Гавриловичем Шовкоплясом. Саме після експедиції 1954 року скіфське золото прикрасило не Ленінградський Ермітаж, а Музей коштовностей України.

Загальні висновки. Українська культура зламу XVII-XVIII століть пройшла свій дивний шлях. Наприкінці XVII століття їй судилося вивести з темряви невігластва Московію, де навіть не всі священнослужителі були писемними, а відомих філософів та богословів, не існувало, як таких. В цей час відновлюються українські міста, а стиль бароко набуває своєї специфіки в архітектурі як Правобережної, так і в Лівобережної України. Для західних областей, що перебували під юрисдикцією Речі Посполитої, а з кінця XVIII століття – Австрії, характерним було єзуїтське бароко, органічно наближене до країни походження – Італії. Козацьке ж бароко Центральної й Лівобережної України є архітектурним стилем українського суспільства, що існувало паралельно з державою і переконливо засвідчувало прагнення численної козацької старшини відновити й прикрасити власні міста згідно останніх культурних тенденцій. Адже архітектура завжди засвідчувала *присутність*.

У бароковому стилі створюються літературні й музичні твори, оживає живопис й іконопис. XVIII століття – час ідентичності саме української культури, що, набуваючи власних неповторних рис, прямує до світського формату. Однак, Московія, вихована українськими полемістами-богословами, перетворившись на імперію, розпочала фальсифікацію історії, привласнивши саму назву «Русь». Цим було започатковано процес оскарження історико-культурної спадщини.

Фальсифікуючи історію, імперський уряд всі зусилля спрямовував на знецінення української культури й мови, приниження її до так званого «сільського» формату. Парадоксом історії є те, що якісь сто п'ятдесят років тому подібне про українську мову говорив єзуїт Петро Скарга, викликаючи обурення українських достойників – духовної інтелігенції й освіченої шляхти. Та варто українцям було повірити у «братську підтримку православних», як у Московії так само

зневажатимуть українську мову, заборонивши писати й друкувати українською та вивозячи численні архіви й твори літератури.

У Наддніпрянській Україні наукова думка активізувалася завдяки діяльності окремих філософів і просвітників і тривала паралельно процесам русифікації й денационалізації. Та імперський формат культури означав, що *будь-які наукові, культурні чи мистецькі здобутки автоматично ставали імперськими*. Українські композитори, як-от Максим Березовський чи Дмитро Бортнянський, набувши європейського визнання, також вважались російськими. З XVIII століття починається невпинний та послідовний процес русифікації Києва та провідних міст Центральної України. Київ став бажаним для російського дворянства, котре прагнуло придбати маєток поблизу давньої літописної столиці. Наслідком цього у подальшому стане засилля недружнього зайшлого елементу. Вивівши з темряви невігластва Московію у XVII ст., Україна була знецінена нею до рівня «відсталोї й сільської» у XVIII-му ст.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
2. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України: – К.: Видавець Корбуш, 2023. – 716с.
3. Історія української культури/ За загал. Руд. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.: іл.
4. Історія українського мистецтва : у 6-х томах / Академія наук УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії; Голов. ред. кол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. Т. 2.
5. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. – Київ.: «Абрис», 1991. – 272 с.
6. Огієнко І. Українська церква : Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х томах / І.І. Огієнко. – Київ: Україна. – Томи перший і другий. – 1993. – 284с. – Передрук з: Огієнко І. Українська церква. Прага, 1942. Т. 1–2.
7. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1985. – 550 с.

8. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.
9. Федорук О.К. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. – 274 с.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Дзюба О.І. Приватне життя козацької старшини. (На матеріалах епістолярної спадщини). – К., Інститут історії НАН України., 2012. – 348 с.
2. Лябах М. Тисяча мелодій застиглої музики. (Архітектура України у XVI–XXI століттях). – К.: Київський дім, 2006. – 360 с. – Укр., англ.
3. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991. – 232с.
4. Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. / Григорій Сковорода; [упоряд., авт. прим., авт. передм. І. В. Іванько; худож. В. І. Шинкарук; АН УРСР]. – Київ: Наук. думка, 1983. – 543 с.: іл. – (Б-ка української літератури. Дожовтнева українська література).
5. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Книга 1. – Опішне.: Українське народознавство, 1999. – 528с.
6. Степовик Д.В. Українська гравюра бароко: Майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. – К.: ТОВ «Вид-во «КЛЮ»», 2013. – 495 с.
7. Українська література XVII ст. Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд; приміт. і вступ. стаття В.І. Крекотня; Ред. тому О. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1988. – 608с.
8. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993. – 256с.
9. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст. – Харків, 1998.
10. Федорук О.К. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. – 274 с.
11. Хоткевич Г. М. Григорій Савич Сковорода (український філософ) : короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів : з нагоди 125-літньої річниці з дня смерті / Гнат Хоткевич. – Передрук. – Харків : Глас, 1997. – 128 с. – (Культурно-історична б-ка).

12. Щербаківський В.М, Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками. – Передмова І. Ходак. – Харків: видавець Савчук, 2015. – 472 с.

13. Яковенко Н.М. Розяттий світ: культура України-Русі в добу Хмельниччини // Сучасність – 1994. – № 10.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Що було проведено московським та імперським урядом для присвоєння руської історико-культурної спадщини?

2. Яка специфіка українського бароко і яка різниця зазначеного стилю у різних регіонах?

3. Як розвивалась освіта у Центральній Україні і як у Західній частині?

4. Що було зроблено московським та імперським урядом для нівеляції української літератури?

5. Чому XVIII ст. називають віком просвітництва і у чому полягає освічений абсолютизм?

6. Чому у XVIII ст. на українських територіях занепадає освіта?

7. Що можна сказати про бароковий живопис й іконопис XVII-XVIII століть? У чому специфіка ікони «Козацький Покров»?

8. Які відомі імперські митці українського походження?

9. Що можна сказати про українську барокову музику? Кого називали «українським Моцартом»?

10. У чому полягало набуття українською культурою імперського формату?

РОЗДІЛ XIII.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ІМПЕРСЬКОЮ ЮРИСДИКЦІЄЮ: РІЗНИЦЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА, КОЛІЗІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ, КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА

13.1. Феномен українського національно-культурного відродження

Дев'ятнадцяте століття для українців обох імперії стало часом глобального переосмислення та формування національної свідомості. Для українців зазначений період стає черговим викликом, оскільки імперська політика, зазвичай, не сприяє вирішенню національного питання. Однак, всупереч такої, з другої половини XIX століття українська інтелігенція обох країн демонструє громадянську позицію й здатність гуртуватись, що наприкінці XIX століття логічно приведе до появи політичних партій. Не маючи достатнього досвіду політичної діяльності, українські інтелігенти попадають під агітацію нових маніпуляторів лівого спрямування, милозвучні гасла яких відчутно розходились з практикою.

Землі Наддніпрянської України, що входили до Російської імперії, у XIX столітті були краєм, багатющим на ресурс і гарантовано врожайними. Територія умовно поділялась на одинадцять губерній, як-от Волинську, Київську, Чернігівську, Харківську, Подільську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Бесарабську, Таврійську, та компактно заселену українцями Землю Війська Чорноморського. Південні та південно-східні території поступово обростали новими містами, чимало з яких розвинулись на

місці давніх козацьких поселень, окремі ж почали будуватись на колонізованих територіях. З другої половини ХІХ століття внаслідок міграційних процесів у містах зменшувалась питома вага українців. Як зазначав дослідник Слобідської України, Дмитро Багалій, «...Переселення у Харків неукраїнської людності змінило його українське обличчя...».

Три поділи Польщі, що відбулись наприкінці ХVІІІ століття, стануть випробуванням для двох народів – українського та польського. Кожен вважав землі своїми, і українці, котрі споконвіку там жили й сформувались як нація, і поляки, котрі зуміли там створити неповторний архітектурний стиль, збудували університет й полонізувати містян. Впродовж майже півтора століття володарями переважної частини західноукраїнських земель залишались імператори з роду *Габсбургів*. Автентична територія проживання українців була остаточно поділена між імперіями таким чином, що Наддніпрянська Україна (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Степ) займала 9/10 частину всіх територій, відповідно, Підавстрійська Україна (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття) займали 1/10 автентичних українських земель.

В кожній з імперій існував свій устрій, своя політика, свій закон і свій звичай. Австрія перебувала в центрі європейських подій і не могла уникнути впливів гуманізму й просвітництва. Українські землі до Австрійської імперії увійшли під назвою Королівство Галиції й Володимирії. Польські землі опинились під іноземною юрисдикцією вперше, відчуття національної єдності поляків завжди було вищим за міжстанові суперечності. Вони плекали власну культуру, мову, традиції, тож, політика Австрії щодо них була шанобливою.

Перебуваючи у складі інших держав, польські інтелігенти одразу ж створили свої Вільні університети, в яких професори, на добровільних засадах, читали лекції з польської граматики, літератури, історії, культури. Тих дисциплін, котрі визначають суть національної самосвідомості й гордості за власну культуру та минувшину. З основами природничо-математичних наук студенти могли ознайомитись у будь-якому університеті. Важливим штрихом до загальної картини слід назвати утворення у Польщі

Міністерства справ освітніх, котре попри втрату її державності, було першим у світі.

Зрозуміло, що не останню роль відігравав конфесійний чинник, котрий ставив католиків-поляків на один щабель з одновірцями-австрійцями. Чого не скажеш про українців. На момент XVIII століття, на тих землях, котрі перейшли під австрійську юрисдикцію, не було будь-чого автентично українського, котре вразило б світ своєю унікальністю. Місцева шляхта масово була полонізована, або ж емігрувала до Наддніпрянської України. Українцями були незаможні міщани та селяни, котрі, крім іншого, асоціювались з повстанцями й паліями, що також зумовило відповідне становище. Шкіл було замало, а будь-які прояви науки і культури носили яскраво виражений польський характер.

На відміну від країн Західної Європи, проводом української нації історично судилось бути інтелігенції. Національна буржуазія, що здатна просувати й відстоювати національні інтереси, та вкладати кошти у їх реалізацію, в обох частинах України, була дуже малочисельною. Це також відіграло свою фатальну роль у вітчизняній історії. Національна інтелігенція, богема, завжди займала особливе місце в долі українського народу, фактично виконувала просвітницьку місію і, зрештою, діячам української культури належить вирішальна роль у відродженні української національної свідомості за розуміння того, що сама Україна у XIX столітті була поділена між двома імперіями.

Якщо національна ідентичність, як повсякденне усвідомлення власної належності до певного етносу й відмінності від інших, формується природнім чином, то національна свідомість – явище більш складного високого формату. Вона полягає в духовній потребі нації пізнання свого історичного минулого, витоків своєї культури, усвідомлення своєї гідності, і на основі цього в обґрунтуванні етносом свого права на існування як національної територіально-політичної одиниці. У більшості країн Західної Європи подібними питаннями переймалась національна буржуазія, в чій практичній інтересі входило існування національних держав. В обох частинах України саме інтелігенція взяла на себе місію відродження національної свідомості.

На думку відомого представника нової української історіографії, *Івана Лисяка-Рудницького*, процес українського національно-культурного відродження тривав сто тридцять років – від кінця козацької держави до Першої світової війни. Усю добу національно-культурного відродження на Україні кінця XVIII ст. – почату XX ст. дослідник поділяє на дворянський, народницький та модерністський періоди. Згодом така періодизація буде застосовуватись іншими дослідниками, представниками української школи. Дворянський період, згідно зазначеної періодизації, тривав з кінця XVIII століття й до середини XIX, від 1780 до 1840 року. Народницький з 1840 по 1880 роки. Останній, модерністський, тривав з 1890 року до початку Першої світової війни у 1914 році.

Іван Лисяк-Рудницький бачив різницю між нацією і народом. Дослідник зазначав, що під «...народом» слід розуміти одиницю етнічну, під «нацією» – одиницю політичну... Народи постали й жили продовж довгих століть, деколи навіть тисячоліть, хоча ніхто про це свідомо й не «старався». Лисяк-Рудницький звертав увагу, що «Нація – феномен політичної сфери, це колектив людей, що хочуть бути державою. Тому зовсім оправдано в деяких західних мовах (французькій, англійській) слово «нація» вживають як синонім «держави». Що ж до факту іноземного завоювання, то він сам собою ще не припиняє життя нації, поки в даному колективі є сильна, ділами засвідчена *воля* бути політичним суб'єктом».

Формування нації для України є історико-культурним феноменом, зважаючи, що внаслідок імперської політики у XVIII столітті вітчизняна еліта відійшла від національних інтересів, навіть не встигнувши сформуватись як клас. Було зроблено все, аби стерти саму історичну пам'ять про славне минуле і, здавалося б, не існувало жодних чинників і передумов для формування національної свідомості, однак, саме така починає розвиватись у XIX столітті. Всупереч всіх законів логіки й суспільного розвитку, зусиллями просвітників-інтелігентів.

У першій половині XIX століття ні в Наддніпрянській, ні у Півднестрійській Україні не було *сприятливих чинників* для розвитку національної самосвідомості. Якоїсь особливої вигоди тим подвижникам, хто почав досліджувати фольклор, мову, звичаї, не було, ба

навпаки – офіційна державна політика в ліпшому разі стримано ставилась до такого захоплення, а у Російській імперії відверто вороже. Та паростки національної свідомості проростали.

Існує точка зору, що інтерес до історії в української шляхти був викликаний прозаїчними причинами. Претендуючи на затвердження у стані російського дворянства, колишня козацька старшина збирала різноманітні історичні документи, грамоти, літописи і т.д., які мали підтвердити її шляхетське походження. На цьому ґрунті поживавився інтерес до історичного минулого України, відродження традицій, пробуджувався патріотизм і національна свідомість. Та варто пам'ятати, що національна шляхта складала досить невеликий прошарок тих, хто дійсно перебував у пошуку історичного минулого. Крім іншого, вболіваючи за свої звання-привілеї, така шляхта не вельми переймалась освітою й культурним відродженням народу.

Відчуття національної ідентичності на побутовому рівні нікуди не зникало, а існувало всупереч імперській політиці, однак, підкріплене науковими розвідками, дослідженнями власне історії, воно перетворилось на якість іншого рівня – національну свідомість, відчуття національної гідності, котра базується на славній історії, славетних подвигах – усвідомлення того, що українцям є чим пишатись і за що себе шанувати.

Національне законодавство імперій, під юрисдикцією яких перебували українські землі, по-різному сприймало прояви національно-свідомих настроїв в українському середовищі. Різними були й опоненти. Скажімо, якщо в багатонаціональній, але конституційній і парламентській Імперії Габсбургів головним опонентом була реакційна частина польської національної громади, то в Російській імперії, за відсутності конституції і парламенту, авторитарне правління вороже сприймало будь-що, не співзвучне офіційній політиці. Русифікація, так само як і полонізація, по суті, лише різновиди політики денационалізації.

13.2. Формування української національної самосвідомості у Підавстрійській Україні

Після переходу Галичини, Буковини та Закарпаття під австрійську юрисдикцію наприкінці XVIII століття корінне українське населення мало всі шанси денаціоналізуватись або й надалі існувати в статусі безправного субстрату. Однак, серед українців знайшлись подвижники, насамперед представники української духовної інтелігенції, котрі розуміючи роль культури й знання, відстоювали права корінного населення зазначених земель на освіту й національну мову. Їх діяльність тривала за умов гострого протистояння з боку реакційної частини польської громади. Крім того, українці як будь-який «недержавний народ» Імперії Габсбургів, традиційно вважались «селянським народом». У майбутньому представники духовенства стануть не лише духовним проводом нації, але й відомими інтелектуалами, меценатами мистецтв, котрі всі свої зусилля спрямовують на розкриття творчого потенціалу українців. Фактично, українська духовна інтелігенція на зламі століть взяла на себе культурно-просвітницьку місію.

У 30–40 р. XIX століття центром національного руху стає Львів, де діє громадсько-культурне об'єднання «Руська Трійця». Засновники об'єднання Маркіян Шашкевич (1811–1843), Іван Вагилевич (1811–1866) та Яків Головацький (1814–1888), у той час студенти Львівського університету і, водночас, вихованці греко-католицької духовної семінарії. Учасники «Руської трійці» ставили собі за мету впровадження української мови і культури в усі сфери громадського життя. Важливою пам'яткою галицької суспільної думки є виданий «Руською трійцею» у 1837 році альманах «Русалка Дністровая», куди увійшли народні пісні, думи, казки, поетичні, публіцистичні та науково-історичні твори. Тут проголошувалась важлива ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, возвеличувалась національно-визвольна боротьба, поетизувались народні герої та подвиги козацтва, маніфестувалась нескореність духу українського народу.

Українська духовна інтелігенція розуміла важливість вирішення мовного питання як в контексті просвітницької діяльності, так і при

захисті прав українського корінного населення. З початку XIX століття серед інтелектуалів-церковних діячів тривала дискусія щодо того, якою має бути українська літературна мова. Потрібно було науково обґрунтувати саме окремішність мови давнього народу, зважаючи на її походження, а не приймати небезпечну й принизливу тезу про «діалект польської чи російської». *Іван Могильницький*, крилошанин Перемишльської капітули УГКЦ, відомий просвітник і меценат, не лише засновував при церквах школи, але й знаходив кошти для навчання дітей сільської бідноти. Його «Буквар словено-руського язика», «Грамматика язика словено-руського», а також стаття «Відомість о руськім язичі» та інші роботи стали першими науковими обґрунтуваннями автономності мови українських галичан, а також були імпульсом для подальших наукових досліджень у цій галузі.

Вирішення мовного питання наражалось на шалений спротив, зважаючи, що більшість адміністративних посад посідали етнічні поляки. Галицькі просвітники вдавались до відчайдушних акцій – виголошували промови або ж проповіді українською мовою, як це робили Маркіян Шашкевич у соборі Святого Юра чи Микола Устиянович у церкві Святої Параскеви. Товариство «Руська Трійця» продовжило пошук в галузі української літературної мови. Відчувається певна еволюція поглядів українських духовних просвітників. Якщо Петро Білянський наприкінці XVIII століття наполягав на праві українців навчатись рідною мовою, Маркіян Шашкевич у першій половині XIX наголошував на рівноправності двох мов – української та польської.

«Весна народів» 1848 року стала новим імпульсом для українців. У жовтні цього ж року з ініціативи відомого інтелектуала Миколи Устияновича та заступника голови першої української політичної організації Івана Борисикевича відбувся *Собор руських учених*. Серед його делегатів – справжні просвітники галицьких українців, як-от Йосафат Кобринський, Іван Озаркевич, Лев Трещаківський, Михайло Куземський, Йосип Лозинський та інші. Дискусія тривала між прихильниками церковно-слов'янської мови й тими, хто наполягав на запровадженні літературного зразка, наближеного до живої, народної. Саме таким пізніше видаватиметься львівський часопис «Основа». Також Собор руських учених прийняв пропози-

ції щодо заснування історичного товариства, видання підручників з історії, охорону пам'яток. Було сформовано програму організації української науки й шкільної справи, в рамках якої передбачалось створити «Общество просвещения народного».

Духовно-інтелектуальна еліта дбала про залучення українців до головних надбань світової культури. *Лев Трещаківський*, священник Косівщини, будучи засновником культурно-освітнього товариства «Галицько-руська матиця», домігся від австрійського уряду безкоштовної передачі земельної ділянки під будівництво «Народного дому» у Львові. *Іван Озаркевич*, парох Коломиї, створив перший аматорський театр у Галичині й здійснив постановки перших прилюдних вистав на основі власних адаптацій творів Івана Котляревського та Григорія Квітки-Основ'яненка. Першою офіційною назвою коломиїської трупи було «Коломиїське товариство акторів під предводительством Ляйтнера».

Йосафат Кобринський, священник в Коломиї, окрім того, що українською мовою видав «Буквар» та перший агрономічний посібник для селян, активно долучився до створення аматорського театру й присвятив решту життя спорудженню Народного дому як просвітницько-культурного осередку, де планувалось заснування бібліотеки, зали для театральних постановок, промислової школи та музею. Кошти були необхідні і на викуп земельної ділянки, і на все інше: від будівельних матеріалів до платні майстрам. Задум було реалізовано лише через рік після смерті священника у 1902 році. Наразі там знаходиться *Національний музей мистецтва Гуцульщини й Покуття імені Й. Кобринського*.

У середині XIX століття 21 грудня 1867 році Державна Рада Австро-Угорщини схвалює закони, що становитимуть відому «*грудневу конституцію*». Друга стаття Конституційного закону про загальні права громадян королівств і областей, проголошувала рівність усіх громадян перед законом, а третя – однакову доступність державних посад для всіх осіб, які мають австрійське підданство. Дев'ятнадцята стаття зазначеного документу декларувала рівність у правах усіх народів держави, невід'ємне право кожної нації підтримувати і культивувати свою національність і мову, визнання державою за всіма мовами, живваними в областях

монархії, рівного права на використання у школах і при здійсненні функцій та різноманітних актів державного життя. Важливим було положення про організацію установ народної освіти в областях, населення яких належить до різних народностей, про право кожної з них отримувати освіту власною мовою.

Внаслідок набуття чинності Грудневою конституцією, в Імперії Габсбургів, до якої належала Галичина, українські товариства отримали легальне право на існування. Вже наступного, 1868 року виникає товариство «*Просвіта*», котре було протиположним антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваній цісарською владою, з одного боку, і москвофільській – з іншого. Галицькі *москвофіли*, що займали тоді панівне становище у Львові, дуже ворожо сприйняли ідею створення Товариства. Загальний збір був скликаний 8 грудня 1868 в залі Міської Стрільниці, що знаходився на вулиці Курковій (наразі вулиця Лисенка). На збір прибуло 65 представників, лише один із них, отець Йосип Заячківський, не був мешканцем Львова. Зі вступним словом виступив голова Збору *Анатоль Вахнянин*, який заявив, що метою створення Товариства є повернення до ідей, декларованих *Головною Руською Радою 1848 р.*, виголошених Собором Руських Вчених, та відкинутих тодішніми москвофілами, а саме: єдність українського народу від Карпат до Кубані і його окремішність від народів польського та російського. Вирішено було створити українську бібліотеку з читальнею і щорічно видавати календар для народу.

В останній чверті XIX століття відбувається одразу кілька важливих подій в обох частинах України. У Підавстрійській – це початок діяльності Наукового товариства імені Шевченка, зокрема, видання «Записок Наукового товариства імені Шевченка», заснування українського часопису «Зоря». *З'їзд українських письменників*, що відбувся у Львові в 1898 році з нагоди сторіччя виходу в світ «Енеїди» наддніпрянського письменника Івана Котляревського, засвідчує становлення вітчизняної літературної спільноти та її готовність до подальшої просвітницької місії.

Роком раніше, коли у Львові відбувався з'їзд письменників, у Києві в 1897 починає роботу *Товариство старожитностей і мистецтв*, з ініціативи якого засновано перший публічний музей

у Києві. Серед учасників товариства відомі історики, етнографи, краєзнавці, педагоги, як-от Володимир Антонович, Іван Огієнко, Микола Василенко, Орест Левицький та інші. *Активізуються цілеспрямовані контакти науковців обох установ.* Орест Левицький підтримував зв'язки з Науковим товариством імені Шевченка у Львові, а потім у 1910 році став його почесним членом.

За прикладом Галичини, освітні товариства під назвою «Просвіта» організовуються й у Наддніпрянщині, відомі такі в Одесі, у Катеринославі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Києві, Чернігові, Миколаєві. На Дону утворилась новочеркаська «Просвіта». Чернігівська «Просвіта», заснована в грудні 1906 року *Іллею Шрагом та Михайлом Коцюбинським*, відкрила філії у Ніжині і Козельці, та через переслідування з боку царської адміністрації товариство припинило у 1911 році свою діяльність.

Загалом, отримавши конституційні права, українці Імперії Габсбургів утворюють чимало товариств не лише культурно-просвітницького, але й господарського, комерційного спрямування. Судячи з тих, що брали участь у Галицькій крайовій виставці 1894 року, це «Боян», «Зоря», «Дністер», «Народна Рада», «Руська бесіда», «Руське педагогічне товариство», «Народна торгівля», «Наукове товариство імені Шевченка», «Просвіта», «Товариство для розвою руської штуки» та інші. Ці товариства гуртували активну частину української громади, що усвідомлювала свої можливості.

Цього ж року, коли русини отримали можливість відстоювати й освітні права, у Львівському університеті було відкрито кафедру історії України, більш відому як кафедра всесвітньої історії з особливою угодою до Східної Європи. Через шість років розпочала роботу кафедра української мови та літератури і церковно-слов'янської мови. Підавстрійські українці отримували світове визнання після Львівського, Ягеллонського чи Віденського університетів, а їх твори ставали знаними у світі. Випускниками Віденського університету були письменник Іван Крушельницький, поет Іван Франко, винахідник х-променів Іван Павлович Пулюй, режисер та драматург Лесь Курбас, юрист і громадський діяч Теофіл Окуневський, виконувач обов'язків міністра закордонних

справ УНР у 1919-1920 роках Володимир Старосольський та інші відомі діячі.

Результати цієї непростой роботи української духовної інтелектуальної еліти були очевидними. Якщо на початку XIX століття діячі «Руської Трійці» долали шалений спротив реакційної частини польської громади, то наприкінці століття, під час відкриття відомої «Галицької крайової виставки» у 1894 році було виголошено дві промови – одна польською мовою, інша – українською.

13.3. Національно-культурне відродження Наддніпрянської України та імперська політика

Російська імперія, під юрисдикцією якої перебували українські землі, була єдиною європейською державою, де не існувало станово-представницького органу. На зламі XVIII-XIX століть імператором стає Олександр I, що отримав владні повноваження внаслідок перевороту й вбивства власного батька, Павла I. Новий правитель мав амбітну вдачу і прагматичний розум своєї бабці Катерини II. Розуміючи настрої російської публіки, провів низку вдалих реформ, чим заслужив симпатії підданих і увійшов у історію як просвітницький монарх. Та спроба реформ, спрямованих на лібералізацію самодержавного режиму і, фактичної еволюції в бік конституційної монархії, виявилась безуспішною, а подальша війна з Францією остаточно звела нанівець хиткий паросток парламентаризму.

На його каденцію припадає відомий Віденський конгрес 1814-1815 років, що вкотре перекроїв політичну карту світу на користь нових монархів-переможців. Показово, що Росію на конгресі представляв син останнього гетьмана України, граф *Андрій Кирилович Розумовський*, блискучий дипломат, зусиллями якого й вдалось забезпечити створення антинаполеонівської коаліції. Саме у віденській резиденції графа Розумовського відбувалися урочистості з нагоди завершення Віденського конгресу та підписання підсумкового акту. Сам Андрій Розумовський після відставки не

забажав повертатись у кріпацьку імперію, й лишився у Відні, де наразі проживають його нащадки.

Після смерті Олександра I, у 1825 році престол успадкував його брат, *Микола I*, котрий, усвідомлюючи безперспективність ліберальних реформ у кріпацькій Росії, взяв курс на зміцнення самодержавства. Після Вітчизняної війни 1812 року у Петербурзі сформувався прошарок освічених дворян, котрі, усвідомлюючи прірву, що відділяє Росію від Європи і безправне становище кріпаків, вирішили не присягати імператору. Однак, *декабристи*, серед яких чимало було нащадків українських старшинських родів, виявились «дуже далекими від народу». Московія навіть у другій чверті XIX століття лишалась кріпацькою державою з фактично необмеженою владою землевласника над кріпаком. Жорстко розправившись з декабристами, Микола I дав переконливий сигнал своєму оточенню – радикальних змін не планується. За його каденції отримала розвитку *«Теорія офіційної народності»*, і загалом нівеляція національних особливостей була одним з основних напрямів політики. У 1831 році скасував Магдебурзьке право.

25 жовтня 1831 імператор Микола I передав *Почаївський монастир*, що належав Чину святого Василя Великого УГКЦ, Московській Православній Церкві (РПЦ). Свого часу василіани заснували тут відому далеко за межами краю друкарню. Рішення царя було лише однією з ланок політики знищення УГКЦ на окупованих Московією українських землях за її виразно національний характер. У 1832 році монахи-василіани були виселені, а в монастирі розмістилась кафедра Волинської єпархії РПЦ. Остаточо греко-католицьку церкву було скасовано на Полоцькому соборі у 1839 році.

Щодо українського питання, то навіть принизливий термін «Малоросія» був замінений Миколою I на ще більш нікчемний «Юго-Западная Русь». Посилились повноваження поліції, було запроваджено Відділ розшуку і слідства, більш відомий як III Відділ, арешти діячів Кирило-Мефодіївського братства. Наступним кроком було зросійщення українських міст, зокрема, знакових, історичних. Урядова політика сприяла закріпленню тут саме можливих російських купців, а українських переселяли на околиці, і у самій структурі міст їм надавали лише III гільдію. Російське

дворянство намагалось придбати маєтки у «хлібному краї», а також у Криму.

Таким чином, у Наддніпрянській Україні національна інтелігенція, котра відіграла провідну роль у формуванні національної самосвідомості, зростала здебільшого у російському мовному культурному оточенні. Політична культура вітчизняної еліти, що у першій половині XIX століття ідентифікувалась, як «русское дворянство», була ще непевною, недосвідченою, але, судячи з донесень, лишалась об'єктивною реальністю. На початку століття у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському діяли таємні масонські організації, як-от полтавська масонська ложа «Любов до істини», заснована Іваном Котляревським, Семеном Кочубеєм, Григорієм Тарновським, Сергієм Петровським та іншими. Схожі організації діяли у Вінниці, Одесі, Києві, Харкові. Такі відрізнялись критичним сприйняттям імперських реалій й були провісниками політичних організацій

Середина XIX ст. стала знаменною віхою в процесі національно-культурного відродження і для українців Імперії Романових. У цьому процесі складно переоцінити життя й творчість Тараса Шевченка, хто зумів надихнути ліпших представників тодішньої української еліти. Пробудженню їх національного самоусвідомлення сприяв вихід у 1840 році у Санкт-Петербурзі першої збірки «Кобзар». Вірші, що вражали глибиною, щирістю і якимось дивовижним поєднанням відчаю й непереборної надії, були ніби ковтком свіжого повітря у задушливій атмосфері жандармської сваволі. Перший наклад збірки доволі швидко розкупили, «Кобзар» стрімко набував популярності серед освіченого товариства, його обговорювали, передавали, конспектували. Окремі твори збірки, як-от «Іван Підкова» чи «Тарасова ніч» були поетичним переосмисленням вітчизняної історії, зокрема, славної козацької історії України, що й стало вирішальним поштовхом.

Під час життя «на чужині», тобто у Санкт-Петербурзі, Тарас Шевченко вбирався у відверто українське верхнє вбрання, в якому й відвідував численні зібрання. Відтоді в рукописних списках і духовних виданнях, у піснях, якими ставало чимало його віршів, творчість Шевченка почала проникати в середовище українського люду, приниженого самодержавством, пробуджуючи національну гідність.

Твори Шевченка поширювались за межами України, їх читали на Кавказі, у Білорусі, і, звичайно ж, відігравали свою роль й на українських землях по інший бік російсько-австрійського державного кордону. Його творчість стала відомою в Галичині вже з другої половини XIX століття, після Весни народів 1848 року. Українська інтелігенція не просто вшанувала Тараса Шевченка, а й розуміла значення його творів. З глибокою шаною поставилась до його останньої волі. У травні 1861 року, під час перепоховання Великого Кобзаря, київські студенти, тоді ще юні шляхтичі, Михайло Старицький, Микола Лисенко, Петро Косач, Михайло Драгоманів, Тадеуш Рильський впряглись у траурний віз, аби доставити труну Ланцюговим мостом, потім Дніпровською набережною до Церкви Різдва на Подолі.

Поширенню просвітницьких ідей сприяло заснування університетів, хоча у Російській імперії такі не мали того досвіду полеміки й наукових дискусій, як, скажімо, у Західній Європі. Університети, головним чином, планувались як осередки імперської політики. Однак, їх відкриття мало ті ж наслідки, що й у середньовічній Європі. Університети одразу ж стали центрами освіченої інтелігенції, що відзначалась критичним мисленням. Багатьох відомих науковців виключали з числа студентів за вольнодумство, а то й за організацію гуртка української мови, як то трапилось відомим українським правником і соціологом Богданом Кістяківським.

Після відкриття Харківського університету, що з часом став не лише науково-освітнім центром, а й провідником української культури. Тут було відкрито друкарню, видавались альманахи, часописи. Дмитро Багалій звертає увагу, що «...протягом всього XIX століття, коли тривала русифікація Харкова, з інтелігенції з'явилися ті, хто щиро любив український народ і хотів наблизитись до нього, ознайомитись з його життям, безмірними багатствами його поезії, з його побутом, його мовою...».

Випускниками Харківського університету були Ізмаїл Срезневський, Микола Костомаров, Петро Гулак-Артемівський, Дмитро Багалій, котрі розуміли важливість українського слова. Розпочинається робота над друкованими виданнями-альманахами, що по суті були антологіями української літератури. Першим у 1831 році

надруковано «Український вісник» відомого історика української літератури *Ізмаїла Срезневського* й поета, фольклориста *Івана Росковиенка*. Збірка вийшла українською і російською мовами.

Ідея першого україномовного альманаху «*Ластівка*» належала Григорію Квітці-Основяненку. Роботу над виданням продовжив Євген Гребінка у Петербурзі в 1841 році. І хоча відомий літературний критик Віссаріон Белінський категорично не сприймав українську мову як літературну, альманах все-ж було видано. На його сторінках вперше після «Кобзаря» було оприлюднено нові твори Тараса Шевченка. Відомі й інші друковані альманахи, як-от «Сніп, український новорічник» (1841 р.), «Молодець» (1843 р.), зі сторінок якого закликав своїх сучасників писати твори українською й вивчати українську духовну культуру відомий вихованець Харківського університету, *Микола Костомаров*. Відомий український письменник, історик, громадський діяч досконало володів українською мовою з перших кроків своєї кар'єри, писав нею художні твори та дисертаційні дослідження.

Всупереч намаганням царату перетворити Київ на бастион самодержавства і русифікації, місто з 40-х років XIX ст. стає центром суспільно-політичного і культурного життя України. Активну роль в національно-культурному відродженні відіграє Київський університет відкритий у 1834 році, в якому зосередились представники української інтелігенції всіх регіонів. Серед них перший ректор, історик, філолог, етнограф і природознавець *Микола Максимович*, письменник *Пантелеймон Куліш*, полтавський вчитель, діяч культури *Василь Білозерський*.

У 1846 р. у Києві виникла таємна українська політична організація – Кирило-Мефодіївське братство, яке сформувало ряд програмних завдань, щодо докорінної перебудови тогочасного кріпацького суспільства. Його засновниками були професор Київського університету *Микола Костомаров*, службовець канцелярії генерал-губернатора *Микола Гулак*, вчитель із Полтави *Василь Білозерський*. Головною метою кирило-мефодіївці вбачали національно-державну незалежність України з демократичним ладом у конфедеративній спілці незалежних слов'янських держав, на зразок США або Французької Республіки.

З другої половини XIX століття стало зрозумілим провал імперської політики приниження української мови до статусу «сільської й другорядної», а також української культури. Пропаганду своїх ідей колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства відновили наприкінці 50-х – на початку 60-х років у Санкт-Петербурзі після відбуття десятирічного заслання. Здійснювали вони її тепер більш помірковано, та все ж виразно. В Петербурзі знаходилися важливі організації загальноукраїнського національного руху, якот гурток однодумців і послідовників Т. Шевченка, «*Стара громада*», українська друкарня Пантелеймона Куліша, редакція першого українознавчого журналу «*Основа*», матеріали якого публікувалися російською та українською мовами і який фактично став трибуною пропаганди української національної самосвідомості.

На сторінках «*Основи*» активно дискутувалося національне питання. Тут обстоювалась програма всебічного розвитку української національної культури, вимагалось створення в Україні широкої мережі шкіл, запровадження в них навчання рідною мовою, вказувалось на першорядне значення систематичного видання науково-популярної літератури.

У Російській імперії, де не приживались ідеї парламентаризму, надмірна централізація й кріпацька система існували за інерцією, фактично вичерпавши свій потенціал. Підозрілість й ворожість жандармерії гальмували прогресивні нововведення, навіть якщо такі і не загрожували системі. Коли укладач української фонетичної абетки Пантелеймон Куліш та відкривач х-променів Іван Пулюй продовжили повний переклад Біблії рідною мовою (ще раніше Пилип Морачевський переклав Новий Завіт і Псалтир), ця блага справа наразилась на шалений спротив імперської адміністрації. У Російській імперії реакцією на поширення слова Божого рідною мовою став документ міністра внутрішніх справ Петра Валуєва, більш відомий як Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 року, котрий було розіслано губерніям. Документ містив сувору заборону української мови у друкуванні та шкільному навчанні. Почався нелегкий пошук тих, хто міг би допомогти. Лише у 1903-1906 роках переклад Старого Письма й Нового Завіту,

відредагований Іваном Нечуй-Левицьким, було видано заходами Лондонського Всесвітнього біблійного товариства.

У 1878 році виходить Емський указ, що забороняв навіть закордонну «малоросійську» літературу. Та документ лише поживив контакти українців обох імперій.

Письменниця, засновниця феміністичного руху Галичини *Наталія Кобринська* активно співпрацювала з *Оленою Пчілкою*, внаслідок чого у 1887 році виходить друком жіночий альманах «Перший вінок». Збірка дала можливість реалізовувати свій творчий потенціал письменницям й поетесам з обох частин України, тут друкувались: Людмила Старицька, Уляна Кравченко, Ганна Барвінок, Софія Окуневська-Морачевська, Леся Українка, Дніпрова Чайка (Людмила Березіна), Ольга Франко та інші.

Окрім іншого, альманах порушує питання прав жінок, та й самі авторки демонстрували громадянську позицію, більшість з них вчителювала. Людмила Березіна писала твори для дітей. Олександра Білозерська, більш відома як Ганна Барвінок, сестра Василя Білозерського й дружина Пантелеймона Куліша, брала участь у створенні журналу «Основа». Софія Окуневська-Морачевська – перша жінка у Галичині, що, отримавши вищу медичну освіту, ініціювала створення лікарської профспілки та організувала курси для сестер милосердя й акушерські курси.

У Наддніпрянській Україні, з ініціативи Михайла й Лесі Косачів, було засновано літературний і просвітницький гурток «*Плеяда*». Його учасники перекладали українською мовою твори світової класики й мали стати трибуною нової української літератури. Проте, заборонений цензурою у 1889 році гурток припинив існування.

Контакти наддніпрянських і підавстрійських українців тривав у Галичині навколо журналу «Зоря», що з 1890 року фактично стає загальноукраїнською літературною трибуною обох частин України. Завдяки «Зорі» у Галичині стало відомо про творчість Тараса Шевченка, а також Лесі Українки, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Леоніда Глібова, та інших.

Здобуваючи освіту в імперських університетах, українська інтелігенція розуміла необхідність відродження й популяризації саме української мови і культури. *Людмила Старицька-Черняхівська*,

письменниця Наддніпрянської України, згадувала, що їх покоління було першим, що виховане свідомими українцями. Схожими є роздуми відомої буковинської письменниці, *Євгенії Ярошинської*, котра зазначала, що освіта, спілкування у Чернівцях були німецькою мовою.

Важливість української освіти розумів письменник *Борис Грінченко*. Він виступав за проведення культурно-просвітницької роботи в українському суспільстві. Його «Листи з України Наддніпрянської», надруковані у газеті «Буковина», 1892-1893, були фактичним зверненням до українців іншої держави. Твір сповнений критики та відчаю: «Інтелігенція вся у нас змоскалена. Вчиться вона по-московському, читає по-московському, завсігди говорить сама і завсігди чує круг себе мову тільки московську; рідну ж мову в мужичих устах вважає за «хахлацкій жаргон».

Зусиллями подвижників Наддніпрянської України, як-от *Тадеуша Рильського*, *Христі Алчевської* влаштовувались школи для селян. У *Колегії Павла Галагана* навчалися українці і з Австрійської імперії, працював Іван Франко. Христя Алчевська розуміючи, що українці Російської імперії приречені на денаціоналізацію, викладала українською мовою у недільній школі, попри заборону. З другої половини XIX століття відбувається переоцінка цінностей української культури представниками й прогресивної польської інтелігенції, як-от Володимиром Антоновичем, Тадеушем Рильським, Вячеславом Липинським та іншими.

Наприкінці XIX ст., з нагоди сторічного ювілею автора «Енеїди», Івана Котляревського, інтелігенція Наддніпрянської й Підавстрійської України ініціювала вшанування пам'яті письменника. У Львові відбувся відомий З'їзд українських письменників, де були присутніми митці, письменники, історики, публіцисти, як-от Іван Франко, Ольга Кобилянська, Наталя Кобринська, Євгенія Ярошинська, Іван Труш, Михайло Грушевський, Микола Івасюк, Осип Маковей, Олександр Колесса та інші.

Інтелігенція Наддніпрянської України планувала *встановлення пам'ятника Івану Котляревському* на його батьківщині, в Полтаві. Автором проекту став скульптор-передвижник *Леонід Позен*, було ініційовано збір коштів. Отримати офіційний дозвіл на встановлення монументу виявилось складнішим, аніж у 1898 році зібрати зреш-

тою потрібну суму. Та навіть коли дозвіл було отримано, заборонили викарбувати напис українською. Через численні перепони урочисте відкриття пам'ятника в Полтаві відбулось лише на початку ХХ століття, у 1903 році, і ця подія вкотре засвідчила згуртованість й добру волю численної української інтелігенції обох частин України.

На акції були присутні Олена Пчілка, Микола Міхновський, Панас Мирний, Кирило Студинський, Христина Алчевська, Мирон Кордуба, Дмитро Багалій, Василь Стефаник, Юліан Романчук, Лев Лопатинський, Михайло Губчак та чимало інших відомих представників вітчизняної еліти як Підавстрійської, так і Наддніпрянської України, а також студенти, містяни, просто небайдужі.

На зламі ХІХ й ХХ століття з'являються нечисленні підприємці, меценати, хто розуміє значення українського національного відродження. Серед таких нащадки глухівського козацько-старшинського роду Терещенків, Артем та його сини – Нікола та Федір. Нікола Терещенко активно займався благодійництвом, освітніми й земськими справами. На будівництво лікарень, шкіл, музеїв, театрів, притулків для нужденних, пожертвував п'ять мільйонів карбованців. Скуповував твори мистецтва та допомагав молодим митцям.

Євген Чикаленко, меценат, повторював, що Україну слід любити до глибини власної кишені і власним прикладом переконував. Фінансував Грушевського, Винниченка, Франка, Кобилянську. Підтримав матеріально видання «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Надав кошти на першу українську щоденну газету, українську школу, книгарню, перше велике українське видавництво. Анонімно, як «один невідомий добродій» фінансував будівництво *Академічного дому у Львові*, де пізніше збиралися Степан Бандера й Тарас Шухевич. Викупив землю в Алупці, щоб збудувати пансіон для хворих українських письменників.

Якщо порівняти активізацію національної свідомості першої половини ХІХ століття і другу половину ХІХ століття, можна помітити таку різницю: якщо на початку століття інтерес до української культури виявляли окремі діячі інтелігенції, то з сімдесятих років цей процес поживляється. З'являються перші наукові експедиції й етнографічні розвідки. В подальшому такі дослідження стануть в основі обґрунтування автентичності української культури, мови,

звичаїв, права. Внаслідок таких експедицій друкуються роботи П.П. Чубинського, С. С.Дністрянського, В. Б.Антоновича, Б.О.Кістяківського, З. Ф. Кузелі, В.М.Гнатюка, О.Я.Єфименко, П.С.Єфименка.

Вивчаючи особливості народного життя, ці дослідники популяризували питання громадського побуту українців, де здавна шанувалось народоправство. *Павло Чубинський* ще у 1862 році уклав програму для збирання матеріалів про юридичні звичаї в Україні. З наукової розвідки на Правобережній Україні, автор національного гімну привіз фольклорно-етнографічних матеріалів, що вмістились у семи томах загальним обсягом триста друкованих аркушів. За результатами своєї першої наукової експедиції написав працю «Спадщина за народними звичаями» та кілька статей юридично-етнографічного характеру. Неофіційний помічник П.П. Чубинського, *Петро Єфименко* збираючи етнографічний та історичний матеріал в українських селах, уклав одну з перших в Російській імперії програму для збирання звичаєвого права. Його дружина, *Олександра Єфименко*, перша жінка в імперії зі ступенем доктора наук, в своїх роботах лишила цінний матеріал про традиції громадського побуту українців. *Кость Михальчук*, відрахований з університету за політичну неблагонадійність, до останніх днів свого життя він займався мовознавством, опублікував багато наукових розвідок, про *діалекти української мови* й першу *діалектичну карту України*.

Під час Шевченківських роковин у Харкові 1893 року було озвучено програмний документ Братства тарасівців «*Profession de foi*» або «*Визнання віри молодих українців*». Документ свідчив про усвідомлення членами Братства важливості автономії: «*Коли народ розвивається на своєму національному ґрунті, то тим самим він додає до загальнолюдського поступу*». Наголошується «...ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває і задля користі людства створити ще одну вільну духом одиницю».

Після цих узагальнень Братство переходить до більш конкретних постулатів, один з головних стосується *права кожного народу на повну автономію*. «Наука і життя українського народу доводять, що Україна була, є і завжди буде окремою нацією і як кожна

нація вона потребує національної волі для своєї праці й поступу». Особливу увагу звертали на мову.

Таким чином, в українському середовищі обох імперій визріла своя когорта інтелігентів, що усвідомлювали право на власну історію, культуру, розуміли значення просвітництва, намагались поліпшити життя селян.

13.4. Скасування кріпосного права та буржуазні реформи в обох частинах України

У Підавстрійській Україні місцеві правителі Габсбурги вже наприкінці XVIII століття відчували необхідність реформ. Імператориця Марія-Терезія, її син, імператор *Йосиф II* (1780 – 1790), та імператор *Франц-Йосиф* (1830 – 1916), котрий перебував на престолі з 1848 року, відомі як реформатори підвладної їм держави. 1782 року Йосиф II скасував у імперії (зокрема в Галичині) особисту залежність селян від поміщиків та видав патент, за яким у Галичині створювалися громадські страхові фонди збіжжя для допомоги селянам під час неврожаїв і голоду.

Знаковою подією середини XIX століття стане публікація у лютому 1848 року праці Карла Маркса «*Маніфест Комуністичної Партії*», що збурило мислителів Європи. Ідеї, озвучені в книзі, були доволі привабливими для інтелігенції і являли собою цікаву соціологічну аналітику. Автори подали власне бачення законів суспільного розвитку, а головним рушієм історичного процесу вбачали соціальну революцію. У подальшому, окремі пункти програми, як-от безкоштовна середня освіта, заборона дитячої праці, прогресивна система оподаткування фізичних осіб були взяті до уваги розвиненими капіталістичними країнами. Щоправда, Карлу Марксу довелось перебратись з Німеччини до Англії, але й там мислитель не полишає своїх наукових пошуків.

Європою прокотилась низка революцій, демократичних за своїм характером, що й отримало назву «Весна народів». У березні 1848 року у Відні відбулось масштабне народне повстання,

внаслідок якого було скинуто уряд Меттерніха, а чинний на той момент імператор Фердинанд I пообіцяв запровадити конституцію, що гарантує демократичні права й свободи. У цій ситуації не розгубились активні представники польської громади, котрі влаштовують величезну демонстрацію й складають до правителя петицію з вимогами перетворення Галичини на польську автономну провінцію. Протестанти домоглись звільнення політичних в'язнів й почали формування озброєних загонів національної гвардії. Текст петиції склав основу програмного документа їх політичної організації – Центральної ради народової. Українські землі стають каменем спотикання двох народів.

Наступного місяця, квітня, у Галичині й Буковині відбуваються масові селянські заворушення. Задля запобігання переростання таких у тотальну селянську війну, молодий, вісімнадцятирічний імператор Франц-Йосип Габсбург, котрий щойно посів австрійський престол, офіційно скасував кріпосне право й проголосив Конституцію. Це дало можливість русинам-українцям створити свою першу політичну організацію – *Головну руську раду*. Організація постала у Львові зусиллями української інтелігенції й прогресивного духовенства. Очолив її відомий богослов, мислитель, панотець Г. Яхимович. Діячі організації зуміли налагодити власне друковане видання «Зоря Галицька», запровадили жовто-блакитний прапор та власний герб – золотий лев на блакитному фоні. Вимоги русинів були більш цивілізованими, озвучувалась пропозиція поділу Галичини на Західну, з центром у Кракові, й Східну з центром у Львові. Однією з важливих вимог було запровадження у навчальних закладах української мови. Та польська сторона не погоджувалась на розмежування Галичини, тож, уряд задовольнив лише вимогу української мови.

Не судилось вирішити головне питання і на Слов'янському конгресі у Празі в травні 1848 року. Вдалось лише домовитись про рівність прав русинів та поляків обіймати адміністративні посади. Галичина отримала сто виборчих мандатів, котрі були поділено між русинами та поляками непропорційно: двадцять п'ять проти семи десяти п'яти. Однак, у червні під час виборів до Віденського Рейхстагу, двадцять п'ять русинів-українців вперше отримали

можливість представляти інтереси своєї громади на рівні парламенту. Українські делегати, чи як їх називали у Галичині, послы, відтепер мали можливість обґрунтовано озвучувати свої вимоги, збирати підписи на їх підтримку, подавати петиції, словом, українці Австрії отримали політичні права і долучились до звичайного формату європейського політичного життя.

У вересні 1864 року у Лондоні утворюється *Перший Інтернаціонал* – перше міжнародне об'єднання освіченого пролетаріату, котрий за трохи менше, аніж двадцять років зумів дослідити «Маніфест» і усвідомити власні права. Поява подібної організації свідчила про поляризацію політичних настроїв населення Західної Європи, а також про відверту амбіційність лідерів Інтернаціоналу. Вже перші кроки цієї організації свідчили, що попри декларативну рівність всіх, між відомими діячами робітничого руху, як-от самим Карлом Марксом і Михайлом Бакуніним, відчувається протистояння за владу і вплив. У подальшому марксистське вчення набуватиме популярності, будь-яке погіршення становища робітничого класу буде лише на користь цього.

Ідеї І Інтернаціоналу невдовзі стануть відомими у Галичині, а наприкінці століття виникне таке явище, як *австромарксизм*. Нова Конституція 1860 р. формально надала Галичині (як Західній, польській, так і Східній, населеній українцями) певну автономію, проте вигоди від неї для українців виявилися суттєво меншими, ніж для поляків. Регіональна еліта Галичини тієї доби, по суті, формувалася з представників австрійської влади та польського національного руху. Українцям фактичний доступ до цієї еліти був вкрай обмеженим.

21 грудня 1867 році Державна Рада Австро-Угорщини схвалює закони, що становитимуть відому «грудневу конституцію». Русини отримали гарантовані права, та не вельми дозріли їх реалізації. Консервативні селяни, будучи до середини ХІХ століття фактично безправними, вважали за ліпше не витратити свій час і ресурс на щось нове. Українські аграрії, байдуже до юрисдикції, історично прагнули хазяйнувати на власній землі, йти у найми вважалось злою долею, а шлях реалізації цієї мрії люди не усвідомлювали. За таких реалій достукатись до селянства, аби те усвідомило власні права було справою не простою.

Навіть отримавши можливість обирати й бути обраним у Імперії Габсбургів, селяни продавали свої голоси, це явище, відоме як «хрунівство», викликало обурення у свідомих галичан. Іван Франко, який кілька разів балотувався до сейму як один із лідерів української радикальної партії, і щоразу не набирав кілька десятків голосів з цієї ж причини: молоді радикали зробили ставку саме на селян, а ті свої голоси масово продавали.

Тим часом, привабливі ідеї І Інтернаціоналу на практиці не спрацювали. Пролетарії не квапились єднатись, а під час війн забували про всі благі ідеї, озвучені Маніфестом. Наприкінці ХІХ століття відбувається подія, що стане знаковою для України. Німеччина розв'яже Франко-Пруську війну, з якої вийде переможницею. Окрилені легкою перемогою, діячі *Паннімецького союзу* тепер вже не приховували своїх намірів щодо ресурсу України. У своїй книзі «Про Центральну Європу і велику Німеччину» вони вголос міркують про неспроможність недержавних народів Центральної та Східної Європи дати лад власному багатому ресурсу, а отже, це мають зробити організовані німці. Далі праця містить розлогий аналіз родовищ Півдня України, поклади залізної руди та кам'яного вугілля, що стали дуже потрібованими у індустріальну епоху.

Складно сказати, чи відомий їм був вислів амбітної землячки Катерини ІІ про «багатий край Малоросії», чи існувала в їх військовій доктрині мета привласнити ресурс України. Однак, імпульс до епохальної події наступного, ХХ століття, І Світової війни, було покладено саме цією працею 1875 року, що містила прагнення військово-політичної еліти тодішньої Німеччини. Російською імперією, починаючи від Катерини ІІ, правили імператори німецького походження. ІІ Інтернаціонал також був утворений у Німеччині.

З 1861 року пожвавилось сполучення Східної й Центральної та Західної Європи. Була прокладена перша українська залізниця від Львова до Перемишля, Кракова і Відня. У жовтні у Львові завершилося будівництво вокзалу, і 4 листопада туди прибув перший потяг з Відня. Відтоді зі Львова можна було потягом дістатися просто узбережжя Адріатичного моря. Натомість на українських землях у складі Російської імперії перша залізниця була споруджена від Одеси до Балти через п'ять років, у 1866 році.

У кріпацькій Російській імперії селянська та інші реформи відбувались не лише внаслідок внутрішніх процесів, але й під тиском зовнішніх чинників. Зокрема, російсько-турецька війна 1853-1856 рр. оголила такі *вади імперії*, як відсутність шляхів сполучення, що гальмувало забезпечення армії, демотивація солдат, котрі втомились від непотрібних війн, відсутність техніки й нових технологій, котрі неможливі без суспільного запиту на освіту, недостатньої кількості кваліфікованих фахівців інженерного напрямку.

Всі ці чинники зумовили селянську реформу, котра, на відміну від такої в Австрійській імперії, по-перше, лише почалась у середині XIX століття, по-друге, тривала досить повільно. Фактично, півстоліття селяни опинились сам на сам з проблемою землі, що як і раніше належала на праві власності поміщикам, не маючи дієвого механізму її викупу.

Російська імперія була аграрною країною, котра споконвічно існує в форматі наказово-командної системи, за інерцією не бажала якісних змін в системі. Переважна більшість підданих, селяни, ніяких прав не мали, як не мали і коштів, щоб поліпшити рутинні способи ведення своїх господарств. Малопродуктивна кріпацька праця давалася взнаки і в поміщицьких маєтках, і на промислових мануфактурах. На середину XIX століття нерентабельність кріпацької праці стає очевидною. Економічна спроможність Російської імперії була підірвана вищезазначеною війною, соціальна напруга давалася взнаки. Потрібні були рішучі заходи задля уникнення потрясінь. Цим і пояснив свої подальші дії імператор *Олександр II* «Проведемо реформу зверху, не чекаючи, поки її проведуть низу».

Самодержець міркував раціонально, видаючи історичний документ, більш відомий як *Маніфест 19 лютого 1861 року* про скасування кріпосного права й звільнення селян від кріпацької залежності. Варто уваги, що на момент реформи Російська імперія була єдиною країною і Європі, в котрій не функціонував станово-представницький орган. Такий виникне пізніше – на початку XX століття, однак, кожну з чотирьох його версій буде розпущено. Тож, на відміну від Австрійської імперії, де селянська реформа здійснювалась постановою Рейхстагу, в Російській така відбулась за наказом (Маніфестом) царя.

При цьому реформа не вирішила двох принципових питань – земельного і селянського питання, органічно пов'язаних між собою. Загалом сенс реформи полягав у тому, що селянин ставав суб'єктом правовідносин, його вже не можна було продавати як худобу, і його праця мала бодай якусь мотивацію, аби підвищити продуктивність. Однак, без землі, без власного наділу селянин був фактично безправним у імперії, де капіталістичні відносини лише почали жевріти. Земля ж, як і раніше, на праві приватної *власності* належала поміщику, на правах общинного *володіння* – общині. Це означало, що селянська родина, що відважувалась на пошук кращої долі, втрачала усі права на свій наділ. Варто уваги, що таке становище було характерним для селян російських земель. На українських територіях, де земля трималась у подвірному володінні, ситуація була дещо іншою. Відтак, селянська реформа 1861 року стала лише першим кроком по вирішенню земельного питання. Дієвий механізм буде запропоновано лише на початку ХХ століття Петром Столипіним, хто розглядав Україну суто як сировинний придаток імперії.

Після селянської реформи відбулась низка інших реформ. *Військова* полягала у скасуванні рекрутського набору й запровадженні загальної військової повинності протягом семи років. *Фінансова* реформа передбачала створення державного банку, також відбулись судова, міська та земська реформи. З 1850 року у Петербурзі починає працювати телеграф.

Судова реформа 1864 року, головним ідеологом якої був відомий правник-цивіліст, українець за походженням *Степан Зарудний*, скасувала станові суди й формально відкрила доступ до правосуддя. Також передбачались мирові судді та їх з'їзди, введення судових палат, окружні суди та нові судові статuti. Більшість населення отримала персональну свободу, тож, стара й заплутана судова система вимагала перегляду й реформи. Важливим позитивним зрушенням був дозвіл на застосування у судовому процесі *місцевого звичаю*. Це прямо передбачав «Російський Статут цивільного судочинства», оскільки отримавши персональну свободу, вісімдесят відсотків населення Російської імперії, котре здебільшого було неписьменним, із об'єкта перетворились на суб'єкт правовідносин. Для адекватного врегулювання правовідносин

варто було дозволити застосовувати правила, котрі відомі, не суперечать чинному законодавству й розуміються як обов'язкові.

Земська реформа була спрямована на реорганізацію регіонального управління з поступовим послабленням надмірної централізації. Російська імперія була аграрною країною з низьким рівнем урбанізації, відсутністю централізованої системи шляхів, тож, зобов'язати вирішити ці проблему на місцевому рівні було слушною ідеєю. Реформа розпочалась через три роки після отримання селянами персональної свободи. Згідно з «Положенням про губернські і повітові земські установи» (1864), створювались губернські та повітові земські збори та земські управи. В основу виборчої системи були покладені виборні, майнові (цензові) та станові засади. Виборці ділилися на 3 курії: повітових землевласників, міських виборців і виборних від сільських товариств. Реформа сприяла розвитку місцевої ініціативи, адже земства, як фактичні органи місцевого самоврядування, піклувались про такі сфери, як шляхосполучення, освіта, медицина тощо. Однак, реалізувати цю реформу вдалось не одразу і не скрізь, оскільки чимало регіонів Російської імперії звикли жити за архаїчними порядками, тож, земств не сприйняли.

Земська реформа стала провісником *міської реформи*, спрямованої на самоуправління міст Російської імперії й наповнення їх бюджету. В Європі міське самоврядування стало об'єктивною реальністю ще з XIV століття, коли міста, отримавши перемогу у боротьбі з феодалами, почали самостійно розпоряджатись своїми надходженнями. Власне, це самоуправління стало міцною основою добробуту міщан, а також їх *відповідальності*, адже кошти йшли на облаштування вулиць, освітлення, доріг, пожвавлення торгівельних контактів. Самоуправління спонукало поважних містян витратитись на вдосконалення архітектури свого міста, застосування новітніх мистецьких тенденцій.

На початку століття, з 1827 по 1832 роки, по всіх містах України було остаточно скасовано застосування Магдебурзького права, котре, по суті і є правом самоуправління. А у 1870 році, це міське право, доцільність якого засвідчена багатовіковою практикою європейських країн, знову постає на порядку денному Російської імперії, після відміни його близько сорока років тому. Міська реформа розпочалась з набуттям чинності *Міського положення*

1870 року. Оскільки у першій половині XIX століття імперським урядом було зроблено все, аби витравити саму пам'ять про Магдебурзьке право, реформа розтягнулась на чотирнадцять років, прижилась не у всіх містах і не завжди дала очікуваних результатів. Варто нагадати, таке існувало виключно в містах України.

Згідно з Положенням 1870 року, на виборчих засадах створювалися органи міського громадського управління, *міські думи*, як розпорядчі органи, і *міські управи*, як виконавчі. Міські думи обирали міські управи в складі міського голови та кількох членів. Гласні в думу обирались лише з платників міських податків, як-от домовласників, власників торговельно-промислових підприємств, тощо. Хоча закон ліквідував становий принцип, вибори були цензовими, оскільки виходили з майнового представництва. Залежно від фінансового становища, виборці поділялися на три курії, кожна з яких обирала однакову кількість гласних міської думи. В підсумку, перші дві курії мали дві третини гласних, складаючи при цьому близько чотирнадцяти відсотків загальної кількості виборців. Заможні містяни могли подбати про власні інтереси, та перші ж позитивні результати свідчили про доцільність реформи.

Так у Російській імперії лише з другої половини XIX століття постали перші паростки самоуправління. Попри всі негаразди (майновий ценз, повільність запровадження) реформи мали позитивні результати. Завдяки фінансуванню соціальної медицини зменшилась дитяча смертність, тож, відповідно, зросла й кількість населення, після реформ навіть спостерігався демографічний стрибок. Внаслідок відкриття на кошти земств сільських шкіл та розвитку освіти, залучення до просвітницького процесу місцевої інтелігенції, друга половина XIX століття стає періодом консолідації української нації.

Середина XIX століття була часом розбудови шляхів сполучення, що заохотило інвесторів. З 1863 року почалося будівництво лінії Одеса – Балта, де через два роки відкрився рух поїздів. Залізниця використовувалася для перевезення до Одеси збіжжя, вирощеного на Поділлі. У травні 1866 року у Кадетському гаю Києва розпочалося спорудження залізниці Київ – Балта, де селян як робочу силу, просто зганяли з навколишніх сил, попри офіційне скасування кріпацтва. Перший потяг з Балти прибув до Києва у серпні 1868 року. У 1870 році відкрито залізничний міст через Дніпро у Кременчу-

ці, внаслідок чого було об'єднано залізничні сполучення Харкова, Одеси та Миколаєва. З 1875 року працює Донецька кам'яновугільна залізниця, котра у 1878 охоплювала ділянки Микитівки, Дебальцева, Довжанська, Попасної, Краматорська, Луганського заводу. Наприкінці століття у потужний багатогалузевий промисловий центр перетворюється місто Луганськ. З 1884 – Катерининська залізниця забезпечує постійний вантажний й пасажирський рух по містам Ясинувата, Синельникове, Казанка, Катеринослав (Дніпро).

Дослідження родовищ залізної руди, що розпочались з другої половини XIX століття, й подальший бум у металургії та гірничодобувній промисловості, також приваблювали іноземних інвесторів. Про багаті ресурси й родовища українських земель у складі Російської імперії, зокрема, вузол Єлисаветграду (Кропивницького), Кривого рогу, Катеринослава, було відомо як імперським, так і зарубіжним підприємцям, котрі отримували *право концесії*, тобто, дозвіл на розробку й використання родовищ. Один з таких, шотландець *Джон Джеймс Юз*, заснував у 1868 році «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізобного та рейкового виробництва», а з 1872 року почав виплавляти чавун. Місцеве робітниче селище отримало назву «Юзівка», а на початку XX століття видобуток заліза в Юзівці (майбутньому Донецьку) становив 74% від усього обсягу в Російській імперії.

Загальні висновки. Формування української національної свідомості за умов малочисленності української буржуазії, й, відповідно, за відсутності стабільної фінансової підтримки тривало повільно. Однак, таке відбулось завдяки активній просвітницькій роботі інтелігенції обох частин України. То є однією з головних особливостей вітчизняної історії культури. Головна увага пересічного селянина *стосувалась суто практичних питань*, як-от хазяйнувати на «своїй землі». Однак, діяльність просвітників й була спрямована на усвідомлення селянами своїх прав, необхідності формування власних політичних вимог, чому перешкождали віковий консерватизм й заскорузлість мислення.

Скасування кріпосного права не вирішило земельного питання ні в Підавстрійській Україні, ні у Наддніпрянській. У Австрії було більше можливостей заснування власної справи поза селянським господарством, однак, аграрії продовжували жити віковими уяв-

леннями про святість землі й тримались за таку попри все. У Російській імперії становище працівників було найтяжчим у Європі. Після селянської реформи дієвих механізмів викупу й розподілу земель до 1907 року не існувало, тож, селяни тримались своїх наділів. Формування міських органів самоуправління, по суті, стало поверненням до відміненого на початку століття Магдебургського права, а отже, усвідомленням його позитивів, щоправда, повільно. Лише з третьої чверті XIX століття селяни формально перетворились з об'єктів на суб'єкти правовідносин, що обумовило судову реформу. При цьому варто розуміти, правосвідомість українських селян лишалась консервативною й звичаєвою.

Українська інтелігенція не була далекою від народу, та її цілеспрямована робота гальмувалась громадянською незрілістю селян й тривала повільно й поступово. Певна результативність просвітницької роботи українських інтелігентів обумовлені тим, що вони з самого початку, свідомо зневажаючи міжстанові відмінності, перебували разом з народом. Занурювались у саму гущу народного життя, аби вповні відчуті всю його специфіку. Твори Ганни Барвінок, Дніпрові Чайки, Людмили Старицької пронизані болем. В основі їх сюжетів не лише авторська фантазія, а осмислення тяготи буднів селянського життя.

Цим українські просвітники разюче відрізнялись від лідерів обох інтернаціоналів, здебільшого, теоретиків, котрі за зручними гаслами ховали прагнення абсолютної влади (по факту, диктатури) й встановлення свого контролю над світовими фінансовими потоками та ресурсом.

В останній чверті XIX століття, внаслідок розбудови шляхів сполучення, телеграфу, стрімких контактів про багатство українських земель стало відомо. В стрімку промислову епоху не лише українські землі, але й багаті вітчизняні родовища стають предметом надмірного інтересу всіляких політичних угруповань різних країн. В середовищі ж самих українців, розуміння власних прав і усвідомлення необхідності їх реалізації згодом призведе до появи політичних партій. Однак, недостатній досвід політичної діяльності, відсутність здорового практицизму, зрештою, споконвічна порядність вітчизняних інтелігентів-просвітників завадить їм вчасно розгледіти меркантильність зайшлих радикалів, охочих до українського ресурсу.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
2. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів.: Світ, 1991. – 576с.
3. Дністрянський М. С. Політична географія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 348 с.
4. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.2.
5. «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. – К., 1989 р.
6. Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999, Т. 9. – 336 с.: іл.
7. Сергійчук В. Українці в імперії. – К., 1992.
8. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Вовк Ф.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336с.
2. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 століття. Київ: Національна академія наук України. Інститут української археографії. – 1994 р. – 288 с.
3. Грінченко, Б. Листи з України Наддніпрянської. Відновлено з: <http://litopys.org.ua/drag/drag206.htm>
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991 р.
5. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. Київ: К.І.С., 2010. – 267 с.
6. Закарпаття 191-2009 років: історія, політика, культура/ україномовний варіант українсько-угорського видання/ під. ред. М. Вегеша, Ч. Фединець – Ужгород: Ліра, 2010. – 720 с.
7. Лучкай М.М. Історія карпатських русинів. У шести томах / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака, переклад українською мовою Ю.М. Сака, М.В. Ороса, Й.О. Баглая, показчик історичних осіб та назв Д.Д. Данилюка, географічний показчик І.М. Сенька. – Т. IV. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – 328 с., іл.

8. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої – К.: Основи, 1994. – 554 с.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993.
10. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1926.
11. Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К., 1994.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. В чому полягає феномен українського національно-культурного відродження і чим цей процес був обтяжений?
2. Кому історично судилося стати проводом української нації?
3. У чому принципова різниця між поняттями «національна ідентичність» і «національна свідомість»?
4. Яка періодизація процесу українського національно-культурного відродження на думку І. Лисяка-Рудницького? Чи згодні Ви з запропонованою схемою?
5. У чому, на думку І. Лисяка-Рудницького, полягає різниця між «нацією» і «народом»?
6. Як відбувалось українське національно-культурне відродження у Імперії Габсбургів? Що цьому сприяло, а що гальмувало цей процес?
7. Чим відрізнялось правове становище підавстрійських українців від наддніпрянських?
8. Яких Ви можете назвати діячів українського національно-культурного відродження Підавстрійської України?
9. Як відбувалось українське національно-культурне відродження у імперії Романових? Що цьому сприяло, а що гальмувало цей процес?
10. Як Ви розумієте «діалог національної інтелігенції обох частин України» і в чому полягає його значення?
11. Яких Ви можете назвати діячів українського національно-культурного відродження Наддніпрянської України?
12. Яких Ви знаєте представників української буржуазії, що практично долучились до українського національно-культурного відродження?
13. Яка політична сила стане каталізатором політичних настроїв у Європі в середині ХІХ століття і які це матиме наслідки для України?
14. Яка специфіка відміни кріпосного права й буржуазних реформ в обох частинах України?

РОЗДІЛ XIV.

КУЛЬТУРА ХІХ СТОЛІТТЯ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

14.1. Проблематика ідентичності української культури з огляду на відсутність державності

Як зазначав Дмитро Антонович, Україна мало коли перебувала в стані оптимального (чи просто нормального) національно-культурного розвитку, більше ж – у стані боротьби за національно-культурне виживання, яка протягом всього ХІХ ст. зосереджувалась на проблемах мови, літератури, школи, мистецтва, історичного самовизначення. Це впливало на теоретичну модель національної культури та історії.

Внаслідок досить тривалого існування українських земель під юрисдикцією інших країн, українській інтелігенції доводилось відстоювати свої ідеї у режимі не лише ідеологічного, але й національного протистояння. Імперський формат культури передбачав денационалізацію, тож, всі здобутки автоматично вважались імперськими. Та в середині ХІХ ст. в мистецтві голосно зазвучала українська тематика. Це виявлялось по-різному і відчувався такий собі підсвідомий протест проти імперської політики. Кращі представники української інтелігенції не забули своє походження й шанували козацьку історію, таку незручну імперії.

ХІХ століття характеризувалось динамікою й стрімкістю. Світ вже був поділений між країнами, в яких існував суспільний запит на наукові відкриття, котрі добре винагороджувались й вимагали відповідної правової регуляції. До кінця ХVІІІ ст. капіталізм, як система, повністю сформувався, охопивши всі галузі матеріального виробни-

цтва, капіталістичні відносини вдосконалювались, комерційні зв'язки, торгівельні шляхи, ринки існували вже століття, паралельно з війнами чи революціями. Це спричинилось до відповідних перетворень в політиці, філософії, науці, мистецтві, зрештою, у суспільній свідомості. Відтак, культура XIX ст. є культурою буржуазних стосунків, що вже склалися. Зіткнення протилежних тенденцій, поляризація суспільства, боротьба основних класів, як-от буржуазії і пролетаріату, стрімкий зліт матеріальної культури і відчуження особи, що почалося, визначили характер духовної культури того часу.

В умовах інтенсивної механізації постає питання щодо місця людини, котра в пошуках істини, ніби відривається від традиційних цінностей, вирушаючи на периферію духовного життя. Жодне попереднє суспільство не знає стільки суперечливих та взаємовиключних явищ й переосмислення сталих постулатів. Різні ціннісні орієнтири ґрунтувались з одного боку, на затвердженні буржуазного способу життя, з іншого – на критичному неприйнятті його правил. Звідси й поява протилежних явищ в культурі XIX століття, як-от романтизму, критичного реалізму, символізму, натуралізму, позитивізму. Європейська культура XIX століття є віддзеркаленням тих суперечливих начал, які являє собою розвинене буржуазне суспільство, проте, вона не має собі рівних по глибині проникнення в буття і духовний світ людини по творчій напрузі в науці, літературі, філософії і мистецтві.

Оскільки у XIX столітті вшановується все, що приносить прибуток, культура зазначеного періоду, як ніколи раніше, набуває чітко вираженого комерціалізованого характеру. Саме з середини XIX століття отримали новий потужний імпульс для розвитку основи *масової культури*, котрі закладались ще за античних часів – цьому сприяли винаходи, спецефекти, освітлення, і реальна можливість швидко збагатитись на яскравих видовищах. Споконвічне прагнення хліба та видовищ відіграло свою роль, і цим користувались власники пересувних цирків, театрів, кабаре тощо. Масова культура, предтеча шоу-бізнесу, розрахована на широкого споживача, а не шанувальника, якісно відрізняється від істинного мистецтва. Це жодним чином не заперечує справжньої культури, що наповнює душу шляхетним сенсом. Можливо, це протистоян-

ня й гартує добрий смак. Конкуренція зі сферою мистецтва вголос поставила питання, де є межа між мистецтвом та видовищем?

У XIX столітті у мистецтві зазвучала побутова українська тематика. У образотворчому мистецтві з'являються не лише українські сюжети, але й окремі митці засновують художні школи в Україні. Українська музика не лише виконується у шляхетному товаристві, але й підноситься на академічний рівень завдяки добрій волі й зусиллям небайдужих. Тематика української історії звучить у опері, долаючи численні заборони. Побутовий український жанр переноситься на драматичну сцену. Все це не лише популяризує українську культуру, а по-перше, не дає українцям асимілюватись, по-друге, переконливо доводить, у нашому середовищі є ті, хто здатен взяти на себе роль національної еліти, та який яскравий внутрішній світ у цього народу, котрому ще належить стати нацією

Лишається тенденція ототожнення кращих представників нашої науки, культури, літератури, юриспруденції, педагогіки, з іноземною елітою, не зважаючи на їх стрункі політико-національні переконання. Однак, за таких умов, вітчизняна еліта не лише збагатила світову культурну скарбницю, але й була важливим, якщо не вирішальним чинником української національної самоідентифікації.

14.2. Образотворче мистецтво та художні школи Наддніпрянської України

З вищезазначених причин, образотворче мистецтво світського типу в Україні отримало імпульс для свого розвитку порівняно пізно. Суспільний запит на світські картини тут був низький, портрети могли дозволити собі лише дійсно заможні особи. Професія художника була не настільки рентабельною, як у Західній Європі. Ситуація змінюється у XIX столітті. У обох частинах України існували імперські навчальні заклади, котрі могли дати фахову освіту митцям. У Російській імперії то була Санкт-Петербурзька Академія мистецтв, у Австрійській, відповідно, Віденська Ака-

демія мистецтв. Українці обох імперій навчаючись в мистецьких академіях, з часом набували світового визнання. Найчастіше такі талановиті майстри походили з родин церковних митців, різьбярів іконостасів або майстрів іконопису. Малюючи українські сюжети, вони поновили інтерес до української тематики й таким чином, популяризували її. Український мотив тією чи іншою мірою звучав у різних варіаціях. Це могли бути пейзажі, що передавали красу краєвидів, миловидність обійсть, або ж побутові сцени – у полі, на ярмарку, біля хати. З другої половини ХІХ століття поступово на полотнах митців закріплюється історична тематика, зокрема, червоною ниткою проходить козацька.

Говорячи про образотворче мистецтво, варто звернути увагу на його особливу роль в українському національному відродженні. Адже воно є візуальним, тим, що сприймається підсвідомо. А українська тематика красномовно свідчила – українська культура то є об'єктивна реальність. Український живопис у першій половині ХІХ ст. розвивався в загальному русі європейського мистецтва. Панував *класицизм*, але паралельно з ним, чи в його надрах, розвивався романтизм, закладалися підвалини *реалізму* як стилю. Передові митці саме в реалізмі вбачали справжній розвиток мистецтва. У творчості українських художників нерідко піднімалися тогочасні соціальні проблеми, їх живопис рясніє побутовими і пейзажними жанрами, а також історичними сюжетами.

Відомим митцем-пейзажистом першої половини ХІХ ст. був *Василь Штейнберг*. Художник, котрого вважають одним із засновників українського пейзажного живопису, за своє недовге та славне життя, створив чимало робіт. Навчаючись у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв, влітку відвідував Україну, в результаті чого з'явилися пейзажні роботи, як-от «Малоросійський шинок», «Аскольдова могила», «Ярмарок у містечку Ічні». Товаришуючи з відомим українським меценатом й етнографом Василем Тарновським, намалював його садибу в Качанівці. Ілюстрував перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, створивши офорт «Кобзар з поводитирем». Українські сюжети полонили й *Василя Тропініна*, відомого художника-портретиста, представника класицизму. Відомі його роботи «Весілля в Кукавці», «Українець»,

«Українка», «Дівчина з Поділля», «Молодий український селянин», «Хлопчик з топірцем».

Серед українських митців, чия творчість припадає на середину XIX ст., відомі *Аполлон Мокрицький*, *Тарас Шевченко*, *Іван Сошенко*, *Лев Жемчужников*, *Костянтин Трутовський*, *Іван Соколов*, *Дмитро Безперчий*, *Марія Раєвська* та чимало інших. Аполлон Мокрицький, відомий портретист, й Іван Сошенко, хто здебільшого зосередився на пейзажному й побутовому жанрах, відіграли вирішальну роль у подальшій долі Тараса Шевченка, ініціювавши його викуп з кріпацтва.

Тарас Шевченко був одним з перших випускників Санкт-Петербурзької Академії мистецтв, хто у своєму живописі порушив українську козацьку тематику. Його малюнок олівцем «Козацький бенкет» був написаний ще у 1838 році, коли подібні сюжети не вельми схвалювались. Згодом митець присвятить козаччині й такі свої твори, як-от «Дари в Чигирині 1649 року», «Смерть Богдана Хмельницького», а також ілюстрації до повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Зазвичай, практикуючись в різних техніках, з часом художники зосереджуються на якійсь одній. Тарас Григорович писав аквареллю, олією, тушшю, італійським олівцем, практикував у всіх відомих техніках. Відомі його портрети, краєвиди й архітектурні пейзажі, історичні та міфологічні сюжети, побутові теми, композиції, гравюри. Про непересічний талант юного митця свідчила одна з перших його робіт олівцем, «Жіночий портрет», виконана сімнадцятирічним Шевченком.

Тарас Григорович ініціював серію *офортів* під назвою «*Живописная Украина*», в яких зображувались сцени українського побуту, краєвиди, храми. Це був популярний на той час різновид гравюри, що дозволяв отримувати відтиски з друкарських форм, оброблених кислотою. В 1844 році вийшла перша серія робіт, що складалась з шести офортів: «У Києві», «Видубицький монастир», «Судня рада», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року» та «Старости». В кожному з офортів яскраво звучить саме українська історична чи культурна тематика. Альбом був схвалений *Товариством заохочення художників*, у пресі з'явилися схвальні відгуки та повідомлення про наступний його випуск. Та Шевченкові не

пощастило здійснити свій задум. Продовжив його справу інший український відомий художник, *Лев Жемчужников*.

З материнського боку Лев Михайлович приходився правнуком гетьману Розумовському. Під час навчання у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв мандрував селами України, певний час жив у селі Василівці, гостював у матері Миколи Гоголя. Ознайомившись під час мандрівки з творчістю Тараса Шевченка, допомагав йому матеріально, коли поет був на засланні, а у 1860 році зустрічався особисто. Також приятелював з другом Шевченка, Пантелеймоном Кулішем, якого зацікавив на краєзнавчу експедицію Україною. Результатом подорожі стали замальовки Жемчужникова і збірка усних та письмових матеріалів Куліша.

Серед картин митця найбільш знані «Козак їде на Січ», «Кобзар», «Лірник у хаті». Своїх кобзарів митець змальовував з відомого сліпого виконавця, Остапа Вересая, з яким познайомився під час подорожі. Також відома графіка «Жниця», «Козак у степу», «Хлопчик-жебрак», «Українка», «Покинута». Остання робота є доволі образною, де вся тендітна постать дівчини виражає крайній відчай, при цьому навіть обличчя її не видно.

Саме Лев Жемчужников і продовжив альбом «Живописна Україна», не забувши зазначити, що авторська ідея належала Шевченку. У 1862 році альбом офортів було складено й видано як додаток до журналу «Основа». Оприлюднення колекції офортів продемонструвало красу українських краєвидів, що приваблювало митців. Раніше художники різних країн набирались натхнення від мальовничих пейзажів Італії, що було давньою мистецькою традицією. Але стало очевидним, що українська природа не менш дивовижна й надихаюча.

Під враженням краси України створювали свої жанрово-побутові картини *Костянтин Трутовський*, *Іван Соколов*, *Дмитро Безперчий*. Відомі картини Трутовського «Весільний викуп», «Тарас Шевченко з кобзою над Дніпром», «Колядники в Україні». Вражаючою була техніка гри світла й тіні у *Івана Соколова*, чії картини «Ніч на Івана Купала» «Проводи рекрута», «Весілля» та інші вражають своєю автентичністю. «Ніч на Івана Купала» містить і відблиски місяця на воді, і небо, закрите хмарою, за яку проби-

вається місячне сяйво, й постаті дівчат у човні, що нібито зіткані з повітря. Цікавий стиль живопису у *Дмитра Безперчого*, котрий навчався у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв у класі Карла Брюллова. Малював жанрово-побутові картини і портрети, як-от «Бандурист», «З поля», «Сільський пейзаж».

Уродженка Харкова, *Марія Іванова-Раєвська*, здобула професійну освіту у Дрездені, оскільки до Санкт-Петербурзької академії мистецтв жінок не приймали. Однак, отримавши визнання у Європі, Марія Раєвська повертається, і у 1868 отримує звання художниці від Академії мистецтв. Через рік мисткиня, розуміючи, як нелегко талановитій молоді отримати професійну освіту, засновує у 1869 році першу в Україні Харківську рисувальну школу й згодом пише кілька книг по теорії живопису й методиці викладання. Картини Раєвської, виконані олією й аквареллю, переважно, портрети і пейзажі, як-от «Дівчина біля хати», «Сільський пейзаж», та інші. Відтак, Марія Раєвська стала не лише першою в Російській імперії жінкою-художницею, але й дала можливість іншим талановитим жінкам реалізувати свій мистецький хист. У 1881 році *Катерина Михальцева* здійснила мандрівку містами й селами України й створила свій художній альбом, де передала особливості українського побуту, одягу, декоративно-ужиткового мистецтва.

З другої половини XIX століття постає нова плеяда українських митців, як-от *Ілля Репін*, *Микола Мурашко*, *Сергій Васильківський*, *Микола Пимоненко*, *Опанас Сластіон*, *Іван Іжакевич* та чимало інших. У їх роботах ще більше лунає реалізм. Серед сюжетів побутові, міські, історичні, злободенні. Відчувається пошук нового звучання відомих мотивів й переосмислення сталих догм. Відома мистецька родина *Мурашків*, уродженців козачої столиці – міста Глухова. Батько родини був різьбярем іконостасів, його син Микола Мурашко з дитинства збирав і змальовував картинки з книг. Під час навчання у Першій Київській гімназії, талановитого юнака помітив викладач малювання, Іван Сошенко, за порадою якого Микола Мурашко у 1863 році їде до Петербургу. Навчаючись в Академії мистецтв, художник проявляє неабиякий хист, вдосконалює свою майстерність, близьким його товаришем стає Ілля Репін. Та закінчити Академію не вдалось через негаразди зі здоров'ям. Звання

класного художника III ступеня митець отримав лише у 1879 році, створивши картину «Мотив з околиць Києва».

А в 1875 році Микола Мурашко засновує у Києві *Рисувальну школу*, котра давала можливість здобути художню освіту дітям незаможних українців. Завдяки цьому мистецькому закладу, чимало талановитих художників, як-от М. Пимоненко, Г. Дядченко, В. Андреев, С. Костенко та інші отримали можливість розвинути свій природний хист, здобути художню освіту і вийти на світовий шлях мистецтва. З третьої чверті XIX століття в Україні існувало вже кілька художніх шкіл, у Харкові, Києві, Одесі.

Сам художник зосереджується на пейзажному живописі, у 1880-1890-х роках створює низку пейзажів, як-от «Річка Тетерів», «Коростишів», «Млин», «У парку», «Вид Боярки». Перебування у Криму надихає Миколу Мурашка на втіленні краси місцевих краєвидів, з'являються картини «Крим», «Берег Алупки», «Ай-Петрі», «Мечеть», тощо.

Олександр Мурашко, племінник Миколи Мурашка, зосередився на портретах і побутових сюжетах. Його визнання припадає на початок XX століття. Нелегким був творчий пошук художника, та стиль живопису неповторний, відчувається захоплення імпресіонізмом. Серед робіт митця «Селянська родина», «Похорон кошового», «Зима». Відомі також його численні портрети, як-от «Дівчина в червоному капелюшці», «Портрет Адріана Прахова», «Старий вчитель», що зображає Миколу Мурашка. Вражає новаторське бачення його картини «Благовіщення». Поширений сюжет набув у митця іншого, певною мірою, світського звучання, відчутна домінанта в світлих, ніжних відтінках. На відміну від канонічних картин, Діва Марія зображена обличчям до глядача, Ангела, вона не бачить, а відчуває, про що свідчить вираз її обличчя. Вона з непокритою головою, а її світле волосся заплетене у дві коси. Все разом створює абсолютно неповторний стиль.

Справжнім поетом української, зокрема, козацької тематики, є *Сергій Васильківський*, учень Дмитра Безперчого. Відомі його роботи «Весна в Україні», «Кам'яна балка», «На околиці», «Сторожа». Сам уродженець козацької родини, Васильківський створює чимало пейзажів, та головну увагу приділяє постатям козаків, їх побуту.

У 1900 році, разом з відомим митцем-баталістом, *Миколою Самокишем*, та істориком козачини, *Дмитром Яворницьким*, створили фундаментальний альбом «З української старовини», де Васильківський виконав портрети козаків, міщан, селян, а Самокиш зосередився на батальних сценах. Альбом був енциклопедією козацької й запорізької січової історії, тут виписані особливості побуту, одягу, зброї.

Знаним випускником школи Мурашка є *Микола Пимоненко*, хто також народився в родині майстра іконопису. Митець по праву вважається корифеєм українського живопису, настільки різноманітні його сюжети й характерні персонажі. Створював побутові сюжети, як-от «На ярмарку», «Сінокіс», «Гопак», «Зустріч з земляком». Малював картини історичної козацької тематики, як-от «У похід». Митець не лишався осторонь й тогочасних резонансних подій. Його картина «Жертва фанатизму» присвячена трагічному коханню хлопця та дівчини з різних релігійних громад. Цікаві гумористичні сюжети Миколи Пимоненка, як-от «Не жартуй», «А що мати скажуть?» та інші. В картинах Миколи Пимоненка не просто передається побутова тематика, детально виписані характери персонажів. Такі є доволі різноманітними, суворі й веселі, радісні й зажурені, та здебільшого вони випромінюють щирість і відчуття гідності, будь то дівчина, що заганяє гусей, чи київська квіткарка, що посміхається просто глядачеві. Наприкінці ХІХ століття Микола Пимоненко брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Мав численні нагороди й визнання, був членом Товариства мюнхенських художників і Паризького інтернаціонального союзу мистецтв та літератури.

Один з найвідоміших українських художників-корифеїв, як за різноманітністю своїх робіт, так за кількістю знаних учнів, *Ілля Рєпін*, вважається митцем стилю реалізму. Уродженець козацького роду, з юності працював іконописцем. У 80-х роках, після навчання у Академії мистецтв, розкрилась багатогранність художника як портретиста, майстра побутових сцен та історичного живопису. Відомі його роботи на біблійну тематику, як-от «Христос воскрешає доньку Яіра», «Христос в Гефсиманському саду», «Микола Мирлікійський звільняє від смертної кари трьох невинно засуджених». Історична, зокрема, козацька запорозька тематика також

стала провідним сюжетом численних робіт митця, як-от «Запорожці», «Козаки на Чорному морі», «Запорожець», «Запорозький козак», «Запорізький полковник». Картина «Запорожці» взагалі написана у чотирьох варіантах, дещо схожих, та з певними відмінностями. Під час роботи Рєпіна консультував відомий історик й знавець козацької минувшини Дмитро Яворницький, що надало митцю можливість відчутти атмосферу козацького братства. У картині саме з Яворницького змальовано центральну фігуру писаря. Побутові українські сюжети змальовані у картинах «Вечорниці», «Українка біля тину», «Українська хата», та чимало інших.

Опанас Сластіон, митець і етнограф, змалку виховувався в атмосфері глибокої шани до українського фольклору, історії і культури. Провідною темою митця є козацька історія, художник ілюстрував поему Тараса Шевченка «Гайдамаки», відомі його роботи «Козаки і море», «Проводи на Січ», та інші. Також Опанас Сластіон створив чимало образів кобзарів, хто оспівував славні подвиги козацькі, а на зламі століть безпосередньо записував живий кобзарський спів.

Корифеєм українського пейзажного живопису можна вважати *Володимира Кунітрона (Орловського)*, хто був учнем Івана Сошенка. Пейзажі Кунітрона вражають своєю майстерністю. Відомі його «Український краєвид», «Урожай в Україні», «Затишшя», «Жнива», де виписано найменшу деталь, переливаються світло й тіні, а загальне враження сповнене якогось спокою й блаженства.

Таким чином, образотворче мистецтво Наддніпрянської України, рухаючись в контексті загальних мистецьких тенденцій, привертало увагу також і до українського побуту, свят, звичаїв й традицій, й історії, зокрема, козацької.

14.3. Образотворче мистецтво Підавстрійської України

Друга половина XIX століття знаменується консолідацією хужожніх сил України в осередках, що мали давні історичні й мистецькі традиції. У Львові і Ужгороді, що перебували у складі

Австро-Угорської держави, українська тематика також отримала свій імпульс для розвитку. Маючи певні творчі відмінності, котрі впливали хоча б з того, що майстри Підавстрійської України здобували освіту в *західноєвропейських художніх закладах*, більшість митців усе ж відчувала свою належність до єдиного українського мистецтва, навіть намагалася влаштувати в Києві спільні із наддніпрянцями виставки.

Початок XIX століття знаменувався тим, що цікавість до історії рідного краю, до його найдавніших пам'яток, пробуджена Маркіяном Шашкевичем та його товаришами, стала значним культуротворчим фактором, вплинула на тематику творів мистецтва. Загалом, перші три чверті XIX століття вважаються мистецькою епохою, що передувала розвитку світлина, адже популярними були не лише картини, але й фоліанти, гравюри тощо. Техніку гравюри вивчали в університетах.

У Львові існував *Заклад імені Оссолінських* відомої родини меценатів, знавців мистецтв й філантропів, при якому існувала й бібліотека. У XIX столітті цей заклад відіграв свою роль у фінансуванні відомих митців, серед яких були й українські. Отримати вищу мистецьку освіту прагнуло чимало талановитої молоді. Та навчання у *Віденській академії мистецтв* вимагало коштів, окремо оплачувались уроки у творчих майстернях відомих австрійських художників, як-от Фрідріха фон Амерлінга, Фердинанда Георга Вальдмюллера, та інших. Фінансування на прохання молодого митця міг забезпечити Заклад Оссолінських, однак, за правилами, абітурієнт міг стати студентом лише після особистої співбесіди з директором Академії мистецтв.

Українська тематика в роботах студентів Віденської академії приходиться на другу половину XIX століття. Серед українських випускників Віденської Академії мистецтв відомі Корнило Устиянович, Теофіл Копистинський, Юстин Пігуляк, Микола Івасюк та чимало інших, кожен зі своєю неповторністю. Зазвичай, українські художники не стояли осторонь політичних подій, брали участь у громадському житті, долучались до просвітницької роботи.

Найбільш знаним є представник класицизму й академізму в Галичині, син священника-просвітника Миколи Устияновича, *Кор-*

нило Устиянович. Творчий доробок митця досить різноманітний. Портретист, автор історичних сюжетів, як-от «Василько Теробовлянський», «Літописець Нестор», «Плач Ярославни», «Переправа Мазепи через Дніпро», «Козацька битва», «Семен Палій» свідчить про небайдужість художника до ключових питань української історії. Злободенні сюжети відтворено в картинах «Шевченко на засланні», «Скасування панщини». Відомі також пейзажі «Ранок», «Захід сонця», «Дзвіниця», «Скит Манявський», «Чорне море», «Морський пейзаж», «Кавказький пейзаж», «Пейзаж з хрестом». Одна з найвідоміших картин митця «Бойківська пара» зображує двох закоханих у національному вбранні на фоні лісу. Корнило Устиянович писав ще й прозу та драми, відомі його твори «Ярополк», «Олег Святославич, князь Овруцький» були в репертуарі Театру Руської бесіди, де митець певний час працював сценографом.

Життя галицького селянства відображає *Теофіл Копистинський*, художник реаліст, портретист, реставратор. Відомі його картини «Сліпець з поводирем», «В селянській хаті», «Погорільці» та інші. Вдосконалював майстерність у Краківській школі малювання й живопису. Його жіночий портреті «Далматинка» вважається одним з ліпших у світовому живописі.

Наприкінці XIX століття постає плеяда митців, що популяризуючи українські сюжети, зробили такі відомими на рівні міжнародних виставок. *Юліян Панькевич* був одним з тих інтелігентів-просвітників, хто намагався практично долучитись до процесу національного відродження. Художник добре грав на скрипці, організовував у селах хори й керував ними, безкоштовно навчав сільських дітей малюванню, історії мистецтва, виготовляв декорації та проектував костюми для аматорських вистав, здійснював постановки, організовував гуртки самоосвіти. Створював жанрові композиції й портрети, ілюстрував книги, як-от антологію української поезії «Акорди», впорядковану Іваном Франком, з яким товаришував.

Відомі роботи Юліана Панькевича «Теробовлянський замок», «Повернення з ярмарку», «На сільському майдані», «Пейзаж зі скалами в Бубниці», «Рибалки над Прутом», «Тарасове горе», «Подільський пейзаж», «Дніпро». Цікавою є робота «Хмельницький закликає козаків на повстання», адже для галичанина постать Богдана Хмель-

ницього є непростою, як і саме ставлення до Великого Повстання. Та, вочевидь, усвідомлення спільної історії було сильнішим за інші моменти. Робота «Сільська Мадонна» вражає своєю автентичністю. Найпоширеніший сюжет живопису адаптовано на український національний колорит. На картині жінка в галицькому вбранні, вишитій сорочці на фоні автентичних будинків. Домінують світлі кольори, а обличчя Мадонни одночасно виражає і радість материнства, і смуток. Вражаюча світська адаптація давнього біблійного сюжету.

Роботи буковинця *Юстина Пігуляка* стали відомими завдяки міжнародним виставкам у Польщі, Угорщині, котрі на той час входили до Імперії Габсбургів. Випускник Академії мистецтв у Відні мав чітку громадянську позицію, був організатором і учасником Буковинського Віча за возз'єднання Буковини й України. Відомі його роботи «Портрет невідомого чоловіка», «Любов і вірність», «Дума про Україну». В основі сюжету останнього полотна саме *дума*, як різновид давнього українського жанру історичних пісень, що виконувалась лірниками. На картині все ніби просякнуте любов'ю до спільної історії і розумінням непростої долі України, і сам лірник, і його слухачі, вбрані в характерний одяг Наддніпрянської України, і козак з конем, як втілення самої думи. Відчувається, що Юстин Пігуляк був одним з тих інтелігентів, котрі долучились до культурного діалогу двох частин України. У 1913-му році художник відправив чимало своїх творів на Всеукраїнську художню виставку до Києва, але ці полотна безслідно зникли.

Частина картин Пігуляка, що демонструвались в приміщенні *Народного дому*, було втрачено в 1940 році, як і величезну кількість робіт художника під час румунської окупації у Другій світовій війні. Зниклі полотна досі не віднайдено, історія свідчить, такі, зазвичай, виявляються у приватних колекціях. Цікава історія пов'язана з картиною «*Любов і вірність*» до її надходження у музейну збірку. Довгі роки мистецький твір зберігався в родині доньки художника, Ірини Орелецької. Згодом картина була подарована *Ростиславу Пилипчуку*, котрий у 1960-ті роки був студентом Чернівецького державного університету, а згодом став ректором *Київського інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Каро*

20. Від Ростислава Пилипчука у 1996 році картина повернулася до Чернівецького художнього музею.

Свєген Максимович народився у сім'ї православного священника, навчався у Віденській академії мистецтв. Був художником у Резиденції митрополитів Галичини, Буковини й Далмації у Чернівцях. Живописні роботи Максимовича зберігаються в чернівецьких краєзнавчому та художньому музеях. Відомі його роботи «Двоє старих з Дорни», «Портрет селянина», «Митрополит Сильвестр», та інші.

Надзвичайно склалась доля відомого митця *Миколи Івасюка*. Художник був учасником відомого *Собору руських письменників 1898 року*, присвяченого сторіччю виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського. Після успішного закінчення Віденської академії, його, як одного з найкращих митців історичного жанру, з метою вдосконалення майстерності, рекомендували до Мюнхенської Академії мистецтв. Коли до баварської Академії прибув з візитом Ілля Рєпін, йому представили Миколу Івасюка, що також захоплювався історичними сюжетами. Вражений талантом молодого митця, Рєпін порадив тому їхати до Києва. Існує версія, що ця зустріч й надихнула Івасюка створити шедевр, гідний відомої картини Рєпіна «Запорожці». На реалізацію задуму Микола Івасюк витратить двадцять років, а результатом стала композиція «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва», в якій прописана кожна деталь, кожне обличчя численних персонажів. І в центрі на білому коні сам Богдан Хмельницький, що тріумфально рухається під овації натовпу. Пізніше Микола Івасюк стане одним з тих, хто відгукнувся на заклик працювати у новій Україні, повіривши у щирість радянської влади. А у тридцятих роках стане жертвою сталінського терору.

Особливе місце серед українських митців зламу XIX-XX століття займає *Іван Труш*, майстер пейзажу і портрету, живописець-імпресіоніст, якого називали «поетом кольору та сонця». Навчався у Віденській академії, продовжував у Краківській, де ректором був корифей історичного жанру, *Ян Матейко*. Іван Труш має унікальну техніку живопису, котра дозволяє мінімальними лініями передати максимум почуттів. Його унікальний стиль безуспішно намагались копіювати, роботи намагались підробляти

й продавати. Іван Труш був пов'язаний з Наддніпрянською Україною. Одружений з Аріадною Драгомановою, митець приходився зятем Михайла Драгоманова, а відтак, знайомий з родиною Косачів, Лисенків, Старицьких та інших небайдужих інтелігентів-наддніпрянців. Його портрет Лесі Українки одразу ж вражає поглядом, що передає характер, незламну волю й непересічний інтелект поетеси й письменниці.

З другої половини XIX століття набуває популярності новий вид зображення, фотографія, спочатку у Підавстрійській Україні, потім – у Наддніпрянській. У Львові відомими було фотомайстерні *Юзефа Едера* та *Едварда Тшемеського*. У Києві світлини стали відомими в середині XIX століття, завдяки Київським контрактовим ярмаркам. Ці зображення доволі швидко стали популярними, фотоательє відкривались у Одесі, Харкові, Полтаві та інших великих містах.

Серед піонерів фотографії *Іван Гудовський*, хто товаришував з Тарасом Шевченком, й зробив кілька світлин, *Йосип Кордиш* та інші. Численні світлини краєвидів Києва створив київський художник і фотограф *Франц Мезер*. *Владимеж Висоцький* створив фото Лесі Українки, Володимира Антоновича, Івана Франка з Ольгою Хоружинською. На світлинах останньої чверті XIX століття українська інтелігенція часто постає вбрана в національний одяг. Саме завдяки фотографії передаються місцеві особливості українського вбрання, прикрас. На початку XX фото експедиція мистецтвознавців *Стефана Таранушенка* й *Павла Жолтовського* містами й селами України лишила безцінний матеріал по українській церковній архітектурі різних регіонів.

14.4. Початок світського вітчизняного театру та новий рівень української музики

Становлення українського світського театру тривало паралельно в обох частинах України і на зламі XIX-XX століть знаменувалось їх мистецьким діалогом. Театральне мистецтво в більшій, ніж література, мірі залежить від політичного режиму, фінансових

можливостей, підготовленості аудиторії. Попри те, що на українських землях засновувались театри, як-от Харківський, Одеський, Київський, Львівський, котрі мали свої репертуари, вони були імперськими, а не українськими, їх репертуар складався з творів світової класики й російських п'єс. До 1861 року у Російській імперії продовжував існувати кріпацький театр, причому, не лише у поміщицьких садибах, але й у містах. Хоча з 1828 року офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків, в обхід закону кріпосні актори продовжували входити до складу окремих театральних труп.

Лише з середини XIX століття на українських землях постає *світський театр*, як суспільний феномен, що є трибуною злободенності, актуальної проблематики життя. Зважаючи, що українські землі перебували під іноземною юрисдикцією, вітчизняний театр світського типу був індикатором суспільства як такого, що на той момент не мало власної держави.

Щодо країн Західної і Центральної Європи, для них знаковим було XVII століття, час остаточної перемоги світського типу. Оскільки епохи ренесансу, гуманізму, класицизму, ті, що стали *системоутворюючими* для європейського театру, з об'єктивних причин пройшли повз українські землі, для Підавстрійської й Наддніпрянської України знаковим стало саме XIX століття, час відродження української національної свідомості. Першими українськими постановками були «Наталка Полтавка» в 1819 році і пізніше «Москаль-чарівник» у *Полтавському любительському (вільному) театрі у Кибинцях* з ініціативи міністра юстиції Російської імперії старшинського походження, *Дмитра Троцинського*. Театр проіснував лише до 1821 року, на початку століття суспільний запит на українські постановки не був настільки відчутним.

Оскільки в процесі становлення українського театру світського типу вирішальну роль відіграла *національна інтелігенція*, а не буржуазія, як у Західній Європі, тож, великою проблемою було фінансування. Полтавський вільний театр, що діяв з початку XIX століття, припинив діяльність саме з цієї причини. Цільовою аудиторією мали бути або етнічні українці, або ті, хто цікавився українською проблематикою чи бодай не цурався такої. Свою роль у становленні світського театру відіграли *антрепренери*, як-от *Г.*

Деркач, Л. Аведиков, П. Рекановський, Г.С. Галицький та інші, котрі, здійснюючи театральні постановки українських драматургів або утворюючи театральні трупи, певною мірою популяризували вітчизняну проблематику. Здебільшого їх постановки були комерційними проектами.

У Підавстрійській Україні перший аматорський театр було створено у Коломиї зусиллями *Івана Озаркевича*, українського богослова, культурно-освітнього діяча. Він приходився дідом *Наталі Кобринської*, письменниці, засновниці жіночого альманаху «Перший вінок».

Важливою віхою становлення українського театру світського типу стало відкриття першого українського стаціонарного галицького професійного театру *Юліана Лаврівського*, або «*Театру Руської Бесіди*» (з 1914 року – «Української бесіди») у Львові 29 березня 1864 року, перша вистава якого відбулася у приміщенні *Народного дому*. У театру було стаціонарне приміщення, й часткове фінансування Галицьким крайовим сеймом. Репертуар складався з творів як світової, так і української драматургії, як-от *Івана Гушалевича*, *Василя Ільницького*, *Софрона Витвицького*, *Григорія Квітки-Основ'яненка*, популярними були водевілі *Антон Янковського*, *Дмитра Дмитренка*. Такий адекватний менеджмент давав свої результати – театр бував на гастролях, демонструючи власну майстерність й потенціал української творчої меншості, популяризував українське слово.

Розпочалися сезони п'єсою «*Маруся*» за драматичною повістю *Григорія Квітки-Основ'яненка*. На прем'єрі було чимало інтелігенції з Наддніпрянської України, котра для цього спеціально прибула до Львова. З театру «Руської бесіди» розпочинає свій творчий шлях ціла когорта вітчизнних митців, як-от *Степан Курбас*, *Фавст Лопатинський*, *Марія Гребінецька*, *Катерина Рубчакова*, *Гнат Юра*.

«Золотим століттям» галицького театру вважається період останньої чверті XIX століття, за керівництва *Івана Біберовича* й *Івана Гриневецького*. Вони відчутно урізноманітнили репертуар, доповнивши такий творами побутової драми наддніпрянських *Марка Кропивницького*, *Михайла Старицького*, *Івана Карпенка-Карого*, *Панаса Мирного*. Популярними стали історичні сю-

жети, Омеляна Огоновського, Корнила Устияновича, Павла Барвінського. Успіх мала міщанська драма Григорія Цеглинського. Здійснювались оперні постановки Миколи Лисенка, Семена Гулака-Артемовського, Порфирія Бажанського. Діячі театру не лише здійснювали адаптації творів, але й активізували справжній театральний діалог двох частин України. Поряд з всесвітньо відомою музикою *Йоганна-Фрідріха Шиллера*, *Жака Оффенбаха*, *Йоганна Штрауса* лунали твори українських авторів.

У Імперії Романових професійна українська трупа була створена лише на початку вісімдесятих років XIX століття. Перший театр засновано в 1882 році у місті Єлисаветграді (нині місто Кропивницький). Засновником, режисером й драматургом був *Марко Кропивницький*, організаційними питаннями займався *Михайло Старицький*. Об'єднавши братів Тобілевичів, більш відомих за псевдонімами *Іван Карпенко-Карий*, *Микола Садовський*, *Панас Саксаганський*, а також *Марію Заньковецьку*, *Ганну Затиркевич* та інших, корифеям вдалось створити успішну театральну трупу. Пізніше така декілька разів розділялася, але новостворені колективи продовжували працювати й мали великий успіх в Україні, на півдні Росії, де мешкали нащадки козацького війська.

Це був театр, що відійшов від розважального формату і завдяки драматургії Марка Кропивницького, Михайла Старицького та Івана Карпена-Карого висвітлював актуальні питання повсякдення. Варто уваги, у Києві Театр корифеїв мав міцних конкурентів. Майже одночасно відбувались вистави *Театру Соловцов*, що нині є *Національним академічним драматичним театром імені Івана Франка*, а в приміщенні *Театру Бергоньє*, де наразі *Національний академічний театр імені Лесі Українки*, розпочались сезони демонстрації фільмів. Однак, побутові сюжети користувались популярністю не лише у Києві, але й у Москві, Санкт-Петербурзі та інших імперських містах, адже демонстрували всю поетичність й щирість українського характеру.

Театральне мистецтво поступово захоплює прихильників й у інших містах України. Аматорські групи були у Миколаєві, Катеринославі, Полтаві. Відданим театралом був письменник *Гнат Хоткевич*. У 1895 році він організовує сільський театр на Харків-

щині, під час навчання керує студентським аматорським театром, що дає вистави по усій Слобожанщині, а у 1903 році засновує перший в Україні Робітничий театр. Унікальним феноменом став його *Гуцульський театр Гната Хоткевича*, фактично аматорська група селян, організована письменником в селі Красносілля у 1910 році. Драматург зі Слобожанщини, підданий Російської імперії, приїздить у Імперію Габсбургів і організовує театр, котрий гастролює містами Львівщини, а також дає вистави й у містах столичного значення, Львові та Кракові. Гнат Хоткевич взяв на себе всю організаційну роботу театру. На початку організовував постановки за власний кошт, потім був фінансистом. Сам же писав п'єси, відомі його «Довбуш», «Гуцульський рік», «Непросте», «Практикований жовнір», виготовляв декорації, був сценографом.

Гнат Хоткевич цікавився історією театру, відома його робота *«Народній і середнєвічний театр в Галичині»*, де драматург досліджує становлення гуцульського театру. Попри нестачу коштів, гуцульські театральні трупи гастролювали на батьківщині Гната Хоткевича, Слобожанщині, знаходили спосіб заробити, організовуючи продаж гуцульських виробів. Важливим єднальним кроком була організація гуцульських вечорів у Києві, Одесі, Херсоні та інших містах. Активну участь у підготовці поїздки театру в Наддніпрянську Україну брав зовсім тоді юний Лесь Курбас. Посильну матеріальну допомогу театральній трупі надала відома акторка Марія Заньковецька.

Таким чином, український світський театр, котрий своїми постановками популяризує українську проблематику можна розглядати, як суспільний феномен, що зародився всупереч імперській політиці денационалізації. Його становлення було не лише шляхом популяризації вітчизняної культури, а також одним з визначних чинників формування української національної самосвідомості, чому сприяв театральний діалог двох частин України. Переживаючи своє становлення порівняно пізно, якщо співставляти з загальноєвропейською театральною динамікою, український світський театр збагатив світову драматургію своїми надбаннями.

Музика Підавстрійської України. В Австро-Угорщині вільно було утворювати товариства як культурно-просвітницького спрямування, так і громадські організації та політичні партії. Консти-

туція гарантувала їх права. Важко наразі переоцінити роль цих товариств. Якщо культурно-просвітницькі популяризували сам ідею української культури, визначали її окремність та унікальність, то громадські організації та політичні партії вимагали реалізації прав автентичного українського населення тих земель, котрі входили до складу імперії.

Перше музичне хорове товариство з'явилося у 1891 році. З часом їх ставало більше і на зламі XIX-XX століть вже діяла мережа українських музичних і хорових товариств, під загальною назвою «Боян». Серед найвідоміших осередків Львівський, Тернопільський, Дрогобицький, Коломийський, Буковинський, Станіславівський, Стрийський, Перемишський, Бориславський та багато інших. Засновником і головою Стрийського товариства був *Євген Олесницький*, котрий певний час очолював відоме товариство «Сільський господар». Назва «Боян», запозичена з епосу «Слово о полку Ігоревім», свідчить про обізнаність русинів з давньою історією, і про усвідомлення культурно-державницької спадковості з Київською Руссю. Організовував хори й вищезазначений відомий український художник *Юліан Панькевич*, котрий був відомим аматором просвітництва на селі й безкоштовно навчав сільську бідноту малюванню, організовував аматорські вистави, до яких самотужки виготовляв декорації та костюми.

Оперна музика Підавстрійської України мала яскраво виражене західноєвропейське забарвлення. Віденська опера була трибуною для провідних композиторів Європи. Однак, *Анатоль Климович Вахнянин*, композитор, педагог, громадський діяч популяризував саме українську музику, надаючи їй академічного рівня. Написав оперу «Купало», музику до драми Тараса Шевченка «Назар Стодоля» та Федора Заревича «Бондарівна». *Денис Січинський*, автор гімну січовиків «Не пора», написав історичну оперу «Роксолана». *Василь Барвінський*, відомий композитор з Підавстрійської України, у 1914 році написав фортепіанний твір, присвячений пам'яті Миколи Лисенка. Це були практичні кроки усвідомлення історичної й духовної єдності українськими композиторами, що дало поштовх для поширення цієї думки.

У Наддніпрянській Україні знаковим став 1863 рік, в якому відбулось одразу кілька подій. По-перше, *Семеном Гулаком-Артемовським* було написано перший твір академічного рівня на лібрето українською мовою, оперу *«Запорожець за Дунаєм»*, а по-друге, було засновано *Київське Відділення Імператорського Російського Музичного Товариства*.

Семен Степанович певний час був солістом Маріїнського театру, й написав пару водевілів української тематики, як-от *«Українське весілля»* та *«Ніч напередодні Іванового дня»*, де був автором і слів, і музики. Та водевіль ніколи не був соціальним жанром, радше, розважальним, таким собі аналогом масової культури, різновидом шоу-бізнесу.

«Запорожець за Дунаєм» став твором зовсім іншої тематики, що нагадує про болісний епізод вітчизняної історії долі козаків після руйнації Січі. І як би його не приховували за комедійними моментами та лірикою двох закоханих, цей епізод свідчить – українську історію не забули. Прем'єра відбулась у Маріїнському театрі Петербургу, пізніше у Великому театрі Москви й мала успіх. Краса музики, колорит, вдале вкраплення комічних сюжетів, зрештою, новизна тематики зробили свою справу – опера стала популярною серед театральної богеми столиць Російської імперії. Щоправда, *Польське повстання 1863 року* спричинилось до заборони постановки переляканим урядом.

У 1884 році, вже після смерті композитора, Марком Кропивницьким було поновлено постановку раніше забороненої опери на базі трупи Михайла Старицького. Драматург продовжує українську історичну тематику, адаптувавши твір Миколи Гоголя *«Тарас Бульба»*, а також Івана Котляревського *«Наталка Полтавка»*, прем'єра якої відбулась у Одеській опері у 1889 році. З часом сезони тривали у аматорських театрах та у Ростові-на-Дону.

Цього ж 1863 року розпочинається відлік концертних сезонів *Національної філармонії*. З середини XIX століття світське, зокрема, музичне життя Києва бурхливо розвивається. На Київські контрактові ярмарки приїздять з концертами відомі європейські музиканти, як-от Ференц Ліст, брати Венявські та інші. Серед ор-

ганізаторів були такі відомі на той час громадські діячі і музиканти як Р. Пфеніг, М. Лисенко, П. Селецький, М. Богданов.

У 1882 у Києві закріплюється Російське Музичне Товариство. В місцевому Будинку купецького зібрання, збудованому за проектом В. М. Ніколаєва, товариство організовує різні світські події, як от літературні і музичні вечори, ранки камерної музики, бали-маскаради, благодійні лотереї, тощо. Український композитор *Микола Лисенко*, попри шалену цензуру, робив усе для популяризації української музики та створення відповідних організацій. Члени Російського музичного товариства не схвалювали національної орієнтації Миколи Лисенка, через що він шукав підтримку в інших колах. Ним же були створені й такі організації, як *Літературно-артистичне товариство*, *Філармонічне товариство «Баян»*, *Київський Український клуб*. Відомі його опери «Наталка-Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», дитячі «Пан Коцький», «Коза-дереза» та інші свідчили про глибоку шану до української музики й історії. Його молитва «Боже великий, єдиний», створена у 1885 році на слова Олександра Кониського, вперше пролунала у Галичині.

Зацікавившись співом відомого кобзаря *Остана Вересая*, М. Лисенко досліджує специфіку народної музики. Цей сліпий виконавець українських дум, який понад сорок років мандрував містами і селами України, надихнув художника Лева Жемчужникова під час його подорожі містами й селами України з Пантелеймоном Кулішем. Микола Лисенко виступає з доповіддю «*Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм*» на відкритті *Колегії Галатана*, підносячи, таким чином, кобзарський народний спів на рівень наукового дослідження.

У 1874 році Остап Вересай виступає у Києві на III Археологічному з'їзді, а після нього – на концерті, влаштованому Михайлом Старицьким, в якому взяв участь хор під керівництвом Миколи Лисенка. Після події начальник Київського жандармського губернського управління стурбовано звітував керівництву про те, що «Остап Вересай своїми поетичними піснями і типовим виглядом сприяв збудженню симпатій до гетьманщини...». Кобзарський спів був безцінним жанром народних дум, що містили *важливі сюжети української, зокрема, козацької історії*. Це був той сегмент укра-

їнської культури, куди не добралась імперська цензура й заборони. Цінність кобзарських творів розуміли українські інтелігенти, тому й вмовили Остапа Вересая взяти собі кілька учнів, Василя Бублика з Никонівки, Ярохтея з Березівки, Антона Негрія з Калужинець та Янголя з Березівки, які продовжили традиції свого вчителя. Інколи Остап Вересай виступав у Київській рисувальній школі Миколи Мурашка, де учні вчилися малювати з нього портрети.

Автентичний спів українських кобзарів та лірників пробуджує інтерес у дослідників з Підавстрійської України. А варто зазначити, цей жанр, поширений у центральних й східних областях, не був настільки популярний на західних землях. Відомий галицький історик, фольклорист, *Філарет Колеса*, у 1908 році здійснив етнографічну експедицію на Наддніпрянську Україну з метою збирання, записування, а також популяризації традицій музики кобзарів і лірників. Леся Українка та Климент Квітка, усвідомлюючи важливість як самого дослідження, так і живого контакту інтелігенції обох частин України, по жертвували на подію власні кошти. Оскільки мандрувати селами Наддніпрянської України підданому Австрії було невільно, дослідник робив записи лише у Миргороді, на Полтавщині. Його роботу продовжив відомий наддніпрянський маляр і етнограф *Опанас Сластион*. З народного середовища висувалися талановиті співаки-кобзарі, як-от Михайло Кравченко, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Андрій Шут та інші.

У 1899 році зусиллями Миколи Лисенка та Михайла Старицького було отримано дозвіл на заснування у Києві музично-драматичної школи. Міністерство внутрішніх справ у Санкт-Петербурзі затвердило статут школи, котра розпочала роботу з вересня 1904 року, де драматичне відділення очолила Марія Старицька. Після смерті Миколи Лисенка у 1912 році школа отримала його ім'я. Пізніше, на базі цієї школи постане Державний музично-драматичний інститут імені М.В. Лисенка.

Таким чином, українська музична і драматична культура, поставши у XIX столітті, заявила про себе глибоким наповненням й новим спрямуванням. Це були не лише адаптації античних творів, покладені на новітню проблематику. Це був вияв народної

душі, вибух її сподівань, прагнень, сенсів, протестів, всього, що було й лишається.

14.5. Архітектура, містобудування

У XIX столітті виникає суспільний запит на розбудову міст. Відповідно, будівництво і архітектура набули значного розвитку в Україні. Цьому передували об'єктивні чинники в обох частинах України, насамперед, відсутність масштабних й тривалих військових конфліктів. У Наддніпрянській Україні, зважаючи на врожайність краю, серед імперського дворянства було модним мати маєток, чи бодай літню резиденцію. Не останню роль відіграла Києво-Печерська Лавра, як священне місце для паломників та свідомих вірян. З XVIII століття розбудовуються навколишні села міста Києва, з'являються Куренівка, Оболонь, Відрадне. Поліпшується транспортний зв'язок. У XIX столітті розростаються міста Слобідської України. Благодатний український край приваблює нових мешканців, на що звертає увагу дослідник Слобожанщини, Дмитро Багалій. Місцева аристократія воліла жити в будинках, котрі враховували останні архітектурні тенденції Європи. Доволі потребованою стає професія архітектора й скульптора, цінуються нові оригінальні архітектурні ідеї.

З самого початку століття постає низка чудових виробничих, адміністративних, культурно-освітніх споруд, навчальних закладів. До кращих зразків архітектури першої половини XIX століття належать будинок Київського університету, що постав у 1842 р. за проектом відомого академіка архітектури *Вікентія Беретті*. Ним же спроектовано головні будівлі Бібіковського бульвару (наразі – бульвар Шевченка), обсерваторію Ботанічного саду, Інститут шляхетних дівчат, тощо. *Олександр Беретті*, син, проектував Володимирський собор, Першу Київську гімназію (наразі гуманітарний корпус КНУ імені Тараса Шевченка), Національний музей медицини на Фундуклеєвській вулиці (наразі – Богдана Хмельницького), раніше – Анатомічний театр Київського університету імені Святого Володимира.

З другої половини XIX століття в містах й містечках України з'являються будівлі міських дум, земських установ, пожежних станцій, установ фельдшерської допомоги.

Різноманітними були й архітектурні стилі, від ренесансних елементів й модного класицизму до модерну, неоготики, неогреку й еkleктики. У 1842 році завершилась реконструкція *Десятинної церкви*. Архітектура нової будівлі візантійсько-московського стилю відповідала імперській політиці. Іконостас створено відомим художником українського походження, Володимиром Боровиковським.

В 1853-1861 рр. у Києві на розі Великої Житомирської і Стрітенської вулиць архітектором П. Спарро зведено *Стрітенську церкву*, котра у восьмидесятих роках була перебудована В. Ніколаєвим у візантійському стилі з елементами класицизму. Для киян ця церква мала особливе значення, її прихожанами були відомі містяни, як-от І. Терещенко, П. Чубинський, І. Сошенко, О. Кониський. Зведена на місці більш давньої, дерев'яної, будівля містила відомі святині, як-от ікону «Всіх скорботних радість», при ній було утворено перше в Києві Товариство Червоного Хреста.

У XIX Київ столітті вповні виправдовує своє почесне звання міста церков і монастирів. Окрім православних храмів, яких була переважна більшість, в місті постали храми інших конфесій й віросповідань, як-от католицькі, іудейські. Будівництво таких ініціювалось свідомими представниками відповідної громади, зазвичай шляхетного походження. Потрібно було отримати дозвіл на виділення земельної ділянки, зібрати кошти, знайти архітекторів й скульпторів, а також митців для внутрішнього розпису. У 1842 році на розі Трьохсвятительської вулиці постав *Костел Святого Олександра*, створений архітектором Людвіком Стазані в стилі класицизму, а наприкінці століття Владислав Городецький спроектував *Костел Святого Миколая* у виразно готичному стилі.

У 1895 році на міському Подолі постала Велика хоральна синагога, спроектована у неомавританському стилі, а через два роки на вулиці Малій Васильківській, коштом відомого цукрозаводчика Лазяря Бродського, збудовано Синагогу Бродського. Цього ж року розпочалось будівництво *Караїмської Кенаси* на вулиці Яросла-

вів Вал міста Києва. Спроековано будівлю архітектором В. Городецьким в мавританському стилі, освячено храм у 1902 році.

У 1878 році на перетину вулиць Кадетської та Новоєлизаветинської (наразі – Володимирської й Богдана Хмельницького) у будівлі французького підприємця *Огюста Бергоньє* було засновано театр у архітектурному стилі модерн. Другий поверх будинку відводився під готель «Ліон», а перший спочатку орендували антрепренери, потім здійснювали постановки театральні трупи Григорія Ашкарєнка, Михайла Старицького.

З 1887 році Київ активно розростається, почалася «будівельна лихоманка». У 1895 році було створено *Київське домобудівне товариство*, яке очолив інженер і домовласник І. І. Сибіряков, а до правління увійшли Михайло Мерінг, син професора Фрідріха Мерінга і на той час одноосібний власник садиби. Також до правління входили підприємець і меценат Д.С. Марголін та архітектор Г.П. Шлейфер. У 1895-1896 роках розпочалась забудова *Садиби Мерінга*, було прокладено нові вулиці, як-от Миколаївську, Ольгинську, Меринговську та Нову. Водночас засновано *Миколаївську площу* (наразі *площа Івана Франка*), на якій у 1898 році було зведено будівлю *Театру Соловцов*, одного з перших стаціонарних театрів міста Києва. Проект будівлі у стилі нео-грек і еклектика розроблено архітекторами *Георгієм Шлейфером* і *Едуард-Фердинандом Браттманом*.

На вулиці Миколаївській у 1901 році завершено будівництво однієї з трьох розкішних споруд *Льва Гінзбурга*, так званих «прибуткових будинків», квартири у яких здавались в оренду. Лев Гінзбург, один з найвідоміших підрядчиків не лише в Києві, але й загалом у Російській імперії, вважався «королем підрядчиків». Будинки Гінзбурга вирізнялись якістю й модерним наповненням – у них були опалення, ліфт, водопостачання й каналізація. Саме Гінзбургу доручали будувати Оперний театр, Караїмську кенасу, Миколаївський костел, Хоральну синагогу, будівлю Держбанку і багато інших будівель Києва, він співпрацював з такими виданими архітекторами як Владислав Городецький, Павло Альошин і багатьма іншими.

Коштом знаменитого підрядника саме в Києві був зведений перший висотний дванадцяти поверховий будинок в Російській

імперії. Розкішна й велична споруда, подібній якій не існувало у Європі, височіла на Хрещатику, де наразі розміщено готель «Україна». «Хмарочос Гінзбурга», як його назвали, було знищено радянською владою, та окремі його фрагменти можна побачити у кінострічці відомого українського кінорежисера *Дзиги Вертова* «Людина з кіноапаратом». В ході підривної операції Червоної Армії було пошкоджено й вищезазначений прибутковий будинок на вулиці Миколаївській, котрий в основному зберігся зі змінами, що дають приблизне уявлення про величність споруди.

У сімдесятих роках XIX ст., на *Думській площі* в Києві (наразі майдан Незалежності) за проектом *Олександра Шилле*, на той час головного архітектора міста Києва, було споруджено будинок міської думи. З нагоди XI Археологічного з'їзду в Києві у 1899 році було відкрито першу експозицію Київського товариства старожитностей і мистецтв, майбутній *Національний музей історії України*, а також засновано *Національний художній музей України*.

В останній чверті XIX століття в Києві будуються нові, дивовижні споруди, переважно такі собі прибуткові будинки, в архітектурі яких поєднується кілька стилів. *Будинок Підгорського* (1896-1897 рр.), створений архітектором М. Добачевським, містить елементи романо-готичного й ренесансного стилю. *Замок барона Штейнгеля* (1877-1879 рр.), спроектований В. Николаєвим у стилі неоготики і неоренесансу, став не лише архітектурною перлиною Бульварно-Кудрявської вулиці, але й відомим санаторієм з передовими методами терапії.

Важливою ознакою світського життя українських міст XIX століття стають театральні будівлі. Театри виникають вже з початку століття, та з другої половини старі споруди, зазвичай, перебудовувались. *Одеська опера* постала ще 1810 року, та відновлена після пожежі у 1873 році австрійськими архітекторами Фердинандом Фельнером і Германом Гельнером у стилі бароко й пізнього рококо, містить різноманітні характерні елементи, як-от: золочені орнаменти, скульптурні групи, поруддя драматургів й композиторів тощо. Відчувається вплив віденської архітектурної школи. *Київську оперу* засновано у 1856 році за проектом Івана Штрорма. *Львівський театр*

опери та балету постав у 1900 році за проектом Зігмунта Горголевського як перлина еkleктики й неоренесансу.

Чернівецький міський театр було зведено на місті старого, дерев'яного приміщення 1897 року у рекордний термін з 1904 по 1905 роки. Будівля в стилі *необароко*, розроблена вищевказаним австрійським архітектурним бюро Фальнера і Гельмера, була й лишається однією з найкрасивіших театральних споруд. Урочистості екстер'єру надає ризаліт з колонами, портал з скульптурою музи трагедії – Мельпонени. Головний вхід прикрашає композиція з горельєфом Аполлона й персонажів античної культури. Інтер'єр виконано в бароковому стилі з розкішним оздобленням й витримано у білому та золотому тонах.

З середини ХІХ століття розпочались роботи з будівництва Володимирського собору Києва за проектом архітекторів *І.Штрома, П.Спарро, О.Беретті* у невізантійському стилі. Будівельні роботи були завершені у 1882 році, після чого розпочався процес внутрішніх розписів й оздоблення православного храму під загальним керівництвом професора *Адріана Прахова*. Працювала група відомих митців, серед яких М. Пимоненко, М. Врубель, В. Васнецов, В. Котрабінський, М. Нестеров, та інші. Урочисте освячення собору відбулось у серпні 1896 року.

Чимало помітних споруд постало в *Підавстрійській Україні*. У Львові будуються корпуси політехнічного інституту за проектом Ю. Захаревича, *Галицького крайового сейму*, (арх. І. Гохбергер), Оперного театру Зігмунта Горголевського, у Чернівцях – будинок резиденції митрополита Буковини (арх. Й. Главка), на Закарпатті – мисливський палац графів Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітатський будинок у Береговому. Наприкінці століття у стилі неоренесансу збудовано *Будинок Галицького намісництва* за проектом Ф. Ксенжарського та С. Гавришкевича, в яскравому необароковому стилі постає *Будинок вчених*, спроектований вищезгаданим австрійським архітектурним бюро Фальнера і Гельмера.

Вирішення питань новозабудови й ліквідації старих споруд у Львові покладалось на *Дирекцію цивільного будівництва*. Саме ця офіційна установа вирішувала питання прокладання нових вулиць, створювала проекти жител містян, що традиційно назива-

лися кам'яницями. В її ж компетенцію входила ліквідація старих будівель, зокрема, оборонних споруд, на відновлення яких бракувало коштів. Тут працювали скульптори Т.Баронч, К. Островський, О. Северин, С. Яжимовський., Т. Рігер та інші. Львівські проекти затверджувались у віденській імператорській канцелярії, де керував архітектор *П'єтро Нобіле*. Саме це й забезпечило архітектурну єдність міської забудови, наблизивши таку до ліпших європейських зразків стилю класицизму. При цьому, як і в попередні століття, галицька архітектура вдосконалювалась місцевими національними елементами. Фасади міських кам'яниць прикрашались барельєфами й горельєфами, як то склалось традиційно ще пару століть тому. У ХІХ столітті типовими стали як античні елементи оздоблення, так і народні, й купецькі, як-от бочки з товаром, скульптурки Меркурія тощо. Типовими є фігурні консоли у формі голови лева, одного з символів міста.

Формат міщанського добробуту, що постає у Львові з другої половини ХІХ століття, чимось нагадував *бідермайєрський стиль*. Неповторний колорит центру Львова створено відомим скульптором, уродженцем Перемишля, випускником Віденської академії, *Петром Війтовичем*. Навчаючись у майстерні відомого австрійського скульптора, *Каспара Цумбуша*, Петро Війтович одразу ж проявив неабиякий хист, що було відзначено майстром. У Львові скульптурні композиції Петра Війтовича прикрашають будівлю Оперного театру, вокзалу, та інші споруди. Вражають алегоричні скульптури, розміщені на даху Львівської опери – Слава, Геній музики і Геній драми. У Відні П. Війтовичем створено бронзові кінні скульптури австрійських фельдмаршалів ХVІІІ століття, що доповнюють скульптурну композицію на честь імператриці Марії-Терезії. Наразі пам'ятник є однією з візитівок міста Відень.

Знаковим скульптором для Львова є *Леонард Марконі*, хто створював скульптурні групи, оздоблював фасади будинків, вілл, церков, виготовляв вівтарі, оновлював ліпний декор будівель. Ним розроблено й виконано більшість скульптурних елементів й архітектурних рішень Львівської політехніки, а також інших знакових будівель Львова, як-от будинку Галицького намісництва, Львівської ратуші, будинку Галицької ошадної каси. Скульптурна

композиція «*Ощадність*», що прикрашає фасад сучасного Музею етнографії та художнього промислу (колишній будинок Галицької ошадної каси), є однією з візитівок сучасного Львова. Більш відома як Львівська статуя Свободи, така нагадує відому скульптуру Фредеріка Бартольдї.

На Буковині в другій половині XIX ст., у 1882 р. споруджено Резиденцію митрополитів Буковини й Далмації. Ансамбль будівлі складається з Митрополичого, Семінарського та Монастирського корпусів. Екстер'єр будівлі вражає еклектичним стилем, де можна побачити елементи візантійської й романської архітектури. У виконанні дахів й куполів відчуваються готичний вплив. А у екстер'єрі присутні елементи гуцульського візерунку, що прикрашають споруду місцевим колоритом. Невід'ємною частиною ансамблю є *Трьох-Святительська церква*, архітектура якої гармонійно співвідноситься з усіма іншими частинами. Прилегла територія Резиденції містить бароковий сад. Наразі в будівлі розміщено Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича.

Важливою ознакою XIX століття стало формування єдиної світової науки з експериментальною базою і теоретичними узагальненнями. Виникає особлива система обміну інформацією і взаємодії вчених різних країн. Науковці почали збиратися для обміну думками і результатами наукових досліджень на міжнародні конференції, симпозіуми і конгреси. Такі симпозіуми зазвичай приурочувалися до міжнародних промислових виставок, метою яких було поживлення торгівлі, промисловості, й водночас вони ставали оглядом досягнень світової науки, техніки, нових течій мистецтва і культури.

Відомою подією стала широковідома *Галицька крайова виставка*, що відбувалась з 5 червня до 10 жовтня 1894 року на верхній терасі Стрийського парку у Львові з метою *демонстрації культурних та цивілізаційних здобутків*. У ній брали участь українські товариства: «Боян», «Зоря», «Дністер», «Народна торгівля», «Народна Рада», Наукове товариство імені Шевченка, «Просвіта», «Руська бесіда», Руське педагогічне товариство. Український організаційний комітет очолював *Володимир Шухевич*, представник давньої поважної родини, відомий етнограф, публіцист, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Він же був куратором

Етнографічного відділу виставки, більшість експонатів якого склали саме вироби українських майстрів та підприємців.

Загальні висновки. XIX століття стало часом, коли вітчизняна культура постала, як об'єктивна реальність, попри розділення українців між двома імперіями. Побутова українська тематика зазвучала у живописі, драматургії, музиці митців обох частин України. Завдяки винаходу світлини стає очевидним багатство живої народної культури, унікальний архітектурний стиль кожного міста, містечка, села. Захоплення фольклором набуває популярності серед української інтелігенції, у Наддніпрянській Україні стало модним фотографуватись у національному вбранні. Популярність Театру Руської бесіди, де в останній чверті XIX століття здійснювались постановки Наддніпрянських драматургів, як і театру Корифеїв, свідчить про сформованість певної освіченої аудиторії, здатної відійти від розважального формату й зрозуміти ідею вітчизняних драматичних постановок.

Важливим став культурний діалог двох частин України, що свідчив про усвідомлення єдності народів, розділених між імперіями. Українські сюжети звучать в класичній музиці Підавстрійської та Наддніпрянської України, вітчизняні композитори підносять українську музику до академічного рівня, а кобзарський народний спів залучає дослідницький інтерес.

Проблематика української культури полягала не лише у тім, що один народ був розділений між двома країнами, але й у тому, що імперський формат, як і століття раніше, поглинав всі національні здобутки. І саме XIX століття поставить на порядку денному питання само ідентичності митців, музикантів, драматургів, архітекторів, що посилить оскарження вітчизняної історико-культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА ОСНОВНА:

1. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
2. Верига В. Нариси з історії України (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів, 1995.
3. Голубець М. Начерк історії українського мистецтва. – Львів, 1992.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів.: Світ, 1991. – 576 с.

5. Історія України в особах ХІХ-ХХ ст. – К., 1995.
6. Історія українського мистецтва : у 6-х томах / Академія наук УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії; Голов. ред. кол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.
7. Жаборюк А.А. Український живопис останньої третини ХІХ – початку ХХ століття. – К.; Одеса: Либідь, 1990. – 312 с.
8. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.2.
9. Рубан В.В. Образотворче мистецтво / Історія української культури у 5 т. – Том 4. Книга 2. – К.: Наукова думка, 2005. – 1293 с.
10. Семчишин М. Тисяча років української культури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто.: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1985. – 550 с.
11. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1998.

ЛІТЕРАТУРА ДОПОМІЖНА:

1. Бичко А.К. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенціального дослідження. – К.: Освіта України, 2014. – 206 с.
2. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – Київ: НДІТІАМ – Головкиївархітектра, 2002. – 592 с.
3. Вовк Ф.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336с.
4. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
5. Дем'ян Г.В. Таланти Бойківщини. – Львів: Каменяр, 1991. – 325 с.: іл.
6. Скельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. Київ: К.І.С., 2010. – 267 с.
7. Закарпаття 191-2009 років: історія, політика, культура/ україномовний варіант українсько-угорського видання/ під. ред. М. Вегеша, Ч. Фединець – Ужгород: Ліра, 2010. – 720 с.
8. Зеров М. Українське письменство ХІХ ст.// Твори у 2-х т. – К., 1990. – Т. 2
9. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
10. Кропивницький М.Л. Твори / Передм. І. Пільгука. – К.: Дніпро, 1982. – 368 с.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої – К.: Основи, 1994. – 554 с.

12. Подолинський С. Вибрані твори. – Монреаль, 1990 р.
13. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1926.
14. Щербаківський В. М. Архітектура різних народів і на Україні. – Львів, 1991.
15. Щербаківський В.М, Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками. – Передмова І. Ходак. – Харків: видавець Савчук, 2015. – 472 с.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Чим обумовлена проблематика української культури ХІХ століття?
2. Яким чином у мистецтві зазвучала побутова українська тематика?
3. Чому саме образотворче мистецтво відіграло особливу роль в українському національному відродженні?
4. Які Вам відомі митці Наддніпрянської України?
5. Які у Наддніпрянській Україні існували художні школи? Які Вам відомі мистецькі товариства?
6. Які митці Підавстрійської України в своїх роботах порушили українську тематику?
7. Як на українські землі поширювався винахід світлини?
8. В чому полягає специфіка становлення українського світського театру в Підавстрійській Україні? Який театр було би коректним вважати першим українським стаціонарним театром?
9. Які питання підіймаються у творах жіночого альманаху Наталі Кобринської «Перший вінок»?
10. Що принципово нового у театральне життя привніс Театр Корифеїв? Яких Ви знаєте театральних антрепренерів?
11. Як Ви розумієте театральний діалог двох частин України і в чому його значення?
12. В чому полягає феномен Гуцульського театру Гната Хоткевича?
13. Як формувались українські сюжети в класичній музиці Підавстрійської та Наддніпрянської України?
14. Кого з вітчизняних композиторів можна вважати засновниками академічного рівня української музики?
15. Які нові тенденції в архітектурі відомі з другої половини ХІХ століття, як це позначилось на містах Підавстрійської та Наддніпрянської України?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької січі. – К.: Либідь, 1993. – 228 с.
2. Антонович Д.І. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
3. Андрієнко В.П. Про архаїчні зображення лотоса в Лісостеповій Скіфії // Історія релігії в Україні. Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу – Київ, Львів, 1995. – С.35-38.
4. Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г. Сарбея. – Факс. вид. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.: іл.
5. Археологія України: Курс лекцій: Навч. Посібник / Л.Л. Залізняка, О.П. Моця, В.М. Зубар, В.В. Отрощенко, К. Бунятян, Р.В. Терпиловський; за ред. Л.Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 514 с.
6. Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012, 152 с.: іл.
7. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В.О. Ріяка. – Х.: Основа, 1991. – 256 с: іл. («Пам'ятки історичної думки України»)
8. Баран В.Д. Давні слов'яни. // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 3. – 336 с.
9. Баран В., Козак Г., Терпиловський Р. Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991. – 139 с. [2]
10. Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 століття. Київ: Національна академія наук України. Інститут української археографії. – 1994 р. – 288 с.
11. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 616с.
12. Борисенко В.Й. Утворення Праукраїнської держави. (До постановки проблеми)// Наукові записки ХХХУІ. Історичні науки. Вид-во МОН України.- К., 2000. – С. 39-48.

13. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К.: Наук. думка, 1992. – 176с.

14. Боплан Гійом. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І. Кравця. – Львів: Каме-нір, 1990. – 301 с.: іл.

15. Боргардт О. Аналітична історія України / Олександр Бор-гардт. – [Б.м.: б.в], 2008. – 486 с.

16. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державнос-ті. – К.: Наукова думка, 1964. – 355с.

17. Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст.-археолог. студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. – 600с.

18. Брайчевський М.Ю. Твори. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. – 720с.

19. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наук. думка, 1968. – 224с.

20. Брайчевський М.Ю. Кримська сесія 1952 // Ruthenica. – 2002. – 1. – С. 175– 184.

21. Братко-Кутинський О. «Феномен України». – К.: «Вечір-ній Київ», Українська академія оригінальних ідей, 1996 – 304 с.

22. Білінський В. Москва ординська. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2011р. – 304 с.

23. Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 1. – 336 с.

24. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщи-ни України. – Київ: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.

25. Бурдо Н. Б. Сакральний світ трипільської цивілізації. – Київ: Наш Час, 2005. – 305, [1] с.: іл.

26. Бурдо Н.Б. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко– Харків: Фоліо, 2008. – 413 с.

27. Відейко М.Ю. Шляхами трипільського світу / Відейко М.Ю. – Київ: Наш час, 2007. – 295., [1] с.: рис. – (Невідома Україна)

28. Відейко М.Ю., Кот С.І. Наукова спадщина Олега Ольжи-ча. – К.: Наш час, 2008. – С. 32-40.

29. Витоки зовнішньої політики Війська Запорізького. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750 – ті рр.) / Смолій В.А., Горобець В.М., Степанков В.С., Чухліб Т.В. – К.: Amehotep, 2016. – 320 с.

30. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.

31. Вовк Ф.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336с.

32. Галенко Олександр. Рутенська марка за джерелами ІХ-ХІІ ст. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/halenko_rutenska.pdf

33. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

34. Гоменюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центральній-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації/ Гоменюк Іван; під заг. ред. К. Галушка. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. – 352 с.

35. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – с.

36. Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки Петра I. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – с.

37. Горобець В.М. Еліта козацької України в політичній легітимізації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654-1655. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – с.

38. Горобець В.М. Влада і соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – с.

39. Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. / Григорій Сковорода; [упоряд., авт. прим., авт. передм. І. В. Іваньо; худож. В. І. Шинкарук; АН УРСР]. – Київ: Наук. думка, 1983. – 543 с.: іл. – (Б-ка української літератури. Дожовтнева українська література).

40. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т.1. – 736с.

41. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України: – К.: Видавець Корбуш, 2023. – 716с.
42. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.: іл.
43. Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 312 с.: іл.
44. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 37с.
45. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна// Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999, Т. 8. – 304 с.
46. Дем'ян Г.В. Таланти Бойківщини. – Львів: Каменярь, 1991. – 325 с.: іл.
47. Дашкевич Я. Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність //Українські проблеми. – К., 1998. – № 1. – С. 122-127.
48. Дзюба О.І. Приватне життя козацької старшини. (На матеріалах епістолярної спадщини). – К., Інститут історії НАН України., 2012. – 348 с.
49. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім КМ Academia, 1998. – 276 с.
50. Дністрянський М. С. Політична географія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 348 с.
51. Довідник перейменованих вулиць і площ Львова ХІІІ-ХХ століття. – Львів.: Світ, 2001.
52. Донцов Д. Націоналізм. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. – 365 с.
53. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка.– Львів.: Світ, 1991. – 576
54. Дюличев В.П. Крым: История в очерках. – Симферополь: «Рубин», ЧП Бинькин, 2005 г. – 496 с.
55. Енциклопедія Львова. Т.1 / За ред. А. Козицького. – Львів: «Літопис», 2007. – 656 с.
56. Енциклопедія Львова. Т.2 / За ред.. А. Козицького. – Львів: «Літопис», 2008. – 608 с.

57. Енциклопедія українознавства. У 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів.: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1993-1998.
58. Скульчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: К.І.С., 2010. – 267 с.
59. Закарпаття 191-2009 років: історія, політика, культура/ україномовний варіант українсько-угорського видання/ під. ред. М. Вегеша, Ч. Фединець – Ужгород: Ліра, 2010. – 720 с.
60. Залізник Л. Стародавня історія України / Ред. В. Олексієнко. – К.: Темпора, 2012. – 542 с. (380 – 381 с.)
61. З української старовини: Альбом / Текст Д.І. Яворницького; мал. М.С. Самокиша, С.І. Васильківського; Пер. з рос. та упоряд. Ю.О. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1991. – 316 с.: іл.
62. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К.: Інститут археології НАН України, 1996. – 272 с.
63. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Київська старовина. – 1995. – № 1.
64. Історія русів. Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991 – 318 с.
65. Історія України: Нове бачення. У 2 т. / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Україна., 1995. – Т.1. – 350с.
66. Історія українського мистецтва : у 6-х томах / Академія наук УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії; Голов. ред. кол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. Т. 1 Мистецтво з найдавніших часів до епохи Київської Русі / ред. 1-го тому Ю. С. Асєєв (відп. ред.), В. Й. Довженок, М. С. Коломієць. – 1966. – 455 с.; іл.
67. Історія української культури/ За загал. Руд. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.: іл.
68. Історія цивілізації. Україна. – Том 1: Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. М. Ю. Відейко. – Харків: Фоліо, 2020. – 586 с.
69. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. – К.: Генеза, 2017. – 560 с.
70. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К.: ІпіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.

71. Кантрій Ю. Значення традиційної християнської обрядовості для етнонаціонального розвитку України // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1.
72. Козицький А. *Leopolis militans*. Нариси військової історії Львова XIII–XVIII століття. – Львів: Апріорі. – 368 с.
73. Космина В.Г. Проблема методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – 310 с.
74. Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – 328 с.: іл.
75. Котляр М. Русь язичницька: біля витоків східнослов'янської цивілізації. – К.: Заповіт, 1995. – 288с.
76. Котляр М.Ф. Галицько-волинська Русь. –// Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 5. – 336 с.
77. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – К, 1994. – Кн.3.
78. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520с.
79. Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 2. – 352 с.
80. Кропивницький М.Л. Твори / Передм. І. Пільгука. – К.: Дніпро, 1982. – 368 с.
81. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї М. П. Драгоманова. Кульчицький С. В. Гострим зором талановитого дослідника. Минуле України з огляду на європейську історію. Політика і час. 1996. № 31. С. 57–67.
82. Кушинська Л.А. Звичаєве право України. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – 209 с.
83. Кушинська Л.А. Жерці Київської Русі// Память століть, 1997. – № 4. – С.80-84.
84. Кушинська Л. А. Богдан Олександрович Кістяківський та його політико-правові погляди / Л. А. Кушинська // Українознавчий альманах: Вип. 14. – К., 2014. – С. 228-231.
85. Лазарович М.В. Історія України. – К., 2008.
86. Левицька Н.М. Історія України. Навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей. – К., 2010.

87. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої – К.: Основи, 1994. – 554 с.

88. Лучкай М.М. Історія карпатських русинів. У шести томах / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака, переклад українською мовою Ю.М. Сака, М.В. Ороса, Й.О. Баглая, покажчик історичних осіб та назв Д.Д. Данилюка, географічний покажчик І.М. Сенька. – Т. IV. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – 328 с., іл.

89. Лябах М. Тисяча мелодій застиглої музики. (Архітектура України у XVI-XXI століттях). – К.: Київський дім, 2006. – 360 с. – Укр., англ.

90. Мозолевський Б. Етнічна географія Скіфії. – К.: Інститут археології НАНУ. Корвін Пресс, 2005.

91. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подольського воєводств (XV – середина XVI ст.) – К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2001. – 380 с.

92. Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – 22 -31.

93. Мовша Т.Г. Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами: До проблеми індоєвропейзації Європи // Записки НТШ, Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 111 – 153.

94. Мотиль Олександр. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. – К.: Критика, 2009. – 199 с.

95. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка / Запорозька січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.

96. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991. – 232с.

97. Нічик В.М. Гуманістичні тенденції в творах членів гуртка друкарні Києво-Печерської лаври // Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наукова думка, 1991. – 380 с.

98. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу. Історична релігійна монографія. – К.: АТ Обереги, 1992. – 425с.
99. Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст. біоґр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
100. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. – Київ.: «Абрис», 1991. – 272 с.
101. Огієнко І. Українська церква : Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х томах / І.І. Огієнко. – Київ: Україна. – Томи перший і другий. – 1993. – 284с. – Передрук з: Огієнко І. Українська церква. Прага, 1942. Т. 1–2.
102. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – 418с.
103. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 416 с.: іл.
104. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Праці історично-філософської секції. – Нью-Йорк: ВУАН, 1975. – 150с.
105. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.– М. – Л. – Вып. 10. – 1949.
106. Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен Трипільської культури. – К.: НАН України, Інститут археології, об'єднання громадян Товариство «Коло-Ра», 2006. – 144 с.: рис., табл.
107. Петров В.П. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 192 с.
108. Пилипчук Р. Український професійний театр в Галичині. 60-ті роки XIX ст.) / упор. Є. О. Гулякіна. – К. : Вид-во «Криниця». 2015. – 511 с.
109. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 599 с. (з іл.)
110. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – 640с.
111. Ричка В.М. Княгиня Ольга. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 336 с.: іл.
112. Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект) К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 208с.

113. Русина О. Україна під татарами і Литвою// Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998, Т. 6. – 320 с.
114. Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999, Т. 9. – 336 с.: іл.
115. Сас П.М. Деякі аспекти становлення політичної і правової ідеології пануючого класу України XV– XVII ст. //Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теторетико-практичні розробки. – К., 1990.
116. Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. – Нью-Йорк: J. K. Print Center. 550 с. (Б-ка українознавства, т. 52).
117. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 314 с.
118. Сергійчук В.І Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., Вид-во «Україна», 1991. – 253 с.
119. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.: іл.
120. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ., «Альтернативи», 1997. – 367 с.
121. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національно-визвольна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)// Україна крізь віки. У 15 т. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999, Т. 9. – 352 с.
122. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. – К.: Дух і літера, 2012. – 624 с.
123. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх /АН України, Археограф. коміс., Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А.Мицика, В.М Кравченка). – К.: «Наукова думка», 1992. – 336 с.
124. Сохацький М.П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996-1998 роках // Літопис Борщівщини. – 2000. – Вип. 9. – С. 3-10.

125. Степовик Д.В. Українська гравюра бароко: Майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. – К.: ТОВ «Вид-во «КЛЮ»», 2013. – 495 с.
126. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991.
127. Сулима-Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – пер. з пол. Я.Стріхи – К.: Наш час, 2011. – 263 с.
128. Танюк Лесь та інші. Біля витоків Незалежності. – К.: Тов Дорадо-Друк, 2011.– 335 с.
129. Тойнбі А. Д. Дослідження історії [Текст]: скорочена версія томів VII–X Д.Ч. Сомервелла /А. Д. Тойнбі; пер. В. Митрофанов, П. Тарашук. – К.: Основи, 1995. Т. 2. – [Б. м.]: [б. в.], 1995. – 401 с.
130. Тридцять українських поетес: антологія (1968)/Упорядк., вст. ст., приміт. Л. Міщенко. – Київ: Радянський письменник. – 294 с. (Серія Бібліотека поета)
131. Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст (До 100-річчя від дня народження О.Ольжича): Збірка наукових праць / Упоряд М. Відейко, С.Кот. – К.: ТОВ «Спадщина» ЛТД, 2007.
132. Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин./ Упоряд. Резаненко В., Ціпко А. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 184 с.
133. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993. – 256с.
134. Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Полем. твори. Переклад. повісті. Поет. твори. / Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась; Упоряд і приміт. В.П. Колосової та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – 600с.
135. Українська література XVII ст. Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд; приміт. і вступ. стаття В.І. Крекотня; Ред. тому О. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1988. – 608с.
136. Українська народність. Нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К.: Наук. думка, 1990. – 560с.

137. Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Книга 1. – Опішне.: Українське народознавство, 1999. – 528с.
138. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. Нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; Іл. В.І. Гордієнка. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»)
139. Федорук О.К. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. – 274 с.
140. Фіалко В.О. Театр України другої половини ХХ століття: образна лексика. – Видавничий дім «Антиквар», 2016. – 430 с.
141. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К.: Либідь, 1992. – 375с.
142. Чубатий М. Княжа Україна-Русь та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк-Париж., Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України., 1964.- 165с. з мапами.
143. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 2009. – 616 с.
144. Чухліб Т. В. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. – К.: Видавництво «КЛІО», 2013. – 559 с.
145. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999 – 480 с.
146. Шерех Ю.В. Пороги й Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: в 3-х т. Т. 1/ Ю.В. Шерех. – Харків: Фоліо, 2012. – 517 с.
147. Шелухін С. Україна. Назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936 р., репринтне видання Барановичської типографії, – 249с.
148. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. / Пер. з фр. В.В. Коптілов. – К., 1994. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>
149. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. I /Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

150. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. II /Пер. з рос. І.І.Сварника. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.: іл.

151. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків Т. III / Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд. іл. О.М.Апанович. – Львів: Світ, 1992. – 456 с.: іл.

152. Франкопан П. Великі шовкові шляхи. Нова історія світу. / пер. з англ. і наук. ред. Олексія Петюха. – К.: Лабораторія, 2024. – 624 с.

153. Фрезер Д.Д. Фольклор в Ветхом завете. – 2-е изд., испр. Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1985. – 511 с., ил. – (Б-ка атеист. лит).

154. Щербаківський В.М, Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками. – Передмова І. Ходак. – Харків: видавець Савчук, 2015. – 472 с.

155. Етнічна історія давньої України. – Київ: Інститут археології НАНУ, 2000. – С. 20 – 21.

156. Яковенко Н.М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – с. 77-85.

157. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.

158. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.: іл.

159. Яковенко Н.М. Розтятий світ: культура України-Русі в добу Хмельниччини // Сучасність – 1994. – № 10.

160. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – Київ: НДІТІАМ – Головкивархітектура, 2002. – 592 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vecherskyi_Viktor/Vtracheni_obiekty_arkhitekturnoi_spadschyny_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=j8c2ge8v7vh6qjjeqon3talgd5

Навчальне видання

**СВІТЛАНА КУШИНСЬКА
ЛАРИСА КУШИНСЬКА**

НАЧЕРК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

частина I

Керівник видавничого проєкту *Віталій Зарицький*
Комп'ютерний дизайн *Олена Щербина*

Підписано до друку 19.02.2024. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. аркушів – 26,5. Обл.-вид. аркушів – 23,84.
Тираж 300

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел.: (050) 462-95-48; (067) 820-84-77
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net